

СЫВА

ЧОГААЛ

10

85.319
0-64.

К.Х. Оргу, С.Х. Натпит-оол, Е.Т. Чамзырын

ТЫВА ЧОГААЛ

Ортумак школаның
10-гу клазынга өөредилге ному

Тыва Республиканың
Ниити болгаш профессионал
өөредилге ямызы бадылаан

ЭДИЛГЕЛИГ ИЙГИ ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

БИБЛИОТЕКА
ИРНШ

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ — 2002

83.3 Ту я 72
058

*Тываның кирине университетиниң тыва аас чогаалы
болгаш литература кафедрасының профессору,
филология эртемнериниң доктору
Д. С. КУУЛАР рецензиялаан.*

Оргу К.Х., Натпит-оол С.Х., Чамзырын Е.Т.

058 Тыва чогаал: Өөредилге ному, 10 кл. ортумаак шк. —
Тываның ном үндүрер чери. Кызыл., 2002. — 336 ар.

0 $\frac{4306020300 - 05}{M 133(03) - 2002}$ 10 — 2002

ISBN 5-7655-0345-4

© К.Х. Оргу, С.Х. Натпит-оол, Е.Т. Чамзырын, - 2002.

ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫ САЙГАРАРЫНГА СҮМЕ

Чечен чогаалды сайгарарда, сөстүң утказынга хамаарыштыр баш удур бердинген айтырыгларга даянза эки. Сайгарылга ажылы дараазында углуг бооп болур:

1. Чогаалды сайгарарда, ону кезектерге чарар.
2. Чогаал маадырларының омур-хевирлерин сайгаргаш, оларга характеристиканы бээр.
3. Пейзажтарның, лириктиг кирилделерниң тайылбырын кылыр.
4. Композицияны, сюжеттерни сайгарар.
5. Чогаалдың уран-чеченин өөренип көөр, ооң онзагай талаларын айтыр.

6. Чечен чогаалды сайгарып тура, ооң литератураның кандыг аймаанга болгаш ооң кандыг жанрынга хамааржырын илередир, ону тодаргай жанрга хамаарыштырып турар демдектерин айтыр.

Школага чечен чогаал сайгарылгазын ооң маадырларындан, оларга характеристикаларны тургузарындан эгелезе, таарымчалыг. Бо ажылдың үезинде дараазында айтырыгларже кичээнгейни угландылар.

1. Маадырның омур-хевирин чогаалда кирген өске омур-хевирлерден аңгы ап, тускайлаң көрүп болбас.

2. Кандыг үени, төөгүлүг байдалды чогаалда көргүскенил, маадыр ниитилелдин кайы бөлүүн төлээлээнил, кандыг рольду ында күүседип турарыл деп чүүлдерни уруглар ханы медегеп билген турар ужурлуг.

3. Маадырның характери ооң ниитилелге аажы-чаңындан, өгбүле амыдыралындан, делегей көрүүшкүнүндөн болгаш хүн бүрүдеги чуртталгага алдынарындан илерээр.

4. Сайгарып турар омур-хевирниң онзагай талаларын, авторнуң маадырга хамаарылгазын айтыр (болдунар болза).

5. Чогаал маадырының омур-хевирин сайгарып тура, ооң аажы-чаңының чүгле онзагай талаларын айтыр эвес, а бүгү характеристиканы харылзаалыг, утка-шынарлыг кылдыр тургузарын кызыдар.

Характеристикалар янзы-бүрү болур: аңгы алдынган омур-хевирге хамаарышкан, деңнелгелиг характеристика болгаш бөлүктөөн. Чогаал маадырынга характеристиканы берип тура, ону бодунун үезинден, ниитилелде өске кижилерден ылгалдырып турар аажы-чаңының онзагай талаларын тодараткаш, оларга тептинип, омур-хевирниң сайгарылгазын уламчылаар, алгыдар.

Чогаалчы чүгле кижилерни, оларның аажы-чаңын, амыдыралын биске чедирер эвес, маадырларның кандыг байдалда хөделип турарын, агаар-бойдустун чурумалын база көргүзөр. Бир эвес бойдустун чурумалы чогаалдың бир кезии кылдыр бердинген болза, ооң ниити характери сөзүглелден билдине бээр. Пейзажты сөзүглелче болушкуннарга эдеринчи кылдыр кирип болур азы маадырның иштики сагыш-сеткилин улам тода ажыдары-биле ажыглаар.

Чогаалдың композициязын сайгарып тодарадыры — нарын айтырыгларның бирээзи. Ону сюжет-биле будай бээр таварылгалар эвээш эвес. Композиция сюжеттен делгем болур, ол дээрге чогаалдың бүгү кезектериниң чаңгыс улуг, аразында харылзаалыг уткалыг тургузуг кылдыр каттышканы болур.

Чогаалдың уран-чеченин сайгарып тура, ооң дылынче улуг кичээнгейни салза эки. Дылдың чурумалдыг аргаларын сөзүглелден, ооң утказындан аңгылай көрүп болбас, чүге дизе бо чорук, маадырларның дылы, оларның сагыш-сеткилин, күзел-манаашкыннарын илередип турар деп бодалга удур апаар. Чогаалдың дылын ооң омур-хевирлеринден хоора көрүп болбас деп чүвени уругларга сагындырары чугула.

Сөзүглелди номчуп, сайгарып дооскаш, ону литератураның кайы аймаанга болгаш ооң кайы жанрынга хамааржырын тодарадыр. Жанр бүрүзүнүн ылгавыр демдектерин ылгап билип алза, сайгарылга ажылы чиигээр.

**Тываның Россияга каттышканы болгаш тыва литератураның
улам ыңай хөгжүлдези
(1945 — 1970 ч.ч.)**

Тыва Арат Республиканың Россияга эки тура-биле каттыжып киргени канчаар-даа аажок төөгүлүг уjur-дузалыг болуушкун болган. Тыва черге өскерлишкиннер болгулаан. Хуу араттар коллективтиг ажыл-агыйларга каттышкан; көшкүн чон сууржуу эгелээн. Ооң-биле чергелештир бүдүрүлгө, транспорт, харылзаа бурунгаар херии базымны кылган.

Тыва улустуң экономиказының болгаш культуразының ниити көдүрлүүшкүнү литератураның, уран чүүлдүн улам сайзыраарыңга таарымчалыг байдалды тургускан. Тыва литератураның хөй националдыг совет литературага каттышканы ооң бүгү талаларының чаарттынарыңга чедирген.

Чаа амыдырал тыва чогаалчыларның мурнунга чаа сорулганы салган. Ук сорулгаларны шийтпирлээри литератураның идеялиг, уран-чечен деңгелин бедидерин, чоннуң амыдыралы-биле харылзааны быжыглаарын негеп келген.

Дайын сөөлүндө үеде тыва чогаалчыларның отрядыңга Ю. Кюнзегеш, С. Сүрүң-оол, К. Кудажы болгаш өске-даа чаа салгалдың шүлүкчүлери немешкен.

Тыва шүлүк чогаалы шериг-патриоттуг теманы уламчыла-вышаан, Тиилелгени чүректің ханызыңдан йөрээп ырлаан. С. Пюрбюң «Тиилелге», Б. Хөвөңмейниң «Тиилелгениң чаяакчызы», Ю. Кюнзегештиң «Тиилелгениң байырында», С. Сүрүң-оолдуң «Хемчик оглу» деп шүлүктеринде тиилелгени аажок байырланчыг, чоргааралдыг кылдыр көргүскөн. Шүлүк чогаалының бир кол темазы — Совет Эвилелиниң составыңга Тываның эки тура-биле киргениниң төөгүлүг уjur-утказын уран сөс-биле илередири тываларның дээди аас-кежи дээн бодалды С. Сарыг-оол «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен», С. Пюрбю «Советтиг Ада-чуртум делгерезин», Л. Чадамба «Араттарның алдын хоойлузу», О. Сувакпит «Россияга алдар», С. Сүрүң-оол «Мээң аалым», О. Саган-оол «Орус большевикке», Ю. Кюнзегеш «Украинага» деп чогаалдарыңга илереткен.

Оон аңгыда улустарның найыралын быжыглаар, делегейге тайбың херээн камгалаар дээн херекке тыва чогаалчылар идепкейлиг киришкен. Б. Хөвөңмейниң «Күзел күштүг», В. Эренчинниң «Москваның үнү», Ю. Кюнзегештин «Тайбыңның күжү», О. Сувакптитин «Тайбың» деп шүлүктери тайбың дээш чаагай демиселди алдар-жыдып турар.

Тыва сатиралыг шүлүк чогаалы — басня элээн хөгжүлдени алган: Б. Хөвөңмей «Инектиң хомудалы», М. Кенин-Лопсан «Билиргектиң билии кызыы», «Хомуданчыг таварылга», К. Кудажы «Хаайыңга кертип ал» дээш оон-даа еске. Ылаңгыя Ю. Кюнзегеш, С. Сүрүң-оол бо жанрга идепкейлиг бижээннер. Ю. Кюнзегештин «Күске биле Теве», «Шартылаа биле кымыскааяк», С. Сүрүң-оолдун «Чараа-чечен», «Аът биле оор», «Эник биле ыт» деп баснялары дыл талазы-биле уран-чечен болгаш интонациязы-даа чедимчелиг, байлак.

Тыва басняларның тыштып сайзыраарыңга делегей классиктериниң болгаш еске национал литератураларның хей чогаалдарын, ооң иштинде И. Крыловтуң, Д. Бедныйның, В. Маяковскийниң, С. Михалковтуң басняларын очулдурганы улуг салдарлыг болган.

1945-70 чылдарда тыва шүлүк чогаалыңга лирика-эпостут жанрлар — балладалар болгаш шүлүглелдер шынар талазы-биле экиживишпаан, саны көвүдээн.

Балладалар колдуунда-ла тыва улустун амыдырал-чуртталгазында болгулаан төөгүлүг улуг болуушкуннарга тураскааттыңган: С. Пюрбю «Баштайгы чагаа», Ю. Кюнзегеш «Көк-Эл», «Багырның кылыжы», В. Сагаан-оол «Ленин болгаш ава».

Шүлүглелдерни аныяк-даа, хоочун-даа шүлүкчүлөр бижип турар. Оларга С. Пюрбюнүн «Үем болгаш үе-чергем дугайында», С. Сарыг-оолдун «Алдын-кыс», «Үжен харлаан», «Улуг-Хемим», М. Кенин-Лопсанның «Оттук», «Октябрьның оглу-дур мен», «Бичии башкы», «Сөөлгү хонаш», «Авам — маадыр», Ю. Кюнзегештин «Бөдүүн тоожу», «Ынакшыл болгаш килең дугайында ыр», «Сөөлгү көш» болгаш оон-даа еске шүлүглелдер хамааржыр.

Тыва шүлүкчүлөрниң шүлүглелдери болгаш балладалары кижилерниң аажы-чаанының янзы-бүрү талаларын ажыдып, шүлүк чогаалыңга амыдыралчы чаа материалды берген.

Ынчангаш тыва шүлүк чогаалы үе-биле деңге хөгжүп, сөстүн күжү-биле кижилерниң ажил-ижин, сеткил-сагыжын ажыдып, амыдыралды шынныы-биле чырыдып шыдаан.

Тыва проза чогаалдарыңга Совет Тываның амыдыралында чаа чүүлдерни чырыткан. С. Токаның социалистиг өңчү-хөреңгини камгалаарыңга тураскааткан «Бөрүлериң аңнаары» деп чечен чугаазы номчукчуларның кичээнгейин хаара туткан; «Араттың

сөзүнүң» бирги ному 1951 чылда ССРЭ-ниң Күрүне шаңналынга четкен. С. Пюрбюнүң «Эргеппей дугайында тоожузу», О. Саган-оолдуң «Найырал», «Сумудан келген оол», «Аржаан», «Өске оруктай берген» деп чечен чугаалары; С. Сарыг-оолдуң «Оттуг-терге» деп чечен чугаазы, «Эртинелиг колхозта» деп тоожузу; С. Сүрүң-оолдуң «Ийи чагаа», «Дагын таныжылга» деп чечен чугаалары; Ф. Сеглеңмейниң «Нина Салчак каникулда» деп чечен чугаазы парлатынган. А тоожулар саны чылдан чылче көвүдөп орган. Оларга С. Токаның «Ада көрбээнин оглу көөр», «Күш-ажылдың Маадыры», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар»; О. Саган-оолдуң «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс»; С. Сүрүң-оолдуң «Ынакшыл-дыр», «Озалааш хем», «Лейтенантының даалгазы», «Кижиниң намдары»; М. Кенин-Лопсанның «Тениң самы», «Хайыралыг Калчан-Шилги»; К. Кудажының «Тараа», «Ыржым булуң», «Ырак булут» деп чогаалдары хамааржыр. Хоочун шүлүкчүлөр С. Пюрбю, В. Хөвөңмей, Л. Чадамба проза чогаалының хөгжүлдезинге үлүүн кирип, элээн хөй чечен чугааларны бижип, тускай номнарны парлап үндүргүлээн. Оругмак салгалдың чогаалчылары Е. Танова, Ө. Монгуш, К. Чамыян, М. Эргеп, Э. Донгак, В. Монгуш болгаш өскелер-даа проза аймааның янзы-бүрү жанрларында ажылдап турар. Ынчангаш тоожу, чечен чугаа, очерк, публицистика аймааның жанрлары быжыккан.

Тыва романнар удаа-дараа көстүп кээп турар апарган. Тыва романның эгезин С. Токаның «Араттың сөзү» деп трилогиязы салган. Ооң-биле чергелештир С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп дилогиязы бижиттинген. М. Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала», «Херээженниң чоргааралы»; О. Саган-оол «Деспестер», «Төрөөн кижилер»; С. Сүрүң-оол «Кымның оглул?»; К. Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» (кара, кызыл томнары) деп романнарны чырыкче үндүргүлээн. Тоожу, роман ышкаш проза чогаалының улуг жанрлары тыва литературада көскү черни ээлей берген.

Өске жанрлардан элээн хожудап турза-даа, шиң чогаалы чаа чогаалдар-биле база немешип турган.

С. Сарыг-оол «Одагда», «Сумуда башкы» деп шиңилерни чогааткан. Ынчаарда О. Саган-оол шиң чогаадыр талазы-биле эң идеп-кейлиг ажылдаан («Чүткүл», «Бир көдээ Советте», «Ырлап берейн»). С. Тока тыва улустуң совет улустуң өг-бүлезинге киргенин чөптүг төөгүлүг орук деп бодалды «Боттанган күзел» деп шиңизинге чырыткан. 1956 чылда тыва шиң чогаалынга опера жанрының эгези — С. Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаа» деп либреттозу көстүп келген.

А 1960 чылдардан эгелээш шиң чогаалдары арбыдаан. Ооң чаа бедикче көдүрлүрүңге сураглыг чогаалчылар О. Саган-оол, В. Көк-оол, С. Пюрбю чугула салышкынны кылганнар. О. Саган-оол

«Оттуушкун», «Уевис келген»; С. Пюрбю «Кызыл үер», «Ынак-шылды камнаар херек», «Найырал» (В. Көк-оол-биле кады); В. Көк-оол «Самбажык», «Ах, чаражын»; К. Кудажы «Эндээ танаан», «Долуманың хуулгаазыны», «Душтук» деп шиилерин чонга бараалгатканнар.

Очулга ажылы көскү черни ээлеп турган. Тыва дыл кырынга Ш. Руставелиниң, А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, Т. Шевченконуң, А. Кунанбаевтиң, А. Блоктуң, С. Есенинниң, В. Маяковскийниң чогаалдарындан эвээш эвес чаа очулгалар үнгүлээн. А. Чеховтуң расказтары, М. Горькийниң «Артамоновтарның ажыл-үүлези», Л. Соболевтиң «Ногаан херел», Ч. Айтматовтуң «Аялга», «Баштайгы башкы», «Сараланың салымы», А. Кажарның «Эрес кыс Саида» болгаш өске-даа чогаалдар тыва дылга үнгүлээн. Ынчангаш орус дылдан тыва дылче очулга тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга көскүзү-биле дузалаан.

Өске национал литературалар-биле ханы харылзаа тудуп, аргадуржулга солчуп тургаш, тыва литература улам байып, ниитилел амыдыралыга ооң салдары бедээн.

30-40 чылдарда Тыва литературлуг чечен критика литература шинчилээр эртемге критиктиг бодал кылдыр чогаал бөлгүмнеринге, эш-хуунуң чугаалажышкыннарынга, хуралдарга санал-оналдарның хевири-биле илереттинип, парлалганың арнынга шоолуг калбарбайн турган.

А ийиги үе-чадада литература херээнге критиканың ролю элээн өскөн. 30-40 чылдарда критикалыг бодалды коллективтиг чугаалажып көөрүн практикалап турган. А 50 чылдарның эгезинде чечен чогаал шинчилелиниң баштайгы ажылдары бижиттинген. Белүк авторлар «Тыва литератураның допчу очериги» (1955 ч), «Тыва литература» (1964 ч) деп ажылдарны бижээш, аңаа ооң жанрларының төөгүзүн көргүзерин оралдашкан. 1953 чылда аныяк литературовед А.С. Төгүй-оолдуң «Тыва шүлүк чогаалының тургузуун шинчилээриниң шенелдези» деп үнелиг ажылы парлаттынган. Ооң соон дарый А.К. Калзанның «Тыва драматургияның боттанганы», М.А. Хадаханэниң «Тыва прозаның боттанганы», Д.С. Кууларның «Тыва шүлүк чогаалының тывылганы болгаш сайзыралы» деп ажылдары тыва литератураның хөгжүлдесинге улуг салдарны чедирген.

Тыва литератураның чугула айтырыгларының дугайында Г. Ломидзе, Л. Гребнев, В. Барцевич, К. Антошин, Д. Романенко дээн ышкаш орус критиктерниң чүүлдери литература-шинчилелдиг бодалдарның быжыгарынга улуг ужур-дузалыг болган.

Тыва литератураның төөгүзүнүң 2-ги үе-чадазы амыдыралдың янзы-бүрү талаларының илерээшкыннерин чогаалга көргүзеринге

чаа-чаа хевирлерни, жанрларны ажыглаарынга чогаалчыларны дүрүм ёзугаар чедирген. Литератураның үш кол аймактары (эпос, лирика, драма) тус-тузунда тыва чогаалда хөй янзы жанрларлыг кылдыр хөгжээн.

1945-70 чылдарда тыва литератураның чыгдынган дуржулгазы ооң улам ыңай хөгжүүрүнге үндезин болган. Ол еске национал литературалар-биле бир дөмей делегейниң культуразынга бодунуң үлүг-хуузун киирген. Ынчангаш тыва литератураның ийиги үе-чадазы — бурунгаар депшилгениң чылдары-дыр.

Степан Агбанович САРЫГ-ООЛ

(1908 — 1983)

Чогаадыхчы намдары

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң эң-не баштай бижээн чогаалы — «Эргешелээ бисте турда» деп шүлүк (1934). Ооң революцияны, улусчу тургузугну, тыва улустуң амыдыралында чаа чүүлдерни алгап мактаан «Тиилээн бис», «Херээжен», «Деткимчениң оруу», «Ужар-хеме», «Караңгыда», «Алдан-маадыр» деп шүлүктери, «Агар-Сандан ыяш» деп тоолу, «Ие кербээнин кызы көөр», «Үндезин кадрларны быжыглаалыңар» деп шиилери дараазында чылдарда көстүп келгилээн.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чогаалчы дыка күженишкинниг ажылдаан. Ооң «Чылан сени», «Танкычыга чагыг», «Хорлуу кадай», «Авамның ынак оглу», «Тиилеп кээр сен», «Айлаң-кушкаш» дээн ышкаш публицистиг, лириктиг шүлүктеринде, «Саны-Меге» деп шүлүглелинде, «Белек» деп тоожузуңда болгаш оон-даа өске чогаалдарында чоннуң патриоттуг шимчээшкени чуруттунган.

1944 чылда Тываның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле киргениниң сөөлүндө, Степан Сарыг-оолдуң «Советтиг Тыва», «Дүүн болгаш бөгүн», «Элегестиң чуруу» деп шүлүктери, «Алдын-кыс» деп шүлүглели, «Эртинелиг» колхозта» деп тоожузу, «Сумуда башкы», «Одагжыгашта» деп шиилери амыдыралда өскерлиип-киннерге изиг-дараазы-биле харыылаан чогаалдар болур.

Алдан-чеден чылдарда Степан Сарыг-оолдуң уран мергежили улам бедээн. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп ийи номнуг роман, «Үжен харлаан», «Улуг-Хемим», «Ильчини көрүп чор мен» деп шүлүглелдер, хөй санныг шүлүктөр, чечен чугаалар, очерктер, ол ышкаш «Алдан дургун» деп доостунмаан роман номчукчуларны магадаткан.

Степан Сарыг-оол — «Ак-көк хемниң кижилери» деп уран-чечен фильминиң сценарийиниң бижикчилериниң бирээзи, «Чечен биле Белекмаа» болгаш «Хүннүң ыраажылары» деп оперетталарның сөзүнүң чогаадыкчызы.

Степан Сарыг-оол очулга ажылынга улуг кичээнгейни салып чораан. А.Пушкинниң «Хая-даштыг Сибирь чурттан», «Чалгыг, сени кым соксадышты», «Кышкы кежээ», «Эртен»; М. Лермонтовтуң «Мцыри»; Н. Некрасовтуң «Тараачыннар уруглары», «Волга»; М. Горькийниң «Ава» болгаш өске-даа хөй-хөй чогаалдары ооң очулдурганы-биле тыва дылга парлаттынган.

ЭНЕ-САЙЫМ

Хая көрнүп, төөгүзүн сурап четпес
Хамык Хем, Сай шуптузунга Эне-Сай деп,
Өгбем угу ынчаар адаан Улуг-Хемим
Өртемчейни депшии аккан адыңар ол.

Бурунгу улуг Азияның чүрээ, төвү
Буурул Саян, кадыр Танды аразындан
Муң-муң сыскак дамырактар дамыр чыгылып,
Булак, Сай, Суг Эне-Сайны сени төрөөн.

Ырым-шүлүүм үнген дөзү, ооң шимээ
Ынаам сөглөп ам-даа ханмаан ава хемим,
Унүң чурттап хөйүнү көргөн тыва чонун
Угу-дөзү сен-не хевээр оруу дөмей.

Саянны сен ооргазындан таваанга киир
Чазап, сиилбип: хаалга оюп, орук кылып,
Шаа барып тыва кижиделегейге
Салым-хуузун кадар орук ажыткан сен.

Бойдустун ол бодаралын, дошкун күжүн
«Богда», «кегээн» чаяган деп карак муңгаш
Бодап четпейн чеже чүс чыл чүдүвээн дээр!
Бо хүн ону каттырар бе, муңгараар бе?

Сени бөгүн унун, агыың улам чазап,
Черлик, эмдик аажы-чаңың эде чаяап,
Ажы-төлүң сөзүн дыңнап, чаа хеп кедип,
Алыр дээнин харам чок бээр ава кылыш
тур бис, хемим.

Сонгу, мурнуу океаннар, улуг порттар
Солаңгылыг, чырык чараш Енисей дээш,
Совет чурттуң хайыразын уткуп хүлээп,
Солун, өңгүр белек-суюн сунуп турзун!

Онаалгалар

1. Бо шүлүктү катап-катап кичээнгейлиг номчааш, бижимел сайгарылгадан кылыңар. Ол сайгарылганы кичээлге тайылбырлап чугаалаңар.
2. Шүлүктү аянынг номчааш, шээжилеп алыңар.

САЯН-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫГ

– Мөңгүн бөрттүг буурул Саян,
Бөгүн чүгө чалыткадың,
Кадак туман, торгу кедип,
Каастанган ужуруң чүл?

– Каптагайдан хамык салгын
Каткы-хөглүг мени ошкап,
Эгиир шагда дыңнаваным
Эки медээ эккеп турлар:

Космосту эргээш келген
Коммунист Гагарин — мээң
Чогаадыкчы чонум оглу,
Чоргааравас аргам-даа чок.

– Артыш, чойган богааланган
Амгы Саян — аныяк эш,
Хөөрежиксээр чайың чок дег,
Хөлзеп оар ужуруң чүл?

– Барыын чүктүң, Америктин
Бажы бедик сыннары мээ
Байыр тудуп мөгеер-даа,
Бажын чайып магадаар-даа...

Оларже мен холум сунуп,
Октаргайның оруун айтып,
Харыы байыр чедирер дээш,
Канчаар-даа аажок чай чок ор мен.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Метафораларны автор чүге ажыглаанын тайылбырланар.
2. Шүлүкте диригжидилгелер чүну илередип турарыл?
3. Автор биле Саянның аразында чугаалажыгның утказын тайылбырланар.

ЧАРАШ КАРАК

Ажыл соонда дыштаныр дээш,
Алаактыва базып киргеш,
Эрийн дургаар чечек шышкан
Ээрем сугже көрүп ор мен.

Артымдан-на кижин келгеш,
Арны сугда көстү берди.
Дээр өднүг кылаң сугда
Тергийн чараш арын туру.

Кайгай бергеш, хая көрген —
Кайгамчыктыг чараш уруг
Хүннээректеп турган ышкаш,
Хүлүмзүрүп көрүп туру.

Шолбан ышкаш оду чайнаан,
Шоваа, чазык каттыраңнаан,
Чодураа дег борбалчыңнаан,
Чоонган чараш карак ыйнаан!

Арнымдыва удур көргеш,
Арай оожум чивеш дээрге,
Эъдим-чүрээм, бүгү бодум
Эстип-хайнып келген-дир мен.

Кандыг ие сүдүн ижип
Өскен ирги? Танып алза!
Кандыг хемниц унун чурттап
Өскен ирги? Чурттап чорза!

ЫНАКШЫЛ

Изиг ышкам, соок-даа дүне оожургал чок,
Ийи карааң шимдинместеп уйгун каапса,
Чаныңга кээп өпей ыры болуп алгаш,
Чайгап, суйбап, эргеледип ырлай бээр мен.

Даглыг черге кадыр өрү үнүпсүңзе,
Талдан кылган даянгыыжың мени деп бил;
Танывазың хары черге барзыңза-даа,
Даады-ла кады чоруур хөлеген мен.

Дал дүш турда, изиг хүн соп, хаара берзе,
Дамырактың сериин суу бооп агып ойнаан,
Оңмас ногаан шиви, пөштүг чайлагларда
Олбук ышкаш чечектер бооп чаттыла бэйн.

Чүү-даа бүгү хүреш, ишке кады тулчур
Чүректерниң чаңгызынга бүзүрэн мен,
Чүгле чаңгыс садар аайжок улуг дилээм —
Чүрээнде одун ынакшылың черле салба.

Айтырыг

1. Автор шүлүүнде кандыг теманы, чогаалдың кандыг чечен аргаларын ажыглап тургаш көргүскенил?

АЯЛГА-ЛА АЯЛГА!

1

Бүгү чуртгун, төрел чоннуң
Бүткен күзел, соруун көрүп,
Каяада-ла чоруурумга,
Кайда кандыг ырлар чогул!

Бодум туржук, эжим туржук,
Бойдус шупту ырлап үнген:
Доктаай дүшкеш, дыңнап көрөм,
Доозазы ыры, каткы.

Угбалышкы, дуңмалышкы
Улуг, биче хемнер шупту
Арыг, хөглүг үннер-биле
Агым, шапкын ырлашпышаан.

Хөй өң тыртып, челээштелген
Көңгүс-ле чаа шынааларны
Аалдан келген куштар безин
Алгап, мактап ырлажып тур.

2

Куу чашпан, терезиннер,
Кургаг салгын сыгызы эвес,
Чиңгир ногаан чаагай тараа
Симфониязы куттулуп кээр.

Хендергениң Хову-даа-Аксы,
Хенделөцниң Кара-Даш-даа,
Даглар хөрээ ырлап турда,
Таанда чоргаар дыңналыр-дыр!

Ээзи чоннуң чоргааралы —
Эгээртинемес эртинези,
Эзимнерниң ыраажызы —
Эргек ышкаш айлаң-кужум!

Танды, Саян улуг турлаан —
Таалап өскөн чылыг уяң.
Ырлагылай кааптар сен,
Ылаптыг-ла мен-не сен ийин.

3

Театр, клуб кезип шаппайн,
Чаныңда бир фермадыва
Шала кежээ чеде берем,
Чанарыңны уттуң халак:

Адын көңгүс дыңнавааның,
Арны мырай чашсыг хевээр
Аныак кыс ырлап келир,
Азы бир оол хөөмейлептер.

Улус үнү Кара-кысты,
Уян үннүг Хүргүлекти
Улап салгаан чаа-чаа үннер
Улам дендээн ээрлип турар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Аялга дугайында чүнү билир силер, чугаалаңар.

2. Степан Сарыг-оолдуң чүү деп шүлүктөрүңгө кым деп композиторлар аялгалар чогаатканыл?
3. Бо шүлүктө «Симфониязы куттулуп кээр» дээн-дир. Ону канчаар билдиңер?
4. Кижги бүрүзү нота дугайында эге билиглиг болур ужурлуг. Ону утпаңар.
5. Сураглыг тыва ыраажыларыны адаңар.
6. Шүлүктүң утказын делгереңгей тайылбырлааш, ооң идеязын тодарадыңар.

НОМ

Күзел соруу хостуг-шөлээн,
 Күштүг, чоргаар чурттаар дээштиң,
 Билиг сүрүп кызып чоруур
 Биче чашка чагыг-сүмө:

Дээрниң адаа, черниң кыры
 Делгем улуг өртемчейде
 Улуг дээди, чаагай чырык
 Угаанныглар дыка көвей.

Оглу, кызы салгакчыга
 Олар ышкаш ынактар хей,
 Кажан шагда чарылбайн,
 Кады чурттап чоруксааң кээр...

Владимир Ильичини,
 Пушкинни, Горькийни
 Өлбөс мөңгө чырыткылар —
 Өөредилге номнары дээр.

Эртинени черден казар,
 Эртемнерни номдан тывар.
 Узуп ижер суг дег херек
 Угаан, билиг далайы — ном!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктү чүгө үндөзилээш, силерге кандыг чагыг берип турар-дыр?
2. Улустуң аас чогаалының кандыг хевирлерин ажыглааныл, чүгө?
3. Ном дугайында шылгараңгай улустарның кандыг сөстөрүн билир силер?
 Утказын тайылбырлаңар.

ҮРЕЗИНЧИГЕШ

Адыш дүүңгө, чаңгыс борбак кызыл-тастың
 Арыг, өңгүр үрезинин салып алгаш,
 Андара каап, чүлгүй тудуп көрүп ордум:
 Амданныг-ла чимис, каттың дээдизи,

Аккыр хар дег, крупчат бо көстүп чыдыр.
Аваның аа сүдү-биле дөмей чемгир
Мыя кызыл үрезинниң ачызында
Мындыг чолдуг, тодуг чурттап чоруурумну
Ылап хандыр бодангаштың, чүден дээди
Ында кирген кижги күжүн хүндүледим!

АЛДЫН-КЫС

Чаартып бижээни

1

Көшкүн аалдар аразынга
Хөөмейлеп чортуп ора,
Хөөкүй кысты сактып келдир,
Хөрек-чүрек хозаш кынныр.

Ээнзиргей ылым-чылым
Эзим-арга, хем-суг — шупту
Эптиг, демниг өңүктөр бооп,
Эрес, омак ырлажы бээр;

Кудай хөңгү кушкулдурган
Куу-кара булут безин
Чаңнык оттуун шаккылай каап,
Чазык чаңнап, каттырыштар.

Ынак бүргээр күжүр хөрек
Ындыннанып, сырыннанып,
Хая, дагны чаңгыландыр
Каңгырт кылдыр салгылаптар:

«Артык ынааң кымыл дизе,
Албанчының Алдын-кызы.
Алыс чуртуң кайдал дизе,
Арзайтының Аржаанныг-Хем».

Ырда кирген чараш кыстың
Ынак чурту Аржаанныгны
Халдып эрткен чорумал дег,
Каксы-даа бол, таныжаагы.

БИБЛИОТЕКА
ИРНШ

Улуг шуурган халаптарга
 Улчукужа чулбарлаткаш,
 Арны — хаваа куржуланган,
 Ажай буурул кырганнар дег,

Кызаа кашпал, шораан сыннар
 Кыжын кыштаар хонаштары;
 Хөртүк харлар хире-хире
 Көшкеленип бадып чыдар.

Өгден ора өрү көөрге,
 Өшкү, хою көстүп чоруур.
 Аал малы — сарлык, инек,
 Аргар, чуңма дужааш оьттаар.

Эргизипкен мөңгүн дег, ак,
 Эмдик-дошкун девип-самнаан,
 Дүне, хүндүс ырлап чыдар
 Дүвүрөчиг шапкын хемнер,
 Ай, бес казар «ногаа шөлү»,
 Аң-мең адар одарлары,

Эрээн, ногаан эзим-арга
 Эдээн каастаан шалыңы дег,
 Меңги бөртүг, чечек хептиг
 Бедик сыннар аяңнары —
 Маас, сээктен дескен малга
 Баштаткаштын, чайлаар чайлаа.

«Сүзүглээштиң, сүдүм өргүүр
 Сүүр ыдык тандымны» деп
 Аңын аңнап, малын малдап,
 Ажы-төлүн доруктуруп,
 Албанчының чурттап өскөн
 Аржаанныг-Хем чурту бо-дур.

Албанчының хеймер уруу —
 Алдын-кызы чечек тырткан,
 Олчаан чуруп четпезежок,
 Ора-сома чуруун көрээл.

Хат-даа дегбес, үер албас
Калбак арга чойганы дег,
Хөнү сынныг, борбак боттуг,
Хөрээ делгем, чингежек кыс.

Шецне чечээ чазылган дег,
Шырай арны чырыткылыг,
Честек-каттың бышканы дег,
Чымчак кызыл, хоюг чаактыг.

Кыдырык дег карактарның
Кыдын хээлээн кирбиктери
Хөлчүк эрин хаажылаан
Хөлбең дески кулузун-на.

Куспак чыгам ийи чажын
Кулажылай дырап өрүүр,
Кундустар-даа чүктөпкензиг
Курлак ажып баткылай бээр.

Олук-шолук, опчок эвес,
Оя-кыя, оожум топтуг,
Чазык-чаагай чаңнап орда,
Чагган кудай аяскан дег.

Хүлүмзүрүг ыравастаан
Хүрең-кызыл шырайынче
Кара чаңгыс көргөн кижиги
Катап-катап көрүксей бээр.

Көдээ хепке, ышка, хүлге
Хөме, дуй бастырбас-даа —
Өдек черден ховар үнер
Өңгүр чараш чечек дег кыс.

Чеңи-биле думчуун дуглаар,
Чем-не чооглаар агай-даа эвес.
Эрни шимчээр, эреге чуур
«Эът бурган» — дарийги эвес.

Кара чаштан кадарчы өскөн,
Карак кызыл, мөге-шыырак,
Эктингге чам ызырынмас,
Эзир ышкаш эрестиг кыс.

Ажыл-ишке ырлап-шоорлаан,
Аътка шапкан, чадаг маңнаан
Алдын-кыстың аажы-чаңын
Аныяктар мынчаар ырлаар:

«Аржаанныг-Хем дажы дагжаар
Ак-ла бора теви-ле ыйнаан,
Арга-сында чаңгыланган
Алдын-кыстың үнү-ле ыйнаан.

Аржаанныг-Хем даштыг болгаш,
Ак-ла бора дуюу быжыг.
Ажыл-ишчи кезе болгаш,
Алдын-кыстың арны кызыл».

Шүүлээн отка кывыскы дег,
Шүлүглелге дүлгүүр болган
Ашак уруу Алдын-кыстың
Арын-нүүрү мындыг ийик.

I

«Ала-Дайы багда-дыр бе,
Алдын-кызы өгдө-дир бе?
Аныяктар — оолдар, кыстар
Аыттанырын манап тур бис.

Он-на бештиң айдыңында
Ойнап-ойнап алылыңар.
Орлан-эрес чүректерни
Орта танып алылыңар.»

II

«Арзайтының шорааннары
Шынаа харап туру-ла бе?
Алдын-кыс деп чараш уруг
Шынны бодап олур-ла бе?

Алдын-кысты манаваңар,
Аыттар-хөлдөр девиржиди,
Арга-чарык авырганы
Адар даңны ырлай бээди!»

Шапкан аъттар даваннары
Садырткайны берген соонда,
Бірлар ырап эрте бээди,
Биттар ээрип туруп калды.

Элээн болгаш шимээн читти.
Эзимде бир элик харын,
Оолга, кыска хыйланган дег,
Огургулап хөрөктеди.

Шак ол душта Алдын-кыстың бүткүр бодун
Чалар оттар изиннедир ошкап келген,
Өөрүнүң шырай-арнын, сеткил, хөңнүн
Өртемчейниң дүнүн өтгүр көрүп турган.

Чалыы чүрек оюн, хөгнү күзезе-даа,
Шаандагы ойтулаашты бодап келгеш,
Алдын-кыс аа баардан туржук, могоаттынып,
Аъдын өртеп, оялыкче базып үнген.

Өзен аксы оялыкка
Өрген каккаш, аъдын өртээш,
Ооң мойнун суйбагылап,
— Оъттап ал — дээш,
 дедир баскан.

Уруг чана базып орда,
Уткуй кижичоруп орган.
Айдың айның херелинде
Аътты болгаш оолду танаан.

Чүткүй кыштаар доруг-биле
Чүгөн-суглуун кыңгырадыр
Ээгип көрүп, чортуп келгеш,
— Эки бе! — дээш,
 дүже халаан.

— Эки-и, Байыр,
 кайыын келдиң?

Орай дүне аалдар кезип,
Ойтулааштап шаап турар
Эрезиңни кайгап тур мен.

— Өршээп көргер, ыңдыг өвес.
Өскээр биле бербеңерем:
Ойтулаашка киришпедим,
Оларны мен оюп эртим.

– Ындыг-даа ыйнаан,
шамнанас мен.
Ырлапканда буруу чүү деп,
Аажок хөглүг оюн дээрзин
Авамдан мен дыңнаан-даа мен.

– Үстүү чайлаг уруглары –
Үргүлчү-ле хөглүг улус,
Ортаа-шыкка хурал кылгаш,
Орай тарааш, чанганы ол-дур.

– Чүнү-чүнү чугаалашты,
Чүге мында чору сен? — дээш,
Алдын-кыстың аккыр джи
Айга каксы чайынналган.

Оду чайнаан ийи караа
Хүлүмзүрүш кынныпканы
Оолдун чүрөөн изиш кылдыр,
Хүндүскү дег, чырыдыпкан.

– Сургакчылап кижиге келди,
Сууржулга дугайын-дыйн...
Энирги-ле айтырымдан
Эки харыы күзеп чор мен...

Орта кыстың чүрээндиве
Ок дээпкен чүве-даа ышкаш,
Бүткүр боду сырбаш дээнин
Бүдүү Байыр эскерип каан.

Арай оожум аалче углай
Алдын-кызы кылаштапкан.
Аазадып кайгаан Байыр:
– Аьтты мунуң алыңар — дээн.

Уруг черле тура дүшпейн,
Улуг дьттар дөзүңге кээп,
Селескелей ушкан дьтка
Шенектенгеш, туруп алган.

Айның чырыы будук өттүр
Кыстың арнын чырыдыпкан.
Арай муңгак шырайында
Кыдырыктар бүлдеңнешкен.

Байыр ону көрүп кааштың,
«Манаан харыым келди-ле» деп,
Тыныш бачым, чүрек дүргөн
Дыңнап, манап туруп алган.

– Хандыр, быжыр боданмайн,
Харыы берип шыдавас мен.
Чүве билбес ийи чаштың
Чүректери хей-ле кемдээр.

Бүдөр-даа бол, бүтпес-даа бол,
Бүзүрелдиг харыы бээр мен,
Ажынмайн чана бер — деп,
Алдын-кыс аа дидим сөглээн.

Өске эрин дээп көрбээн
Арыг эрнин дылы-биле
Өттүрүп ап чугаалаанын
Айның чырыы херечилээн.

Байыр ыыт чок туруп-туруп,
Бажын суйбап, улуг тынгаш,
Уругга шуут чедип келгеш,
Уян үннүг мынча диген:

– Сени черле мындыг боор деп
Сеткилимде бодаваан мен,
Өске-ле бир бодалың бар,
Өжегерин ындыг боор сен.

«Болур», «болбас» ийи сесте
Моон көвей бодаар чүү боор,
Бистиң үе аныяктар
Биек өг тип, чурттай бээди...

– Өске багай бодал-даа чок,
Өжегерин дээр чүү боор?
«Өгленир» деп сөстү дыңнааш,
Өеренип чоруксаам кээр...

Алдын-кыстың арны мырай
Байырдыва чеде бергеш:
– Ам-даа биче боданыылы,
Байырлыг че, чана бер — дээн.

Байыр ону чөпшээрел деп,
Маргыш чокка хүлээпкенин
Куспактаар дээн ийи холу
Куруг боорга, миннип келген.

Алдын-кыс оон маңнавышаан,
Алажы өөнүң эжиинге кээп,
Ээжек база сүрген оолче
Эглип келген — куруг болган.

Чанында бир хадыңчыктан
Шагжок барып туттунупкан.
Карак чажы ышкаш дамды
Хаваан орта оожум дүшкен.

«Байыр кайын чораан боор ол,
Маңаа база чедип кээр» деп,
Дүжү-даа дег, бир-ле бодал
Дүвүрөнчиг сымыранган.

«Ушпас кулун, турбас кулун
Саскаңайда, бербеңейде.
Утпас уруг, кагбас уруг
Угаанында, сарылында».

Ынак оолдуң эткир үнү
Ырак черде сыынналган.
Алдын-кыстың тутгунганы
Адыр будук сынар чыгаан.

«Хадың ыяш будуккайы
Кургавайн, сынганы дорт.
Ханы-ла ынак эжикейи
Чарылбайн, өлгени дорт».

Шак ол бодал Алдын-кысты
Чадырынче үдеп кагган.
Элдеп янзы бодалдарны
Эртенги хек халап алган.

6

Оол дээрге уруг чокка
Олура-даа албас болган.

Чараш эрниң арны безин
Шала соглуп, суларапкан.

Каш-каш удаа чугаалапкаш,
Хары манаан эрес-кайгал,
Чадап-чадап адак соонда
Чагаа бижип чорудупкан:

«Дүңе, хүндүс — кажан шагда
Дүштөн-дүлден ыравастаан,
Эъдим-чүрээм өйүп чоруур,
Эргим Алдын, эки бе, аңар!

Ажыы-биле сөглөвейн,
Аарып чоруур берге боорга,
Ыядыгны, берзинигни
Ырадыр-ла ойладыштым.

Херектигниң өчүүн албайн,
Хеле-бүдүү шиидер эвес,
Сеткилимде чажыттарны
Сеңээ шупту херечилэйн.

Эжим сенден харыы манааш,
Эрээ-хинчек көре бээдим;
Идер-чалыым соглур четти,
Иштим-хөңнүм ийлээр четти.

Ужур-чөвүн билбейн чоруй
Уруг сеңээ ынакшаан дээш,
Чалар от дег, кыпкан чүрээм
Ялалап-даа шыдавадым.

Көстүг отту одапкан дег,
Хөрек иштин өрттедиң чор.
Аъшта-чемде амдан-даа чок,
Айдың айда чырык-даа чок.

Чырык хүннүң адаан орта
Чыргал көөрүм чаңгыс сенде.
Ыңайланган харыы бергеш,
Ынак чүрээм кергетпейн көр!

Адам, ием, төрөлдерим,
Алдын, сени кеннивис дээр,
Өгленип аар болзувусса,
Өнчү мал-даа харамнанмас.

Ыыттап, диттип чадап чораан
Ынаам ажык сөглэним бо,
Чаштан ынак изиг чүрээм
Шаңналыңны манай бээди».

7

Ам-даа чүү боор, чагаа четкен
Алдын-кыс-даа номчуп көргөн.
Күжүр уруг улам бүргөп,
Хүннү бадыр өөнгө кирбээн.

Даглыг, хемниг делгем чайлаа
Дакпыжай-даа берген ышкаш,
Деспек кыры дөлемге кээп,
Дескиндир бодангылаан.

Шырым булут көжөгөлээн
Сыннар бажын эргий көрүп,
Сыңышпастаан хөрөөн чазап,
Сырынналдыр ырлап орган.

I

«Бодап чораан бодалымны
Бодум өөрүм кайын билир,
Борбак талдың бочургазын
Бора-хөкпөш кайын төдер...»

II

«Чараш ынак ботка кежээ,
Часкы доңдак аътка кежээ.
Күжүр ынак ботка кежээ,
Күскү доңдак аътка кежээ».

8

Саазында бижээн сөстөр
Сагыш-сеткил амыратпайн,
Шымдай-дектей харыы бер деп
Сымыранып туруп берген.

Адар даңны атсы бодааш,
Ама саазын долдур бижээш,
Чараш кыстың чажыт чүрээ
Чагаазынга ажыттынган.

«Чалар от дег, изиг сөстүг
Чагааңарны хүлээп алдым.
Ажык сөглөөн ынааңарны
Анаа хей деп санавадым.

Ындыг-ла-дыр... Шынныг-ла
ыйнаан,
Ынакшылдан чалданмас мен.
Чаңгыс-даа хүн ынакшыл чок
Чааскаан чурттаар берге-лейнен.

Ынчалза-даа билир херек,
Ынакшыжар оюн эвес:
Өңгүр чечек тараан ышкаш,
Өзүп-төрүп, чурттаары-дыр.

Тараа биле сиген ийи
Дагаа кушка демей эвес.
Өртең хову, хөлчүк ийи
Өдүрөккө демей эвес.

Идер-чалыы назы-харның,
Изиг от дег, казыргазы
Өске хөйнү бодандырбайн,
Өглендирип каап болур.

Даарта чүнү чедип аарын
Таптап, ылап дугурушпайн,
Аскымчы чаш ынакшылды
Алгай тырткаш, өглөп боор бе?

Өгбелерниң хөй чүс чылда
Өөнделеп сегивээни –
Көшкүн өглүг чаңчылынга
Көре тура олурар бе?

Аксым бар дээш сула салып,
Артык чүве сөглеведим.
Амыдырал-чуртталганың
Ажыг чижээн билир-дир бис.

Күзел-чүткүл, депшилгеге
Хүлүг-кинчи бооп чораан,
Эрги шагдан чаңгыс чижек
Эжим сеңээ сагындырайн.

Адавыстың адазы боор
Аңчы, малчын ирей чораан.
Азыраан мал — кошкулу-даа
Амы чедер, арбын чораан.

Өрү чаштыг ажы-төлге
Өнчүнү-даа берип келген.
Ачылыг-ла өгбө ийин деп
Ачам ам-даа сөглөп орар.

Ажы-төлүн аштатпайн,
Амыдырап-чурттаар дээштиң,
Ашак дыка карак кызып,
Амыр-дыш-даа орта көрбээн:

Көжүп хонмаан чери-даа чок,
Көрбээнин-не көрүп чораан:
Кыжын, чайын, чазын, күзүн
Кылыр-ла ажыл — көш-ле көш!

«Хаттыг-частыг бораң келзе,
Хаяапча чок өөмдөн чайла.
Хары черден элчи келзе,
Кара чаңгыс менден чайла.

Өлдүг-частыг бораң дүшсе,
Өреге чок өөмдөн чайла.
Өске черден элчи келзе,
Өскус-чаңгыс менден чайла».

Агдан дескен ам-мең ышкаш,
Арга, сыннар кезий көжер,
Эжелекчээ өжзэндиккен
Эртегилер ыры бо-дур.

Орук чайлап, ойлап, дезип,
Одар сүрүп, малын малдап,
Көжүп чоруп, назы четкеш,
Хөөкүй өгбөм мөчүп калган.

Иревистиң кылганы ол деп
Ирик өргөн көрбээн-дир мен.
Өргөн-кажаа, тудуг туржук,
Өлгөн сөөгүн тышпаан-дыр мен.

Турум сууржуң чораан дижик,
Туткан бажың, кажаа-хүрээ
Чеже-чеже турбас дээрил,
Чевег-даа чоп чүге чидер!

Эңмек хая ортузунда
Эзир туткан уя безин
Эрткен үе эдин-севин
Эккеп турган чыткылаар-дыр.

Чайлаавыстың кедээзинде
Чалым кызыл шорааннарда
Эртеден бээр уя чер дээр
Эзирлиг деп хаялар бар.

Эрткен чайын хойга чорааш,
Эзир ырап ужа бээрге,
Кызыл хая куржаангыда
Кырган уяа чеде бээдим.

Аяк, хымыш бузундузу,
Ая, дузак, чергий, маспак —
Эрте шагның эдилели
Элдеп-эзин чүве-ле хөй.

Куду көөрге, чүрек аарыыр
Куржаангының ортузунда
Куу кижиге бажы көргөш,
Куйга бажым адыш диди.

«Хөөкүй кырган өгбем бажын
Хөндөп кааны бо-даа боор» деп
Хөрек-чүрек сынмас кылдыр
Хөйүнү бодап кударадым.

«Орук-чирик аразыңга
Ойга-чикке сек бооп чытпайн,
Өскөн чурттуң бедиин орта
Өрү чыдар эки-даа ыйнаан.

Аңчы чорда, сартын чири
Арзайтының оглу боорга,
Эзир ону танып билгеш,
Эккеш салып алды-даа ыйнаан.

Орук черге чууглуп чоруп,
Орай эрткен ажы-төлге
Элдеп сүргей бодал киирер
Эрги чевег ховар ийик бе?»

«Эр-ле чаңгыс болур дооста,
Эзир куш дег болурумгай.
Эңмек хая ортузунда
Уя туткан, кашпагайын.

Кара чаңгыс болур дооста,
Хартыга дег болурумгай.
Какпак хая ортузунда
Уя туткан, кашпагайын».

Эжелекчи чаалакчыга
Эвин-бөлүүн үредеткеш,
Элеп-түрөп — чарлып тараан
Эртегилер ыры бо-дур.

«Арзайтыны аргый көшкен
Ачам мону ырлаан боор» деп
Улустуң бо ырын бодап,
Уян чүрээм хайнып турду.

Бо хүн бисте орук ажык,
Боогдалдан хостуг-дур бис.
Төрөөн чурттуң ажык байлаа
Дегерези холувуста.

Колхоз-артель демниг боорун,
Хоорай, суурну тудуп аарын
Хоор чоннуң күжү билир,
Хостуг күзел, соруу билир.

Көвей чылдар аарын чүктөп,
Көжүп эрткен эрги чаңчыл
Хүнү келгеш, дүжүп калбас —
Хүрөш-биле уштунар бис.

Караңгы дүн сойлуп дүшкөш,
Хаяалыг хүн шагда-ла үндү.
Эрги чаңчыл хоочузу
Эътте-сөөкте ам-даа бар-дыр.

Ажыл-дыштың, эртем, номнуң
Ажык оруун көре берген
Амгы шагның чалыылары
Ам-даа көжүп чурттаар бис бе?

Кидис өгнү сөдүртпүшаан,
Хирден, чамдан уштунмас бе?
Одарлаан мал эдергештин,
Оран-суурну тургуспас бе?

Малчын чорук багай эвес,
Байлаавыс-тыр, хөреңги-дир,
Чаагай чаа тудуг, суур дээш,
Чарып саарар алдын ол-дур.

Эки чаагай чурттаарының
Эртинези боордан башка,
Элег-түрег, көшчө сөөртүр
Эрээ, кинчи эвес-тир ол.

Даңның чырыы хүлүмзүрүң,
Даарта хүн көстүп турда,
Ынакшааннар ону черле
Ыыттавайн барып боор бе?

Орай кежээ соңгалардан
Оттуг шолбан чайыннанып,
Оолдар, кыстар кудумчуда
Омак, хөглүг ырлажып тур.

Дошкун, ажыг кыштың соогу
Долгандыр-ла киткеп турда,
Чечек оңмас чайлагда дег,
Серт-даа дивес бажыңнар ол.

Өөредилге, чырыдыышкын,
Өөрүшкүнүң хүрээлеңи —
Школалар, клуб, театр
Уругларны чалап тур, көр.

Айлык, чылдык черлер-биле
Анаа-ла ора чугаалажыр
Радио, телефон-даа
Ында, суурда, дыңнап тур бис.

Черивисте, ында-мында,
Чечек тырткан часкы хүн дег,
Чаа, сууржуң чуртгалгадан
Чаңгыс сөс чоп сөглөвээн сен?

Ажы-төлү ырлаан-шоорлаан,
Ажыл-ижи демниг хөгжээн,
Хоор чону колхоз, совхоз
Хоорай, суурнуң магаданчыың!

Эжим-биле ынакшылым
Ээн-муңгаш эртпезин дээш,
Кижиг көрбээн дээди ишке
Киржиксесес арга чок-тур.

Туралааның шенээр дээштиң,
Туруг хаяа чыгададым,
Турум, быжыг ынакшылдың
Тудуг, суурун ырлап ор мен».

9

Ону номчааш, Байыр кайгап,
Ол-ла дораан, дүвү-далаш
«Ам-на херек бүткен-дир» деп
Алдын-кыска халдып келген.

— Шагда-ла мээ сөглээриң кай,
Чандыр билип чораан-дыр сен.
Аныяк күш, күзел турда,
Ажыл кылып чер-даа кай баар.

Колхозка-даа кирип-ле алгай,
Хоорайга-даа ажылдаай-ла,
Бадыланчып алган соонда,
Баар черни муңзавас бис!

Уруг оолду дыңнап-дыңнап,
Улуг тынгаш, бажын чайгаш,
Кайгал эрни кыжыраанзыг,
Каттырымзап, көрнүп келген.

Эрги чурту Аржаанныгны
Эргилдир-ле көргүлээштиң,
Эргим, ээлдек үнү-биле
Эң-не чоргаар чугаалап-тыр:

– Көрүп көрөм, чуртувусту,
Көктүг-шыктыг, делгем хостуун!
Арга-ыяжы чеже-дир чээ,
Аны-меңи кандыг ийик!

Дүккүр баш дег, эзим шыпкан
Түмөн сыннар, чүс-чүс хемнер
Ужу-кыды көзүлбейн-дир,
Ужар куш-даа чанар хөөн чок.

Бо-ла чыткан шупту чүү-дүр,
Бодап көрөм, магаданчыын:
Эге-ле чүм, хол-даа дегбээн,
Эгээртиңмес эртин-дир.

Ынакшааннар чуртгазын дээш,
Ынчаар чаяп кагган ышкаш,
Өгбелерниң биске шаңнаан
Өртээ турбас өңчүвүс-тур.

Малчын байлак колхоз, совхоз
Маңаа — борта хөгжүвөс бе?
Баштай хөгжээн черлердиве
Базып чоруп каар деп бе?

Аржаанныг-Хем чуртувуска
Ажыл кылып шыдаваза,
Анаа-ла хей «ынакшыл» деп
Артык сөстүң херээ чүү боор.

Улустуң бо ырын бодам,
Утказы ырак ханы деп бил,
Салгакчының хүлээлгезин
Сагындырып турар ышкаш:

«Дагылгалыг тандың каггаш,
Чүнүң адын өлүрер сен.
Дангырактыг талаң каггаш,
Чүнүң чуртун туткулаар сен».

Байыр аңаа кезек када
Бажын суйбап, арны кызып,
Дээрже көрүп, черже көрүп,
Дескиндир бодап орган.

Аттыңган дег харыы дыңнааш,
Алдын-кыска ынаа дендээн;
Ылап шынны билбээнинге
Ыяткаштың үнү читкен...

Чүгле шак ам кыстың шүлүү
Чүрээнге дээп дириг үн бооп,
Дүүн-не номчаан чагаазының
Дүүшкүнү часты берген.

Туруп келгеш, кысче көргөш,
— Душкужеге байырлыг! — дээш,
Маңнай аарак кыштап барып,
Баглаашта аьдын чежип мунган.

10

Аныяктар дүне, хүндүс
Аьттар дуоу соотпастаан,
Арзайтының арты, дөжү
Адар даңны атсы дагжаар.

Одарларда, хайырларда
Огурт, шимээн үзүлбестээн:
Дүннээн куш-даа хөлдөр кезий
Дүймөп, эдип тура хонар.

Хурал-суглаа, кичээл дээрге,
Куду көрүп, «аарып» орап
Дидирлежир чамдыктар-даа
«Дирлип» келген — чалгаа
читкен.

Өглериниң аразында:
— Өршээ, дадай,
канчаарыл — деп,
Сымыранчып, сүмележип,
Сылдырткайндыр салчып
турган.

«Дөрт-беш санның чудаңгы
бээр,
Дөгөрезин алыр дээн-дир...
– Малын чарып, чигеннерни
Бажыңнап-даа турар дидир;

– Өгленишпээн уруг-дарыг
Өнчүзү чок калыр дидир...
– Сургуулда урууң хары
кажыл,
Сургазыңза, ыналас бе?»

«Чаштанчыдан чалбыыш үнер»,
Чалыы назын өрү хөгжүүр,
Эптиг, демниг чүткүүшкүнгө
Эрги кинчи кайын дескээр.

Ай-даа четпээн – үр-даа
болбаан,
Аныяктар хуралдааштың,
Сууржулганы эгелээр деп
Сувуразы бадылапкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Алдын-кыстың романтиктиг омур-хевирин канчаар көргүскенил?
2. Шүлүглелде бир-мөзүлөш болушкуннарны тывыңар.
3. Алдын-кыс ызулуг аас-кежи кайда деп билип турар-дыр?
4. Чогаалда төөгүлүг үе-чадаларны көргүскенин чугаалаңар.
5. Чогаалчы улустуң аас чогаалын канчаар ажыглаан-дыр? Шүлүглелдин дыл-домаан сайгарыңар.
6. Аржаанныг-Хемниң чурумалын тыпкаш, шээжилеп алыңар.
7. «Алдын-кыс — төлөптиг уруг», «Номчуксанчыг эгелер» деп темаларга чогаадыгдан бжиңер.

АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУ

Бирги номдан эгелер

Чугааның эгези

«Кижиги үрени каяа-даа чоруур, куш үрени каяа-даа ужар» деп улустуң үлегер сөзүндө чугаалап кааны ышкап, көңгүс-ле аңгы-аңгы кожууннарның оолдары Аңгыр-оол биле Буян кожа салган ийи орунга чурттаар кылдыр таваржып келгеннер. Ол болза, бир муң тос чүс чээрби сес чылда, азы ынчаардагы улустуң чугаалажып

турган аяны-биле чугаалаарга, Чөөн чүктүң дарлаттырган биче-буурай улустарының бирээзи болур Уранхай — Таңды Тывазы Орус чуртунга өөскүп үнген Октябрь хувискаалының херелинден оттуп, очалаңдан кедилип, Тыва Арат Республика болуп, тускай догуннаанының сес дугаар оңунда Хем-Белдири — Кызыл кодага намның үш дугаар төп сургуулу чыгып турганы ол.

1928-1929 өөредилге чылы-даа эгелээн. Ол күстен эгелеп, чиңгине яды арат чоннуң ажы-төлүн сургуулга чыыр деп чаа доктаал үнген ужурунда ыңдыгларны шилип чыыр дээш, сургуул орайтап четчелешкен.

Кончуг соок кидин түлүк чыккыңайны берген. Чап-чаа тудуп дооскан ыяш бажыңга турган бис: курлар аразын сыскаан чиңгис безин эзимден келген чаш ногаан, шык хевээр, чыды эзимзиг. Чаңгыс каът соңгалар шилдериниң кыдыглары булуктаан, а чоғум шилдери хөлчөк чараш, хыраадан бүткөн чурумалдыг. Улуг өрээлди долгандыр кожа-кожа допчаан¹ салгылаан. Оларның кырында даадыла бир өң көк даалымба шоодайлар даарагылааш, шуптузунуң иштин долдур сиген дыгааш, салгылап каан. Сырткытары база ыңдыг. Оларның бедии кончуг, чамдык чолдак оолдар кырынче үнери безин арай берге. Дыка-ла ямбылыг оруннар — чүгле чиндиңнээр чүвелер. Кырындан оолдар боттарының көдээден кеткилеп келгилээн тоннарын эжингилээр, чоорганнары ол.

Эртенги шай соонда башкылар база аңаа кээп, моол бижик айтыгылаар.

Баштай чыгып турар үезинде дөртен ажыг оолдар, он шаа кыстар турган, аразында бот-бодун эки танышпас. Хөй чугаа-соот-даа чок. Харын кожуун-кожуунунуң аайы-биле бөлүглежип, хөөрежип тургулаар.

Аңгыр-оол биле Буян кожа, дегжип чыдар оруннарынга таварышса-даа, база-ла ийи-үш хонукта шоолуг харылзаа чок чурттап чоруй, хүн тудум-на таныжып эгелээннер.

Аңгыр-оол шоолуг чүве ыыттавас, кижини арнынче безин орта-ла чиге көрүмөс. Бир-бир бодаарга, мелегей, аазатпай-даа деп болгу дег. Бир-бир бодаарга, чоокта чаа тудуп эккелген адыг оглу-даа ышкаш, арнын, караан чажырныр, улуг баштыг, сыгдыгыр карактарын шала чивецнеткилеп, хүлүмзүрүй аарак чугаалаанканда, сеткилиниң ханызындан хөөрээр, ынчаарда шырайы чымчап, топтуг кыннып кээр. Чугаалаптарга, аныяк оолдарзывас, улуг улуссуг, харын-даа кадайларзыг кыннып кээр. Ооң үнүнде дыка-ла ханы дыңналыр, чадаганзыг, уян хөөннер бар. Ооң кожазы Буян эжинден ийи бе, бир бе хар биче — 17-18 хар үези. Сөөгү-даа Аңгыр-оолдан

¹ Допчаан — мында ыяш дээн уткалыг.

биче, тырың, чазадак боттуг, орлан кара-кара карактарлыг. Хөлчок эвилец, акымайлаан, эжимейлээн, чугаакыр. Сонуургак деп чүвези мырыңай кедергей. Аккыр диштерлиг, мукураш кара оол. Кандыг-бир бөдүүн-не чугаа дыңнааш, хөлчок таалап, каттырып, хорадап хайныгар, магадаар. Ол хирезинде тенек эвес. Меге, ойлук чок, сакпай хөөремик чугаага хөңнү чок, дораан-на эскерип каар. Мырыңай ижин-кара чок — ак сеткилдиг.

Шак мындыг, даштындан эге-ле чөрүшкек аажы-чаңныг ышкаш болза-даа, ийи оол бот-боттары безин эки эскербейн, аъттың адыр кулаа, бениң ийи эмии дег, өң-тала болу бергеннер.

— Кайы кожуун силер, чер-чуртуңар кайда боор, акым? — деп, Буян бир кежээ Аңгыр-оолдан айтырган.

— Улуг-Хемниң Буура-Хаан Уула кожууну, Өвүр-Амырак чуртгуг мен — деп, Аңгыр-оол дыка топтуг харыылаан. Ооң ол албан, бижик аяны-биле харыылаанын дыңнааш, Буян дыка чиктигзинип, ужуп ыңай боор дээн күртү ышкаш, карактары чүгүртүлөңнөп чоруй, ара соксааш, оожургап, ыды чиде берген. «Бижээчи албан кижизи ирги бе? Азы чугаалажыр хөөн чок болгаш өнедиин ыңчаар хоолургаан боор» кылдыр бодаан.

Элээн болганда Аңгыр-оол ону эскерип каан:

— Силерниң ук кожуун, суму, аал-ораныңар кайда боорул, дунмам?

— Хемчиктин Чөөн кожууну, Чадаанада мен... .

Оон-на хөрлээлеп, чугаа ханылап, чалбышталып кыптыккан. Ол кежээ оолдарның хөй нуруузу «ойнаар-бажың», «дириг-чурук» дишкеш, чоруй баргылаан. Ийи оол кежээ дургу сургуулга келир мурнунда каяа, канчаар амыдырап чораанын коптарышканнар... .

— Кижичугаалажып таныжар, мал киптежип таныжар деп улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Төрел-дөргүлүнден адын билирин чежел, арнын таныгырың чежел, хөй-ле боор аа? — деп, Буян солун чугааны үспес дээш, өжүп бар чораан отче, бок чээрген урган дег, душпужа айтырыг салган.

— Ой та, кайын четче санап шыдаар оларны кижиче, эжимим. Бичимден-не ескүс калганымны сеңээ чугааладым. Ындыг болза-даа ада, не чок төрелдерим болур улустан: калган авам хөөкүйнүң кады төрөөн акызы Мукураш даайым, ооң кадайы күүйүм, авамның кады төрөөн үш угбазы даай-аваларым, авамның кыс дунмазы угбам, ачамның кады төрөөн акызы Кыйгыжы, ачамның ийи эр дунмалары Бараан-оол, Шевер-Сарыг акыларым. Че, оларның бег, кунчуу, катаат-чуржаады, куда-баары дишкеш чоруй баар, ужу-кыды тывылбас, ыяш дазылы-ла! Аал, арбаны-биле тудушкаш чоруп бээр. Мырыңай дөө элеге, суму — түлүш, кыргыс, монгуш дээш холужуп чоруй барганнар.

— А-а, ол-даа шынап талыгыр херек-тир оң! — дээш, Буян үдүптүң караңгызын коптарып алгырды.

— Черле ынчаш, бо кижичи амытанның ук үрези чаңгыс чүве дижири шын чүве боор ийин оң. «Өрттөн артпаан, өлден арткан» дижир. Өртемчейге үш халап турган: хат халап, өрт халап, адак соонда суг халап эрткен. А суг халап бооп турда, Буура даг кырынга, өг орну дег, кургаг чер чыткан, аңаа бир демир сал ызырынган. Ол салга ийи оолдуг ийи кадай чорааш, оон үндезиленген деп тоолтоожу чугаа бар ышкажыгай. Бир кадай чаш оолду, бо болза мээң «оглумнун оглу, ашаамның дуңмазы-дыр» деп нарын тывызык дег домак-даа оон тывылган чүве-дир.

— Па! Ол домактың чиктиин але, кайын боор ол?

— Шын домак. Сен ооң ужурун тып харын. Даарта меңээ харылаар сен.

— А-а, дадайым. Харын-даа кижичи когу үзүлбөөн чүве-дир аа! Оон? Ол суг халавың канчанган ынчаш, эжим?

— Оон ол суг халап чоорту-ла чавырлып баткан. Чер кыры ынчангаш мынчап дески эвес, даг, хая, оңгул-чиңгил болганы ол. Аңаа-ла демги кижилер чорза-чорза, черден ойт-сиген, кат-чимис үнүп, амыдырал тывылган дижип оарын дыңнаан мен ийин.

— Ийет, ийет. Тоолда суг демги «кижи-бүрүс», «сарбашкын» дээш баар ышкаш ийик — деп, Буян ону сактып бадыткаан.

— Че, ол-даа канчаар... Мен демги айтырың харылаайн. Экиле билир улузум авам Майндырмаа, ачам Шумураш, кырган-авам Чезең-Кадай. Ол кырган-авам ам-даа дириг бар. Бис дээрге бир иеден төрөөн сес кижичи бис: угбам Каткыжы, акым Бадый-оол, оон биче акым Койгунак (бичизинде-ле бүрлүп калган дижир чүве, танывас мен); кыс дунмаларым: Узун-кыс, Ужуктаар; оол дунмаларым: Чараш, Хеймерек олар. Бо-ла бар алышкы, угбашкы бистер ада, ие өлүп — «аза сартыгы» апаргылааш, уязын үерге үреткен күске оолдары дег, тоо быдарап, каш-каш чылда бот-бодувусту көрүшпес чоргулаан бис... .

Аңгыр-оол чугаазын хенертен ара соксааш, ыгытавайн баарга, Буян оон ыңай айтырыг салбайн, өскээр алаактыра берген.

Дагаа чылдыг мен

Шаанда улустуң шаг үени — хар, чылды санаары база бир янзы турган чүве-дир ол. Чижээлээрге, хүнде он ийи шак бар. Олар дегере аттарлыг: Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос, он, он бир, он ийи. — Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Мечи, Дагаа, Ыт, Хаван дижир.

«Мен эртенгиниң дөрт шакта тургаш, орайның он ийи шак чедир ажылдадым» дээр дээн болза, «тоолай шакта тургаш, хаван шакка чедир ажылдадым» дээр-дир ийин. Күскеден хаванга чедир ийи долганырга, дүн-хүннүң чээрби дөрт шагы ол. Ол ышкаш хар, чылды база он ийи эргилделиг кылдыр санаар. Үениң эргилдезинде төнмөс-батпас бар-ла чыдар — кызыгаар чок чүве чок, он ийи чыл бар. Ол төнерге, база-ла катап эгелеп турар. Ол он ийи чылдың аттары-биле бо он ийи шакты адаан. Ооң ужуру-биле кижиниң төрөөн чылы азы хүнү-даа дийик, чыл бүрү дакпырлавас, а он ийи чылдың бодунга барып таваржырга, «чылы кирер» деп чүве ол.

Мен дагаа чылдың күстүң адак айының он чедиде эртенгиниң хой шакта төрөөн кижидир мен.

Бурунгу улустуң чаңчылы-биле ол чыл бүрүзү тус-тузунда бот-шынарлыг болур дижир. Чижээлээрге, хаван чыл тараалаң — үнүш, дүжүт чаагай чыл. Чүгө дээрге хаван хөрзүндөн чемненир, ынчангаш озук хаайы-биле хөрзүн коптарып ажылдаар амытан. Дагаа чыл болза, куш амытан элбек болур. Куш болза чүнү-даа чиир — тараа, мочурга, суг курту-даа чиир. Ынчангаш база дыка бай чыл. Ооң-биле кады дагаа чылдың бир онзагай чүвези — шак үеде чазыг чок «болчаглыг чаагай чыл» дижир. Чүгө дээрге дагаа хүннүң он ийи шагын дөгере алдаг чокка медээлеп алгырар, шак дег куш дижир. Ол чылын кижиде аас-кежинден озалдап, чыдып-даа калбас, далажып эрте-даа бербес, шынчы чыл апаары ол.

Бо-ла бүгүнү сен канчап билип алган сен дээрге, шагда бичии уруглар бот-боттарының чылын мактап, кагжыр-маргыжар боор чүве. Кижиде бүрүзү бодунуң чылының тускай мөзүзүн шыдаар-ла шаа-биле мактап билир. Чижээ, мээң акым Бадый аът чылдыг, дунмам Узун-кыс күске чылдыг. Аравыста кагжы бээр бис. Мен үстүнде чугаалааным шынарларны оон-даа артык хөөредип билир мен. Ынчаарымга Бадый хөөрээр: «Черле чадаг чорбас. Ырактан кортпас. Аът турда хову чолдак, арт чавыс, оожум чүвени эртер. Чаа-чалбакта дайзынга удур мунуп кирер, тайбың шагда дагылган, наадымга мунуп кирер, чарыштырар, челиштирер. Артында хей-аът кылдыр бурганда чураан — кижиниң омак сүр-күжү ында көрөм!»

Узун-кыс хөөкүй-ле арай бергедеп үнер. Шоолуг мактаныр харык чок. Тараа оорлап чиир, даваны чолдак, күш-шыдал чок, аът, кежинде өртөк чок, чүү-даа ону базымчалаар. Ыт, моортай, чылан, ас, кырза ону тудуп чиир. Дээлдиген безин бо-ла сегирип алыр. «Далашкаш, сүтке безин дүжүп өлүр кулугур» дээш, бактаар-ла сөс хөй. Адак сөөлүндө бир хорадааш, кырган-авазынга ыглап четкен:

— Мээң чылым багай-дыр. Мени чүгө күске чылда төрөөн? Мен ол чылда үнмөс мен. Мени дедир чорудуңар. Аңаа сагыш човаар дээш удувас болдум!

– Эх, мелегей кулугурларны. Кижиниң кызының чылын бактап турар. Олар күскениң күжүн билбес-тирлер. А сен харыылап шыдавас, бодуң багың-дыр. Ам мынчаар харыылап чор дээш, ийи-даа тоолчургу чугааны чугаалап берген. Узун-кыс оон амырап, еске бүгүле күске чылдыг өөрүнге тоолдап орап чүве:

– Шыяата, күске канчап чылга киргенил? Ол тебе-биле мөөрей кылгаш ашкан, кончуг кажар, угаанныг амытан чүвөң иргин. Чүнү маргышкан дизе:

– Эртен хүн үнүп кээрин кайывыс мурнап көрүп каар эвес, маргыжаалы, тебе, че! — деп, күске чугаалаан.

– А хувура! Мен дег бедик эвес сен, ыятпазыңны ала! Че, харын көрээли — дээн.

Күжүр тебе-даа чүү боор, дөлем чер орта, хүн үнер чүкче көргөш, серте чок, кегженип чыткан.

Кажар күске, бүдүү сиген аразы-биле чүгүргөш, тевениң сыр соондан кедеп кээп, чолдак кудуруун кырлааш, мөгеннерин ашкаш, кылчыгыр мойнун кырлааш, мырыңай-ла ийи кулак аразыңга, хүн ажар чүкче көрүңгөш, чыдып алган.

Эртенги хүн барыын сыннар бажыңга дээп кээри билек, күске чугаалаан:

– Ээй, тебе, дөө көрөм! Хүнүвүс дээп келди! Хая көрүн, кегжигир саңга! — деп алгырган.

Тебе шак ынчаар аптыргаш, чылга кирбейн барган чүве-дир. Хамык ужур бичиизинде эвес, угааныңда болган.

Оон ыңай, Чолдак-Ой деп күске чемнеп чорааш, хүрээге кире маңнап келгөш, көрүп чыдарга, хамык амытан кончуг улуг алдын бурганга тейлеп турган. Түмөн хуурак ону дагып, арамайлап, далган, тараа, чигир, саржагны ооң мурнунга мөңгүн дагылдарга салып турар мындыг бооп-тур.

«Чүү мындыг күчүтөн, ачы-буянның чүвези апаады бо?» деп бодааш, бир барып шинчилеп көргөн. Каткан-хуурааның ындыг боор ийик, анаа-ла малгаштан шевер кижини тудуп каан, а ишти хос, даштын хола-биле чаап каан мындыг бооп-тур.

– Ээче, хувура, бо чоннуң-даа чөгөнчиин! Че, бир шагда биле-ле бээрлер ыйнаан. Мооң иштинге уядан тудуп алгаш, бо белең, амданныг чаагай аш-чемни чип, ажы-төл азырап, айыыл чок, тайбың чурттавас чүве бе? — дээш, амырап уя тудуп турган иргин.

Эртенгиниң эрте шагда, бурунгуң бурун шагда, чырык хүн алдыңга бир-ле кончуг «шаг багы» дүшкен. Эъг орнунга барба хайындырып чип, тараа орнунга хонак, үүргене тывылбас турда, дыка хөй тараачын чон күске хөмээзи-биле амыдырап, тынның үнүп турган. Черде күске үңгүрүнүң муртуун көргөш-ле, казып эгелээр. Ырак-даа эвес, деспи ишти хамаанчок, таалың ишти хөлчок арыг тарааны үүжелеп каан чыдар. Чүгле тараа эвес, мыйыракты хөөп

каар. Улус ол тарааны дораан-на хооруп, соктап чип, быдаалап ижерден аңгыда, бистиң оранга тараа үрезинин оон арттырып алган дээш, Узун-кыстың тоолдары-даа көвүдээн.

Мындыг янзылыг он ийи чылдың иштинде мээң чылым — дагаа. Ынчангаш мен дагаа өлүрбес ужурлуг кижжи мен деп Аңгыр-оол ол кежээниң чугаазын дооскан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кижиниң төрүттүнген чылының ужур-утказы.
2. Тывалар төрүттүнген чылын кандыг-кандыг күзелдер-биле харылзаштырып чораныл?
3. Кижиниң бойдус-биле харылзаазының дугайында он ийи дириг амытан аттыг чыл санаашкыны чүнү чугаалап турарыл?

Шагаа

Шагаа деп чүвени чыл бүрүде-ле көрүп келдим. Ооң иштинде, барык-ла чоокта чүвейин ол, шору эр бооп өзүп-даа келгеним ол боор. Ада угум-биле элегележир бир бай аалга кадарчылап кыштаап, ол чылын шагаалаанымны черле утпаан дээр чүве бе, азы элээн ужурун биле берген мен. Ооң мурнунда шагааны ужур билбес бичем-даа хараазы-биле ургулайында-ла хой кадарар үлүүм таваржыр болгаш, черге муңгарап-даа эрттирип чораным ол ыйнаан. Чамдык бай-шыдалдыг улустуң эрге-чассыг, оптуг-опалыг ажы-төлү шагаа чоокшулап олурда, ай-хүннү санап көрүп алгаш, олче ыяап-ла мен ышкаш өскүс-чавыс, кыдыг-кыя кижилерни албадаптары тодаргай.

Шагаа дээрге бүгү чоннуң база бир сеткил сергеп, көдүрлүр байыр дою чораан чүве.

Шыырак өг бүрүзү күзүн кыштагга көжүп кел сал-ла, кончуг семис ирт ийикпе, сергени өлүрүп, эьдин бүдүнге доорааш, хырнынга суп доңуруп каар — ону «доорамчы» дээр боор. Оон башка шагаага чедир мал арыштар-ла болгай.

Өшкү, хою чок ядыы улус-ла хөөкүйлер шагаага дой дооравас, бар-ла шаа-биле кадык хайындырып, шай-суксун кудуп эрттирер.

Ол шагаада мээң хой кадарар үлүүм безин хөлчок таптыг таварышкан. Дөрт өг болгай бис — дөрт кадарчылар аан. Мээң ээлчээм бүдүүнүң хүнү таваржы берген. Ол хүн даглар бажынга ыр-шоорум-даа кежээлээн. Сактырымга, черле чаңгыланмас, өзээн-ден доң хаялар безин чаңгыланып, мени өттүнүп ырлажып турган ышкаш. Ынаар, тайга тазында аргалар, мээң кыйгым дыңнааш, хире-хире бөлдүнчүп келгилеп каап, одарын солуп, өскээр көжүп-даа тургулаар.

Ол-ла бел одурту кожа-кожа кыштагларлыг, алды кодан аалдарның дугуржуп алгаш, үш хонукта улаштыр дойлаар болган

шагаазынга дөгөрезинге барып, хамык оюн-тоглаазын көрүп, эки-даа дайнап алдым!

Баг эдектээн кижиге болгай мен. Мээң аалымның сураглыг кагыгжыларынга баг эдектэеним ол. Олар дөгөре-ле мени кагбас дээш алгыржыштар. Мээң алгап-йөрөөп, ырлап бээрим оларга дыка көдүрүмчелиг турган болгаян. «Бажында манадым, кезинде кедедим! Эдектерим, кончуларым! Башкы мерген-биле мат кыл!» — дигилээш, бүгү аал ишти дыңнап турар кылдыр ырлап, чүү деп мактавас дээр ону!

Че, ол-даа канчаар. Ол-ла байыр ёзулалдың эгезинден сактып таныштырайн.

Хамык өглер бүдүүнүң хүнүнде-ле эки-бак эжик, ширтээн, өөнүң өрегезин дүжүрүп, силгип кактааш, өгнүң ыжын аштап кааптар.

Өгнүң ыдык огун ужулгап, бажынга бүдүн ирт кудуруу шашкаш, сыртык бажы үзүкке тургускаш, мурнунга саң салып каар. А бурганныг өглер база-ла оозун аштап-чүлгүп, мурнунга дагыл-байлаңын чемнеп, өрүп каар. Чула, күжү үргүлчү хып турар.

Өгнүң ынаалар арты-биле долгандыр «челе» хериптер. Ол челе дээрге ак чүднү ээрип туруп кылган кулун, бызаа челези ийикпе, анай, хураган хөнезин өтгүндүр кылган; ында чок-ла чүве чок: челениң савактары, хөнениң салбактары, согааш, бала, деспи, хуун, чүген, чулар дээш, ыяштан чазап-даа каан, чүң удазындан аргып, баглап-даа каан. Бодап көөрге, ойнаарактан өске чүү-даа эвес-ле хире. Биеэги доорамчыны уштуп, эргизи салып каан. Ол кезжээ хамык уруглар аал артында дагдан бадар үш чуңгунуң бажын доштап, ортузунда ойлу берген черлерин хар-биле дескилеп чамааш, ооң кырын база суг-биле шаптап, доштап каан бис. Аал коданында тебектээр, баг кагар, баг адар, ааттынып ойнаар черлерни дөгөрезин аштаан — кылаң чүве.

Бир өгнүң ээзи лама кижиге чүве, «бүдээл хураарым ол» деп өрегезин дуй тыртып алган, коңга, дамбыразын чайып, быдыргайндыр номчуп олура хонган. Кырган улустар ынаар барып-ла турар чүве.

Хүндүс хой кадарып чорааш, дагдан харап көөрүмге, аал эжиинде Саң-Салыр деп тей кырында улус-ла шаараңайнып, чүве-ле кылып турган. Кезжээ чанып олура, таварып көөрүмге, база-ла солун: аразын он базым хире черде ийи талды тургускаш, оларның дөзүн хар оваалап тургап, ыяк быжыглап каан. Ол ийиниң баарында эрги хоюткуну катап эде чыып тургускаш, эң кырында улуг паш аксы хире калбак дашты салгап, ооң кырында чарган кургаг ыяп-биле кажаа тудуп каан.

Ол кезжээ оолдар бир өгге кажыктаан, кыстар бир өгдө даалылап, хорулдаан — мырыңай хөглүг. Мен ол-ла оюннарны көрүп, өглер аразынга салып тура, Чеди-Хаан эжик бажынга доораланып келгенде, ынаар бүдүнге хыйыжып чыда, удуп каап-тыр мен.

— Ойт, Аңгыр-оол! Тур, шымда, уйгу хавы. Даштыгаа барып харга чунуп каавыт. Бо эртен эрттир удуп болбас чоор! — деп, кожайымның бир элээди оглу силгиди. Шынап-ла, өгде удаан кижичерле чок, дөгере-ле аыш-чем кылган турлар. Даштыгаа үнүп кээримге, даң караңгызы — сылдыс хевээр.

Аалдың уруглары ынаар, чуңгулаар дагда каттыржып, шимээргей-дирлер ийин мон! Халып чеде бээримге, чүм харда чуңган кыстар эчигейлээн турлар. Бир өгнүң кадарчызы эжим оолдун чанынга баргаш:

— Бо эртен чүге ынап-ла эрте туруп чунар ужурлуг чүве ирги, эжиким? — дидим.

— Шагаада черле ындыг-ла болгай. Ам удавас маңаа, бо душ-ка — дээш, демги Саң-Салыр кырынче айыткаш, — «Эжен» чаларап келир, аңаа уткуй барып тейлээр бис. Аңаа тейлевейн удуп калырга, бачыг-даа арывас, аксының кежии дудаар чүве-дир ийин. Билдиң?

— Ой, эжен! Бис ону — бодун көөр бис бе ынчаш, эжим? — деп, дээрде сылдыстарже көрүп айтырдым.

— Дыка ыттата! Эженни чүге кый дей бээдиң, дыңнап каар. Дүрген чунуп ал харын — деп, эжим мени коргудуп кагды.

«Улус даады-ла «эжен-эжен» дижиң чоруур боор, ол чүве-дир аа! Аңаа эки чалбарып көөр-дүр, аас-кежиин-даа хайырлаар чадавас. Оода-ла кижичер болган-на кижичер базынмас, хырын даады тодуг чоруур кылдыр өршээр болза деп бодап, каарган даваны дег кара холумну доң харга, өрттеткен дуогу куйгалаан чүве ышкаш, катап-катап дүрбээш, арнымны изидир-ле чундум. Өгге кээримге, күүйүм кадай от чырыныга арнымны көргөш:

— А-че, күжүр Аңгырны! Арнывыстан өрт хып турар кылдыр дүрбүпкөн ышкаш-тыр бис але? — деп, шынап-ла магадаан аянын чугаалады.

— Черле ол хире бар боор. Хар безин изиңейнип турду — дидим.

— Ча, чоруулуңар! — деп, ол-ла аалдың шуптузунуң ага-баштыңы болур бистиң кожайымыс баштааш-ла, бир кижичер тавакта чаа дүлгөн эът, бир кижичер доңгууда изиг шай, бир кижичер чалама туткан; демир-хүүректө көс салып алган, оозун туткан-даа кижичер бар; ак энчек-даа туткан, чажыча — тос-карак-даа бар. Уруглар баштаан Саң-Салырже шуужуптувус. Даң хаяазы агарып келген. Баргаш демги ийи талдың баарыныга энчектер чаткаш, хамык чем дээжизин ында салды. Талдарда өг санындан чаламаны херипти, хоютку кырында туткан кажаа иштинче демги көстүг отту ургап, кажааның азыгларының кырыныга кончуг чаглыг чокпак эгилерни, демги саржаглыг артышты салырга, магалыг чалбыштыг — чаг одаг чайыңайнып-ла үнген. Аал баштыңы ашак доңгууда шайын чажыча-биле узуп чапшышаан:

— Өршээ хайыракан!
Чылан кежи чылбырады;
Чыл бажы эртти,
Бак чүве
Баады.
Эки чүве,
Ээлди, хайыракан... —

дигилээш, дивези-ле чок:

— Эът чиирден
Хай-бак,
Ханаа-думаа чайлап турзун,
Оът чиирден
Ыт-куш, эдмек сырыңгы чайлап турзун!

Чамдык сөстөрнiң утказы-даа билдинмес, ойнап-шыннап турары-даа билдинмес. Демги моорлап келген Эженни көрүксээш, бүдүү одаг-саңның ыжынче көөрүмге-даа сураг, алаңзып, өөрүп-даа, коргуп-даа турар мен.

Чажыг чажып дооскан соонда, улуг-биче эр-херээжен — аал ишти дөгере бөрттеривис уштуп салгаш, чиге бурунгаар көрүнгөш, баштарывыс харга үзүп тейлеп эгеледивис. Ол тейлеп турар үеде кижини бүрү бүдүү иштинде сымыранып чугааланып турар болду. Мээң оң таламга турган кадайның чугаазының чамдыктары дыңналып турган:

Эжен черинден келген
Элчинин,
Аза черинден келген
Алдагжынын
Аъдының аксын чайладыңар.
Аас-дылдан чайладыңар...

Ону дыңнааш, мен бодум хуумда демги чунуп тура бодап алганым дилээмни сымыранып тур мен.

Эрген болганга базындырбаңар,
Эдик-хептен элетпеңер,
Иштим-хырным аштатпаңар!..

«Оон-даа ыңай чүнү дилээр чоор» деп боданып, сөстөр тыпшайн, хей-ле бодалымга будулуп турумда-ла, хамык улузум ам дөө харда барган, бөргүн уштуп, моюндуруун борап кактаан, бүткүр боду харга андаштанып, кактанып эгелээн турлар. Ону барып өттүнүп, ойнап эгеледим.

Ол-ла кактанып, силгиттинген соонда, улус дөгере-ле чолукшуп, амыр-мендизин айтыржып эгеледи.

— Амыр-ла — дээш, бичии кижини ийи холун бурунгаар сунуп, үзөш кылынгаш, улуг кижинин ийи холунун адаан дозуп салчыр.

Дең эжи болза, кайызы мурнааны-ла алдыыртан өрү чолугар. Черле улуургавас — биче сеткилдиг болур дээш, алдыыртан өрү чолукшуурун кижги бүрү оралдажыр. Ол чолугарда аргалыг болза уштуктуг, чулдургууштуг болза чогуур. Чеңин берзенип алган кижги болза, ыяап-ла кеткеш, чолугар.

Оон ыңай, ол чолукшуурда, хүндүлээри улуг кижизинге «ак чүве» сунуп чолугар ёзулуг. «Ак чүве» дээрге кадак, дадаазын, оон ыңайлаарга, ээрип каан чүңге чедер.

Улуг дүжүмет, лама чижектиг улуска улуг өртектиг кадак, даалымба, шай азы өлүк аймаа: киш, диин, дилги, күзен чижектиг чүвелерни тудар.

Сумунуң чаңгы, хүндүлери, кожууннун чагырыкчы, мээренери ол хүн амыраар-ла. Ноян, хүн дужаалдыглар мырыңай албан ёзугаар арбан, сумулап хавырып алыр чүве дижир.

Демги ол саң салып, Эженге тейлээр деп чүвениң ук тыптып келген үндезини болза, бүгү чагырга иштинде албаты чон — ол хүн Эжен хаанга албан өргүүрүнден тывылган чүве иргин. Өреге бүрүден ынча киш, ынча диин дижип, хавырып ап турар «албан үндүрүү» ол деп соонда билип алган мен.

Шыяата, ол-ла тейлеп, кактаның, чолукшуп алгаш, аалга кээп база-ла чолукшуп, агын-көгүн сунчуп, демги чашкан аъш-чемнин артыын ижип-чип, эртенги чемни ижип эгелээн.

Мен сактырымга, бүгү-ле бодум чиигеп, херээм хозап, караам чырый берген ышкаш. Шынап-ла, кижги ол-бо деп дорамчылаар кижги-даа чок.

Өг бүрүде тос-таңмаларда дойну быжыра берген. Келген улуска салыр шай, далган-тараа-даа белен. Кирген кижини куруг үндүрер ужур-даа чок. Ыяап-ла шайладыр.

Алды аалдың шагаазы аалывыстан эгелээр турган. Хамык аалдарның улуг-биче улузу аъттыг, чадаг чыылгаш, бир аалче ырлыг-шоорлуг, каткы-чугаалыг шуужуптар. Барган-на аалынга өг санындан мурнай шайлааш, оон үнгеш, даштыгаа чуңгулап, те-вектеп, ааттынып, хорулдап, даалылап, шыдыраалап ойнаар.

Ол-ла оюн аразында баштай бир өгнүң доюн чиир. Улуг-улуг кижилерге тавактарга, аныяктарга — аяктарга болгаш чамдык бир бөлүк оолдарга бир деспиге салыптар. Ол келирге, ижин чаандан эгелеп доораан чүве төлээде, үс-чаг элегер-ле келир. Чаг чий албас кыстар суг ийи-үш дайнам-даа чедирбес, бажын чайып олурар. Чамдык ажылчын — мөге-шыырак оолдар аразында маргыжып олургаш чиир, канчаар ону! Эъттен аңгы чүгле үс, чагны безин тавак иштин чедир арылдырыптар.

Оон кедерезе, кончуг эът, чаг чиир кайгал эрлер бүдүү чугаалажып алгаш, эки дой дооравас харам байларга «бардамнаар» чүве. Ол дээрге кайы-даа талага берге херек!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шагаа деп чүл? Ону канчаар эрттирип турган-дыр?
2. Шагаа үезинде кандыг оюн-тоглаа эртип турарыл, оларның эстетиктиг утказы кандыгыл?
3. «Школомда Шагаа», «Мээң ынак байырлалым», «Шагаа – онзагай байырлал» дээн чижектиг темалыг чогаадыгдан бжиңер.

Дургуннапкан бис

Кады чылгылап турарым бир оол-биле бүдүү дугуржуп алгаш, ийи аъдымны аал чоогунда шыргай арыг иштинге эккеп, бот-тарывыстың эзерлеривис-биле эзертепкен мен.

Долбанмаа биле Сендеңмаа ол дүне чаа өгдө иелээ-ле сымранчып турар, а оон өске кээп турар аныяктар-даа эрте тарап чоруй баргылаан.

Долбаным хамык-ла аптара-савазын ыяк шоочалааш:

– Дуу мээң таалыңымны үнеринде ап алыр сен — деп меңээ сымранды. Оон Сендеңге бир-ле чүве сымранган соонда, ол уруг дашкаар үне бээди. Долбан меңээ катап кээп:

– Даштын уруг ужуражылы дидир, баргаш кел — деп, караңгы-даа болза, тыныжын бодаарымга, кыжырый аарак хүлүмзүрдү ышкаш. Чүнүң-даа айын тышпайн, чүрек диртилеп үнүп кээримге, уруг өгдөн элээн коңчак, имирерти көстүп, манап тур. Чеде бээримге, мээң ийи эктимден кээп дыңзыдыр туттунгаш:

– Чанарыңар ол бе? — дидир.

– Ындыг эвеспе...

– Ам келир сен бе?

– ...Та...

– Хорлуужук сээң ырлаарыңны сактыр-ла боор ийин оң — дээш, эгиннеримни ыяк сирбектеди. Мен бодум-даа билбээнимде, ийи холум Сендеңниң курлаанда ораай шаптына берген, а уруг бүткүр боду хол аайы-биле меңээ уннажып кээп, имиртинде мээң арнымны көрүксээн ышкаш, мени чыгара тыртып келди.

– А сен сагынмас сен бе? — дидим.

– Анчыг кылынма, сен мени шоолуг-ла тоор эвес сен ой...

Ооң бышкан инек-караа дег соок чаагынга эриннерим дээп чорда, эжик хылырт кылынган соонда, холумда кыс, кадыргы дег кулбуруп чоруй баады, чүгле солагай холу хойнумче киргеш, чүрээм кырында хевээр артын калды ышкаш болду...

– Че, чоруптуңар! — деп, ийи базым хире ырактан сеткили хайнып сымрангаш, дүп чок терең эеремче шымны берген балыктын кызыл-ала чакпазы-даа кызап кылынган ышкаш болган... Долбанмаа элээн иштеп каан таалыңын даштын боду үндүрүп кээп

салып алган, өөнүң хаалгазын шоочалап тур. Таалыңны эгиннепкеш, аъттарже базыптым. Сактырымга, чүрээм улгадып азы чаңгыс эвес бооп, көвүдеп-даа келген ышкаш...

Аъттарга чедип кээривиске, тыныштарывыс шапкан аъттар-ла. Уругну аъткаргаш, таалыңны ыяк артынгаш, ооң дынындан четпишаан, орук баштап арыгдан үнүп чоруптувус. Арыгдан-даа үнүп, аалдан-даа ажыт кирип, бир ак черге үнүп келдивис. Аңаа элээн хөрек хозадыр тынып, аяар чугаалажып сүмелештивис.

– Элээн ырай бергижевиске чедир оруктап чоруп болбас, даарта улус бисти дораан-на истей бээр.

– Дадайым, ыңдыг болза черле орукка кирбейн, даады хажызы-биле чоруулу. Бо караңгыда мээң мырыңай бажым дескине бергендир, черниң кайнаар-даа уг-шин билбейн-дир мен, сен-не билип көр, күжүр Аңгыр. Мээң адым дынын черле салба.

– Че, мээң-биле кожалаштыр челип олур. Ак-ак черлерге чула мунуп орбаажа хоржок! — дээш, челиптим.

Бистиң аъттарывыс база «чанарывыс ол-дур» деп билип каан чүве дег, сизген бажы безин шоолуг шилирт кылбайн, элгедип-леткеннер. Чүгле Долбанның салбаанда шурулар оожум сымыражыр ийикпе, эзеңгилеривис үскүлешкеш, каттыржы кааптарлар. Ында-хаая бир сылдыс бир өөр сылдыстан чарлып согунналгаш, база бир еске сылдыстарже шивеңнедип чиде-даа бээр...

– Ой, Аңгыр! Халагым, Эзирээвис чыдып калыры ол-дур ала!

– Ажырбас оң, амдызында ол бис ийиден дээр-ле болгай, бо аалдың ыттары-биле таныжа берген чорбадыве, өөн кадарып тургай аан...

– Шынап-ла, дээрэ ийин харын... Бис чогувуста ээн өөвүсче белен-селен кижиде-даа киирбес ол, аштаар-ла боор оң... — деп, Долбан улуг тынмышпаан, бодун оожуктурду.

Оон ыңай-ла шору шөлээчилеп — тыныжывыс ажып, шаптаразынын оруктарга аъттар секпередир биче-биче чугаалажып чорткулал, херии-херии ховуларга херилдирип каап-ла олур бис. Бир-ле Моруй хемниң ооруунда кызаалар кешкилээр хорум-дапштыг орукка ийи аът кожа кылаптажы албас апаарга:

– Ма, узун-дының бодун туткаш, мээң соом-биле чортуп олур, дургунум — дээш, мурнап чортуп олур мен. Ол аразында демги-ле чүрээм кырында артып калган чылыг «хол» сагыжымга кирип келди. Ам-даа изиг хевээр ышкаш, чүрээмни суйбап, хойнумче холум сунуптарымга, шынап-ла, хөлчок хоюг болгаш чылыг чүвеге таваржы берди! Чүрээм шимирт-ле дээн. Топтап уштуп кээп ылавылаарымга, дүвүнде хокпалыг, торгу хап дүрүп-дүрүп суп каан чор ийин моң!

«Эженим сүлдези, эрлик-хааным тамызы! Ат болду-ла!»

Сагынмайн чорзун дээштин,
Салбаан чежип берген карам.
Хуннукпайн чорзун дээштин,
Курун чежип берген эжим.

Шак ол чаптаан чок кадында куспактажы каапкан ужуралды бодаптарымга, бүгү-ле оран-таңдым, ооң элбек эдээ, бедик экти меңээ туттунуп, даянып болур кылдыр эглип келген ышкаш. Бышкан инек-караа дег чаактар-даа, ээремче шымны берген балыктын кызыл-ала чакпазы-даа катап көстүп, ол хаптан таакпы чыды эвес, а Сендеңмааның ону хойлап чораан хөрээниң чылыын, бүткүр бодунуң хүнзүг, чечексиг чаагай чыдын хевээр-ле дамчыдыш келди. Ол изиг ужуражылганы көрүп тургулаан сылдыстар ам-даа менче көрүп, чаптап, хүлүмзүржүп, бот-боттарынче карактарын басчыш:

«Ол душтууң кыстың белекке берген чанчыын ам чаа көргениң ол бе? Эх, сени-даа! Ооңду чанындааң көрүп каар, хойлап ал» дишкен-даа ышкаш. Ол-ла бүгү элдептиг таалалга куспактаткаш, химирениш ырлапканымны бодум безин билбейн барып-тыр мен:

Өске кижиги төлү-ле эртип
Өзүм-баарым болган хейил,
Өле бениң кунну-ла эртип,
Өртег аъдым болган кулун.

— Ам-даа, ам-даа... О-ош! Сендеңмаа сеңээ чүнү чугаалады, Аңгыр! — деп, Долбан төрөпчизин чирс кылдыр тепсенгеш, меңээ кожалаптыр чортуп кээп, хайныккан хөөнүг айтырды. Ооң торгу тону, салбак-чачаа болгаш дилги бышкаа сүүр бөргү-биле катай шынап-ла чаш пөш дег сома чуруу караңгы өттүр бүрүн көстүп келди. Хенертен тулгамдаан уум-биле ооң боду-биле демей — чүрээм бүргээн Сендеңниң ам мээң бүткүр бодумда кады чоруурун алгырып чугаалаптар чазыш:

— Бодуң бар дидиң чоп... Дыңнадың ыйнаан — дидим.

— Ойт, чажырчырын але, хөөкүй оолдуң! Силерниң сымыражыыңарны дыңнаваан-даа болзумза, шуптузун билир мен, күжүрлерим... Ындыг улус-ла чордуңар — деп база-ла бис ийини чаптап, өөрөөн-даа ышкаш хөөн-биле чазык-чаагай чугаалады.

— Чүнү билир сен ынчаш, кандыг улус-тур бис, чугаалап көрөм чээ. Сенден мен демей-ле чүнү-даа чажырбас мен — дидим.

— Хөөкүй Сенденден бир-ле чүвени чажырып, мегелепкен мен, ам ону сактып, дыка хомудан чор мен; дыка-ла шынчы уруг-дур! — деп, Долбан үнү безин муңгаргай хараадады.

— Чүнү чажырышканың ол? Кончууңду аа...

— Эңир-ле, эки танышкалак тургаш: «Бо Аңгыр-оол силерниң чүңөр боор, эжим? Томаанныы-ла хөлчок кижиги-дир. Уруг-дарыг эки танывас кижиги чалгаарап тур ирги бе?» — деп мындыг ыйнаан. «Та шенеп турар, кым билир ону» деп бодааш: — «Бистиң чоок

төреливис кижиге оглу... акым-дыр ийин» деп шала-ла херт-бурт харыылаан мен. Ол-ла хөрүчээн хевээр барганым ол. А дем чаа, бис чоруур деп баарывыска, меңээ мынча деп сымыранды: «Сээң акың биле бис кончуг өң-тала апарган болдур бис ийин; оолдар ышкаш үен-даян-даа эвес, дыка-ла топтуг кижиге-дир. Багай мени безин кижиге деп тоор аан: сээң дугайында бо-ла улустуң чүү-чүү дижиб турарын даады менден айтырар, мээң-биле сүмележир, чангыс меңээ бүзүрээр турду. «Кандыг-бир чорук-херек дугайында бо аразыңга аргыжар апарза, сен кээп турар сен» деп чагып каайн, мээң соомче үндүрүвүт, эжим» деп бодуйн! Ынчангап сени бар дидим. Ам билдин бе? Чугаала че, черле анаа эвес силер! — дээш, Долбан быктымче сирбектеди.

— Мен база сени «төрелим» деп мегелээн-не болгай мен. Мен ышкаш өсүгөн оолче ээй көрнүп кээп турда, ындыг эриг баарлыг, хөөкүй чүректи биле тура, канчап дедир идерил?... Сенденмаа-биле силер ийиниң аажы-чаң, сеткилицерниң дөмейин кайгаар-дыр мен. Дээрде турган ийи сылдыс-даа болза, бирээзиниң караа чидиг, бирээзиниң караа чымчак-ла болгай. Ынчангап харын... Мен бо-ла сени эдерип чорааш, хөйүнү көрүп, хөйүнү билип-даа, чамдык чүвелер улам билдинместеп-даа, сагыш-сеткилим мырыңай сарыг-шокар-ла чүве, сээдең апаадым. Элдеп-даа чүве! Мооң алызы барып та чүү болур чүве? Кым билер ону!..

Ам чугаалажы-чугаалажы кээривиске, бодап чораан бодалдары-выстың дөмейи-даа кедергей, бот-бодувуска кандыг-ла-бир адырар арга чок чоок апарганывысты-даа миннип, а моон соңгаар бистиң аравыска чүү болу бээри эки билдинмес, кайывыска-даа эң-не дүвүренчиг, сагыштан дүне, хүндүс ыравас аарыг ол апарганын бичии-даа чүве арттырбайн те кагжып алган бис.

Оон ыңай бир онзагай — коргунчуг, чиктиг чүве болза, бир талазында, бис кандыг-ла бир эзирик улус-даа ышкаш — болур, ызырныр чүве чок дидим, бир-бир бодаарга, карак-кулак чок, согур-мугур-даа ышкаш, ийи талазында, бистиң чугаа-соот, аажы-чаңы-выста кенен, чашсыг чүве көңгүс читкен, улуг кижилерзиг, угаанныг апарганывыс кайгамчык. Харын-даа ол хире ужур, ёзу билер улуг кижилерниң чүве эскербес, мугулай, кара сагыштыг-даа ышкаш хоолургаан — шынчы эвезин кайгап-ла каан бис!

Ам бистиң аравыста бичии-даа чажыт-чаат чок, шуут ажыт-тынган, бистиң оовусту бис дег ынчаар билер кижиге-даа чок, ону өске кым-даа үреп болбас кынны берген. Бистиң чаш-даа, сарыыл кирип чедишкен-даа чажыдывыс ында болу берген.

Орук чер ортузу эрткен, шаг дүн ортузу четкен.

Оруктан хайыы, карактан ажыт черге дүн чарып, аалга чүү деп чедер, канчаар кирерин, черле канчаар бис дээрзин сүмележиб алыр

дээш доора тырткаш, улуг арыг иштинче хандыр кирип, эң-не шөлээн оранны тып хонган бис. Ооң соонда улустуң ырында мындыг одуруглар бистиң сагыжывыска артып калган:

Улуг арыг иштинейде
Улдуруктуң улужарын,
Уруг биле аравыста
Улустарның хоптажырын.
.....
.....

Ол дүн караңгы-даа болза, бис ийиге өске хөй дүннерге, харын хүннерге дөмейлешпес ужурлуг дүн болуп арткан.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Сенденмаа биле Аңгыр-оолдуң ужуражылгазы чүңү илереткенил?
2. Долбанмаа биле тоожукчунуң аразында харылзаазын илередирунг Сенденмааның ролю кандыгыл?
3. «Баштайгы ынакшыл» деп темалыг кыска чогаадыгдан бажыңга бижип эккелицер.

АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУ

Ийиги номдан эгелер

Чиктиг, солун чугаалар

Бир кежээ-ле бистиң багай өскүссүргей өөвүске изиг-изиг чугаа-соот, отта кургаг дыттың садырткайнып чыдары-биле чаржалажып, дирлип-ле келген. Ачам, кырган-авам, Шевер акым, даайым олар, база-ла аанакайын, бо-ла орус-быраат дугайын чугаалажы бээдилер оң. Ол чугаалажырда, бир-ле чиктиг хөөннер-биле эгелээнин мен кайын чандыр алыр ийик мен. Чугааның аянын эскерип каапкаш, чымаартышкан дыңнап-ла олур мен. Артында-ла чамдык-чамдык сөстөрнүң үннери, орган торлаалар эзир көрүп каан чүве дег, чавызап бады баргылаар. Кырган-авам шай, дус соктап ийикпе, шай саарып-даа олурда, карактары, кичээнгейи чугаада. Харын эрлерниң тулгамдай¹ берген айтырыгларын эде углап, хөнүдүн олурар.

– Бо бистиң сагаан хаанның күрүнезинге кара бодап, ханылап келген чаа-чалбак чоорту чавырлып олар хире болзajok, ам боттарының иштинден — орус биле орус чаалажып турар апарган мындыг чүве ышкаш чүл мооңар, оолдар — деп, ачам биле акымче айтырган-даа, бадыткаан-даа хевирлиг даайым чугаалады.

– Ышкаш-даа эвес, херек кырында ак, кызыл ийи тала болу берген, кам-хайыра чокка көржүп, ханга боражып турарын көрү-

¹ Тулгамдай бээр — тула бээр.

черден. Бис-ле харын чурт кыдыы — хачы-харала черде, орустардан хайы болгаш, шоолуг эскербейн дуйбус турар-дыр бис. Мынаар ары талакы чон — орус-быраат, алтай, тывазы чок билчип каапкан, харын-даа кым актың талазындал, кымнар кызылдың талазындал дээрзи ылгалы берген, ында-мында дажаң чааларга киришке-ле, каш-даа чыл болу бээди. Улус бот-боттарындан сезинчип, манажып турары бо-дур...

Ону чер болганче үр-чар таратпас дижиц, бистин чурт иштинин ноят-дүжүмет, чызаан-таңма черлеривис базыксап турар чүве-дир. А каяа, чеже чажырарларыл? Ам харын боттары кайы-даа эзерде чок, тепкилешкен ийи аъттың дөрт бут аразынга барып, канчаар-ла болду... . Мындаа мен Араа (Арыга) чораап, хөй-ле кижилерден дыңнадым. Карачал кижилерниң хаайы барык-ла шупту кызыл талада чүве-дир ийин — деп, Шевер-Сарыг акым мойнун кагып, — Ында ам чажыг-даа чок апарган — деп доосту.

— Чүү чүве чажыт эвезил, акым Шевер? — деп алгыра кааптым.

— Ол бе?.. «Адар даңы адып кээрге, аржыыл-биле шывар эвес» дээни ол-дур ийин, Аңгыр. Билдин?

— Билдим, билдим,
Биче хая.
Хаялаза,
Хайдың маас... —

деп алаактырып, ламалар өттүнүп, тыва «таринам» номчуй кааптым.

— А сен... демги ол... кончуг узун даңзаны кайыын эккеп суп алдың моң, аал? — деп, Шеверден даайым оожум үн-биле айтырды.

— Ыыттава! Бо шагда кижиге эки эжи-биле кожа-даа чорткай-ла, эрбениг-биле ырактан даңза-даа солушкай-ла. Ырактан сунар узун даңза хере-эк! — дээш, чараш ак диштериниң бүглерин безин кызыл чайт кылдыр хүлүмзүрдү.

— Сээң ооң орус чүве бе, кыдат чүве бе? Беш кавынды чорду але?

— Бүдүрген чери орус чурту. Алырда камың шеригден — Даг-Ужундан келген.

— Ынчаарга көрбээни чок эт-тир ийин моң! Че, сен бир-тээ күске думчуундан хан ап, ок бажы ханнап аайлашкан кижиге ынаар чортуп органың дээр-дир-ле — деп, Арыже үдээн аянныг бажы-биле имнеп, баштактанды.

— Чечен-даа кулугур чорду. Кедээ белдерге бөрүлерден дозуп турза! — деп, ачам ол «даңзаны» мактады.

— Ча, сен каш-даа улай кавындылаар дизиңзе тураңда, «мөңгүн-богаан» бар-ла болгай. Демги суваяң меңээ садывыт, Шевер. Даштын багда ой аңдым бо дораан эзерин союп алың — деп, даайым алыксаанын сөглөпти.

— Ча-ча! Сен тениве! Баш-бужу дөңгүр-мукураш кижил — деп, кырган-авам оглун хоруй каапты.

— Ам хөлү эртип озалдаан-дыр ийин, авай. Моолдуң «хөйге көдүрткен» Богда кегээни — чагырга туткан Жалганза кудуктузу безин ширээ солуп турда, мээң бурунгаар көрүп мукураңайнып, соңгаар көрүп согаңайнып, тейлеп чораан бажым ам бирээни көөр боор. Бажымны дөңгүрертип кагза-даа, ламалар меңээ сарыыл бээр эвес, кызыл хырын мени чагырар-ла болгай. Чүгле койгунну безин та чежени өлүргөн мен. Эрлик оранга хомудап чеде берзе: «Менде буруу чок, дөңгүрертирин билир улус ламалар боттары хинчек үүлгөтпейн, чем тып чиир аргазын меңээ чүгө айтып бербээннерил ынчаш?» — дэей мен аан. Шынап-ла, «омааний патни хом!» деп олурбайн, оода боттуң орнун ужурбаажа хоржок. Кызыл орустарның кадайлары безин чаалажып турар джигир. Авай, сен ол дергинде хыйырааңны база чидидип ап чор — деп авазын кыжырып кагды.

— А бо орустарның ак, кызыл бооп ылгалып алган ужуру чүл? Бир эвес кайы-бирээзинге болчуп кирер-ле дээн джигир сен, оларның өңүн-чүзүнүн канчап ылгай-дыр боларны? — деп, ачам мындыг.

Акым даайымче көрдү.

— Шынап-ла, кым ылгап билир оларны. Дөгере-ле дөмей — сарыг-сарыг, бир аймак улус-ла чүве-дир... . Азы ол кончуг чалбышы дег хүргүл-хүргүл баштыг, кызылдары ол ирги бе? — дээш, даайым менче көрдү. Шевер акым биле ачам тадыңайндыр катгыржы бээди. Ийи алышкының хүлүмзүрүү болгаш каткызы хөлчок дөмей улус чүве.

— Ча-ча! Бажының дүгүнде боор чүве бе?! Боданмай салыптар чаңың бар ийин. Ол хиреде Шеверден чүнү садып олурду кайгалыңар, оолдарым? — деп, кырган-авам чап-чаа кыжырткан удуун негеп алгаш, топтуг сургады. — Кайы-бир хаан төре ширээ солуп өскерлирде, ооң хей-аът тугу, таңма чергезинде былааштыг өңнер турар ышкажыгай. Бистиң Таңды-Тывазы оруска шаваа бактаап, оларның ара-албатызы бооп, мындаагыларның элбек эдээнден туттунуп, бедик эктинден туттунар шагда орустуң сагааны хаан джигир турду. Ону бодаарга-ла, ак орус дээрге ооң талазы ол-дур. Ону дүжүргөш, чаа төре-ёзуну тургузар деп турар улус кызылдар болбайн канчаар. Тодаргай-дыр.

— Бо-ла улустуң чер адаа-биле чугаазы-даа: «Чаа төре ёзуну тургузар дээш чаалажып турарлар» джигири кызылдар ол-дур ийин харын. Кым чаа ёзуга сүзүктүгүл — ол кызыл, кым эрги ёзуга артыксаарыл — ол ак болуру ол.

— Ам билдин бе, кара баштыг ак орус? — деп, Шевер даайымны кыжырды.

– Мен кара баштыг кызыл боорумну кайын билир сен? — деп, даайым харыылай каапты.

Кырган-авам оглунче көргөш, уламчылады:

– Сагыжымда-ла, бир-тээ албан-үндүрүг өргүп чоруур албаты болганывыста, ак хаан черинден аът акта, ак шериг, оларның ижерчири, идик-хевин эккелиңер деп хавырып-даа келир ирги дээш, коргуп чоруур кижидир мен, ажы-төлүм. Ой-ой, бак-ла чүве ыңай турзун! Ынчалза халап болганы ол!

– Ол-ол! Чезең-Кадайның оозу-ла шын. Мынаар Арыда шилиндек-шилиндек эрлер бүдүү-ле кызылдар-биле чүрөөн кадып, шимчени берген. Бодавыже, чурт ишти чагырган ноят-дүжүметтер ол кызылдарга хөңнү чок, хаандан ол коргуп, карачуулдан бо коргуп, аңгадай берген. Бир эвес ак хаан ылап-ла ширээ солааны ол чүве болза, ооң эдээнден туттунган бисте чүү боор. Бо Моол, Тыва чуртундан тын дескелеп чоруп турар актаны база-ла өөделиг көргүскөн чүвези кайыл? Камыңнар дээрге бир-ле хадымарлаан ховуда канмыыл дег. Кызылдар-биле каттышкан карачуул арат чон эрге туда бээр болза, чүү болбаа дег-дир... .

– Ирик чудук-даа болза, аңдарлыр чүве дээн. Мен-не эрги «майышкаам» сөөртүксевес мен! — дээш, акым чанында уштуп салып кааны идиктеринче имней каапкаш, — Бо-дур бо, кижен кескен аът даваны дег, кадыг баскан шары ооргазы дег — дигилээш, кыры, чодазында, чаагында кинчи кескен, шаагай үрөөн холаңнарын суйбап көргүскүледи.

– Каям, шайыңардан кудуп көрүңерем, ней — дээш, ачам кежегезиниң таваан хоора дырбанмышан: — Ол-даа илдең. Эрги ёзуну чон көөр-даа хөңнү чок. Чурту-биле хоора тыргкаш, октаптаалы дээринге белең. Ваг бажында-ла турарлар. Бир че дизе, өгбеш-ле кылыр... . Бистиң мыя кожаларывыста дөрбет, баяат төрелдеривис-даа чаа-чаа ырлар ырлажып турар апарганнар болдур эвеспе. Маңаа чоруп турар, Моолдуң «хөйүңге көдүрткен» Богда Жепзундамбаа кудуктунуң база бир кол шавызы джигир — Хатан-Батор — дүшээ-ваң Максыржап безин Сүге-Батор чанчынның талазында кижидижип, Моолдуң хамык-ла дээди эргетен-даргатан: чазак, ваң, гүн тажылар болгаш камбы, соржулары хорадап, сымранчып турарлар ышкакыл — деп, ачам немеди.

Кырган-авам шай куткан. Дөгере шайлай бээдивис. Ол аразында мен демин-не бодап органым Узун-эмчимни, ооң кончуг аккыр хептиг, чымчак холдуг шавызы уругну сактып, бажымга мөөңнежип келген айтырыымны кырган-авамга салдым-на:

– Бистиң бо Өвүр Амыракка турган орустар кажан келгилээн, кымнар-кымнар деп орустар чүвөл, авай?

– Адырам, кажан ийик мооңар?.. Чоокта, чоокта келгеннер. Ага, олар келгеш, беш чыл болуп турда, аваң сени божуду, оглум.

Ылап-ла билир мен. Сээң бажың мырыңай сарыг боорга, бо-ла Кыйгыжы кудамның тыппазы бар эвес, бо девиржидип кээп, сени көргөш, өөрүүрү ол чүве-дир ийин:

– Бокараа! Сарыг оол бе мооңар? — дээш, чаза-ла тадыңайнып каттыргылааш, — Сарыг-Орустун оглу эвеспе моң! Бажы артында-ла алдын-сарыг деңерден, агбайларым! — деп, дыңзаалак чыткан кеннин ыяттырып-даа, каттырткаш, иштин шимчедир часкан... . 1903 чыл ол.

– А ол орустар ам чүге чогул? Бажыңнарын улус үрөп, чүдүрүп ап-даа турар ийикпе, кырган-авай? Оларны, хөөкүйлерни, улус бак чаңнап турганы ол бе?

– Чок, оглум. Оларга бистин улус черле хол дегбээн. Боттарының алыс чуртунда чаа-чалбак болуп, баксырааш-ла ынчап, дескелеп, сандарап, хоргадаар чер дилеп чоруурлары ол-дур ийин. Хенертен-не буу-хаа арлы хона бээдилер. Ол эмчивиске хомудап-даа турдувус харын. Черле оларның сылдаа-биле ижер-тыртар чүве, пөс-таавы дээш эт-сөп бо-ла көстүп кээр турган-на болгай... .

Тараачының чугаазы

Ооң мурнунда Тараачыны чеже катап көрбээн дээр мени. Аалынга шоолуг-ла олурбас, бо-ла каткы-иткилиг хап чоруур. Моол, Тывада ооң танышпас кижизи-даа ховар. Улус-биле чугаалажы бергенде, чук чаашкын-на. Сөс-домакка-даа чечен-мерген, эдип-саамчып-ла олурар эр-ле болгай. Анаа-ла аалдар аразынга — ховунуң ховузунга ийи аъттыг кижичиргилчинге хөй янзы хуулдур көстүп, шапкылажып чорааш, ужуражы берген соонда, дүшкөш олурунтар. Ийи аъды-даа дизээлешкен бууралар дег, туруп-ла бээр, ийи кижиде даш көжээлер дег, олуруп-ла бээр. Ол болза Тараачы бир кижиде доңнажы берген деп кым-даа билир. Чайның башкы айы чүве. Мукураш даайым сугга Тараачы кирип келди. Ынаар орун баарында ам-даа каң-кадык бооп экирбээн, чыткан даайымче:

– Амыр-ла! — деп, элээн хүндүлөп бараалгааш, олура салы-ла, хавындан таакпы тикпишаан. — Ча, мал-сүрүг менди-ле-дир бе, аңар! — дээш, ногаан биизе соруулдуг даңазын сунду. Даайым менди харыылавышаан:

– Йох — деп даңза харыылай бээди. Оларның бо чоокта көрүшпээни илдең.

– Па, бо төрөлдериңге арыгладып, хелиң саңмаар алган соонда, ам-даа өөнделевээн сен бе моң, күжүрүм? — деп, каттырбышаан Тараачы айтырды... .

– Өөнделээр чүве кайда боор дээр сен. Харын кара довурак алдынга кирер частым, агбайым.

– Дыңнадым, дыңнадым. Сээң аарың айтырар дээш, чай-даа алынмадым. Аалга-даа олурбаан мен. Сен бо чоңаада шимчээр эвес сен, сени ол ок-боо аксынче кандыг казыргы бөөлдөп киире бергени ол? – деп даайымның чазын балыгланганын сонуургай бээди.

– Мээң балыгланганым-даа кочулааш чоор сен. Харык чок чүведир ийин. Сени харын ак, кызыл аразыңга киргеш, шуут-ла бар часкан дээр-дир. Ооңу хөөрөп көрөм, Тараа – дээш, даайым дашказын ийи холдап сунду.

– Аче, хупура! Мээң бо шокар арным Таңды тос кожунунуң дүжүмөттөрүң чинзелериниң кандыг-кандыг өңүн, карактарың кандыг багың көрбөөн дээр сен. Чыткан тебе аксыңга каңмыл кирер дээн, хөк чүвө-э! – дээш-ле эгеледи.

– Бир солун орус эр баады, база нояны-чанчыны дээр чүвө бе. Хөй санның аг-шеригниң, оларны-биле генерал дужаалдыг кижидир ийин. Оон-даа өске чүү-чүү деп-ле адагылаар дүжүмөт-ле энмежок. «Судалын тудуп көөр-дүр» дээш үш хондур бодандым, эжиким.

Бистиң бо багай дүжүмөттөрүңгө барып чугаалап, сөзүн алгаш, хап чеде бээдим. Барык-ла үш долганырымга-ла, четкекке өөредип каан өшкү-ле! Сүлдө бо! Мактаның чок...

– Шыяата. Сен шыдавас эвес! – дээш, даайым ийиги дугураанны шимчедип кагды.

– А, кайын база амыр дээр сен! Бөрүнү бөрү билир. Кончуг-даа иштиңде диштиң... Холу ханның кулугур, муң каралыг болдур эвеспе деп, баш удур-ла үш хонук боданган ужурум ол-ла болгай. Мээң борбактап алган чемижимни ол чивейн-даа баар харыы чок деп бүзүрөлдиг-даа барган мен. Оон башка балыг, аш араатан аксынче мойнумну чүгө сунуп бээр ийик мен.

Ол аг-шеригни соомга, мурнумга диргеп алгаш, бо таңдыны ажыр мээң чүнү бодап чораанымны кым-даа билбес.

Орус генералдарың, бир талазыңда, мени хөлчөк сы мундуруп, чемелеп келирлер. «Орук баштаан тываларың шын эвес – көзүлдүр-ле берге, муңгаш черлерже алгаш баар-дыр. Сен оларга бодун дылыңга айтышкын берип чоруур ышкаш сен? Олар орукка чораан тывалар-биле ужурашкаш, тутпас, бисче медээлевес-тир. Харын чажырып чорудуптар-дыр. А сен оларга боо-чөпсөк бериңер деп бистен негеп чоруур-дур сен. Оларга боонун херээ чүл?» дигип хорадап кээрлер.

– Көрдүң бе оларны! Дыка каралыг аа?

– Харын-даа багы ол. Мээң «орук баштаан» кайгалдарымның донгун, билдингирин кандыг дээр сен! Дораан-на эскерип кааптарлар. Мен оларны согар четкен кижилер болуп, кышкыргылап: кымчым, бижээм аннып тургаш, чамдык херек сөстөрүң өөрүмгө берип турарымга, актарың мүн-не шынзыгып, амырап турарлар. Чанчыннар бир-ле ынчалдыр чемелеп келир орта, хөлчөк каттырып-катты-

рып, адак сөөлүндө, ыглаар чыгыы хордааш, шынап-ла, ыдым кежин кеттинипкеш:

– Боттарыңар орууңар тып чоруй барыңар. Силерге, шынап-ла, берге-дир. Менден, мээң тыва өөрүмден база коргар, кызылдардан база коргар-дыр силер. Ам ырак эвес, бо хемни куду бады барыңар! – деп холум-биле имнеп-имнеп олуруп алдым. Аңаа бир сестип, чазамырладылар оң.

Ооң кадында оларга чула мактадып-даа чоруур мен. «О, сен эрес-дидим, доңмас, омак эки сен! Кижилерни бүзүредип билир, шыдаар аргалыг – күш эки сен! Херээженнер, чаштар, кырганнарга ынак, эки кижиге сен» – деп, сын кырынга бир дүштөөн черге элөөн хөй чанчыннар хелемечи дамчыштыр чугааладылар. «Бис тиилеп алганывыс соонда, сени черле утпас бис, көргөй-даа сен, канчаар шаңнаар эвес бис!» – дээш, эктимче часкап хөлчоктар.

А мээң кым-даа билбес, хууда ыдыктыг чажыдым база бар.

Кызылдар дээрге эрги турган төрө-ёзуну дүжүрер; эрии-шаа-жыны, ону туткан ноят-дүжүметтерни солуур; ядылар төрө баштаар дижип, чон оларга сүзүглөп, амдыгааштан чугаалажы берген болгай. Ооң-биле кады ол-ла актарның ынча хөй кош-ком, чажыт боо-чөпсөө болгаш үп-кончаа, эт-севи угдунмайн орукка төктүп калза, чыып-даа алгай-ла. Бо актар черле аштырзын. Бо орук баштаан тывалар бүдүү сывырлып чанзыннар харын. Чүвени канчап билир, хөй кижиге когарап, шүүдөөн херек чок. Мен-даа канчаар, бир-ле дүүрөөн кижиге, кызылдарга чедирейн.

Аңаа баргаш, бир-ле арга-биле кызылдар талазынче кире халыг берейн деп боданып, актарның кижиге санын, ок-чөмзөөн, хире-деңгелин эки-ле бодап ап чордум.

– А богда! Берге-ле бодалдар-дыр. Ол кызылдарны бүзүредире база берге чүве-ле ыйнаан, агбайым! – деп, даайым корга-дыр.

– Ам канчаар... Мен оларга баргаш, бар-ла шынын чугаалап, бодумнун кажар арга-мегемни-даа кадар-ла болгай мен. Ооң-биле кады бо актар аңаа барган дораан-на кызылдар-биле карак-кулак чок сегиржиң албас, кайы-кайызы удур-дөдир судалын тутчур эвеспе. Ол аразында мен-даа чүвениң байдалын бүдүү черзилеп, чон-биле харылзажып тургаш, дөө талаже караш кынны берейн деп анаа-ла шөлөөн бодап алган мен. Шынында-ла, мээңи-биле болур чүве кайда боор. Кончуг ырымзыраан актарың шуут-ла көшпүшаан кирип-ле каан. Халап чүве боор!

– Шыяата! – деп, даайым эң-не дыңнаксаан үези чедип кээрге, алгыра каап, дашказын шимчедип олур.

– Элегестиң Суг-Бажынче барык чырык хүндүс чоокшулап кирип олур бис. Доскуул шериглерниң боолары ында-мында тог-таг дөөн соонда, дүүрөөн медээлер-даа келди-ле! Актарның баш-

тыңнары ында-мында бөлүглежип, чөвүлежип, ол-бо доскуул, таңныбылдарны тарадып-ла чор. Чогум бүгү шерин-даа эки сайгарып, башкарган чүве чок, шилгедек кезээн дигии-биле кириптилер.

Ол аразында оларың мени-даа тоор чүве кайда боор. Мен бодум ол-бо тала дөннерже үне халыгылап тургаш көөрүмге, элээн хөй аъттыг шериг шоолуг-ла боо атпайн, дедир дезипкен бар чораанын көрүп кагдым. «Ах, сүлде бо, кызылдарның күжү кошкак болгандыр. Ынчангаш дезипкен-дир! Халагым, дадайым!» деп бир аңдара бодай кааптым... «Чо-ок, бодавыже бүгү күш маңаа чоп уткужуп кээр чүве ийик! Доскуул болгай аан. Харымак бажында шыйлашкын эвес ыйнаан? Көргөй-ле бис, чогуу кайы талавыстан өрт кывар болду!» деп бир бодап, ол-бо талаже көрдүнер дээш, эзер кырындан ужуп үне бер чазып-ла чор мен. Аъдым-даа кончуг аът. Дүне шыырныккан. Ам улустуң дойлуун эскерип каан. Кырында мээң ийи эзеңгим херли бергени-даа аңаа илдең. «Адыр, оюм! Далашпа! Эр кижиге биле эки аъттың тыны чаңгыс хүн бо-дур. Көрбээн чүвевисти көөр бис. Тараачының тыны баар болза, ооң аъдының бажы хойганы ол дижир-ле болгай» – деп бажыңга барып, хап-ла тур мен.

– Коргунчуг-ла ыйнаан?

– А хупурай бер! Харын мырай каткым келир. Хат мурнуу чарыңда хараачыгай дег, чүрээмде кышкыргылай кааптар мен: «Шымдаңар! Дүрген сегиржип алыңар! Эрин ашкан аяк төгүлзүн! Кежиктиң аяанга баштайгы сүт дамдызы дүшсүн!»

– Омааний патни хом! – деп, даайым база-ла йөрээген.

– Шигжей язы! Черле аяа долуп, хүнү келген-дир боларның – деп, бир-ле мурнунга хап орган генералга халдып чеде бергеш, чаңчап алгырыпканымын бодум безин билбейн баадым. Ынча күштү ынчаар багай баштап ашар чыдарын буруу шаап, чемелээрим ол-дур ийин. Демги генерал ам мени тоор чүве кайда боор. Хелемечи-даа кел дивейн, «ыңай, соонга чор!» дээн хевирлиг шугулдап имневишаан, каржы карактарын сооду көрдү-ле.

Аңаа минни хонуп кээп, аъдым аксын тыртып, «Ча, харын ыңдыг-дыр. Отче чүткээн үзүттөргө чоп шаптык болу бээдим. Бодум кайы талада ийик мен?.. Шугулдапканым база-ла меңээ эки болду. Оон башка бо кортук чүвелер бичии-ле бергедээн черинге мени мурнунга тудары чайлаш чок. Кашкыя дезипкен шериг изинге кирип алгаш, дириг хан сүрген бөрүлөр дег апаргылаан-дыр көр» деп бодап, оларның соонче кирип, оожургап чор мен оң.

– Шынап-ла, мурнунга барбааның чаян болган-дыр, күжүр дунмакым! – дээш, даайым дашказын шимчеткеш. – Эъттен дүлүп көрөм, кадай – деп күүйүмге оожум чугаалады.

– Соонда үстүп калган кош-ком, чүькте кол нуруузу-ла ажы-төлдүг херээженнер, кырганнар, аарыг кижилер бар. Шериг сан

талазы-биле база-ла талыгыр. А ында ок-чемзектен эгелээш, эт-хөрөңги дээрге санчок чүве-ле болгай!

— Ол-ла кол хартаачы күжү ынчалдыр «дескен кызылдарны» сүрүп чоруй баарга, демги арткан кудуруктуң девидеп турары-даа аажок. Тейлээри-даа бар, ыглажыры-даа бар.

— Ынчанмайн канчаар! Шынап-ла, чылыг бажыңнар көстүп келген болгай аан.

— Богда дадайым! Хеп-хенертен-не оон-моон аараңнаан-шаараңнаан аъттыг шериглер көстүгүлээн соонда, чажыр-чужур-ла дээн. Херээженнерниң алгы-кышкызы-даа дээр-ле дежилбе. Кайда-чүде камгалал шерии боор? Мыңгарлып чадап чорда-ла, хөме ап келдилер.

«Харын-даа хөй хан төкпеди, өршээ!» деп чалбарып чорбужамче, шак ол «улуг көшкен аалдың» күштүг уткуучулары кээп, хамык чүвени быжыг куспаанда кирип, хүлээп апты. Хорум дег чепсек-херекселдин ээзи тывылды. Аъттыг, чадаг кижиде, чүктүг аът, теве-даа — херимде, эът — кажаада. Кадайларның ыды безин читти. А мен база ол кажаада мен. Олут кижээ чугаа болбайн, чорук кижээ саат-даа болбайн бурунгаар чоруп-ла олур бис. Удаваанда барыксаанывыс Суг-Бажында аткылажыгның даажын-даа дыңнадывыс. Черле ында-мында кезек-кезек оттар каккылажып турда, соокта кышкырган боолар даажы тода эвес, кандыг-ла-бир сөөлгү човуурларны Таңдының хаялары өттүнүп тургулаан ышкаш сагындырар.

Меңээ кызылдардан каржыланган кижиде чок. Чогум моон чоруур дээн болзумза, чорутпазы-даа илдең. Бистиң аравыска черлик ыт-даа чораан болза, анаа салыптас деп чүвени мен бодум билир-ле болгай мен.

— Э, сен чүге мында чораан? Аал кайда? Ады кым? — деп, бир чоокта бастырган кызыл-тас саваңы чыгталып турар, сарыг салдыг эр кожа чортуп кээп, тывалап айтырды. Ана сагыжым чымчаш кыннып:

— Мен орук баштаан. Бо хөй «төрелдерни» мен мында тырткандыр ол. Силерге эккеп бердим. Мен Өвүрде-дир, уриангай кижидир — дээримге, өөрүнчө көргөш, каттырар-даа.

Оон хартыганы дег эрес карактары-биле долгандыр көрбүшаан, чортуп ора, хээшпезин-даа ораады.

— Ча, соонда бистиң улуг командирге чедер-ле, сөглээй-ле! — деп кагды. Мен ооң ыя ол эки чаңнаанынга бужар өөрүп:

— Шын-шын! Мен боду билир. Силерниң командирге ыяп-ла баар, таныжар дээн мен! — дей тыртып кагдым.

Демги мурнап чаалажып кирген «маадырларывыс» ийи-үжү-биле туттуруп-даа алган кээп-ле турар; аңаа боттары уткуй хап кээп, дүжүп-даа бергилээни хөй дижир чүве...

Суг-Бажынга кире бээдивис — ана тайбың-на чүве!

Кайда боор ийик, шагда-ла тынын алындырбайн, салба шава тыргып алган. Актарның барык-ла хөй нуруузу туттуруп алган: бо-ла чөвүрerti сүрүп келир. Мен ам харын оларның аразынга чоруу-рундан ческинер, оода-ла арай кыдыынче чоруурун оралдажыр апаардым.

Тыва улуска-даа шала-була ужуражы каггылаптым. Кызылдар-ның кандыг кажар арга-биле чемиш каап тургаш, актарны тамыже ындыг белен киир эдертип, ийи үзе киргеш, соо-мурнундан сокканын болгаш черле чүвениң байдалын шору билип алдым. Кончуг сыңзыг ноян – атаман Казанцев деп чүвең Суг-Бажынче шерииниң мурнунга сорайты чортуп кирип орда, «башкы даңзаның» ыжынга-ла «эзи-рээш», мөңге ноюрзап каап-тыр ийин моң.

Че харын, хөөрем чок, өлген сегин бо-ла сөөртүп келир: чудааш кырылган өшкү-даа ышкаш азы коданы-биле сугже халыжып кы-рылган хой-даа сегизиг. Бужар чоор.

Оларны көргөш, диригге артып калган туттурган кижилер чаңгыс-даа болза, диригге артып калганынга эки сактыр-даа чүве ийикпе, олче көөр хөңнү чок – өскээр көрнүр чүве чораан... .

Туттурганнарны бүдүү санааш, санап чадаан мен. Генералдарны безин алды-чеди чедир санадым. Бир-бир бодап турарга, бо садыгжы орустарның хаактыг кодаже сүрүп турар мөөң шары, инээ-ле, чүгле имилээр.

Мен-даа чүзү боор: «Өршээ хайыракан! Бак чүве ыңай турзун! Актарның бажынга хан куттум-на. Боларның хилинчээ меңээ чедер ирги бе? Чок. Болар бак чүвени хөйнү үүлгеткен. Оруунга өлүрген, үптөөн улузу хамаанчок, боттарының чаш ажы-төлүн, кадайларын безин ханга дүлген. Ынчангаш өжөгээрин бакка суп, базышканым бо!» деп бодап, сагыжым-биле агартынып чораан мен. «Бөгүн Тараачының ийи чалгыны чок, туткунда санадып чоруур... . Чаа-дайын дээрге чаа-дайын-на болгай. Мооң изиг түлүүнде кижы бажы дээрге шиви чочагайындан бош болдур ийин» – деп-даа бодап-ла кээр мен.

– Ол-ла, ындыг болбас аргажок! Харын-даа тынныг үнгеницини кижы кайгаар-дыр – деп, даайым бажын чайды.

– Хамык ужур ам баш халайтып болбас. Тараачының ийи караа суглуг турда, ооң чоргаар бажын чер кыры-биле чууктап-даа чорааш болза, кызылдарның бир кол чанчынының мурнунга чедирер херек. А аңаа четкен соонда, мээң дылымны эзир чүү-биле чүглээр, эткир хыл-биле хылдаар, ол-ла.

«Мээң удуум ийикпе, уттуруум ында!» деп ыяк сургаттынгаш, туткан орустардан шала озалааш тургулаар орустар ийикпе, тыва кижилерже тулдур көрүп, хүлүмзүрүг-биле мендилеп каап чоруур мен.

– Күжүр эрни! Арга бе?..

– Черле берге холга кирген соонда, сус оскунуп болбас. Чеже чыышка олуруп, чеже эрээ алдынга чытпаан дээр мени. Таңды тос кожуунунуң кол-кол дүжүметтериниң барык шуптузунуң бак караан көрүп чордум, дунмакым...

– Ындыг харын.

– Ийе. Оон ам, удаваанда хамык туттурганнарны Хем-Белдинче кизиреди сүрүп киире берген. Ында-мында эки-бак бажыңнарже шыгжагылап турда, чер кырындан хамык-ла чүве арлып турган ышкаш сагындырар. Өвүрнүң багай Шокар-Тараазын база-ла бир кезек актар-биле кады киир октап кагды. Киндан — кара-бажың деп чүве ол-ла болгай.

– Омааний патни хом!

– Мени барык-ла ийи ай ажыр байысаалга чок чыттырган. Ынча хөй кижии аразынга утгундуруп, ээлчег четпейн турары ол чүве ыйнаан. Демгилерни-ле байысаап, сайгарып, «оруун тыпсып» турганы ол.

Сөс билир турган чүве болза, та чежени, чүнү билир чүве ыйнаан. Чүгле карак кылаңнаар, баш борбаңнаар, хилинчээм-не бо. А орустарым кээп-барып ыглажып, чугаалажып-ла турар, үнген соонда, олчаан келбейн-даа баар-ла. Чаа кижилерни эккеп, немеп-даа каар. Ыглажып, бажын чулдунуп, дүкпүрнүп турда, ат чүве боор! — дээш, Тараачы бир тейледи.

Эъттеп, шайлап, бир деридип, таакпылап, карак чажы төгүлгүже, каттырып оргаш, хөйнү-ле хөөрөөн.

– Соонда кызылдар аппарып байысаай бээрге-ле, амыраан мен. Сен актарның бир киржикчизи сен дидирткеш, элээн-не бергедеп, будулуп, шыңгыырап турган. Демги ак чанчыннарның чамдызының өчүүнде Тараачыны бир ынаныштыг, шыырак удуртукчу кылдыр киирген. Ынчанмайн канчаар чүве ийик! Олар меңээ ынчаар бүзүрээр кылдыр албадаанымны база миннип турдум — дээш, Тараачы каттыргаш, уламчылады. — Адак сөөлүнде бир ак чанчын-биле мени үүртөөн.

– Бо кончуг аза бисти сугга халыдып, бакка суккан! Орукту шын эвес айтып, күжүвүс төткен. Кызылдар күш чок деп мегелээн. Оон башка мындыг болбас чүве — дээш-ле, алгырып, дүкпүрүп, оом-даа хөлчок. Мен-даа шыны-ла ындыг чүве деп чугааладым. Ынчалза-ынчалза, кызылдар чүвениң ужурун билип каапкан. «Бо-даа шынап-ла кем чок, биске эптиг байдалды кылган кижии-дир, хөөкүйнү. Идик-хеви изиг, ат болган-дыр. Чиик чүведен бээр. Ашкаар-чемгерер» дизи берген. Ынчап амырап үнген мен.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чүү деп чиктиг чугаалар чоруп турганыл? Оларның алыс утказын тайылбырлаңар.
2. Чоннуң дүвүрөп үнгениниң чылдагаанын тывыңар.
3. Атаман Казанцев Суг-Бажынга чүгө келгенил?
4. Көжүп дескен актарга чоннуң хамаарылгазын канчаар көргүскен-дир?
5. Тараачының тывынгыр, эрес-дидимин, оң актарны базарынга киржилгезин чугаалаңар.

Аревәге кирип алдым

Бир катап чайын Улуг-Шөл бажынга аныяктарның хуралы болур дээн-дир. Салуучут Төп Хораазындан болгаш бистиң Улуг-Хем кожуунунун салуучут хораазындан ийи сургакчы келген-дир дижиң, аныяктар дүүрей берген. «Хүн дал дүш турда, хуралды эгелээр чүве дидир. Бичии-даа озалдап болбас. Озалдаан кижини демей-ле тускай хөлезилиг аът-биле кожуун чызаанынче кыйгыртып бадырап чүве дидир» деп мындыг болган.

Хуралга озал-даа чокка «ийи шилгим-биле» изидип чеде бээдим. Чыглыр дээн аалда аът-ла хөй. Аныяктар-даа эңмежок! Ылаңгыя кыстарның кеттингени дээрге, бир-ле байыр-наадым-на! Арат нам кежигүннери-даа бар. Келгеннерни өглер чоогунда арыг, хөлөгелиг хадың дөзүңгө олут чазадыпкан.

Төп Хораадан келген сургакчы дээр: кара торгу тоннуг, сарыг дордум курлуг, кара хром сапыктыг, бажының дүгүн селбейтир үндүргөш, бир талазынче чамдыйты дырап алган, узун ак эр бар болду. Кожуун хораазындан келген сургакчыны Алдын-оол дээр. База-ла кара-сарыг торгу тоннуг, даалымба курлуг, сапыктыг. Бажын база-ла үндүргөш, кыстар дег чара дырап алган болду. Кайызы-даа аныяк эрлер. Кыстарның сымыражып, иткилежиң, сыйтылажыры-даа аажок. Баштай Төп Хораадан келген сургакчы долгандыр олурган аныяктар ортузунга ол-бо девиржиди кылаштап тургаш, илеткел кылды. Холунда моол бижик-биле бижиң каан дүрүм-саавыыр дээр бижии-даа бар. Чамдык уругларның сымыражырын дыңнаарымга, «Орган — Улуг-Хүрээден бээр сургуулдап чораан, моолдаары дээрге мырай суг, моол бижикке дегбес чүве дидир. Кончуг болбаазын кижидир»-даа дижиңлер. Дараазында кожуун сургакчызы чугаалады. Оң чугаазында бир онза чүве чүл дээрге, Ары Амырактың бо очумда эвилел кежигүнүңгө кирип болур кижилер бар дээш, чээрби шаа оолдар, кыстарның адын саазында бижиинден кыйгырды. Оларның аразында Аңгыр-оол база бар болду. «Ой, эжен! Кежигүнүң ады чайгаар-ла бижик-номда кире берген чоруур чүве-дир аа!» — деп кайгадым-даа.

Ол-ла адым үнгөндөн соңгаар орта илеткел-даа дыңнааным билбес мен. Хей-ле чүрээм тиккилээр. «Чүү-ле болур чүве ирги? Бо сургакчылар дег мынчаар сургакчылап, номнап, каас идик-хептиг, бижик-биликтиг бооп, илеткеп турар апаар ирги мен бе?» деп хөй-ле бодалдар доюлган, өглүг ары дег, шиигейнип-ле турар мындыг. Илеткелден шала-була билип алган чүүлдерим мындыг:

Кежигүн кижиниң торлур, далдараар чүвези-даа чок. Яды буурай арат түмөнниң херээ дээш, амы-тынын харам чокка чүткүүр. Эртем-сургуулга өөренир. Хурал-суглаага идепкейлиг киржир. Маркс, Ленинниң номналын баш мээзинге шиигээдип, арат намын — эп-камды, коммун намын соон салгаар. Хожудап калган караңгы-бүдүүлүк арат түмөнни өрү тыртып, кегээредир дээш, оон-даа өске. Бир-бир бодаарымга, экизи-даа кончуг. Бир-бир бодап кээримге, мен ышкаш кижичеңгиир-даа аажок берге! Ынча хөй чүвени кажан, каая, каш хонук иштинде өөренип, билип алыр чүвөл? Бо сургакчылар ышкаш мындыг эки идик-хепти безин мен ышкаш кижилер чүнүң-биле садып, тыптынып алыр чүвөл деп чөгени-даа бээр мен.

Адак сөөлүндө «асуулда, харуулда» деп чүве болду. Туруп келгеш, чаңгыс айтырыг безин салып чадааш, дер-бузу буругайнып, сири-кавы турар эштер-даа бар.

— Бүгү делегей деп чүү ирги?

— Эп-камды, коммун нам деп чүлөр боор ол, кайда турар чүве ирги?..

— Эвилел кежигүнү кижиче куруяк алыр бе? Ашакка баар бе? — деп-даа айтырып-ла турар. Ону сургакчылар багай, буруу-даа дивес, харын-даа кызып-кызып харыылап турар мындыг. Барып-барып маңа айтырыг салбайн баар болзумза, атка багай деп бодап алза-даа, диттип чадап-ла олур мен оң.

«Салуучут кежигүнү кижиче торлур, далдараар чүве чок болур уjurлуг» деп мырай-ла чап-чаа сөглээн сургаал база бар... .

— Чаа, менден болур ирги бе? — деп эдип-ле үндүрдүм. Хамык улустуң караа менде.

— Чаа, болур-болур. Адың кымыл, эш? — дээш, Алдын-оол бижий бээди.

— Аңгыр-оол дээр ийин.

— Ыы. Демги... Аңгыр-оол бо ышкажыл? — деп чанында олурган нам үүрүндөн айтырып биживишаан, олура: — Айтыр-айтыр, эш Аңгыр-оол... Мынчага чүге ыттавайн орган сен аа!.. — диди.

— Салуучут кежигүнү кижиче бижикке өөренир дизе, халас өөредир ирги бе? Өөренир болза каая, кымга өөредир ирги? Бир дугаар асуулдам ол. Салуучут кежигүнү кижини кандыг-бир бүтпес идегет нүгүлдеп, кем-херекке онаар ийикпе, дарлай берзе, ону каая сөглөп,

канчаар көрзе чогуур ирги? Ийи дугаар асуулдам ол. Бистиң чазаавысты ядыгы-буурай араттың чазаа дээр-дир. А оңу бай, ызыгуурлуг улус баштап болур чүве ирги бе? Болур болза ужуру чүл?..

— Ой, дадайым! — деп, бир уруг артымда сымранды. Аңаа менчээш шак дүштүм... — Үш дугаар асуулдам ол ийин — дээш, баддырым сириңейнип олуруп алдым. Дерим дээрге изиг өггө тараа хоорганьндан дора.

— Че, көрдүнер бе? Асуулда деп чүве ол боор! Ынчаар санап тургаш салыр-ла болгай — деп, Алдын-оол мактады.

Төп Хорааның сургакчызы элээн үр тыггайндыр бижип-бижип, туруп кээп харыылады. Артында-ла даады менче көрүп тура, харыылады.

— Берге-даа, солун-даа, чугула-даа айтырыглар-дыр — дээш, элээн-не хөй чугаалаан. Аңаа бир шору өөрээн ийик мен.

Адак сөөлүндө салуучут кижигүнүңгө кириер дээш ат бижээн кижилерниң адын адаарга-ла, ол кижиге туруп кээр, ол бир берге турган; аңаа алыр-албазын дугуржуп, шүгүмчүлөп саналдааш, шупту хол көдүрүп бадылаар чүве болду. Барык-ла дөгеревишти алыр деп бадылаан. Бүгү чыылганнарны тараткаш, кижигүңгө кирген кижилерни арттырып алгаш, бүрүткөп бижээш, сый-сый тудуп каан кызыл шугумнуг, моду саазында моолдап бижээш, адаанда дөрбелчин таңма каккан бижиктер берген.

— Түр бадылгергейлээр бижииңер бо. Эки, шынчы эдилээр силер — дээн.

Ынчап 1925 чылда аревөгө кирип алган мен.

Ол-ла биледимни камнап, хириктирбес дээш, бир паг болур мен. Көрдүнер дээш бир сагыш дөспөс: улус көрбөс черге кончуг шөлээн уштуп көөр мен. Шугум бүрүзүнүң бажындан адаанга үндүр көрүп, бодап орарымга, чүү-даа билдинмес! Ындыг болза-даа ооң чаңгыс шугуму безин бүдүн Амырак хемим уну-ла!

Чымчак тос-биле каптазылааш, ооң даштындан арыг пөс-биле барындактап алган мен... .

Туткууш биле бийир

Ол-ла хөделдеп киргеним иштиңде бир кезээде утпас ужуралым — Моолдуң «Сагаан толагай» дээр үжөн ак үжүүн өөренип эгелзеним.

Бир хүн-не Улуг-Хемниң Буура-Хаан-Даг кожууннуң салуучут хораазының ийи дугаар даргазы, Шагаан-Арыг сумузу Шоюң оглу Байыр-оол мээң пастаныр өөмнү бакылап келгеш:

— Аңгыр-оол! Ам чайлыг болзуңза, албан өөнгө чеде бер шиве, нөгөр — дээш, эртти.

— Чаа — дей тыртып кааш, «Адырам, мени чоору ол мооң! Бөгүн чартык улуг-хүн, улуг даргалар Көк-Чырааже улуг-хүннеп аъттанган чүве болгай. Бо дарга чааскаан арткан. Бир-ле черже айбылаар джи ирги бе?» — деп «төлгелеп» олургап, хөөнүг-хөөнчөк кылаштап чеде бээдим. Даргам бодуңуң орнунда сандайланып олуруп алган, холунда бичии хуудуста бижик тудуп алган, оозун номчуп олур. «Ага, чызаанның кайы-бир даргазынче бижик бижээн-дир. Шокар өртээлден аът айтырар дээн-дир» деп бодап, бакылап тур мен.

— Бээр кир. Бо-дур бо. Моол бижиктин «Сагаан толагай» дээр үжен ак үжүү. Бисте мындыг парлап каан үжүк чок. Мен хол-биле парлай аарак бижип алдым. Парлааны биле бижээни элээн ылгалдыг болур чүве эвеспе. Ону чоорту-ла биле бээр бис. Ам бо парлаан үжүктөрни өөренип эгелээли...

«Богда-авыра! Башкызының мурнунга сөгедектеп олурар чүве дижик бе?» деп хуурактарга ном айтыр эзу-даа сагыжымга кире хонуп келди.

— Чоп боданып, улуг тынып тур сен моң? Хөңнүң чогулу бе азы, нөгөр? — деп, Байыр-оол мээң шырайымны билип каапкан, айтыра-дыр.

— Чок-чок, хөөн чок эвес-тир ийин... Анаа-ла... чүве... кымый... демги... Мен ышкаш кижичерле өөрени берип болур чүве ирги бе дээш, арай-ла чүрээм чагдатпайн-дыр ышкаш, кандаай чоор...

— А хупура! Эң баштай черле ыңдыг боор чүве. Мен база ыңдыг турдум. Чогум кызып олуруптар болза, бижикке өөрөнмес кижичайда боор! Сен салуучут кежигүнү кижичай болгай сен, але? Сорулган чүү ийик? — дептерге-ле, мээмде чык дээн.

— Ийе-ийе... Черле харын ыңчангап... Өөрениксээрим хөлчөк. Ыяап-ла өөренир мен — деп тейлээр чыгымы мен.

— Че, бээр көр: мында бижээн демдек бүрүзү тус-тус аттыг. Чижээ, малга базар таңмалар кандыг ийик? «Алага», «муңгап баштыг алага», «адыр баштыг алага» дээш, эңмежок ышкажыгай. А оларны улус көргөш, дораан-на адап, танып, ооң аъды, мооң чылгызы-дыр деп танып бээр аан. Сен база таныгылаар сен але?

— Ийе, таныыр-ла мен.

— Чээ ол. Бо демдектерни ол дег танып алыр. Оларның бирээзи бирээзинден бичии-ле ылгалдыг. Ону эки ылгап көөр — аңгылап таныыр херек. Ол-ла...

— Че, чугаала, моол бижиктин үжүү — демдектери каш дидим?

— Та, дыңнавадым.

— Па! Чоондуң, тала! Мээң мында дүжүрүп бижип алган демдээм ыңча деп, кирип кээриңге, дораан-на көргүстүм чоп?

— А-а, бо... чүү дидиңер оң: Ак баш... үжен ак үжүк бар, ону өөренир бис дидиңер...

– Охалээй. Ол-ла. Чүгле «Ак баш» эвес, «Сагаан толагай». Үжен ак үжүк! Эр хей. Үжен! Ол-ла, оларны ам адап өөренили — дэш, башкым өөрүп, демги саазында бижип алганы бичии-бичии кымыскаяк дег демдектерин баштай бажындан куду бийир сывы-биле санап батты. Шынап-ла, үжен болду.

– Ам бо эгезинде беш-ле үжүктү адаалы, че. Мээң-биле кады ада: а, е, и, о, ө.

Өттүнүп ададым. Оларны катап-катап, чеже-даа ададымыс.

– Па! Чоп дериде бээдиң? Берге-дир бе, нөгер? — деп, башкым мээң арнымче көрүп, хүлүмзүрүй-дүр.

– Чок, чок! Анаа-ла, сүрээли кончуг чүве ышкаш, чогум адаары белен ийин мооңар, аңар! — дэш, хаваам чоткан: эзулуг-ла дер тоолгазы, таң аартапкандан дора.

– Че, бо беш үжүктү даартага чедир эки шээжилеп, доктаадып ал. Оон мен номчу дээримге, көрбейн-даа адап бадырыптар сен. Ам барып ажылың кылып, өөрөн че — диди.

Эжикче углаптарымга, ийи будум черге дегени-даа билдирбес. Даштыгаа үнүп келгеш, долгандыр көргүлээн: оран-делегейниң делгем, чырык, чымчаа-даа хөлчок ышкаш! Кедээр Кожай биле Торгалымыч көргөн: кандыг-ла-бир ийи ава менче көрүп, хүлүмзүржүп-даа тургулаанзыг. Аткаар Буура сынынче көргөн: кончуг мөңгө назынныг, буурул баштыг мерген өгбө бөгүн чаа-ла мени танып, хүлүмзүрүп орган ышкаш. Улуг-Хемниң паштаныр өөм чаны-биле баткан севиниң оожум, терең, арыг деп чүвези-даа черле аажок. Ооң ол чарыында чокпак көк талдар сугда көрүнчүктелгеш, өрү-куду баштыг ийи чокпак тал апарган. А куду баштаны бергеннери эрик кыдыынга тура, өрү ак-көк дээрде маны ак булуттарга чедир үнүп чадааш, ооң сугда дүжүп бады келгенин көрүп кааш, шымнып баткаш, барып суйбажып, ойнап-даа чытканзыг. Ээ, чаражын аа!

Бижик-бижик дээр-ле чүвөң

Шокар саазын чорбадыва.

Бижээчилер дээр-ле чүвөң

Кижиги төлү чорбадыва!.. —

деп иштимде ырлавышаан, паштаныр өөмгө кирип келдим.

Ам-на «Сагаан толагайым» топтап көрүп, айыс ап, бажымга салып каап, «бичии-даа хир-чамга дегзиң, дырыштырып болбас» деп камнап тудуп олурдум. А кол-ла чүве — ооң иштинде беш кара «кымыскаяк», ам ынчаар демейлеп болбас: мен ону адап, билип орап апарганым онзагай. «Че-че! Амдыызында кымга-даа ытптап, мактанып болбас. Бүдүү иштимде эки чалбарып, өөрөн-не өөрөн!» — деп чоруур мээң омманий патни хомум ол апарган.

Даартага чедир хамаанчок, ол кежээге чедир-ле та чеже дакпырлаан чүве ыйнаан! Омманий номчаан ламалар дег, эрин курут турбас. Хөөрөм чок, ол дүне дүжүмде безин номчуп чыда хонган мен. Даң бажында оттуп келгеш, сагынган: бодум адымдан-даа тода.

«Өршээ хайыракан, доктаап хайырлазын! Салымныг чораан кижигэ эвес мен бе! Чоп мырай белен чүвел, хайыракан!» — деп чалбарааш, уйгу-даа келбес. Туп-тура халааш, паштаны бээдим. Бир холда туткууш, бир холда «Сагаан толагай».

Башкымга номчаан:

— Ол-ла. Эр хей! Ажырбас-тыр оо!

— А богда, даргам-башкым. Ам беш эвес, ондан айтып берип туруп көрүңер, черле ажырбас мен — деп чалындым.

— Күжүр эрни! Дыка аскымнава. Эки доктаадып-ла шыдаар болзуңза, чежени-даа бээр мен — дээш, шынап-ла онну ыяк-ла дагын-дагын ададып-ададып, — Даарта келгеш, он беш үжүктү дөгере адап бадырар сен, көрдүң бе? — диди.

— Ча! Бөгүн улуг-хүн-не болгай, башкы... . База бир мындыг дилээм бар, башкы... . Аргалыг-ла болза, мен элээн шуудай бергидемге, улуг даргалар дыңнап, көрүп орган черге менээ номчутпайн көргөр, аңар! — дидим.

— Че, баштайгы удаада ындыг-ла бооп-тур ийин. А соонда чүгле хораа даргалары дыңнап орда эвес, харын чызаан чериниң хамык даргалары, нарын бижик даргалары дөгере дыңнап олурда, эрткен, көргениңни дөгерезин шээжи-биле номчудар болдур эвес мен бе. Ону болза шүүп-шылгаары ол дээр. Аңаа шуут-ла карак-биле көрүп таныыр, хол-биле бижип таныыр болган турар ужурлуг. Эки кичээн! — деп каттыра аарак коргутту.

— Аа, дадай өршээ! Кызып-ла көрейин — дээш, демги бажымда он үжүү төктү бээрине дээш, шаажан долу, чаңгыс борбак дамдыда төп болбас, аас-кежииниң эргине сүдүн туткан чүве ышкаш, кичээнгейлиг базып үндүм. «Карак-биле көрүп таныыр, хол-биле бижип таныыр чүве турган чүл аан моң!» — деп ишгимде ыяк дакпырлаар апаадым.

Мээң база бир албан-хүлээлгем — үс чок арыг, изиг-бүлээн сугбиле бийирлер бажы чууру, яндайлар чууру, моду саазынны кызыл будук-биле шугумнаары, дыка нарын ажыл. Бажында дүгү хыралып азы салбарарып, үрелген бийирлерни даргаларым холуп кааптар. Шугумнап турда, будук хояш ийикпе, суугааш, дески эвес апарган шугумнуг саазынны база-ла холуп кааптар. А мен оларны октавайн, шыгжап турган мен. Шалыыр дажы бузулгап, сандан үнген, дыка эки яндайым база бар. Соонда кээп, ол хамык херексел менээ тергийн үнелиг эдилелдер — бижик херексели болган. Бижип-ле турар мен. Паштаныр өөмнү көргөн даргалар:

– Бо дээрге ёзулуг нарын бижээчилер өө болган өг-дүр мооңар! Күжүр эрни! Бо хамык үрелген херекселдерни боду септеп, эткилеп алган, көрүңерем! — джиңип, магадап турарлар.

Ол «шылгалда» деп чүвени дыңнаандан соңгаар дашкаар үнүксээр, чүрек куюмнаар, кежээ када кайда-бир черде дүңгүр эдер ийикпе, уруглар ырлажырын дыңнааш, баглап каан эник ыт дег, улуур чыгыы турганым-даа утгундурган. Бижиттиниң, номчуттунуп-ла олурар мен. Таптыг-ла бир ай хиреде үжөн ак үжүктү номчуп, бижип турар апаадым. А Байыр-оол башкым мээң ол чедииш-кинимни улуг даргаларга көргүзүксээш, пат-ла турган. Боду шагда-ла хөөрөп-мактап каапкан чүвөң иргин. Бир хүн-не дөрт дарга дөгере олурда, эът салдым. Оларның ийизи — Долмажап биле Даңзырынң нам хораазының, а бир ийизи — салуучут хораазының даргалары чүвө. Долмажап улуг-ла ала караа-биле менче топтап көргөш:

– Ча, хөдел. Бо даргалар дыңназын, «Сагаан толагайның» бажындан куду номчуп көрөм! — диди. Сүрээдей хона берзе-даа, саат чокка номчуп бадырыптым.

Долмажап Даңзырынңче көргөш:

– Бо черле дайзын кижии аа! — дидир.

– Черле эр хей-дир — деп, оозу дайнанмышаан мактады.

– Че, Аңгыр. Бийир, саазының эккелгеш, үжүктөринни шээжи-биле маңаа олура, даргаларыңга бижип бер — деп, Байыр-оол бо ыйнаан. Ам харын эр аннып, саат-даа чок бижээш, Даңзырынңга аппарып сундум. Чүгүртү көргөш:

– Шуут-ла холунуң үжүү доктаай берген бижээчи-дир моң! — дээш, Долмажапче сунду.

Даргалар, чарын көргөн ашактар дег, эргилдир көргөш:

– Бижээчи болур кижии-дир. Амдыызында Таңды тос кожуунда хөделдеп турар хөделдер аразында бижээчилеп үнген кижии чок, дыңнаваан-даа мен. Ам чаа көрүп ор мен — деп, Долмажап шын-на сеткили-биле чугаалады.

– Көрдүң бе, Аңгыр! Сен даргалар мурнунга номчуурундан коргар кижии болгай сен. Ам кортпайн, кайы-даа даргага номчуп, билбээн чүвөңни айтырып ап тур — деп, башкым сургады.

– Коргар боор бе? Чазыпса, бодунга чүвүрүн жулдулгааш, хөй-даа эвес он кагар-ла чүвө болгай. Ында чүү боор — деп, Долмажап немеди.

– Мурнунда болза, ам «Идегел, оюн дүлгүүр» деп чүвелер эртер чүвө болгай. «Сагаан толагай» деп чаа үжүк соонда, ону-даа эртпес, чоорту-ла үжүглөп, үжүктөрниң өскерилгелерин чоорту өөрени бээр апарган улус болгай бис, база ынчалдыр өөренир бис — дээш, башкым ам үжүглелдерин, бижиирин кол өөредип турган. Номчуур ном чок, кончуг берге турган ийик бис.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдын сюжедин тодарадынар.
2. Аныяктар хуралынга чүнү чугаалашканыл? Ол хурал Аңгыр-оолга кандыг салдарны чедиргенил?
3. Аңгыр-оолдун билигже чүткүлүн канчаар көргүскенил?
4. «Аңгыр-оолдун чаа амыдыралының эгези» деп темалыг чогаадыгдан бижинер.

Ланчыны карандаш солаан

Оон ыңай бистиң аңаа саадаар чылдагаанывыс чок. Тудуп алганывыс үймээнчилерни тергелерге олуртуп алгаш, Кызылга эккеп дужаап бердивис. Нам сургуулдары бистер шеригден-даа халаштывыс. Школавыс-даа бо!

— О-о, Аңгыр-оол чедип келген, экизин көргерем, уруглар! — дээш, Уйнукай суглар бот-боттарын кыйгыржып үглөп келди.

— Ах, хөөкүйнүң арны-бажының хорлаанын!

— Артында-ла тырың, чазадак апарган, көргерден — дээш, мени куспактап, бажым суйбап турар кыс өөрүм бар.

— Че, Аңгыр, дораан-на дөгертин. Даарта даң бажында «Улуг-Хем» пароход Шагаан-Арыг бадар. Бодун районунга таварышкан, амыраан-дыр сен. Аңаа Найданов башкы баштаан он шаа кижип практикалап — сургакчылаар-дыр бис. Өске кожууннар баар өөрүвүс чоруй баргылаан.

— Ол практикалаар деп чүзү болур чүвөл? База-ла шериг албаны эвес ыйнаан. Мээң баарым албан чүве бе?

— Албан, албан! Нам болгаш салуучут Төп Хорааларындан доктаал үндүрген, бистерни оон томуйлаан. Сээң адыңны база киирген. Практикалаар дээрге, сургуулга өөренип алган билиин албан-ажылга чорудуп өөренири ол. Бис ол районга Төп Хорааның өмүнээзинден баар, кожуун хорааларының даргаларын өөредип, оларга дузалажыр улус-тур бис ийин.

— Кожууннун хораа даргазындан безин улуг эргелиг, ылап-ла «Сарыг-Хелиң» болганың ол — деп, кончуг калчаа Думчугажым шеригилештир ёзулавышаан, илеткеди.

— Богда, авыра! Ёзулаарың экизин але, эжим! Холуң хоюруу безин билдирбес апарган — деп эжимниң баштаан баштак-биле харыылап, кымның-биле-даа орта чугаалажып четтикпейн, чүгле чап-чаа онаалганы-ла ылавылап тур мен.

— Бистиң бөлүктө хорлуг-ла бижээчивис бирээзи сен-не болгай сен. Келбейн баар ирги бе дээш, дыка муңгарап турдувус — деп, Сержинмаа кызыл-кат дег чаактарындан хүн хередир хүлүмзүрдү.

– Сени бужар-ла чоктап, сактып турдувус, Аңгыр — деп, Лама-Сүрүн кедергей чараш кара карактарында дүлгээзинниг оттары-биле бүгү-ле бодумну чылыдып, кадыбыраан шериг чүрээмни чылыдыпкан.

– А халак! Менче дыка көрүнме, көрүнчүүм! Өлдүм! Каям, хамык уругларның өмүнээзинден чаңгыс сени ошкаап, чыгтап каайн — дээш, туткаш, ийи чаагын элий-селий ошкаап, дыдыраш кара бажын чыгтап каарымга, дырбап өөредип каан бызаа дег, «ам-даа, ам-даа» дээн ышкаш чаагын дөгөп турду. Черле бо хоорайга чунар-бажыңнап, саваң-биле чунуп, салгынга хорлавайн турган эш-өөрге дээримге, хоюг, чымчак, эът-кежиниң аккыры кедергей.

– А ол кожуунга баргаш, бижээчилээр чүве бе, кандаай чүвел?

– О, ол дээрге тергийн нарын, дыка харысалгалыг ажыл-дыр. Бижиир-даа, сургап, өөредир-даа. Биске башкылар он беш хонукта чүгле ону өөретти... .

– Ол болган болза хувискаалдыг салуучуттуң шылгалдазы деп чүвени чорудар; сургап, болбаазырадыр улус-тур бис — деп, Думчугаш өөрүн үзе кирип немеди.

– Шылгалда деп чүл? Бижикке өөренгеннерни шылгаарывыс ол бе?

– Чо-ок! Эвилел кежигүнүнге шургуп кирген бай-хөрөңгитен — бүтпес аңгының идегеттерин хөөглөп үндүрер, чиңгине яды араттарның аныяктарын арттырып, арыглап шеверлээри ол-дур — дээш, эш-өөрүм оон-моон мени өөредип эгелээннер.

«Хөделдеп турганым даргаларымга ам сургакчылап чедерим ол ышкаш чүл. Мени «хөдел» дээш тоовайн барбас ирги? Даңзырың, Долмажап олар баштааш: «Че, Аңгыр, чиң-сарыг шайдан хайындырып, чаглыг эъттен дүлүп көрөм. Сакты бээдивис» диге канчаарыл? Чо-ок, Төп Хораадан келген сургакчыдан олар сестир, хөлчөк хүндүлээр улус-ла болгай. Мени олар ам айбылаvas. Хүндүлээри албан. Харын-даа төп черде албан-хаакчыларының дугайында мен олурумда-ла, хире-хире чугаалажы берген олурарын сактып келгеш, эпчоксунуп, ыядыр чадавас оларың...» — дээш, бодаvas-ла чүвем чок.

Даңны атсы барык-ла удувайн, бакка-сокка бижээн кичээлдерим чиңчерип, алырын ап, каарын каап, ам шынап-ла ланчыны халап алган карандажым чидидип, эки-эки бийирлеримни безин ап, шалып, бижип шенеп, дөгөрнүп алдым.

Курбустудан дүжүп келген куу деп куш бе дээрге, кудус дарган кудуп, шуткуп бүдүрген; Үзүттү оранындан үнүп бодараан улуг ак балык бе дээрге, уран дарган ушкарып-башкарган; туман тыныштыг, от чүректиг, туң ышкаш ак бүдүштүг, чалгын-чакпа аразындан чалар оттар чайыннаан «Улуг-Хем» деп пароход эртен эрте байырым-

ныг чаагай алгыргылапты. Пароходка эң баштай-ла олурганым ол. Шынап-ла, бүткүр боду, өкпө-чүрээ, дамыр-ханынга чедир дириг сирицейнип, чалгыг аайы-биле чайгагылап ойнаан, тереңнерже девиржидип чүткээн — тоолзуг, магалыг «оттуг-хемеде» олуруштувус. Кижиги бүрү-ле чугаалаар чүве тыппас, чүгле арыннарынче көржүр. А ол көржүүшкүндөн өөрүп көрбээн өөрүшкүнү, магадап көрбээн мага ханыышкынны, кандыг-ла бир уран ырны ырлааны ышкаш, көрүп болур. Ылаңгыя бо ала частың каддында Ары, Өвүрге муң шаа километр дайын оруу эдерген, черле кара чажындан эзер кырынга эңмейген Аңгыр-оол мен бүгү-ле човаам орнун ап, дыштанып турган ышкаш сагындырып турду. «Ие көрбээнин кызы көөр, ада көрбээнин оглу көөр» деп сөстүң шынын аңаа бир көрдүм.

Көрүнчүктелген арыг суглуг Улуг-Хемни куду бадыш олурувуста, өскөн чуртум, өөрөнгөн чонум кайы ырактан-на делгем чаагай куспаан хере сунуп, уткуп чыдыр. Чүнү-даа мурнай Ары Амырак мөңгүн бажындан куду, маңнык эдээнге чедир мээң намдарымны номчуда каапты.

Сүүр-ле баштыг Амыракта
Сүнезиним калган ышкаш,
Сүмележир Долбанымны
Сүрүп чедип келгеним бо.

Артыш баштыг Амыракта
Амы-тыным калган ышкаш,
Аксын берген Долбанымны
Адап чедип келгеним бо... .

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Аңгыр-оолга кандыг даалга онаашканыл, ону ол канчаар хүлээп алганыл?
2. Метафораларны, деңнелгелерни тыпкаш, оларны чүге ажыглаанын тайылбырланар.
3. Бо эгени чүге «Ланчыны карандаш солаан» деп адааныл?
4. С.Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» — тыва амыдыралдың энциклопедиязы» деп темалыг чогаадыгдан бижиңер.

Немей номчуур чогаалдар

С. А. Сарыг-оол. «Алдан дургун», «Улуг-Хемим».
Ч. Айтматов. «Баштайгы башкым».
Дж. Лондон. «Амыдыралга ынакшыл».

ЛИТЕРАТУРАНЫҢ УЛУСЧУЗУ

Амыдыралды шыны-биле көргүзерде, чогаалчы кижиги чуруп көргүзер дээн болуушкуннарының алыс утказынче ханылап кирип, оларның чугула болгаш чугула эвезин ылгап, чүү чүве моон соңгаар кедилигил, чүү кеди чогул дээрзин чогаалдарынга бижип турар.

Уран чүүлдүң, литератураның кол принциптериниң бирээзи — ооң улусчузу болуру. «Уран чүүл улустуу болур» — деп, В.И. Ленин

чугаалаан. Уран чүүлдүң чогаалдары чоннуң амыдыралындан алдынып турар болгаш олар чонга бараан бооп турар.

Амыдыралдың болуушкуннарын уран чүүлдүң чогаалдарына шынны-биле чоннуң эрге-ажыктарына дүүштүр көргүзөр төлээде, көргүзүп турар чүүлдерин ниитилел ужур-уткалыг кылдыр база-ла шынны-биле ажыдары чогаалчыдан негеттинер. Ол сорулганы кижилерни, болуушкуннарны хажызындан хайгааракчы болуп, кыры-биле чуруп тургаш, чогаалчы күүседип шыдавас. Ону боттандырарда, шиитпирлеп турар айтырыының алыс утказынче ханылап кирери; кижилерниң угаан-бодалын, иштики делегейин чуруп көргүсүшпаан, ниитилелдин кайы-бир үезинде чоннуң мерген угаанын бадыткаары чугула. Чогаалдарга төөгүлүг хөгжүлдениң перспективалары, чоннуң чогаадыкчы күштеринге бүзүрел ыяап турар. Өскээр чугаалаарга, кол маадырларның хөделиишкиннери эчис сорулганы чедип алырынче угланган, депшилгелиг орук-биле хөгжүп турар кылдыр көргүстүнген турар ужурлуг.

Литература хөй националдыг бооп турар. Чогаалчылар хамыктың мурнунда бүгү улустуң эрге-ажыктарын барымдаалаан чогаалдарны тургузар хүлээлгелиг. Ооң-биле кады чечен чогаалдың улусчузу чогаалда чуруп көргүзүп турар улустуң национал характерин — ооң чуртталгазының өскелерден ылгалыр онзагай чүүлдерин, ооң сагыш-сеткилиниң байлаан, ооң угаан-сарыылдыын көргүзери-биле холбаалыг. С. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузунда», С. Токаның «Араттың сөзүндө», тыва литератураның өске-даа чогаалдарында ышкаш, тыва улустуң национал бүдүжү илереттинген. Ынчангаш «Аңгыр-оолдун тоожузу» уран чүүлдүң улусчу принципиниң чогаалы болур.

Сергей Бакизович
ПЮРБЮ

(1913 — 1975)

Чогаадыкчы намдары

1928 чылда Сергей Пюрбю Ленинградче өөренип чорупкан. Аңаа Чөөн чүк институтунун ажылчын факультединге (раб-факка) болгаш ооң соонда Герцен аттыг педагогика институтунга өөренип тургаш, литературага хандыкшаан. Сергей Пюрбю бичизинден тура орус дылды билир болгаш, делегей классиктериниң, ылаңгыя Пушкинниң, Лермонтовтуң, Маяковскийниң чогаалдарын улуг сонuurгал-биле номчуп турган. Ооң ачызында боду чогаал бжииринге сундулуг апарган.

Ленинград —
хомудал чок салымым сен.
Ленинград —
холдан салбас игилим сен.
Чонга-хөйге аян тудуп, бараан болган
Чогаалымның угу-дөзү оон үнген.

Сергей Пюрбю чогаалдарны анаа-ла сонuurгаш номчуп турбаан. Ооң-биле кады чогаал бжиириниң аргаларын өөренип алырынче кичээнгей салып турган. Тывага чанып келгеш, тыва улустуң аас чогаалын чыгбышаан, боду шүлүк бжиип, тыва шүлүктүң тургузуун

экижидерин, аңаа чаа чүүлдерни киирерин оралдашкан. Ооң баштайгы «Акымга» деп шүлүү 1933 чылда «Аревэ шыны» деп солунга парлаттынган.

Сергей Пюрбюнүң бирги ному – «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп дептер. Аңаа литература теориязының эге билиглерин чогаал сонуургаарларга допчuzu-биле тайылбырлавышаан, тыва шүлүктүң тургузуунуң дугайында бир дугаар эртем-шинчилелдиг ажылды кылган.

Дөртөн ажыг чылдарның дургузунда шүлүкчү хөй-хөй шүлүктөрни, балладааларны, шүлүглелдерни бижип келген. Оларның аразында «Эш херээжен», «Ленин», «Өлүм чок күш», «Бистин чурттуң эртени», «Кызыл кош», «Тулчуушкунче», «Советтик Ада-чуртум», «Тиилелге», «Ховуда суур», «Москвага айыткал», «Дембилдей», «Белек» дээш оон-даа өске шүлүктөр; «Чыргалбай» деп баллада; «Чечек», «Күзел», «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелдер тыва поэзияның алдын фондузунда кирген.

Шүлүк чогаалыга Сергей Пюрбю одуругларны чүгле эгезинге эвес, харын сөөлүнге, ол ышкаш ортузунга аяннаштыарын, слогтарга ритми сагыбын херек кырында боттандырып келген. Ооң шүлүктери өскелернинден илдең-не онзагай, номчуурга аяныг, музыкалыг.

Чогаалчы бежен – чеден чылдарда ши болгаш проза жанрларынга база ажылдаан. Ооң түңнелинде «Ынакшылды камнаар херек» (1966), «Кызыл үер» (1967), «Найырал» (1972) дээш оон-даа өске шиилерни бижээн. «Эргеппей дугайында тоожу» (1956), «Күдөрек дугайында чугаалар» (1963) деп чечен чугаалары авторнуң проза жанрынга чогаалдар бижириинге бедик мергежилдин көргүскен. С.Пюрбю уругларга «Шынапайның чугаазы», «Мерген бичиилер болгаш мелегей күчүтөннер» деп номнарын бараалгаткан.

Тыва литератураның, тыва номчукчуларның мурнунга С. Пюрбю очулга талазы-биле канчаар-даа аажок ачы-хавыяалыг. А. Пушкинниң «Евгений Онегин», У. Шекспирниң «Ромео биле Джульетта», М. Шолоховтуң «Аңдарган кур чер» (II ном) деп чогаалдарын тыва номчукчулар С. Пюрбюнүң ачызында төрөөн дылынга номчаан.

Сергей Пюрбю – Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы.

ТУЛЧУУШКУНЧЕ

Амыр-чыргал бүргөп шыпкан
Амы-тындан артык Төрөөн чурт
Хамык оглун дөгөрезин
Кайыын тура кыйгырып туру:

– Эзертенгеш, аьтганыңар!
Эрге-шөлээ, хосталга дээш,
Тулчуушкунче!

Тулчуушкунче!

Тура дүшпейн, бурунгаар!

Ынак ада, төрөөн ие
Ыдык болгаш дошкун дайынче
Эрес-дидим оглун, кызын
Алгап, йөрөөп аьткарып турлар:
– Эжиң-өөрүң, акың, дуңмаң,
Адаң, иең чыргалы дээш,
Тулчуушкунче!

Тулчуушкунче!

Тура дүшпейн, бурунгаар!

Чойган ышкап, хөнү сынныг,
Чодураа дег, кара карактыг
Чалыы кыстар ынактарын
Чагып үдеп, чорудуп турлар:
– Чалданыш чок дидим эжим!
Ынакшыл дээш, чуртталга дээш,
Тулчуушкунче!

Тулчуушкунче!

Тура дүшпейн, бурунгаар!

Эзир куш дег, эрес эрлер
Эргим ынак төрөөн чуртунга,
Чаңгыланган даглар ышкап,
Чаңгыс үннүг харыылап турлар:
Ада-чурттуң хосталгазы,
Арат чоннуң чыргалы дээш,
Тулчуушкунче!

Тулчуушкунче!

Тура дүшпейн, бурунгаар!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Ырның идеялиг утказын тайылбырлаңар.
2. Ырда Төрөөн чурттуң овор-хевириң чурааның көргүзүңер.
3. Лириктиг маадыр кымыл, чүү кижил?
4. Ада-чурттуң Улуг дайыныңга Тываның арат чонунуң кириген үлүг-хуузуң чугаалаңар.
5. «Тулчуушкунче» деп ырны «Священная война» («Ыдыктыг дайын») деп ыр-биле деңнеп, демейлеп тургаш, оон ниити түннелдерни үндүрүңер.
6. Хөгжүм херекселдерин ажыглап тургаш, бо ийи ырны ырлажыңар.

ЧУРТТАЛГАНЫҢ АЯЛGAЗЫ

Каткы,
чугаа,
олут даажы театр сыңмас,
Чазын,
майда,
өөрүп-хөглээн кушкаштар-ла.
Каш өң
каас хеп,
чырык шырай оңчаланмас,
Чайын
шыкта
сырый үнген чечектер-ле.
Чайынналган люстра өштү,
имир дүштү.
Шала оожум
көжеге-даа ажыттынды:
Ыыт-шимээн чоорту-чоорту чавырылды,
Ымыраа-даа дыңналгы дег, ыржымналды.
Дирижёрнун сунган холу карбаш кынды,
Тиилелгениң хостуг үнү төктүп батты,
Эъдим-бодум,
сеткил, чүрээм эсти берди,
Элдеп үнү эдергештин чоруп кагдым:
Карак четпес төрөөн чуртту эргээн дег-даа,
Кадыр даглар,
калбак эзим көзүлгөн дег-даа,
Даңгаар эртен
сериин сырын суйбаанзыг-даа,
Дамырактар ыыткыр үнү дагжаанзыг-даа,
Чалгын турар шөлде тараа шиилээн ышкаш,
Ыржым хөлде чедишкен ай чыраан ышкаш,
Чалы назын сергек ыры кыңгыраан дег,
Ынаам кыстың хоюг үнү дыңналган дег,
Хоорайларның дириг үнү диңмирээн дег,
Хомудал чок аас-кежи куттулган дег.
Аялгавыс,
чуртталга дег,
магаданчыг:
Аас-кежи, өөрүшкү
төдү ында.

Чуртгалгавыс,
аялга дег,
тааланчыг:

Шупту үннер,
хамык өңнер
төдү ында.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Төрээн чурттун чурумалын, ында соксаал чокка хайнып турар чогаадыкчы ажыл-ишти шүлүктү кандыг арга-биле, канчаар чуруп көргүскен-дир?
2. Шүлүктүң сөөлгү дөрт одуруунуң утказын чугаалаңар.
3. Шүлүкте деңнелгелерни тыпкаш, оларның тус-тус ужур-утказын тайылбырлаңар.
4. «Чуртталганың аялгазын» аянынг ыткыр номчуп тургаш, шээжилеп алыңар.

ХАЙЫРАКАН

Дүдүскектиң аразынче
Дүндүүштелип үне берген
Хайыракан, хүннеш черден
Кажарарып көстүп кээр сен.

Хайыралыг даам сени
Кара чаштан амдыгаа дээр
Көргенимниң санында-ла,
Хөрек-чүрээм чоргаарап кээр.

Хажыың-биле эрткен улус
Кандыг бодал бодавазыл?
Кайгап, мактап көрбээн болза,
Канчап сени ырлап, тоолдаан?

Эзир куш дег, эргий ушкаш,
Эктиңге кээп хонуксаар мен.
Ынак черим сеткил хандыр
Ынды-бетин көрүксээр мен.

Чоогунда демейи чок
Чоргаар, чараш Хайыракан!
Дөрде чалаан шимелгем бооп,
Төрээн черим каастап тур сен.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тывада Хайыракан аттыг каш даг барыл? Оларның дугайында кандыг чогаалдар билир силер?
2. Шүлүктүң тургузуун хайгаараңар.
3. Кандыг уран-чечен аргаларны ажыглааныл?
4. Лириктиг маадыр кымыл?
5. Шүлүктү ыткыр, аянныг номчуп тургаш, шээжилеп алыңар.

ЭРИК

Аккыр торгу тонун кеткен
Алаак каазы чокпак чодураа
Көрүнчүксүг хөөлбективе
Көрнүп, бодап турганзыг-даа,
Кежээликтей болчашканын
Кежигге кээп манаанзыг-даа.

Аян үннүг ыраажылар —
Айлаң-куштар арыг долдур
Узун чайга өөрүп, хөглөп,
Аян тудуп турганзыг-даа,
Төрээн чуртка ынакшылын
Төдү сөглөп чадаанзыг-даа.

Хөлегеде чатты берген
Көгереңнээн оймак шыктар
Олуй-солуй эрткен чонну
Олурзун деп чытканзыг-даа,
Шокар чечек мени ынаар
Согаңайнып, чалаанзыг-даа.

Улуг-Хемниң чалгыглары
Улай-улай дүргектелип,
Эрик-биле сеткил хандыр
Эргеленчип чытканзыг-даа,
Салгын-сырын оюн эреп,
Чаактарын суйбаанзыг-даа.

Эрик сени катап-катап
Эргип көрүп келир-дир мен.
Ынаам кыстың шагда изи
Ында-мында чыткан дег-даа,
Орук дургаар чаттылган кум
Ону меңээ сөглээн дег-даа.

Айтырыглар

1. Шүлүктө чылдың кайы үезиниң пейзажын көргүскенил?
2. Кайда черниң чуруул?
3. Маадырның кандыг-кандыг сеткилдери шүлүктө илерээнил?

КЫЗЫЛ ҮЕР

Үш көжегелиг драма

К И Р Ж И К Ч И Л Е Р И:

Күжеппей — 40 хар иштинде. Революсчу арат.
Дарган-оол — 50 хар иштинде. Дарган, яды арат.
Күскелдей — Дарган-оолдуң кадайы.
Арапнай — 22 харлыг. Хөлечик.
Сирүңмаа — 20 харлыг. Күжеппейниң уруу.
Долума — 18 харлыг. Дарган-оолдуң уруу.
Тараачы — 30 хар иштинде. Ортумак арат.
Балчыр — 50 хар иштинде. Суму чагырыкчызы.
Шаалай — 40 хар иштинде. Суму чейзеңи.
Суруяа — 50 хар иштинде. Чалаң.
Чылбак — 40 харлыг. Арбан даргазы, соонда чаңгы анаар.
Түмөндөй — 24 харлыг. Суруяаның оглу.
Калчан-Чотчу — 50 хар иштинде. Теократ лама.
Кузнецов — 40 харлыг. Яды орус арат, кызыл партизаннар командири.

Орус, тыва партизаннар, ак солааннар, кыдат шериглер, кыдат пааранда хөдел араттар, дескен орустар.

Шииде болуушкуннар 1918 – 1919 чылдар үезинде Тываның төп районнарының бирээзиниң девискээринде болуп турар.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Күжеппейниң өөнүң бир чартыы. Аптыра-хааржак, үлгүүрнүң уулза, будуу шыйбакталып, элээн элей берген.

Өг ындында хой кажаазының азыы. Ооң ындында хараган артында база бир кара өгнүң кыдыы көстүп турар. Ыяш бүрүзү чап-чаа четчип турар. Ыракта меңгилиг даглар бацтары.

Өгдө Сүрүңмаа биле Долума чугаалажып олулар. Сүрүңмаа шала элей берген алалыг кызыл тоннуг, Долума анаа көк тоннуг. Аал арты-биле ырлажып эрткен улустуң үнү дыңналыр.

Сүрүңмаа (*Долуманы иде каапкаш*). Ойт, Долума, сени ырлажы-дырлар!

Д о л у м а. Чаа-чаа, мени чоп ырлажырыл олар?

С ү р ү ң м а а. Сени улус ырлашпас хире чүң канчап барган кижиги сен?

Д о л у м а (*Сүрүңмааже чыпшыр олуруп алгаш, кожомыктаар*):

Ортун-карам орус кирген,
Ол-ла хевээр сураг барган.
Орус чургу Оңгажада
Ооң сураан дыңнадың бе?..

С ү р ү ң м а а. Шынап-ла, Араппай чораандан бээр элээн үр болу берди але, Долума?

Аал арты-биле ырлап эрткен чаңгыс кижиниң үнү дыңналыр.

Кызыл-бора кызыракка
Шалба каггаш, амыраар мен.
Кызыл тоннуг кулугурга
Тыным каггаш, амыраар мен...

Д о л у м а (*Сүрүңмааны иде каапкаш*). Ойт, Сүрүң, ол Түмен-оол ышкажыл! Сени ырлап чорууру ол-дур.

С ү р ү ң м а а (*улуг тынгаш*). Мени-даа ырлап чорза, канчаар сен ону, Долума. Хей чүве-дир ийин...

Д о л у м а. Хей боор бе? Дүүн чаа меңээ ужурашкаш, ээрежиң пат-ла болду де.

С ү р ү ң м а а (*арай сонуурган*). Чүү деп?

Д о л у м а. Сени меңээ ээлдирип берип көр дээш, мырыңай ыглаар чыгыы. Харын-даа кээргенчиг дедаан.

С ү р ү ң м а а (*улуг тынгаш*). Кижиги-кижи хирезинде деп чүвени билбес-тир ийин, күжүр амытан.

Д о л у м а. Ол чүңүл, уруг? Бай улустуң чаңгыс оглу-дур. Ооң сенден дудааны чүү деп?

С ү р ү ң м а а. Ындыг бай улустуң буян-кежиин четгирер аас-кежик чок, бак салымныг кижиги-дир мен ийин, Долум.

Д о л у м а. Чүге?

С ү р ү ң м а а. Ачам ындыг улус-биле кажан-даа куда-төрээн болбас болгай аан.

Д о л у м а. Шынап-ла, дүжүметтер-биле көрүшпес кижиги болгай. А чүге ындыг кижиги боор ол, угбай?

С ү р ү ң м а а. Мен бичиимде ачамны өртээлге аппарып улаачыладып каан, а авам аалга аарыг арткан чүве-дир. Ачам орнумга өске кижиден чорудуп көрүңер деп Шаалай чейсенден дилеп чадап-ла каан дээр чораан. Ол-ла ынчап турда, авам өлүп калган. Ооң соонда ачам дүжүметтер-биле көрүшпес болган кижиги-дир.

Д о л у м а. А Түмен-оолдуң Шаалай чейсеңге чүзү хамаан чүвөл?

С ү р ү ң м а а. Харын аан, сарыым. Ачам бажында чиңзелиг кижиги болганын-на дайзын кылдыр көөр кижиги-дир ийин.

Д о л у м а. Сээң орнуңга мен-не болза, Түмен-оолдан салдыкпас мен.

С ү р ү ң м а а. Та чүгө ынчаар чаяап каан чүве ийик, адыгуузун мал-даа болза, ындыг-дыр ийин: чүзүн-чүзүнү-биле эдержир. Улус база ындыг ышкажыл: бай-байы-биле, чок кижиги чок кижиги-биле өң-тала болур.

Д о л у м а (*боданып олура*). Бай, чок деп ылгал чок, улус шушту бир демей болза ала, угбай.

С ү р ү ң м а а. Ындыг болза, магалыг-ла чүве-дир ийин.

Ыт ээер. Уруглар ыт чок манап олурад. Кү же п п е й чодак тоннуг, бышкак идиктерлиг, бир холунда бырдаан боо, бир холунда улуг таалың туткан кирип келир. Хавааның улуг кара кирбиктери тутчу берген, кирбей эрин салдыг. Уруглар тура халыжар. Кү же п п е й таалыңын үзүккө салгаш, боозун аскаш, олуруп алыр.

Уруглар база олургулап алыр.

К ү ж е п п е й. Эки турдуңар бе, уруум?

С ү р ү ң м а а. Эки турдувус, ачай. Сен эки чордуң бе? (*Шай чылыда бээр.*)

К ү ж е п п е й. Эки чордум, уруум. Маңаа оон-моон улус чорушпады бе? (*Таакпылап олурад.*)

С ү р ү ң м а а. Чок, бистиинге улус-даа келбеди.

Д о л у м а. Бурунгу хүн бистиң өөвүске Шаалай чейзең чоруур чорду. Силерни айтырып.

К ү ж е п п е й. Чүнү чугаалай-дыр, ынчаш?

Д о л у м а. Таң ыйнаан. Бис Сүрүң угбай-биле корткаш, үнө салчып чоруй барган бис.

К ү ж е п п е й. Ындыг-ла-дыр ол. (*Таакпызының хуңун шириини-биле тө кактапкаш, таалыңындан аң ээди ужулгаш, Сүрүңмааже бээр.*) Мону дөө Дарган сугга ашпарып бер, уруум. (*Долумаже.*) А сен ачаңны маңаа келгеш бар де, шүве.

Сүрүңмаа шайын ачазыңга ап салгаш, ээдин алгаш, Долума-биле кады даштыгаа үнүп кээрлер.

Д о л у м а (*ындыы өгже бар чыда*). Экем болчук! Эът чиир-дир бис аа, угбай! Бо чайны өттүр эът чиген эвес, эът чиксээрим чер аажок.

С ү р ү ң м а а. Ам амыраан сен, Долум. (*Часыдып.*) Амак чиир сен.

Д о л у м а. Ачамга шиштедиш чиир бис шүве, угбам. (*Ындыкы өгже чугаалажып чоруй баарлар.*)

К ү ж е п п е й (*чааскаан шайлап, боданып олура*). Шаалайнын маңаа чорааны кайын анаа деп ол. Бир ужурлуг болгай аан. (*Боозун алгаи, тонаан уштун, шитин шыгаап көрүп олурап.*) Мени аңнап чорааны ол боор ийин оң. (*Боданып олура.*) Чежеге дээр мени аңнаарыл ол? А мен оон чеже дезер мен? (*Боозун октааш, азып каар.*) Кайы-бир хүн таваржы-ла бээр бис ыйнаан. Кым кымны аңнап кааптар эвес, көөр-ле бооп-тур бис ийин.

Эргилей берген көк тоннуг, хөрээн дуй алы берген салдыг, күдер сынныг Дарган-оол ындыкы өгден үнүп келгеш, салын саай туткулап, боданып турар.

Д а р г а н-о о л (*өгже көрүнгеш*). Ол бичии хойтпааңны тип каг, кадай. А силер, кежээлерим, аваңарга суглап бериңер. Оон келгеш, эът шиштеп бээр мен. (*Бетики өгже кылаштаптар.*)

С ү р ү ц м а а биле Д о л у м а хууңнар туткулап алган үнүп келгеш, ырлашпышаан, арыгже маңажып кире бээрлер:

Узар сугнуң сай-ла дажы
Чараш болбайн канчангылаар,
Угбашкылар уруглары
Дөмей болбайн канчангылаар...

Агар сугнуң сай-ла дажы
Чараш болбайн канчангылаар,
Алышкылар оолдары
Дөмей болбайн канчангылаар...

Д а р г а н-о о л (*уругларның ырын дыңнаалап, салын суйбай туткулааш, бажын чайгагылаар*). Э-ча, чалыг назынны-даа кандыг дээрил аан. Бар-чогуңга-даа чалынмас, даады-ла ыр-шоор-биле, мак-хөг-биле чоруур. (*Өгге кирип келгеш.*) Менди-чаагай чораан? (*Олуруп алыр.*)

К ү ж е п п е й. Менди-чаагай. Силер менди-чаагай, эки турдуңар бе?

Д а р г а н-о о л. Эзе-менди, эки турдувус. Олча-омактыг чордун бе?

К ү ж е п п е й. Оран-таңды авыралында куруг үнмедим, бир улуг аң чыттырып кагдым. Кел чыда Узун-Оорга бетинге бир хүлбүс база дөңгүп кагдым.

Д а р г а н-о о л. Өршээ хайыракан. Оран-таңды ээ көрген-дир. Улуг-ла кежикке таварышкан-дыр сен.

К ү ж е п п е й. Улуг аң эъдин черде кааптым. Даарта коштут барып, чүдүрүп албаажевиске хоржок боор. Киш, чекпе таварышса, дойлап каапканы ол. (*Шай кудар.*)

Д а р г а н-о о л. Күжү кайы хире чүве-дир?

К ү ж е п п е й. Доруун чорду. Кадары илиг чедип турар. *(Дарган-оолче кезе көрүп олура, ылавылап.)* Оон-моон чоруш-барыш чок болду бе?

Д а р г а н - о о л. Ырак-узактан чорук чок болду. Бурунгу хүн Шаалай чейсең моорлап чорааш барды.

К ү ж е п п е й. Чүге чорааны ол ооң?

Д а р г а н - о о л. Харын аан, сени айтырар чорду. Аннай берген дээримге, кажан кээрил деп айтыргаш, чоруй-ла баарды.

К ү ж е п п е й. Ооң оозу анаа эвес. Бир-ле ужурлуг болгай аан.

Д а р г а н - о о л. Хирези ындыг ышкаш чорду, харын. Боо-хөө чүктеп алган. Бир эштиг-даа.

К ү ж е п п е й. Артында-ла боолуг де? Эжи кым-дыр?

Д а р г а н - о о л. Бистиң арбанның даргазы Чылбакты эдертип алган чорду.

К ү ж е п п е й. Ол ийи бөрү каттыжып алган, бирээни кылып деп турар болгай аан болар. Ындыг-ла оларның оруунуң аксында салып каан белең чүве чок болдур эвеспе.

Д а р г а н - о о л. Ийи кончуг берге эрлер дүңзүрлөшкөн-не-дир силер. Канчап-чооп эптежиң алыр улус ийик силер, мен-не чугаалаар чүве тышпас кижидир мен.

К ү ж е п п е й. Эптежиң? Бистиң эп-чөп-биле чугаалажыр көлүвүс эрткен болдур ийин.

Д а р г а н - о о л. Ам канчаар силер ынчаш?

К ү ж е п п е й. Шаалай-биле бис ийи чаңгыс сумуга сыңышпастаан улус-тур бис ийин. Кызаа орукка уткужуп келзе, каржыш эртер аргавыс чок апарган.

Д а р г а н - о о л. А богда, дуңмакым, боданып көр! Шаалай чааскаан эвес-ле болгай. Ооң үстүндө чагырчы бар, ооң үстүндө — ноян. Чаңгыс бодуң ужурдан канчап эртер сен?

К ү ж е п п е й. Ужурундан эртпес дээш, чеже боор? Чүс чылда дөңгүлүг чурттаар орнунга, оода чаңгыс чылда хостуг чорааны дээрэ ыйнаан, акым.

Д а р г а н - о о л. Э-э, хай, төре жерээ...

К ү ж е п п е й *(дыңнаалап олура, үзе кирер)*. Адыр! Аът даваны дагжаан ышкаш, үнүп көрем.

Д а р г а н - о о л. Чүве-даа дыңналбас чүве-дир. Ол чүзүл мооң... *(Чугааланып үнүп келгеш, өг артынче чоруй баар.)*

К ү ж е п п е й дүрген тура халааш, боозун сегирип алган, эжикке кээп дыңнаалап турар.

С ү р ү н м а а биле Д о л у м а хууннарын көдүрүп алган көстүп келгеш, артыкы өгже кире бээр.

Д а р г а н - о о л дедир келгеш, өгге кирип кээр.

К ү ж е п п е й (аяар). Че, чүл?

Д а р г а н - о о л . Демги кымый, Арапшай-дыр. Танып чадап пат-ла болдум. Баштай орус деп бодадым ышкажыл. (Олуруп алыр.)

К ү ж е п п е й (боозун азып кааш, олуруп алыр). Черле ындыг чүве болбазыкпа: орус хеп кедиксээр, херектиг, херекчок черге орустаар.

А р а п п а й салбактыг курлуг, лаачык хөйлеңниг, папаха бөрттүг, сапык идиктерлиг, ортузундан үзе бооп каан шоодай тудуп алган үнүп кээр. Шоодайын өг кыйыынга салып кааш, кирип кээр.

А р а п п а й . Бүгүде, менди, здравствуйте. (Олуруп алыр.)

К ү ж е п п е й . Менди-ле, менди-ле-дир бе?

Д а р г а н - о о л . Менди, менди. Чүү дээр ийик моң, ийет-ийет, драастай, драастай.

К ү ж е п п е й . Чораан черинде сол чаагай чүү туруп тур? (Шай кудар.)

А р а п п а й . Чүве-ле чок, тайбың чаагай.

Д а р г а н - о о л . Биске көшкүрүүрге, ийи дылдыг, ийи эр-темниг кижиге болгай сен. Ол черде орус чон аразында кандыг-кандыг чугаа-соот чоруп турар боор чүве-дир?

А р а п п а й . Чугаа-ла хөй. Советская власть деп-ле турар мындыг чүве-ле-дир бо.

К ү ж е п п е й . Ол чүң боор ындыг?

А р а п п а й . Совет ужур дээн-не чүве боор ийин ол.

Д а р г а н - о о л . Ол кандыг аайлыг ужур боор?

А р а п п а й . Ак хаанны чок кылып каан, ооң орнунга Ленин деп кижиге баштаан чаа ёзу доктааган дижир-ле-дир.

Д а р г а н - о о л . Өршээ, хайыракан! Хаанны чок кылып каан де?

К ү ж е п п е й . Адыр, адыр! Сен доора кирбе даан. Ол кижиге таптыг чугаалазын. Ынчаарга ам чүл, ол Лээней дээр кижиге чаа хаан болганы ол бе?

А р а п п а й . Чок, ону хаан дивес, а товарищ Ленин, эш Ленин дээр чорду.

Д а р г а н - о о л . Эш Илэней? Бараа элдеп херек аа. Бистин чагырчыны «эш Балчыр» депсе, ат кылганы ол-ла болгай. Ону эш дээри база ужурлуг турган болгай аан ол.

А р а п п а й . Ужурлуг, ужурлуг. Ол Ленин дээрге төре херээн чааскаан холгаарлап башкарбас кижиге-дир. Сүмележип турар эш-өөрлүг. Ынчангаш эш дээр чүве боор ийин оң.

К ү ж е п п е й . Ырак-узак, кыдыг-кыйыг черлерде хаандан куду ноян, дүжүметтер бар болгай. Оларны канчаар дижир-дир? Ол дугайты чүнү дыңнадың?

А р а п п а й . Оларны база чок кылып дээш, Красная Армия чаалажып чоруп турар чүве-дир.

Дарган-оол. Ол ындыг чүвүс апарды?

Арапай. Кызыл Шериг-дир ийин. Ленинниң шерии.

Дарган-оол. Ол ноян, дүжүметтерни чок кылып каарга, чагырга чок апарбас чүве бе?

Арапай. Эрге-чагырга тудар кижилерни чон бодунун иштинден боду тып, шилип алыр чүве дээр чорду.

Дарган-оол. Кижиги шынзыгар-даа аргажок, анаа бир тоол чүве-ле-дир.

Күжепей. Тоол-даа болза уктуг-ужурлуг болдур ийин. А сен мону кайыын мындыг кончуг таптыг билип алганың ол?

Арапай. Ында Чолдак-Кузнечик деп большевик дарган ашак бар. Чадыы-чадамык орус, тыва кижилерни бүдүү чыып алгаш, дуюкаа чугаалап берип турар. Оон дыңнаан мен.

Дарган-оол. Ол большевик дээрге ол кижиниң ады чүве бе, азы чүл аан ол?

Арапай. Ленинниң өөрүн большевиктер дээр чүве-дир. Ленинниң талазында кижиги боор ийин ол.

Дарган-оол (*салын сүйбай туткулааш*). Эш-өөрү чер болганда, ол Илээней дээрге берге-ле кижиги турган-дыр аа?

Арапай. Илээней эвес, Ленин дедаан, Ленин.

Дарган-оол. Ийет-ийет, Ле-нин.

Күжепей. Сен бо чугаанны амдызында кайы-хамаанчок черге салбайн чор. Бо дарга-бошкалар дыңнап кагза, сени ат кылганы ол.

Сүрүңмаа биле Долума хууннар туткулап алган үнүп келгеш, арыгже маңажып бар чорда, мурунда тал артындан Калчан-Чотчу чүктешкилг, даянгыштыг, адыгыр эрин салдыг, самдар тоннуг уткуй үнүп кээр. Уруглар алгыржыпкаш, оя халыжар.

Калчан-Чотчу. Кортпаңар, кортпаңар, уруглар. Күжепейниң өө кайыл? (*Чугаазында илези кончуг моол аян бар.*)

Долума (*бажы-биле айытпышаан*). Дөө ол-дур.

Калчан-Чотчу. Боду өөнде бе, чок бе?

Сүрүңмаа (*сезиктии-биле*). Канчаарыңар ол?

Калчан-Чотчу. Анаа-ла. Амы-хууда херээм бар ийин.

Сүрүңмаа (*шала далаш-биле*). Өөнде бар бе, чок бе, барып көре тырткаш кээйн. (*Бетики өгге маңавышаан, кирип кээр.*) Ачай, а ачай!

Күжепей (*арай дүвүрексен*). Чүл, уруум, чүл?

Сүрүңмаа (*эгийиштевишаан*). Даштын... сени айтырып, лама кижиге келди... Өөнде бе, чок бе дидир.

Күжепей. Лама кижиге че? (*Бичии бодангаи.*) Өөнде-дир де.

Сүрүңмаа (*үңе халааш, Калчан-Чотчунуң чанынга келгеш*). Өөндө-дир, өөндө.

Калчан-Чотчу Күжеппейниң өөнчө кылаштаптар.

Долума (*ынаар өг артынче көрбүшаан*). Дөө ол баглаашта кымның аъды боор, угбай? Өөңерде кым кээп-тир?

Сүрүңмаа. Ында-бирек кижиге келген олур... .

Долума. Чиктиин але. Чугаала даан, кым келген-дир?

Уруглар ырлашпышаан, суглап чоруй баарлар.

Алдан аъттың аразында
Калчан доруг бедик ышкаш,
Узун-дынын шеле тыртып,
Ушта чүткүп турган ышкаш.

Арбын чоннун аразында
Карам караа менде ышкаш,
Уян чүрээ шимирт кыннып,
Улуг тынып орган ышкаш... .

Калчан-Чотчу (*өггө кирип келгеш, кашпык-цүргезин уштуп салгаш*). Бүгүдө амыргын тур бе ыңар. (*Олурганнар соңнуг-мурнуг харыылаар. Калчан-Чотчу олуруп алыр.*)

Күжеппей. Башкының сөгечези. (*Ламаның аяан алгаш, шай кудар.*) Башкы кайынын үңген, кайы моорлап бар чору ирги?

Калчан-Чотчу (*шайлавышаан.*) Мен-даа падар айылдып, бурган-чүдөөнгө буян өргүп чоруур кижиге мен ийин.

Күжеппей. Бурган-сагызынга авыралдаар хире нүгүл бачыдым-даа чок ийин. Ындыг-даа болза аңнап-меңнеп, ырак-узак орук чоруур деп турар кижиге мен. Олча-омактан чүү-дүр, шо-төлгеден каап көөр силер бе, башкы?

Калчан-Чотчу (*иштинде будуң амырап*). Ынчанмайн канчаарык. Кажан, кайы чүкчө үнер деп турар силер?

Күжеппей. Билиш-ле чок, оран-таңды улуг болгай. (*Кезек бодангаш.*) Чүү-даа болза, ай төнчүзүндө чиге соңгу чүкчө аъттаныр деп-ле бодап тур мен.

Калчан-Чотчу (*хойнундан шо ужулгаш, шишип-шишип дашказынга каап көргөш*). Олча-омактыг, эки чоруур-дур силер. Ындыг-даа бол-бол, буян-кежиктиг кижилерниң сеткили комудап турар, кандыг аайлыг чүвө боор? Оларның аксын чандырып, хүрүм кылдырбас болза, айыыл үнер деп турар-дыр ийин бо.

Күжеппей (*кезек бодангаш*). Силер-даа аңаа сагыш чо-ваванар. «Үүлелиг кижиге үүлезин эдилээр, үзер инек бызаазын эдиртир» дээр чүвө болгай.

К а л ч а н - Ч о т ч у (*арай хөлзеп*). Ындыг, ындыг. Ындыг болбуч, көстүп турган хай-бачыгты арыдар, бурган-чүдээнийн килеэин чандырар хүлээлгелиг, сагыл-саңмаарлыг кижиги болгаш ынчап ор мен.

К ү ж е п п е й . Чеже-даа ном-хүрүм кылзыңарза, чырык ертемчей кырында хай-бачыгты кайын арыдып шыдаар силер.

К а л ч а н - Ч о т ч у (*Арапнайже соолаңнадыр көрүп каап олура*). Таңды-Тывазында орус-деңгис көвүдээн, улус оларның-биле иштежи-чоокшулажып, бурган-шажыңга сүзүүн оскунуп турар апарган, кончуг бак чүве бооп турар-дыр ийин бо. (*Арапнайже айыткаш.*) Во эрни көрүңерден, идик-хеви безин үш-үдүрүм, ана...

А р а п п а й (*үзе кирип*). Орустар-биле иштешпейн, силерниң-биле эдержирге, чүзү артыгыл. Орустар-биле эдержирге, ооң чүзү багыл? Мени көрүңерден, пожалуйста: сапык идиктиг, шапка бөрт-түг-дүр мен.

К а л ч а н - Ч о т ч у . Кижиги чаңгыс бо хүнүн бодап болбас. Соң даарта, соңгу назын деп чүве бар. Аныяк кижиги-дир силер, боданмас болзуңарза, кедизи бак эвеспе.

А р а п п а й . Соң даарта кымның канчап баары билдинмес херек-тир оң. Амдыгызында анаа-ла падарыңар падарлап, улустуң аяк шайын мегелеп ижи-чоруңар. Билдиңер бе, старый чөрт?

Д а р г а н - о о л . Мындыг тенок-мунак оолдарның үй-балай сөс-домаан сөс кылгаш чоор силер, ону-даа херекке албайн көрүңер, башкы.

К а л ч а н - Ч о т ч у . Билинмес аарыг, билбес эзирик эвес. Сагыжында бир бодалдыг болгай аан бо. Дарга-бошкалар чүге хай дивес чүвөл мону?

К ү ж е п п е й . Адырам, башкы. Бурган-чүдээнге авырал кылып, буян-кежик үүлгедип чоруур кижиги-дир силер. Төре херээнге холужа бээриңерге, эптежир чүве бе мооңар?

К а л ч а н - Ч о т ч у (*илези-биле хорадап*). Идик-хевин безин көрүңерден мооң, кижиден өске. Чок-чок! Хай дивес болза, дедир барган амытан-дыр бо! Үттеп-сургаарга хоржок болганда, чагырга чери билир ужурлуг.

А р а п п а й . Ол силерниң херээңер эвес-тир, билдиңер бе, сатана? «Дөңгүр лама төрээ каржы, дөңгүр бижек холга каржы» дээр чүве боор...

К а л ч а н - Ч о т ч у (*хорадааныңга шыдап чадааш, тура халып кээр*). Аксы-дылы безин кижиги дыңнаар арга чок, ёзулуг шулбус-тур мооңар! (*Кашнык-цүргезин чүктей тыртып алыр.*) Мооң хай-бачыды силерге база халдай-дыр эвеспе. (*Эжикке баргаш, хая көрүп келгеш.*) Сүзүк-чүдүлгелиг улус-тур силер. Кичээниңер! (*Үне бээр.*)

А р а п п а й (ламаның соонче). Ол боор! Ырап чорзун харын. «Хай-бачыт, ханаа-думаа» — деп алган. Коргудар мен-даа дээр сагыштыг. Ишь ты, холера!

Д а р г а н - о о л . Арай болгаан. Аныяк кижги ыңдыг дүрген болбас. Чүү, кандыг-даа болза, сагыл-саңмаарлыг, ийи көрнүр кижиги-дир... .

К ү ж е п п е й (үзе кирип). Адыр, дарган. Черле арай чиктиг лама болгаш баарды. Сөс кадында-ла дарга-бошка, шаажы-хоойлу деп каап оран. Лама, хувураа-даа, хая-дүжүмеди-даа билдинмес.

Д а р г а н - о о л . Көстүп чораан падарчыда чүү кандыг билдинмес чүве тургулаарыл аан.

К ү ж е п п е й . Шаг бажы кадыраан үе-дир бо. Кижилер дээрге аң-араатан дег, бот-боттарын кедежип чоруур апарган, ынчап чоруй, сегиржип алгаш, үзе силгижип кааптар чыгап келген.

А р а п п а й . Бо акыйның оозу шын. Чолдак-Кузнечик биске чүве чугаалаарда, иштин-даштын хынап көрүп алыр чораан. Оон башка шпион дээр шивишкин кижилер бар. Олар улустун чугазын бүдүү дыңнап алгаш, начальник дарга-бошкаларга билдирип турар чүве-дир. Демги лама ыңдыг шпион боор ол, ядараан кулугур. Вот собака, а!

К ү ж е п п е й . Билиш-ле чок. Ыңдыг-даа бооп магад. Каралыг чорбааже хоржок.

Д а р г а н - о о л . Шивишкин-даа болза, анаа тайбың олурган кижини канчаарыл ол?

К ү ж е п п е й . Оларың сени ынчап, амыратпас болдур ийин. Сен тайбың олуруп-даа шыдапас сен. «Чыда өлүр чылан эвес» деп үлегер домак бар, але?

Д а р г а н - о о л . Кижги боду-ла анаа олурза, кижги кижини канчаарыл?

К ү ж е п п е й . Мени көрден. Кем, буруу чок, анаа олурдум. Шаалай чейзең өртөөлге аппарып, улаачыладып кагды. Кадайым аарый бээрге, шөлээ дилеп чадап кагдым. Чүгле ооң сөөгүн тутчурунга өй болдум. Ам келгеш, мени бөрүлөштир аглап турар-дыр. Мынчап турда, канчап анаа олурарыл?

Д а р г а н - о о л . Чөп, чөп. Ынчалза-даа анаа олурбас дээш канчаарыл ам?

А р а п п а й . Чолдак-Кузнечик совет ужур доктаадыр херек дээр чорду.

Д а р г а н - о о л . Ол совет ужуруңну кым доктаадып, догуннадыр чүвел? Ону канчаар ушкарып-башкарап чүвел? Сээң ооң-даа үш-дүмбей херек-тир, оглукум.

К ү ж е п п е й . «Чорбаан орук үт дег, көрбээн дүжүмет пар дег» дижир чүве болгай. Көржүп-баржы берзе, ужуру билдине бээр чадавас...

С у р у н м а а биле Д о л у м а ындкы өгден үнгөш, бетики өгже кел чыдарлар.

С у р у н м а а . Кайы хире амырап чор сен, Долум?

Д о л у м а (*Сурцнмааже өөрцшкцлцц-биле көрцнмцшаан*). Кандыг дээр сен ону, угбай! (*Арай хөлзеп.*) А мени тоовас болза, канчаар мен, угбай?

С у р у н м а а . Сен дег эки кысты канчап тоовас чүвөл?

Д о л у м а . Эки кысты деп! Сен дег чараш болзумза дээримге, сагыжымда четтирбес-тир ийин.

С у р у н м а а . Ча-ча, хей чүве чугаалава!

Өггө кирип кээрлер.

Д о л у м а (*Күжеппейже*). Авам силерни кээп шайлаңар дидир, акым.

К ү ж е п п е й . «Кел дээни кедилиг, бар дээни багай» чүве дээн. Баар бис бе?

Д а р г а н - о о л . Чөп, чөп. Бараал, харын. А сен канчаар сен, Арап, маңаа кыстар-биле хөөрежир сен бе, азы ашактар бистер-биле кады баар сен бе?

А р а п п а й . Ынчап чоруй чеде бергей мен аан.

Д а р г а н - о о л . Чөп, чөп. (*Баштактанып.*) Көрдүңер бе, кыстарым, ол акыңар чалгаарай бербезин.

Күжеппей биле Дарган-оол үнүп чоруй баарлар.

С у р у н м а а . Сен кажан келгениң ол, Арап?

А р а п п а й . Дем чаа. (*Долумаже баштактаны аарак.*) Аваң мени кел диведи бе, Долум? Азы мени өөңөрже баргызар хөңнүң чогул бе?

Д о л у м а (*кыжырый аарак*). Ам-даа улуска чаладыр шааң четпээн кижини сен ыйнаан. Чүве-даа ыыттавас чорду.

С у р у н м а а . Сени ынаар барбазын дээш, мегелээри ол-дур. Кажары ындыг кончуг уруг боор.

А р а п п а й . Ындыг болганда, чалаза-даа барбас мен.

Д о л у м а . Шынап-ла баштактандым. Барып шайлап ал, барам.

А р а п п а й . Сени-ле сеткил хандыр көрүп алзымза, оон өске меңээ чүү-даа херек чок, сарыым. Ачаң база мени силерге хүлээдип берди чоп.

Д о л у м а (*арай эгениксеп*). Ойт, чиктиин але, бо кымыйның, кижини кыжыраан.

А р а п п а й . Кырым сынар, шыным ол. Сени сагыңаш, пат-ла чордум, Долум.

Д о л у м а . Мени чоп сактыр сен? Алдын баштыг орус кыстарың эмгежок-ла ыйнаан.

А р а п п а й . Сен чок болзуңза, орус кыстар-биле-даа доңнажы берип болур-ла ыйнаан. Сенден өске сактыр-бодаар чүвем-даа чок. Эх, милая, любимая моя! *(Долуманың эктинге холун салып алыр.)*

Д о л у м а . Ол чүү дээни ол ийик оң? База катап чугаалам, уттупкан-дыр мен.

А р а п п а й . Эргимим, ынаам дээни ол-дур ийин.

Д о л у м а . Ынча дээрге мен чүү деп харыылаар ийик мен?

А р а п п а й . Милый, любимый.

С ү р ү ц м а а . Чаптанчыг, чараштарын боларның. *(Тургаш, хууңнар алгаш, цнцп бар чыдар.)* Силер маңаа хөөрежип олуруңар. Мен барып суглап кээйн.

Д о л у м а . Чок, чок, угбай! *(Тура халааш, Сүрүңмааның хууңнарын ушта тыртып алгаш.)* Бис суглап кээл. *(Араппайже.)* Че, милый, лубимый, чоруул! *(Араппайның холундан чедип алгаш, цне бээр.)*

Долума биле Араппай суглап, алаакче кире бээр.

Долуманың ыры дыңналыр:

Хем-не далай кайыын аккаш,

Саарыглап чыдар чүвөл?

Хеймер карам кайыын келгеш,

Хемде чунуп оңар чүвөл?..

С ү р ү ц м а а *(чааскаан)*. Болур дооста, кижин Долума дег болза аар: ядыы-чадамыннга-даа чалынмас, барын-чогун-даа тоовас, муңгараар-деңгерээр деп чүве-даа билбес, даады-ла каткы-итки, ыр-шоор-биле чоруур.

Чап-чаа көк торгу тоннуг, киш кежи бөрттүг, мөңгүн оттук-бижектиг Т ү м е н д е й өг артындан ыңай-бээр көрзүмүшаан, көстүп кээр. Хана бажындан бакылап көргөш, кирип кээр.

Т ү м е н д е й . Ачаң ам-даа келбээн-дир але, Сүрүң? *(Сүрүңмааның чанынга орунга сандайландыр олуруп алыр.)*

С ү р ү ц м а а *(дүвүрөп, арны хуула бээр)*. Келбес боор бе? Чедип келген-не болгай!

Т ү м е н д е й . Ам кай барганы ол?

С ү р ү ц м а а . Дөө өгдө баарды.

Т ү м е н д е й *(арай хөлзеп)*. Халап болган-дыр але! Ол өггө үр болур ирги бе?

С ү р ү ц м а а . Кырывыска чедип келзе, ат болганы ол! Маңаа эреңейнип турбайн, дүрген чорувут.

Т ү м е н д е й . Ындыг-дыр. Бо дүне Сарыг-Хам хамнаар дидир. Баар сен бе?

С ү р ү ц м а а . Чок. Бодуң барып ойнап, хөглөп ал, харын.

Т ү м е н д е й . Сен барбас болзуңза, мен барбас мен.

С ү р ү н м а а . Мени чоор сен? Кандыг-даа кыс сени ыңай тур дивес-ле болгай.

Т ү м е н д е й . Сенден өске кымга-даа турам чок-тур. Чүгле чаңгыс сени бодаар-дыр мен.

С ү р ү н м а а (*улуг тынгааш*). Хей чүвээ ынчап муңчулуп чоруур-дур сен. Мени бодава.

Т ү м е н д е й (*ханы муңгарал-биле*). Меңээ бүзүревес кижичоор сен бе, Сүрүң?

С ү р ү н м а а . Бүзүревес боор бе.

Т ү м е н д е й . Ынчаарга чүге ындыг сен, ынчап?

С ү р ү н м а а . Бис ийи таарышпас улус-тур бис ийин.

Т ү м е н д е й . Чүге?

С ү р ү н м а а . Сен бай, дүжүмет кижиниң оглу-дур сен. А мен дээрге...

Т ү м е н д е й (*арай изигленип, үзе кирип*). Бай, дүжүмет кижиниң өөнге төрүттүнген — салымым-дыр. Ону мээң багым деп бодаар сен бе?

С ү р ү н м а а . Чок. Мен ону сээң багың дивейн тур мен. Хамык ужуру ында эвес.

Т ү м е н д е й . Ынчаарга чүвениң ужуру чүдел ынчап? Бир эвес меңээ хөңнүң чок болза, мени хей мынчап хинчектевейн, шуут чугаалаар-ла болгай.

С ү р ү н м а а (*боданып олура*). Бир эвес душтууңну бодуң шилип ал дизе, сенден өске кижичоор тышпас ийик мен.

Т ү м е н д е й . Ынчаарга чүге ындыг сен ынчап, мени чагдадыр хөңнүң чок?

С ү р ү н м а а . Ада-иен мени сеңээ кажан-даа кудалап бербес. Дургун-чакшыыл, калчаа-дүржок амытанның төлү дээр-ле болгай, мээң багым сураар.

Т ү м е н д е й . Ынчаарга мен адам-иен каггаш, маңаа кээп туруп аар мен.

С ү р ү н м а а . Ачамны билбес эвес сен. Кандыг ийик? Баяат-дүжүметтерни көөр хөңнү чок ышкажыгай. Ачам ам чедип кээр чыгай берген боор. Сен ам чорувут.

Т ү м е н д е й (*шиитпирили-биле*). Канчаар-даа болза, канчангай аан. Чорбас мен. Хупурай бер, дүүрөөн бот!

С ү р ү н м а а . Ынчанмайн, өршөөп көр! (*Көгүдүп.*) Ачамның ыңай-бээр чүвээ чоруй баарын бүдүү дыңнаалап тургаш, чедип кел. Ынчан шөлөөн чугаалашкай бис аан. (*Түмөндөйни тургузур тыртпышаан.*) Че, өршөөп көр, ам чорувут! Че!

Т ү м е н д е й (*туруп келгеш*). Ындыг-дыр, сарыым. Сени-даа хинчектей бердим. Дыка муңгарава. (*Сүрүңмааның эктинден*

кужактавышаан, кулаанга бир-ле чүве сымыранып каар.) Че, чоруптайн. (Үне халааш, өг артынче караш кынныр. Сүрүңмаа боданып олурар.)

Д о л у м а биле А р а п п а й хууннарда суг көдүргүлөп алган көстүп кээрлер.

А р а п п а й . Көрөм, ойт, дөө ол Суруяа оглу аъттанып чыдыр. Чүзүн, кандызын дилеп чорааны ол ооң?

Д о л у м а . Аңаа чүңнү, кандыыңны хунаадыпкан сен? Анаа-ла чораан кижээ хорадап чүңүл?

А р а п п а й . Байлар оолдарының кижжи бастыр, дорамчылаа-рындан өске өөделиг чүвези бар эвес. Туразында хейлер, язви! Ынчангаш оларга хөңнүм чок. (*Чугаалашпышаан, өгге кирип кээр-лер.*)

Д о л у м а . Бай, дүжүмет кижжи оглу болза-даа, Түмендейде ындыг багай чаң чок кижжи боор. Ындыг але, угбай?

С ү р ү ң м а а . Сен ооң ындызын канчап билир сен?

А р а п п а й . Харын аан. Э-э, мооң моозу черле ужурлуг турган боор.

Д о л у м а (*Сүрүңмааже*). Мен канчап билир ийик мен, меңээ кээп турар эвес. Бодуң чугаалап олуржук сен чоп.

С ү р ү ң м а а . Долуманың оозу шын. Түмендейниң багы чок кижжи. Ындыг-даа болза, сеңээ бир чүве чугаалап каайн шүве, Арап.

А р а п п а й . Давай, давай, чугаала, харын.

С ү р ү ң м а а . Түмендейни маңаа кээп турар деп кымга-даа чугаалавайн көр. Ачамга дыңналы берзе, ат-ла болганы ол. Сен база, Долум, аксы-мурнуң билинмес, кончууңну көрөм, кайы-хамаанчок чугаалай бээр.

А р а п п а й . Менден бертсинме, Сүрүң. Чугаалавас ужурлуг чүвени мен кайын чугаалай бээр ийик мен.

С ү р ү ң м а а . Ындыг-дыр. Сеңээ идегээр мен, Арап. (*Сакты хонуп келгеш.*) Ойт, уруглар! Бо дүне Сарыг-Хам хамнаар-дыр дидир, баар силер бе?

Д о л у м а (*амырап*). А сен, угбам?

С ү р ү ң м а а . Мен кайын ынаар чедип шыдаар мен. Силер барыңар, харын.

Д о л у м а . Бис баар бис бе, милий, лубимий?

А р а п п а й (*кожаңнай аарак*):

Сарыг-Хамның хамнаан чери
Чоок-даа бол, барбас-ла мен.
Чараш-карам кел дээн чери
Ырак-даа бол, баар-ла мен...

Д о л у м а (улаштыр кожаңнаар):

Куу-Хамның хамнаан чери
Чоок-даа бол, барбас-ла мен.
Кускун-карам болчаан чери
Ырак-даа бол, баар-ла мен.

Хүн ажып, имир дүжүп кээр. Ынаар кажаа артында инектер, бызаалар эткени
дыңналыр.

С ү р ү н м а а . Мал кирип келген-дир. Барып, инектеривис
саалам, Долум. (Туруп келгеш, хууң тудуп алыр.)

Д о л у м а (туруп кээр). Ынчаалы харын, угбам. (Арапнайже.)
А сен, милый, лубимый, бызаадан тыртып бээр сен. (Хууң тудуп
алыр.)

А р а п п а й . Ладно, ындыг-дыр, хорошо. (Үжелээ цнглээш,
кажаа артынче чоруй баарлар.)

Ындыкы өгдө Күжеппейниң ырлаан үнү дыңналып кээр.

Эжен чарлыы кончуг дээн мен,
Эштен чарлыр оон артык.
Чанчын чарлыы кончуг дээн мен,
Чаштан чарлыр оон артык.

Чоорту караңгылап кээр.

Көжеге.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Дарган-оолдуң өө, дөрдө будуу куурартыр элеп калган ийи аптара, база-ла
ындыг орун, үлгүүр чок, өргөннер кырында паштар, аяк-сава калбак-ыяш кырында.
Солагай талада дөжү, хөрүк.

Өг ындында хараганнар, теректер. Ынаар ыракта даглар. Өгдө Күскелдей,
Долума, Сүрүңмаа суглар чугаалажып олурар.

С ү р ү н м а а . Арапнай чоп кончуг чиде берген кижини боор,
угбам? Ачам чанып келди чоп. Деңге кээр болган улус болгай.

Д о л у м а (дүцүрөп). Аът-хөлүн оскунуп, кандыг-бир чүвээ
таваржы бербейик ирги бе, авай?

К ү с к е л д е й . Арт-сын ажыр ырак чер барган кижиниң шаа-
ла ол ыйнаан. Хей сагыш човаваңар. Чедип келбейн, кай баар ийик
ол? (Сүрүңмааже.) А сээң чоп муңгарайың кончугул, кызым?

С ү р ү н м а а . Чок, угбай, муңгаравайн-даа тур мен.

К ү с к е л д е й . Кижиниң арын-шырайы муңгарап-деңгерээ-
нин-даа, өөрүп-хөглээнин-даа арттырбас, сөглөп кааптар чүве боор.
Чажырбайн сөгле, кызым, чүге муңгарап чоруур апарганың ол?

Д о л у м а . Авам шынап-ла элдеп кижн боор. Мен чүнү-даа канчап каарымга, эндээр эвес: «Ам чүнү үүлгедип алдың, кончуг деспес кулугур?» – дээш, ыяап-ла сөглөдип алыр. Сөглөп берейн шүве, угбам. *(Сүрүңмааже көрүп алган олурад.)*

С ү р ү н м а а *(куду көрүп алган олура, үнү үнер-үнемес).*
Сөглөдөн.

Д о л у м а . Авай, Сүрүңмаа дээрге Түмөңдөйге ынак кижн-дир ийин, оозун ачазынга сөглээр дээш, дидинмес.

К ү с к е л д е й . А Түмөңдөй ынак бе, ынчап?

Д о л у м а . Ынак, ынак! Шууг өлүр тын чок!

К ү с к е л д е й . Берге-ле херек-тир, кызым. Ачаң баяат-дүжүметтер-биле эви багай кижн болгай. Оолдун ада-иези та чүү дээр улус чүве.

С ү р ү н м а а . Ынчангаш муңгарап чоруурум ол ышкажыл, угбам.

К ү с к е л д е й . Ачаң-даа канчаар, болур-болбас-даа болза, чугаалашкай мен аан. Суруя чалаң-биле чугаалажыр эвин тышпас кижн-дир мен. Бодавыже, калчаа-дүржок чүвениң уруун кижжэ сыгап турар дээр ыйнаан ол.

Д о л у м а . Олар-биле чугаалашкаш чоор чүвел, авай?

К ү с к е л д е й . Канчап чугаалашпас боор, уруум?

Д о л у м а . «Сүрүңмаа-ла мээң-биле кады чоруур болза, меңжэ чүү-даа херек чок, ада-иемни-даа кааптар мен» дээр кижн боор.

К ү с к е л д е й . Кайын-на ыңдыг, ооң туразы-биле боор чүве ийик.

Д о л у м а . Ынчаарга кымның туразы-биле чүвел? Ада-иезиниң бе?

К ү с к е л д е й . Ынчанмайн канчаар? А сен бодунуң туразы билир деп бодай-дыр сен бе?

Д о л у м а . Ынчанмайн канчаар?

Дарган-оол көстүп келгеш, өгге кирип кээр.

К ү с к е л д е й . Аъдың тын алдың бе?

Д а р г а н - о о л . Ийе, мыя маа, Чаңгыс-Терекке турган чүвени хей өскээр дилеп чоруп-тур мен. Че, хүн орайтап бар чыдыр, чүү-хөөңнү дүрген шыгжап көрөм. Мен эзертенийн. *(Эзер-чонак алгаш, үнү чоруй баар.)*

Күскелдей таалың ап алгаш, далган-тараа, чөкпөк-саржаг болгаш өске-даа чүү-хөө суп турар.

Д о л у м а . Чаңгыс хондур хөмүр өжүрүп чоруур кижн ынча хөй хүнезинни чоор чүвел, авай?

Күскелдей . Че-че, чеже-даа чем ап чорза, сээ хамаан чүве бе? Черле ындыг ийин бо уруг, айтырбас чүвези чок. Дүрген суглап кел бар, ачанга шай хайындырып берээл.

Долума биле Сүрүңмаа хууннар алгаш, үнүп кээрлер.

Долума . Ачамның кайнаар баары ол, сен билир сен бе, угбам?
Сүрүңмаа . Сен кымга-даа сөглөвөс сен бе?

Долума . Кырым сынар, дылым одурлур, чугаалавас мен.
Сүрүңмаа . Ачамга барып ужуражыры ол-дур. Билдиң бе?

Алаакче кире бээрлер. Дарган-оол өггө кирип кээр, саадаан куржангаш,
боозун дүжүрүп алыр.

Күскелдей . Шайлап албас сен бе?

Дарган-оол . Дүш чедер деп барган, көрбейн тур сен бе?
Арапай чедип кээр чадавас. Чедип келзе, дораан Кургаг-Кара-Суг бажынче үндүрүптөр сен.

Күскелдей . Кургаг-Кара-Суг бажынче? Бодун Кызыл-Туруг баар мен деп чүң болчук?

Дарган-оол . Ындыг сен ийин, керекчок чүве айтырар.
Уруг-дарыг дыңнап орган черге ынаар-мынаар барган деп домактаны бердиң халак. Хөмүр өжүрөр дээш, Кызыл-Туруг барган дээр, олла. Че, мен-даа аягтаныштайн. *(Таалыңын, боозун алгаш, үнүп чоруй баар.)*

Күскелдей шай бузуп, соктап олурар. Долума биле Сүрүңмаа хууннарда суун төгө-чая, алаактан маңажып үнүп келгеш, өггө кирип кээрлер.

Долума *(аажок девиден, эгиштевишаан)*. Авай!.. Авай!!
Мында... орустар... эмгежок орустар келди...

Күскелдей *(мөгүдээш, согаажының эриинге каккаш, соктап орган шайын тө шаап алыр. Оозун-даа тоовайн, девиден)*.
А? Орустар че? Кайда келди?

Сүрүңмаа . Эмгежок деп чүңүл? Ийи орус-ла чорду. Бирээзи бичии оол ушкарып алган керээжок.

Долума *(ам-даа девидевишаан)*. Ийи... үш-даа болза, кончуг-ла болгай. Жанчаар бис, авай?

Күскелдей . Ачаң дем чаа үндү, чорбаан чадавас. Үнүп көрөм.

Долума . Бараалам, угбам.

Сүрүңмаа биле Долума даштыгаа үнүп кээрлер. Алаактан бичии оол эдертип алган эр, керээжен ийи орус кижилер үнүп кел чыдар. Дарган-оол өг артындан боозун мурнунда тудуп алган көстүп келгеш, оларже удур туруп алыр. Долума Сүрүңмаадан туттунуптар. Күскелдей төктү берген шайын бөлүп олурар.

О р у с к и ж и *(доктаай бергеш)*. Таныш! Боолаар херек чок. Мен чаалажыр чок. *(Херээжен кижиге оглунун холундан тутпушаан, туруп каар.)*

Д а р г а н - о о л . Таварыш! Мен база чаалажыр чок. Мен кижиге өлүрбес. *(Боозун дүжүр тудуп алыр.)* Мен таскыл чораан. Бөрү өлүрөр бодаар.

О р у с к и ж и *(Дарган-оолга чедип келгеш)*. Че, ындыг болза, күш эки. Таныш болур херек. Мен ады Николай.

Д а р г а н - о о л . Охалай, Мыкылай де? Мен ады Дарган-оол дээр. *(Орус кижиге-биле хол тутчуп турар.)*

Ол аразында коргуп, холдарын тейлей тудуп алгаш, сымыранып, дыннаалап олурган Күскелдей даштыгаа үнүп келгеш, Долума биле Сүрүңмаанын артынга кээп, дидим эвези-биле көрүп турар.

О р у с к и ж и *(улузунче хая көргөш)*. Маша, Петя, идите, знакомыгесь. *(Олары четкилеп кээрге.)* Бо мен кадай, а бо мен оглу-дур.

Д а р г а н - о о л *(база бодунун улузунче көрүпкөш)*. Силер база бээр келиңер, таныжып алыңар. *(Олар арай дидим эвези-биле четкилеп кээрге.)* Бо мен кадай, а бо мен уруглар-дыр.

О р у с о о л *(ачазынче сыынмышаан)*. Папа, а папа! Они нас не убьют?

О р у с к и ж и *(оглунун бажын суйбап тутпушаан)*. Нет, сынок. Это мирные, добрые люди. Они друзья наши. Их не надо бояться.

Улустун шырайындан коргуп, сезингени чидип, өөрүшкү, хүлүмзүрүг чырып кээр.

О р у с о о л *(дидимненип келгеш, Дарган-оолдун тонундан тырта каапкаш, ооң арнынче көрбүшаан)*. Дяденька, правда, вы не застрелите нас?

Д а р г а н - о о л *(орус кижиге)*. Баланчак чүү чугаалаар, а таныш?

О р у с к и ж и . Ол бичии-бичии коргар-дыр ол.

Д а р г а н - о о л . Кижиге кижиден кортпас чүве боор. *(Оолдун этин часкагылавышаан.)* Билдиң бе, тала?

О р у с х е р э э ж е н *(Күскелдейге)*. Бис база танышкай-ла. Мен ады Мария. *(Холун сунар.)* А силер?

К ү с к е л д е й *(жөгейгеш, холун тутпушаан)*. Канчаар чүвөл? Адын адаар чүве бе?

Д а р г а н - о о л . Ийе. Ийе.

К ү с к е л д е й . Мэң адым Күскелдей.

Орус херээжен Долума, Сүрүңмаа - биле база холун тутчур. Олар боттарының аттарын адагылап бээр. Шупту каттыржып, шуугашпышаан, өгге кирип кээр. Күскелдей чем кыла бээр. Орус аалчылар эптежип чадай-чадай, ширтек кырынга олургулап алып.

Орус кижиге. Маша, сходи, принеси что-нибудь подарить хозяйевам.

Орус оол. Мама, я с тобой.

Оол биле херээжен үнүп чоруй баарлар.

Дарган - оол. Таныштың бажың кайда?

Орус кижиге. Мен Чаа-Хөл турган. Бажың туткан. Тараа тараан, сизген кескен. Бичии-бичии мал бар. Шанак, терге чазаар. Бо-ла. Багай чүве-даа кылган чок. Хемчиктен Калчан-Чотчу келген — мал алган, тараа алган, бажың от салган. Ам мен бажың чок.

Дарган - оол. Чүү ындыг Калчан-Чотчу ол?

Орус кижиге. Та, мен билбес. Улус ону лама кижиге дээр-ледир.

Күскелдей *(холдарын тейлей туткаш)*. Өршээ хайыракан! Өрттедипкени ол ышкакжыл? Лама, хуурак кижиге эртип, кончуу ала! Бурган-чүдээнге килең болбас чүве бе?

Орус кижиге. Мен бодаар, ол лама эвес, а бир-ле аза-дыр ол.

Дарган - оол. Ол-даа шын-дыр. Таныш, ам кайда чоруур бодаар?

Орус кижиге. Туран чоруур. Орук-даа билбес. Та канчап чедер.

Орус херээжен кирип кээр. Оглу песте шарып каан чүве тудуп алган.

Күскелдей. Артык-чүктүг, ушкаштыг-диргештиг улуска ам тайга-таңды ажыр, кара хинчек-ле-дир. Чоонган кончуг лама боор!

Орус оол *(Күскелдейниң чанынче эрте бергеш, песте шарып каан чүвезин сунар)*. Бабушка, возьмите, это вам.

Күскелдей. Ок! Ок даадым! Бо чүңүл, оглумум?

Орус херээжен. Алып-ла, Күскелдей угбай, ол силерге белек.

Күскелдей. По-ок ыңай ана. *(Шарыгны ап алгаш, оолдун бажындан чыттап кааш.)* Четтирдим, оглум. *(Шарыгны орун кырынче салып кааш, шайын эзип, орус аалчыларга далган-тараа, өреме-саржаан салып турар.)*

Орус херээжен *(Долумаже бичии пөс боошкун сунар)*. Бо сеңээ белек. А бо сеңээ, Сурунма *(база ындыг боондак сунар.)*

Долума *(боошкунун чазып көргөш.)* Сенде чүү келген-дир, угбам?

С ү р ү ц м а а . Уулза даараарда, амыраан-дыр бис. Бо көрден, чүзүн-баазын удазыннар, бир түү инелер. (*Биче бодангаш.*) Өвүске бараалам, Долум.

К ү с к е л д е й (*пөсте шарып каан чүвезин көрүп олура*). Адыр, адыр, уруглар. (*Долума биле Сүрүцмаага бир-бир борбак ак чигир, сухарай цлештирип бээр.*)

Д о л у м а . Че, чоруулам. (*Сүрүцмаа-биле кады даштыгаа цнүп кээр.*)

С ү р ү ц м а а . Белекке харыы кылдыр чүнү бээр бис?

Д о л у м а . Харын аан, угбам. Сен чүнү бээр сен?

С ү р ү ц м а а . Өгде сыргаларым бар. Ону берейн деп.

Д о л у м а . Бо билзээмни берейн бе?

С ү р ү ц м а а . Билзек чок канчаар сен?

Д о л у м а . Билзек чок чораай-ла мен.

С ү р ү ц м а а . Ындыг-дыр, беривит, беривит. Мен сеңээ билзектен бергей мен аан. Че, өөвүске бараалам. (*Чоруй баарлар.*)

О р у с к и ж и . Аъттар дыштанган, бис боду база тоткан, четтирдим, таныш. Ам чоруур херек.

Д а р г а н - о о л . Мен база тайга чоруур, хөмүр өжүрер бодаар. Мен силерге орук айтып бергей-ле.

О р у с к и ж и . Ындыг болза, совсем күш эки-дир. Четтирдим, большое спасибо. (*Кадайынче.*) Ну, что ж, Маша, поедем. (*Чоруур деп белеткени бээр.*)

К ү с к е л д е й (*дүцүрөп*). Адыр, адыр, бичии манаар. Хап дүптээр херек. (*Далаш-биле хаптарга далган, тараа уруп турар.*) Черге та чеже хонар болар, хөөкүйлер. Херек-ле болгай. (*Ашаанче.*) Барбада хөмөлөп каан аң эъди бар боор. Ол-даа болза дуза-ла болгай.

Д а р г а н - о о л (*барба цжээш, оон кезек хөмөлөп каан эът уштуп бээр*). Чөп-чөп, кадай. Ораап бер, харын.

К ү с к е л д е й (*ол-ла чүц-хөөцүн пөске ораагаш, орус херээженче сунмушаан*). Че, Мария, хире-шаавыс-биле белээвис-тир, хүлээп ап көр.

О р у с х е р э э ж е н . У, как много! Чүге ындыг хөй ол?

К ү с к е л д е й . Ажырбас, ажырбас. Таныш-көрүш тала болганда, черле ындыг, эвээш-биче дивес, белек алчыр-бержир чүве боор.

О р у с х е р э э ж е н . Ну, ладно, спасибо, бис силерни черле утпас-тыр. До свидания, менди-чаагай! (*Күскелдей-биле холун тутчур.*)

Улус шупту даштыгаа үнүп кээр. Долума биле Сүрүцмаа маңнажып кээр.

Д о л у м а . Адыр, Марья, адыр! (*Чанынга чедип келгеш.*) Каям, холуң. (*Салаазынга билзек сун бээр.*) Бо мээң белээм-дир.

О р у с х е р э э ж е н (*билзээн көрүп турар*). Как красиво! Кончуг чараш. Спасибо, Долума! (*Куспактааш, чаагындан ошкап каар.*)

С ү р ү ц м а а . Марья, каям, кулааң. (*Кулактарыңга сыргалар суп бээр.*) Мээң белээм бо-дур.

О р у с х е р э э ж е н . Какая замечательная вещь. (*Куспактааш, база ошкап каар. Ашаанче.*) Какие замечательные люди! Ну, что, Коля, поедем?

О р у с к и ж и . Менди-чаагай, угбам. (*Күскелдейниң холун тудар.*) Менди-чаагай, дунмалар. (*Долума биле Сүрүцмааның холдарын туткулап каар.*)

Аалчылар Дарган-оол-биле кады чоруптарлар. Күскелдей, Долума, Сүрүцмаа суглар олар ажыт киргиче чедир көрүп турарлар. Чырык өже бээр. Чырык катап хып кээрге, дун дужуп келген боор. Демги-ле өгдө Күскелдей, Долума, Сүрүцмаа суглар чугаалажып олуларлар.

К ү с к е л д е й . Орустарны кончуг-кончуг-ла дижир. Анаа кижибиле демей кижилер-ле-дир. Харын-даа кижиболган-биле демейлээр эвес, эки улус-тур оң.

Д о л у м а . Ол маа чораан улус актар ирги бе азы кызылдар ирги бе, авай?

К ү с к е л д е й . Кым билир дээр сен ону, уруум. Арын-бажын көөрге, шупту кызыл-кызыл-ла боор улус-тур.

С ү р ү ц м а а . Угбамның-даа кончуун. Оларның ылгалы арын-шырайында эвес чүве-дир ийин.

К ү с к е л д е й . Ам чүзүнден билир чүвел?

С ү р ү ц м а а (*тулуп чоруй*). Мен база орта билбес мен. Ак-Монгуш, Кара-Монгуш дээн ышкап чүве-ле ыйнаан ол.

К ү с к е л д е й . Демин маңаа чораан улус дег болза, оларның агы-даа, каразы-даа хамаан бе, аажок эки улус чорбадыва.

Аал чанын өрү-куду шала ытсывас, кургамзыг үннүг ыт ээргени дыңналып.

Д о л у м а . Авай, коргарымны. Ол чүү боор? (*Иезинче сыңныр.*)

К ү с к е л д е й . Корткаш чоор сен? Үгү ышкажыл.

Чаш уругнун аажок ыглааны дыңналып кээр, оон чоорту ыраза-ыраза, чиде бээр. Ол аразында Долума, Сүрүцмаа Күскелдейниң ол-бо талазынче сыңны берген, кезек када ыт чок, ылым-чылым олуларлар.

К ү с к е л д е й . Хей кортпаңар, кыстарым. Демги-ле үгү койгун теп алган-дыр.

Д о л у м а (*улгаттыр сымыранып*). Ол ыглап турар чүү боор, авай?

Күскелдей. Үгүнүң өтгүнмес чүвези чок амытан болбазыкпе. Ыт өтгүнүп, ээрип тургаш, хоруп чыткан койгунну тура халзып алгаш, теп алганы ол-дур, ол койгуннун алгызы-дыр ийин, уруум.

Долума (*шынзыкпайн*). А сен ону канчап билир сен?

Күскелдей. Сүрүннүн ачазының билбес чүвези бар ийик бе. Биезде Улуг-Каыт баарынга чурттап орган бис. Бир дүне база мындыг чүве болган. Бирде-бирде кижидег дайгыргылаар-даа. Бис-даа коргуп-иргип аажок бис. Сүрүннүн ачазы үгү-дүр дээрге, шынзыкпазывыска, эртен изин, сегин безин көргүзүп турган болбазыкпе. Че, уруглар, удуулуңар, оон башка от чырыыңга кандыг-даа амытан чедип кээр чадавас.

Түмендей боо чүктеп алган көстүп кээр. Боозун дүжүргөш, өггө чөлөп кааш, эжик бажындан бакылап көргөш, кирип кээр.

Түмендей. Менди-ле-дир бе?

Күскелдей. Менди-ле, менди-ле-дир бе? Корга-даа бээдим. Мындыг орай кай барып чорууруң бо чүве ийик?

Түмендей. Келбес арга чок ужур таварышкан, ынчангаш чор мен, бужурганмайн көрүңер, угбам. (*Олуруп алып.*)

Күскелдей. Даарта хүн чок эвес, ыяп-ла үш-дүн ортузунда чүңүл?

Түмендей. Даарталаар аргажок, угбакым.

Күскелдей. Ол чүү ындыг буу-хаа чүве болганы ол?

Түмендей. Сүрүнмааның ачазын тудуп аар дээш, чагырчы сугда хөй казак солааннар келген турлар.

Күскелдей. Чейсең-мээрең чадашкан, ам казак солааны келгени ол ышкакжыл? Казак солааннарның чүзүн канчапкан дээш, ынчап турарыл? (*От чүшкүрүп, шай чылыда бээр.*)

Түмендей. Чаа-Хөл орустарын үптөп, оларның бажың-балгадын өрттөткөн дижи-ле турар чүве-дир.

Сүрүңмаа. Хемчиктен Калчан-Чотчу деп лама келгеш, үптөп-тонап алгаш барган чүве диди чоп. Ону ачамга канчап шамнаар чүвөл?

Түмендей. Сен ону кайбын дыңнааның ол?

Долума. Үптөттирген орустар бо эртен болап эрттилер. Олар боттары-ла ынча дижи-ле турар чорду.

Күскелдей. Күжөппей чүгө орустар үптей бээр чүвөл? Өштүг-өжээнниг, ханныг-каралыг улустуң нүгүлдөп турары ол ыйнаан. (*Шай кудар.*)

Түмендей (*ийи-бир аартааш, аян салып кааш*). Ам ооң шын, мегезинге четчир чай чок-тур ийин. Мен Сүрүнмааны моон дестирип апшаар дээш келдим. Аыт-хөл-даа белен. Дүргедевээже хоржок.

Күскелдей . Чүге, кайнаар дестирериң ол?

Түмендей . Боду алдырбаза, уруун тудуп алыр деп турар чорду. Далашпааже, ам дораан-даа чедип келир чадавас.

Сүрүңмаа . Мени тудуп алгаш, чоорлары ол? Мен чүнү кылып каан мен?

Түмендей . Сени тудуп аарга, ачаң дораан-на сеңээ болчуп кээр-ле болгай. Ынчан сегирип алыр деп турары ол-дур.

Күскелдей (*элээн бодангаш*). Ынчаарга ам канчаарыл, уруум. Шынап-ла дескени дээре эвеспе бо?

Сүрүңмаа (*муңгаргайы-биле*). Дезип, кайнаар дезер мен?

Түмендей . Өвүрде чаңгыс даайым бар. Кончуг эки улус. Аңаа ашарып каайн.

Сүрүңмаа . Чок болза ачамга чеде берээли бе?

Түмендей (*бажын чайгааш*). Хоржок, Сүрүң. Үргүлчү-ле эзеңги кырынга, ок-боо адаанга чоруур кижиге аартык апаар бис. Хөлдүг оруктан озалааш, ыржым-шөлээн черге чорза эки ыйнаан.

Сүрүңмаа . Ындыг шөлээн чер-даа тыптыр чүве бе, Түмен? Мен сактырымга, чер болганда-ла улус үймеп-хөлзөп, сокчуп-кыржып турар ышкаш боор чүвөл чоп.

Күскелдей . Ачаңга сагыш човава, уруум. Кап чүүл кадыг-бергени көргөн кижичүнү тоор ийик. Амдыгы ирей чедип кээрге, дораан дедир чоруткаш, сөстөн бериштер бис. Хей мынчап муңчулуп турбайн, дүргөн чорувут, харын. Ол улус эки улус боор, ажырбас. Мен оларны таныыр-ла болгай мен.

Түмендей . Че, Сүрүң, чоруптаал.

Сүрүңмаа . Ам канчаар, чоруптар кижичоор мен бе, угбам? Өрү-куду чорук кылып, өске чон аразыңга кирип чораан эвес, кончуун але. Өгнү канчаарыл? Бускаш, базырып каар бе?

Күскелдей . Ол чүү деп турарың ол? Ээлери дириг өгнү базырып каар боор бе? Ынчанмас чүве боор. Че, хей доора будулуп турбайн, дүргөн чорувут. Ол казак солаанны кижичоочап билер, та кандыг ара-амытан чүве. Боо-хөөлүг улус канчаптар-даа чадавас-ла болгай.

Сүрүңмаа (*уруг тынгааш*). Че, канчаар, чоруур-ла бооптур мен ийин. Че, дуңмам, мээң чүү-хөөм барып бөлчүп бер. (*Долума-биле кады үңүп чоруй баар.*)

Күскелдей . Адырам, Түмен, сен бо уругну ырак-узак черге ашарып, чааскаанзырадып тургаш, аайыңга кирип алыр деп турар эвес сен ыйнаан?

Түмендей . Сүрүңмааны ынчаар аагайлап алыр деп чүве сагыжымда-даа чок, угбам. Херек болза кандыг-даа чыгаанга шуут кирер мен. Калчаа-дүржок амытаннар ооң эргелиг эът-ханыңга дегбезин, ачылыг амы-тыныңга халдавазын дээш мынчап турарым бо-дур.

Күскелдей . Че, че, оглукум, ындыг-мындыг чүве бодава.
Анаа бодумну хынаттынып орарым ол-дур ийин. Бо айбыл-халап
тайылгыже, ынаар дескелеп чорзун харын. Чоруптуңар.

Долума биле Сүрүңмаа кирип кээрлер. Сүрүңмаа чаа тон солуп кедип алган.
Долума бичии ыглап алган, чоттунуп турар.

Түмендей . Белен болганың бо бе?

Сүрүңмаа . Ам чүү боор?

Түмендей . Че, чоруптаал. Менди-чаагай, угбам.

Күскелдей . Менди-чаагай. Барып, угбаңны аъткаржывыгт,
уруум.

Сүрүңмаа, Түмендей, Долума суглар үнгүлөп кээр. Түмендей өгдө
чөлөп каан боозун ап, чүктеп алып, Долума ынаар ажыт кире бээр.

Сүрүңмаа . Хей-ле чүге мынчап чоруур кижжи сен, Түмен?
Айбылга кирзинзе канчаар сен? Ачамдан айтырдывыс. Хоржок
диди. Ол хиреде-ле...

Түмендей (*үзе кирип*). Сен-не дириг чорзунза, меңээ чүү-
даа хамаан чок. Ачаңның сагыжыңга тааржыр кижээ барып,
өгленип-даа алзыңза, ында-хаая өөңге кирип, үндүр ойлатпас
болзунза, чырык арның көрүп, чымчак үнүң дыңнап, сагынганым
чазыктырып ап чораай мен аан.

Сүрүңмаа . Мен-даа кайын кижээ баар деп мен. Назынымда
сээң ажыыңны диригге ажып чурттаар, мындыг бак салымның,
хилинчектиг амытан-дыр мен ийин.

Түмендей . Мен база, Сүрүң. Че, чоруул. (*Ыңай ажыт кире
бээрлер.*)

Чырык өже хона бергеш, хып кээрге, Күскелдей биле Долума орун-дөжек
салып турарлар. Дээрде ай бедип үнүп келген.

Долума . Адыр, авай, аът даваны-даа дагжаан ышкаш.

Күскелдей (*дыңнаалааш*). Чок, мен чүве-даа дыңнавайн
тур мен. Инек ыйнаан. Одуң хөөп каг, удуул...

Долума отта кезек хөөп олурар. Өгнүң ол-бо талазындан ак казактар хол
былгажып, кедеп кел чыдар. Чоокшулап келгеш, өгнү долгандыр тургулаптар.

Оларның аразында Шаалай биле Чылбак бар.
Шаалай, Чылбак, офицер, хелемечи өгже киргилеп кээр. Долума
тура халааш, авазының артынче шурай бээр. Күскелдей аңгадай берген турар.

Шаалай . Күжешпей канчап барган?

Күскелдей (*одун чүшкүрбүшаан*). Дээргилер, эртип саа-
даңар. Таныштар, мынаар эртип олуруңар.

Шаалай (*улам шыңгыырап*). Күжешпей канчап барган дидир
мен?!

К ү с к е л д е й . Кайы-чүже баарын меңээ чугаалап турар эвес, багай кижин мен ону кайын билир мен, хайырааты.

Ш а а л а й . Уруу канчап барган?

К ү с к е л д е й . Өөндө-ле ыйнаан. Ооң кай барганын-даа билбедим.

Ч ы л б а к . Бо ону билбес ужур-даа чок. Кончуг кажар азанын авыяастап орары ол-дур.

Ш а а л а й . Будулдуруп олурбайн, дүрген сөглеп бер. Оон башка хап тургаш, сөгледип алыр бис.

К ү с к е л д е й . Канчаар-даа болзуңарза, оон өске айыткаар чүве тышпас мен, хайырааты.

Х е л е м е ч и . Старуха говорит, что не знает, где Кужеппей, где его дочь.

О ф и ц е р . Врёт. Знает. Надо заставить говорить.

Х е л е м е ч и . Господин прапорщик чугаалаар, бо кадай бичии бичии мыкылааш салыр-ла, ооң соонда ол шын чугаалаар.

Ш а а л а й (*офицерже мөгөйбишаан*). Дээрги чанчын, силернииле чөп. (*Чылбакче*.) Бо чудаан чүвени баглай шааптыңар!

Ч ы л б а к (*мөгөйбишаан*). Чаа, бараан болуйн, хайырааты. (*Күскелдейге чеде бээр*.)

Д о л у м а (*авазын дуй турбушаан*). Авамга дегбеңер! Карак, кулааңар сө дырбаптар мен!

К ү с к е л д е й (*уруун хораан кижин болуп, ооң чаагын ошкавышаан, домак аразында ооң кулаанга бир-ле чүве сымыранып каап тура*). Ажырбас, уруум, ажырбас. Арган-кырган кижиден, менден дайнам эът-даа, пак хан-даа тышпас болар. Канчаар-даа болза, канчангайлар аан! (*Чылбакче*.) Че, чүге хөлүе берген көрүп тур сен, кончуг куурумчу кускун? (*Бурунгаар бир баскаш*.) Ма, мээң суглуг караамны диригге соктап чи! Воскуңга доора чыдыптар боор оң! (*Чылбактын кырынче хөме кел чоруур, Чылбак чоорту дедирленип бар чыдар*.)

Ш а а л а й (*Чылбакче*). Чүге сырбая берген тур сен, тарийги? Бо дүржөк херэжөктү тудуп багла! (*Халып баргаш, Күскелдейни сегирип алыр*.) Че, багла, ёзажок сойлук! (*Хүреш цнер, Шаалай биле Чылбак Күскелдейни баглап алырлар. Авазынга болчуп чүткүп турган Долуманы хелемечи сегирип алыр*.)

К ө ж е г е .

Айтырыглар

1. Кужеппей дүжүметтерни чүге көөр хөңнү чок апарганыл?
2. Ленин болгаш революция дугайында чүнү билип алдыңар?
3. Яды орус болгаш тыва араатарның найыралын канчаар көргүскен-дир?

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Дарган-оолдун өө. Өг ындында бүрүзү чап-чаа үнүп орар теректер, талдар. Ыракта бажында харлыг даглар.

Өгдө Дарган-оол узанмышаан, кадайы-биле чугаалажып олулар.

Дарган-оол. Шайдан хайындыра каавыдам. Бо кара демир соктаар дээш, боскум када берди.

Күскелдей. Шай кайда боор чүвөл? Ийи хондур хымыраан ижип келдивис ышкажыл. Шаг-шинээм төнүп, ужу-бажым аарааш, пат олу мен.

Дарган-оол (маска, кыскажын ынаар октапкаш). Ам канчаар бис, ынчап? Кагып өлүр кижини мен бе?

Күскелдей (арай шугулдап). Менден айтырарга, мен канчап билир мен? Чоп анаада дора деп каам шай, салым таакпы үспес ийик сен? Ам канчап барганың ол? Ол хамык илиир джжин халас кылып орар кижини сен бе?

Дарган-оол. Халас болбайн канчаар чүвөл? Чагырчының айбызы ышкажыл.

Күскелдей. Өске улустуң айбызы эвээш-биче-даа бол, чажыңныг-ла боор чүве-дир, а чагырчының айбызы чоп халас боор чүвөл?

Дарган-оол. Па! Бөгүн чаа миннип келгениң ол бе, күжүрүм? Черле ындыг ышкажыгай, чагырчының хамык ажылын халас кылыр: тараа-быдаазын-даа халас тарып, чулар; мал-маганындаа халас кадарып, хавырар. Ооң алгы-кежин эттээш, хоюн кыргааш, дүгүн салгап, чүнү ап чоржук сен?

Күскелдей. Аяк шайын-на иштим ыйнаан, ол-ла-дыр. Элдеп-даа чүве-дир ийин: бажын көдүрбес, ажылдап орар кижиниң чүзү-даа чок, хонуу үстүп орар, а чүве кылбас, тамчыктанып орар улус бажын ажыр байып турар. Та чүү деп мындыг салым ыйнаан бо. (Хөнекте шайын чылыда бээр.)

Дарган-оол. Сээң кылган чүвеңни халас сыырып турар болганда, байып турбайн канчаар.

Сүрүңмаа биле Долума өг артындан көстүп келгеш, кирип кээр.

Күскелдей. Канчалдыңар, кыстарым, чүве тыптыңар бе?

Долума (курунун ужунда боондаан чешкеш, кечим шай уштуп бээр). Куруг чорбадывыс, авай.

Дарган-оол. Таакпы тыптыңар бе, уругларым?

С ү р ү ц м а а . Таакпы база дилеп алдывыс. (*Курунуң ужунда боондаан чешкеш, элээн таакпы уштуп бээр.*) Чагырчы сугга барбадывыс.

К ү с к е л д е й . А мону кым сугдан дилеп алганыңар ол?

Д о л у м а . Тараачы сугдан.

К ү с к е л д е й . Хөөкүйлерни, черле шымбай улус болдур ийин. А чагырчы сугга чоп барбадыңар, кыстарым? Баар чүвеңерни. (*Шай хайындыра бээр.*)

С ү р ү ц м а а . Жорттувус. Ол аалда кыдат шериглер келир дээн, дүжүметтер чыылган, хөлзеп-ле турар чүве-дир.

Д а р г а н - о о л . Кыдат шериглер че? Оларның оозу кайын анаа деп, бир халавын үндүрер дээн болгай аан.

Самдар идик-хептиг, үрде чүлүвээн салы чуларландыр үнүп келген, арын-шырайы арып-баксыраан кижги арыгдан ол-бо көрүнүмүшаан, үнүп кээр. Өг чанынга дуокаа чедип келгеш, эжик бажындан бакылап көргүлээр. Ол — дургун.

Д у р г у н (*эжикке тура*). Мындаагылар, амыр!

Д а р г а н - о о л . Менди-ле, амыргын-дыр бе, ыңар! (*Держе олуруп алыр.*) Бээр, өрү эртип келиңер.

Д у р г у н . Ажырбас ыңар, ажырбас, маңаа-даа олургай мен аан. (*Ол-ла черинге олуруп алыр.*)

Д а р г а н - о о л . Кайыын үнген, кайы сунуп бар чор силер?

Д у р г у н . Шагаан-Арыгдан үндүм, мынаар Өөк ажып бар чор мен. Күжеппейниң аалы бо ирги бе?

Д а р г а н - о о л (*дургунче сезиктии-биле көрүп олурар*). Күжеппейни канчаарыңар ол?

Д у р г у н . Силерниң моон шеригге барган Күдерек ужураш дээн чүве ийин. Ынчангаш чор мен.

Д а р г а н - о о л (*сезиг алынганы чидип*). Күдерек де? Кандыг тур аан оң, чүнү сөгледип чыдыр?

Д у р г у н . Кандыг дээр силер ону, акыжыым. Ында шеригде барган улус көрбээнин-не көрүп турар чүве-дир.

К ү с к е л д е й . Өршээзин, ол шериг албан ындыг кончуг кадыг-халалыг боор чүве-дир, аа?

Д у р г у н . Шериг албаны болза канчангай дээй эртик. Ында тываларны кыдат шериглерге, оларның дарга-чанчыннарынга чалча кылып берип каан, оларның одун одаар, пажын паштаныр, богун-чамын аштаар, кылбас-ла чүвези чок боор чүве-дир, бичии-ле чүве болза, ол кыдат шериглер туткан-тутканы-биле согар, кедерезе, боолап каар дээр.

К ү с к е л д е й (*чемин салып, шайын кутпушаан*). Күжүр-лерни! Канчап-ла шыдажып турар чүве ирги але?

Д а р г а н - о о л (*хорадан*). Оларга чүнү кылдырар дээш, ынчап туразында аажыладып турар чүвөл аан? Ажык-дүжүү чүл, оларның?

Д у р г у н (*хорадааны хайнып*). Боскунга чедир сыгырар, кускуже арагалаар, кижиге эттээр, согардан өске, кылыр чүвези-даа чок-ла чүве-дир. Оон туржук, ол чоок-кавының аныяк кыстарын оларга күш-биле тудуп эккеп берген, хондуруп турар чүве-дир.

К ү с к е л д е й . Бужар-ла чүве-дир але, кижиге-даа дыңнаар аргажок.

Д а р г а н - о о л . Силер база аңаа шеригге турганыңар ол бе?

Д у р г у н . Ийе. Аңаа бир кыдат даргага хөдөлдөп турдум. Амыр-дыш көөр эвес, шагзырааш, олура удуй берип-тир мен. Чык-ла дээн. Кыскаш-биле эктим орта каккан. База кагар деп кээр орта, кыскажын ушта соп алгаш, үндүр октаптым. Ол-ла-дыр, эрээдеп-эрээдеп, хүлээш, кара өгже кири октапкан. Силерниң моон барган Күдерек дүне када бүдүү салып чорудупкан. Оон башка, боолап каар ийик. Ам дургуннап чоруурум бо-дур.

Д а р г а н - о о л (*девиден*). Дургуннап че?! Сооңардан истеп, сүрүп келбес чүве бе, мооңар?

Д у р г у н . Домак чок. Ындыг-даа болза, алыс чуртум Чаа-Хөлде кижиге мен. Ынчангаш куйгаадып, Өөк ажып бар чор мен. Мунган аъдымның күжү арган, ооргазы база ойбак. Чер четнес хире. Тоң бергедеп келзе, Күжеппейге чеде бер, бир дузаны чедирер чадава деп Күдерек сүмелээн чүве. Ынчангаш чоруурум бо-дур ийин.

Д а р г а н - о о л . Боду чок-ла кижиге-дир бо. Канчаар кижиге боор сен?

Д у р г у н (*кайгай берген*). Кайы, силер Күжеппей эвес силер бе?! (*Тура халып келгеш, өскээр.*) Халап болган-дыр. (*Кезек боданып тура.*) Мен силерни Күжеппей деп бодадым. Дүүрээн кижиге-ле-дир мен. Оода чадаарда, улуска сөглевейн көрүңер, акым. Мен чоруптайн. (*Үнер деп баар.*)

Д а р г а н - о о л . Адыр, адыр! Менден сезинмеңер. Барып-барып Күжеппей-биле кожа-хелбээ чурттап оор кижиге ындыг амыр эвес болгай аан. Сүмележип көрээл, ужур бар-даа чадава.

Д у р г у н олуруп алып.

Аът даваны дагжаар. Өгдө улус шимээн чок, дыңнаалап олуруптар.

Д у р г у н (*дүвүрөп*). Чүү улус боор ол?

Д а р г а н - о о л . Үнүп көрөм, уруум, чүү улус-тур? (*Дүвүрөп олурган дургунче.*) А силер анаа олуруңар. Бо мынчаар силерни таныыр кижиге бар эвес. Айтырза, Өөкте мен, Чаа-Хөл бар чыдыр мен дээр силер.

Д о л у м а үнүп келгеш өг артыңче көргөш, далаш-биле дедир кире халыыр.

Д о л у м а . Авай, ачай, дадайым-баш!

К ү с к е л д е й . Чүл, уруум, чүден корттуң?

Д о л у м а . Боолуг орустар келди! Солааннар боор. Канчаар бис?
(*Аайын тывынмайн тулар.*)

Д а р г а н - о о л азып каан турган боозун дүжүр соп алгаш, үнө халыыр. Дургун ооң соондан үнө маңнаар. Күскелдей, Долума, Сүрүңмаа суглар эжикте дыңнаалап турарлар.

Үш кызыл шериглер эдерткен Кузнецов Дарган-оолдуң оруун дуй кылаштап кээр.

К у з н е ц о в чолдак савыяа тоннуг, көк галифе чүвүрлүг, хром сапыктарлыг, дыдыраш хураган кежи папаха бөрттүг, маузер астып алган, эрин салдыг, өскөлери — шинельдерлиг, будснровка бөрттерлиг, лаңчыы бооларлыг.

К у з н е ц о в (*дидими-биле чоокшуладыр кылаштап келгеш, Дарган-оолче холун сунар*). Мендээ, таныш!

Д а р г а н - о о л (*бир холунда боозун тудуп алган. Кузнецовче сезиктии-биле көрбүшаан, ооң холун туралыг-туражок тудуп каар*). Мендээ...

К у з н е ц о в (*дургун-биле мендилешкеш*). Таныштар, коргар херек чок. Бис кызылдар-дыр бис...

Д а р г а н - о о л (*магадап*). Кызылдар че? (*Боозун ынаар өг чанынче октапкаш.*) Хупурап кал ынаар! Мен актар деп бодадым. Че, таныштар, өгже кирип моорлаңар.

К у з н е ц о в (*өөрүңүң бирээзинче*). Иванов, ты останешья на карауле.

Күскелдей, Долума, Сүрүңмаа суглар оожургап, олургулап алып. Даштын турган улус өгже киргилеп кээр. Иванов өг артынче чоруй баар.

К у з н е ц о в . Мендээ, таныштар! (*Олуруп алып.*)

К ү с к е л д е й . Мендээ, таныш, мендээ.

Д а р г а н - о о л . Арапайның чугаалап олары кызылдар дээр улус бо ышкажыл.

К ү с к е л д е й . Па-а, ыңай анаа! Казак солааннар деп бодааш, угаан-кут чок болдум ышкажыл.

К у з н е ц о в (*хөрүк, дөжүңү көрүп кааш*). Силер дарган бе? Мен база дарган. Тывалар мени Чолдак-Кузнечик дээр.

Д а р г а н - о о л . Аа, дыңнаан мен, Арапай чугаалаан. Силер Ленинниң эжи силер але? Большевик ийик бе оң?

К у з н е ц о в (*өөрүңче*). Ого, не так прост старик. Про Ленина, про большевиков знает. (*Дарган-оолче.*) А ол Арапай силер оглу бе?

Д а р г а н - о о л . Арапай бе? Чок, оглу эвес, а күдээзи-дир.

Д о л у м а . Ачамның чиктиин але, кижги кыжырыыр. (*Авазының артынче арнын чажыраар.*)

Күскелдей . Шынап-ла чиктиин але, мооң. Урууң чоп
бияттырар сен?

Кузнецов . Эки-дир. Арапай – кончуг эки киж. (*Өөрүнче.*)
Арапай оказывається зять старика.

Бирги кызыл шериг . Это тот, который был пере-
водчиком в отряде Кужеппей? Хороший парень.

Дарган-оол . Силер Күжеппейни база билир силер бе?

Кузнецов . Ийе. Элегеске ужурашкан бис.

Дарган-оол . Көрдүң бе, Сүрүң, ачаң ол хире кончуг киж-
дир, бо улус безин билир.

Кузнецов . Бо Кужеппей уруу бе?

Күскелдей . Ийе, ийе. Ооң өө дөө турган ол-дур. Ол ам
кайнаар барган ирги? (*Чемин салып, шайын кудуп турар.*)

Кузнецов . Ол ам Хем-Белдириңде, Щетинкин-биле ужур
чугаалажып турар.

Дарган-оол . Щетинкин деп чүү кижил ол?

Кузнецов . Кызыл шеригниң улуг командири. Кызыл
чанчын.

Дарган-оол . Силер база командир силер бе? Кызыл чанчын
аан.

Кузнецов . Чок. Бис Хем-Белдириңде Совет ужур тургускан
бис. Мен депутат киж-дир мен. Ол Совет ажылы кылып турар.

Дарган-оол . Аа, совет дарга де?

Кузнецов . Ийе, ийе. Совет дарга.

Дургун . Мен силерни көргөн-дир мен.

Кузнецов . Көргөн чадавас.

Дарган-оол . Бо кыдат шериг паараңыңга турган киж-
дир. Оон дескен. Ам дургуннап чоруур.

Кузнецов . Кончуг эки-дир. Яды тываларга кыдат шериг
херек чок. Кыдат шериг казак солааннар-биле дөмей-ле. Олар
байларга, дүжүметтерге херек.

Дургун . Ол-ла шын. Ында паараңда турар дүжүметтер дээр-
ге кыдат даргалар-биле бир дөмей, тыва шериглерни кул кылып алган,
эттеп-эрээдеп турар чорбадыва.

Дарган-оол . Моол, орус, кыдат дээш тываларны-ла ба-
зынмас киж чок. Та кажан-чежен кижизиг чурттаар улус бис
ыйнаан? Хире-хире муңгарап-деңгереп-даа, ажынып-хорадап-даа
кээр-ле-дир.

Кузнецов . Бистин совет ужурда ыңдыг эвес. Ленин мынча
дээн-дир: орустар-даа, татарлар-даа, тывалар-даа шунту акы-дунма
болур.

Дарган-оол . Казак солааннар мени өлүрөр деп турдулар.
Мен оларның-биле канчап акы-дунма болур мен?

К у з н е ц о в . Казак солааннарны, хаанның дүжүметтерин, улуг байларны чок кылыр херек, а ядыы улус шупту акы-дунма болур, эптиг чурттаар ужурлуг. (*Кызыл шериглерниң бирээзинче.*) Коваленко, иди, смени Иванова. Пусть попьёт чай.

Коваленко үнүп чоруй баар.

Д а р г а н - о о л . А тыва дүжүметтерни канчаарыл? База чок кылыр бе?

К у з н е ц о в . Ону Тываның чону — силер, Кужеппей, (*дургунче айыткаш.*) бо кижиге — бодуңар билир силер. Тываның чону оларны чок кылыр дээр болза, чок кылыр, чаа ужур доктаадыр херек. А бис силерге дузалаар бис.

Д у р г у н . Кыдат шериглерни база чок кылыр херек! Оон башка, чаа ужур-даа доктаавас, чон-даа тайбың чурттавас.

Иванов кирип келгеш, олуруп алыр. Күскелдей шай кудуп, чем салыр.

К у з н е ц о в . Кыдаттар чанар ужурлуг, чанмас болза, оларны Тывадан үндүр сүрер херек.

Д у р г у н . Сүрерге чорбас, чаалажыр дээр болза канчаар? Олар боолуг болгай, а бисте боо чок.

К у з н е ц о в . Чаалажыр дээр болза, согар херек. Силер дилээр болзуңарза, боону-даа бээр бис, бодувус-даа баар бис.

Д а р г а н - о о л . Чөп-чөп. Акы-дунма болганда, ындыг болур ужурлуг. Бот-бодунга дузалажыр. Силерге чүү херек болдур, бис база бээр болгай бис.

Д у р г у н . Кызыл Шеригге тыва кижиге алыр бе?

К у з н е ц о в . Чүге албас боор? Алыр, алыр.

Д у р г у н . Ындыг болза, мени алыр силер бе?

К у з н е ц о в . Алыр, алыр. Кызыл Шеригге тыва кижилер кончуг херек. Орук айтыр, хайгыыл чоруур, тыва улус-биле чугаалажыр.

Д а р г а н - о о л . Чөп-чөп. (*Дургунче.*) Хей Өөк, Туран дивейн, ынаар баар ужурлуг кижиге-дир силер. Карак ажыыр, чүве көөр болгай.

Д у р г у н . Силерниң оңар чөп-түр, акым. Төдүзүн угаап-билип ор мен. (*Кузнецовче.*) Силер ам кайнаар баар силер?

К у з н е ц о в . Хем-Белдир баар бис.

Д у р г у н . Мен кады чорууйн аа?

К у з н е ц о в . Кончуг эки-дир. Чоруңар, харын.

Д у р г у н . Адым багай, ол-ла берге-дир.

Д а р г а н - о о л . Ындыг дарый чорбас турган болза, аай бар ийик. Канчаар ужурлуг чүве боор, але? (*Боданып олурар.*)

Сүрүңмаа . Бистиң аъттарывыстың бирээзин берипсе кандыгыл, акым? Бот-бодунга дузалажыр деп бодуңар чугаалап олур ышкажыл силер. Ачам турган болза, демей-ле бериптер.

Дарган-оол (*кезек бодангаш*). Ындыг-дыр, уруум, сээң чугаалааның-биле болгай аан. Мындаа Чылбак-оол шеригге хавырып алыр деп келген, ээзи чок, ындыг-мындыг дээш, бербээн кижжи мен. Ам бир келзе, былаап аппаар чадавас. (*Дургунче.*) Даштын баглаашта доруг аътты солуй эзертеп алыңарам, але.

Коваленко далаш-биле маңнап кээр.

Коваленко (*өгге кирип келгеш*). Товарищ депутат! К нам едет группа вооруженных всадников.

Улус шупту даштыгаа үнүп келгеш, өг ындынче бараан харап, көрүп турар.

Кузнецов . Чүү улус боор бо?

Дургун (*дүцүрөп*). Кыдаттар-дыр! Турган херек чок!

Дарган-оол . Чөп-чөп. Доруг аътты мунгаш, хавыт! (*Кузнецовче.*) Силер база аъттаныңар!

Дургун маңнап ыңай боор.

Кузнецов . Едва ли посмеют тронуть нас. (*Бичии үзүктелир.*) Смотрите, смотрите, они погнались за ним! (*Уурук-суурук боо даажы үнер.*)

Иванов . Кто их знает, могут и тронуть. Александр Иванович, давайте подальше от греха.

Дарган-оол (*дүцүрөп*). Че, чүге турар улус силер. Дүрген аъттаныңар!

Кузнецов . Шын, шын. Давайте трогаться. Смотрите, они, кажется, хотят окружить нас!

Иванов . Я – старший охраны. По указанию Совета я отвечаю за вашу безопасность. Все по коням!

Кузнецов . Че, менди-чаагай! (*Өөрү-биле кады үңүп чоруй баар.*)

Сүрүңмаа . Көрүңерем, акым, дургун кижини сүрген улус дедир кел чорлар.

Дарган-оол . Күжүр доруг оларга четтирер чүве кайда боор ийик! Хартыга болбазыкпа, хартыга!

Долума . А кызыл шериглерниң бирээзи... бирээзи чоп чогул, ачай?

Аткылажышкын даажы дыңналыр, частышкын-даа үнүп турар.

С ү р ү н м а а . Кызылдарны сүрген улус дедир бүлгүрлүп, аъттарындан дүже халыжып турлар.

Д а р г а н - о о л . Күжүр эрни, дидим-не-дир! Өөрүндөн чыдып калгаш, сүрген улусту доза боолап чыдары ол ышкажыл.

Аткылажышкын үргүлчүлевишаан.

К ү с к е л д е й . Өршээ, хөөкүй канчаар ирги?

Д а р г а н - о о л . Кайын ажырап ол, аргалыг болгай аан.

Д о л у м а . Бисти канчаар ирги?

Д а р г а н - о о л . Анаа олурган улусту бисти канчаарыл олар, уруум?

К ү с к е л д е й . Сээң ындыг чүвөң бар, анаа олурган улусту канчаарыл деп. Анаа олурган улусту бисти казак солааннар канчалчыктар? Утгупканың ол бе? Маңаа турбайн, дүрген чоруулуңар.

Д а р г а н - о о л . Чоруп кайнаар баар бис? Ол чүү деп турарың ол?

К ү с к е л д е й . Бо алаак иштинче-даа чаптына-ла бергей бис. Че, чоруптаалыңар! *(Алаакче шиглей чоруптар.)*

Д о л у м а . Че, ачай, че чоруулуңар! *(Ачазын тыртып турар.)*

Алаактан оларже уткуштур Шаалай, Чылбак баштаан боо-хөөлүг кезек кижн үнгүлөп кээр. Шаалай биле Чылбак чинзелиг берттерлиг. Боо даажы чиде бээр.

Ш а а л а й . Аа! Дезер деп бе, ыттар? А? *(Чыпшыр кылаштап келгеш, Күскелдейни боозунуң ужазы-биле идипкеш.)* Чоп ыытташпайн тур силер?

Д о л у м а . Согар болза, мени согуңар! *(Авазының мурнунга туруп алып.)*

Ч ы л б а к . Чүү мындыг саваажок херээжогул бо? *(Долуманы ойтур идиптер.)*

Д а р г а н - о о л . Бетинерде эр кижн мен турумда, чоп төре херээнге киришпес херээжок улус-биле чугаа-соот кылып турар силер, дүжүметтер?

Ш а а л а й *(Дарган-оолче чоокшулап келгеш, кочулап)*. Аа, төре херээ чугаалажыр чогуум эр мында турган чүл аан. Көрбээн-дир бис. *(Шыңгызы-биле.)* Сөглөп тур: чүден дестиңер?

Д а р г а н - о о л . Ок-боо аксындан чайлап, алаак кирип бар чыттывыс.

Ш а а л а й . Ындыг боор оң, харын! Чыып алгаш турган улузуң чүү улузул? Кайыын келген, кайнаар баар дээн улузул?

Д а р г а н - о о л . Мээң улус чыып турган черим чок. Орук аайы-биле өггө кирген, анаа чорумал улус-ла-дыр. Кайыын келгенин, кайнаар баарын-даа билбедим.

Ш а а л а й . Ындыг боор оң, харын! Баглап эккелицер, мону! Ооң соонда чугаа-сооду үнүп кээр оң.

Д а р г а н - о о л . Кандыг кем-херек ужун мени баглаар деп турарыңар ол, чейзең?

Ч ы л б а к . Че-че! Чүгө турар чүвөл? Баглаптыңар!

Ийи-үш кижиге үглөп келгеш, Дарган-оолду хүлүп каар. Кыдат шериглер Ивановту хүлүп алган сүрүп кээрлер. Иванов аскап чоруур.

Ш а а л а й . Орустар чыып турган аза-дыр, мооңар. Черле орта эвес язы-дыр бо!

Ч ы л б а к . Барып-барып, кызыл орус дөңгөрдөн. (Дарган-оолче.) Сөгөлө, ашак, олар-биле чүнү чугаалажып турдуңар?

Д а р г а н - о о л . Сөс-домак билир эвес, чүнү чугаалажыр мен? Өггө киргеш, аяк шай ишкен, ол-ла-дыр.

Ш а а л а й (Ивановче). Че, чугаалаар, кайыын келген, кайда чораан?

Дарган-оол «сөгөлө» деп бүдүү бажын чайгап каар.

И в а н о в . Не понимаю.

К ы д а т о ф и ц е р (кымчызының сызы-биле куду көрүп турган Ивановтуң хаваан орта үстүрер, домаанда кыдат аян кончуг иле). Сөгөлөй-ле, орус ыт, сен кайыын келген, чүгө мында чораан?

И в а н о в (кыдат офицерге килеңни-биле көргөш). Не желаю отвечать!

Ш а а л а й (хундуккелди-биле). Чүү дидир ыңар, дээрги чанчын?

К ы д а т о ф и ц е р . Мону паараңда аппаар-ла. Ында чугаалаар-дыр ол.

Ч ы л б а к (Дарган-оолче айыткаш). Бо ашакты база. Мону каап болбас.

К ы д а т о ф и ц е р . Ындыг, ындыг. Ону база-ла алыр-ла. (Сүрүңмааны көрүп кааш.) Бо кым уруу-дур бо? (Ырзайтыр каттырымзавышаан.) Кончуг чараш кыс-тыр, аа?

Ш а а л а й . Бо бе? Дургун Күжешпейниң уруу-дур ийин, дээрги чанчын.

К ы д а т о ф и ц е р (кайгап). Күжешпейниң бе?! (Кезек боданып турар.) База алыр-ла! (Кыдат шериглерге көрүңгөш.) Аппарыңар!

Ийи-үш кыдат шериглер Сүрүңмааның колдуундан туткаш, хүрежип, ыңай сөлеп бар чыдар.

Д о л у м а (*оңун оскунупкан, алгырбышаан, Сүрүңмаадан халбактаныптар*). Канчаарыңар ол? Салыңар! Салыңар дидир мен!

Ч ы л б а к (*бир холу-биле Долуманы сегирип алгаи*). Сокса! Шыданмазыңза, сени база аппарып бээр бис. (*Ойтур идилтер*.)

К ы д а т о ф и ц е р . Че, чоруур-ла!

Улус Иванов биле Дарган-оолду сүрүп алгаш, оларны бооларының ужалары-биле иткилевишаан, чоруптар.

Д о л у м а (*шериглерге сөлеттирип алгаи бар чыткан Сүрүңмааның соонче алгырбышаан, чоруй баар*). Угбай, Сүрүңмаа! Хөөкүй угбай!..

Чырык чоорту өжүп, шимээн чиде бээр, чүгле черде авыраара берген олурган Күскелдей көстүр.

К ү с к е л д е й (*улуштуң соонче довурак чажып, карганып олурар*). Дора өлүңер! Доңгая дүжүңер! Тос каът довурак алдынга кириңер! Аа, халак! Халак!

К ө ж е г е .

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Авансенада даг кыры. Мыйгак-хараган чап-чаа чечектелип турар. Хая баарында Күжепей тыва партизаннар-биле чугаалажып олурар, оларның аразында Бирги, Ийиги, Үшкү араттар көстүп турар.

К ү ж е п е й . Кайнаар аъттаныр деп турарывысты билир болгай силер. Эрээ-шаажыдан, элег-түрегден адырлып, хостуг чурттаар, эрге-шөлээни чаалап алып, чаа төре ёзуну тургузар дээш, аъттаныр деп турар болгай бис. Аар хүлээлге, чаагай үүле биске онаашкан-дыр. Ындыг-даа болза ону амыр херек деп болбас. Өлүм-чидимге-даа таваржып болур бис. Ынчангаш дидинмес, коргар, сестир кижичи бар болза, амдыгааштан бистен чарлып алзын. (*Ыттаар кижичок*.) Ындыг кижичок бе?

Б и р г и а р а т . Ындыг кижичи кайда боор?

И й и г и а р а т . Ындыг кижичүгө бээр кел чыдарыл, албадаан эвес. Бис шупту боттарывыс туравыс-биле келген-не болгай бис.

«Чок-тур!», «Чок-тур!» дээн үннер ынаар улажып чоруй баар.

К ү ж е п п е й . Ындыг болганда, бөгүн дүн дүжери билек, чаалажып үнүптер бис. Хостуг, шөлзөн чуртгаар деп бодаар болзувусса, бистиң мурнувуста чаңгыс орук бар — дайзынны басып, чок кылыр. Оон чайлаар болзувусса, дайзын бистиң бодувусту чок кылып каар, чок-ла болза кезээ-мөңгөде кара кулдар бооп артып каар бис...

У ш к ү а р а т . Ол-ла шын. Мен барбас дижик мен. (*Дөрткү аратче айыткаш.*) Сен барбас дижик сен...

Д ө р т к ү а р а т (*үзе кирип*). Мен чоп барбас кижичи мен?

У ш к ү а р а т . Чок, чок. Мен анаа чижек кылдыр чугаалап оарым ол-дур ийин.

Д ө р т к ү а р а т . Мени чижек кылдыр-даа чугаалаан херээн чок. Ооң орнунга бодунну чижек кылдыр чугаала, харын.

У ш к ү а р а т . Чугаалап органым бо-дур, харын. Мен барбаан дижик мен. База бир кижичи барбаан дижик. Бистиң күжүвүс чирлип чытпас чери кайдал? Бистиң күжүвүс чирлирге, дайзын бисти ойтур шаварда, чиик-ле болгай.

Б и р г и а р а т . Хөй чугааның херээ чүү боор? Барганнай баар, чаалажып кирер, ол-ла.

Шуугаазын үнүп, «Ындыг! Ындыг! Чаалажыр, ол-ла!..» дишкен үннер дыңналыр.

– Ийи кижичи кел чор.

– Кымнар боор ол?

Улус шунту ынаар, куду харап көрө бээр.

– Бирээзи Дургун-дур.

– Олар-дыр, олар-дыр.

– Бирээзи Түмендей-дир.

Бичии бооп чорда, Түмендей биле Дургун кирип кээрлер.

К ү ж е п п е й . Че, чүл, чораан чоруунар чогуду бе? Бээр эртип келиңер.

Д у р г у н (*Күжөппейниң чанынга барып олуруп алгаш*). Хевири, чогуу турар-ла чүве-дир, але. Аът кадарчылары-биле чугаалаштым. Бо дүне паараңның чоок-кавызынга чаңгыс-даа аът тургуспас болдулар.

Б и р г и а р а т . Бир эвес аъттарын эртежик эзертеп, белеткеп алза, канчаарыл?

Д у р г у н . Ынчап барза, чүген-чуларын, колун-чиримин бүдүү үзе кескилеп кааптар кылдыр дугуруштувус.

К ү ж е п п е й . Эки болган-дыр. (*Түмендейже.*) А сээң чораан чорууң чүү болду?

Т ү м е н д е й . Тараачыга чедип ужураштым. Силерниң сөзүңерни дамчыттым. Ол ёзугаар болдурарын хүлээп алды.

К ү ж е п п е й . Айыткан өйүн эргтирип болбас, оон башка кончуг айыылдыг деп чүвени билир боор але?

Т ү м е н д е й . Билир, билир. Ону кончуг ылавылап чугаалаан мен.

К ү ж е п п е й . А ачаң-биле ужураштың ыйнаан?

Т ү м е н д е й . Ужураштым. Силерниң сөзүңерни дамчыттым.

К ү ж е п п е й . Чүү дээр кижидир?

Т ү м е н д е й . Төре херээнге киришпес дээн кижидең мен, ам хурээге барып, хелиң саңмаар четтирер деп ор мен, боттарыңар өлүржүп-кыржып туруңар дээш, кара шору-дур. Оон чем эрээн херек чок боор, ол биске эш болбас.

Ү ш к ү а р а т . Ооң биске эш боор шаа кайда боор ийик? Ынавас боор деп бодап-даа турган мен. Хей чорук болган-дыр.

К ү ж е п п е й (*боданып олура*). Эш болбаза-даа, дайзын-на болбаза, ажырбас оң. (*Кезек бодангаш.*) Канчап билир, кандыг-бир доктар-моондак таваржып, Тараачы ынаар четпейн-даа баар чадавас. Ынчангаш дүне база ийи хире кижиден бүдүү ынаар киирбес болза, хоржок. (*Бирги аратче.*) Бирээзинге сен чоруур бооп-тур сен ийин. Сагыжыңга кирер бир кижиден эдертип алыр сен.

Т ү м е н д е й . Бирээзинге мен чоруп көрейн.

К ү ж е п п е й . Сээң чүге ынаар чоруксап турарыңны билип тур мен. Сен ынаар баар болзуңза, хай-халап үнүп болур. Хоржок.

Т ү м е н д е й . Ынаар барбааже, шыдажыр аргам чок кыннып келди. Мени черле чорудуп көрүңер. Оода ооң өлүг-дириин билип ап көрейн.

К ү ж е п п е й . Мени ынаар барыксавайн турар деп бодаар сен бе? Мени чаңгыс уруумнуң өлүг-дириин биликсевейн турар деп бе? Сенден дудак чок ону биликсеп тур мен. Ындыг-даа болза, өжээн сүрген кижидең карак-кулак чок боор чүве. Ынчангаш сен ынаар баар болзуңза, хай-халап үндүрер сен. Хоржок, хоржок.

Д у р г у н . Бирээзинге мен барзымза, кандыгыл?

К ү ж е п п е й . Бир айыылдыг чорукка чораан кижидең болгай сен. Канчаар ужурулуг чүве боор?

Д у р г у н . Дайзыннарны басып, чок кылбаан шагда, кижидең айыылдан черле кайын адырлыр.

Б и р г и а р а т . Ийи айыылга алдырбаан эр, ам база бир айыылга кайын алдырар бо.

И й и г и а р а т . Моон дээре кижидең тывылбас боор. Ол черниң базым санын билир болгай бо.

Шуугаазын аразында «Шын-дыр!», «Эр хей! Чорзун харын...» дишкен үннер үнер. Бирги арат К ү ж е п п е й ни тырта каапкаш, бажы-биле ынаар бир ийинче имнээр.

К ү ж е п п е й (*ынаар ылавылап көргөш, шыңгызызы-биле*). Таңныылда кым ийик?

Д ө р т к ү а р а т (*тура халып келгөш*). Мен-не болгай мен.

К ү ж е п п е й (туруп келгеш). Чүнү көрүп турганың ол? Дайзыннар келген болза, чүү болгу дег-дир?

Д ө р т к ү а р а т (аңгалай берген тура). Хайлыг чүве-дир, чүү болган ирги?

К ү ж е п п е й . Чүү болган ирги деп! Дөө ол көрден. (Бажы-биле имнеп каар.) Көрбээниң ол-дур.

Улус шупту туруп, ынаар көрнү бээр, оларың шырайында хүлүмзүрүг чайыннап кээр.

Улустуң көрүп турган уундан Кузнецов, Араппай беш-алды кызыл шериглер эдертип алган үнүп кээр.

К у з н е ц о в (чоокшулап келгеш). Мендээ, эш Кужепей! (Ооң холун тудар.) Мендээ, эштер! (Улус уурук-сууруктап харыылап каар.) Че, чүл, эш Кужепей, хосталга дээш чаалажыр, мындыг бис бе?

К ү ж е п п е й . Ындыг-дыр-ла, эш Кузнец. Өйү келген. Моон орайтаар болза, хөлү эрте бээр. Бөгүн бис чаалажып үнмес болзувусса, даарта олар бисти базып каар. Ынчангап силерден дуза дилээн улус болгай бис. Кончуг өйүңде келген-дир силер. Олуруңар, чугаалажыыл. (Олуруп алыр.)

К у з н е ц о в . Кызыл партизаннарның командылал чери силерниң дилээнерни чугаалажып көрген. Силерге дузалаары-биле мени баштадыр бодунуң шерин чоруткан. Боо-чемзек база артыктап берген. Бис чаалажып киреринге белең бис. (Олуруп алыр.) Кажан, канчаар халдап кирер деп бодап алган силер?

К ү ж е п п е й . Бо дүне, чер чырып чорда, ийи үстүп алгаш, хеп-хенерген халдап кирер, дайзынны бүрүнү-биле базып, чок кылыр деп белегкенип турар бис: эвээш кезиивис дайзынны алаактырып, Шанчыг адаандан боолап эгелээр, а кол күжүвүс Кадыр-Хавактан хөме таварып кирер деп бодап алган бис.

К у з н е ц о в . Кончуг эки-дир. Дайзынның камгаланыр боочепсээ, күжү кайы хирел?

К ү ж е п п е й . Паараңның дөрт өңчүүнде дөрт пулемёт бардыр. Оон аңгыда, тей кырында үгер-боо тургузуп каан. Бо-ла берге болгаш турар, мындыг-ла-дыр бо.

К у з н е ц о в . Ол пулемёттарны, үгер-боону чок кылыр керек. Д у р г у н . Дүне-даа, хүндүс-даа таңныыл үстүр эвес, канчап чок кылыр ону?

К у з н е ц о в . Баштай оларны чок кылып албас болза, хоржок, улуг чидиригге таваржыр бис, дайзын бисти ойтур шаап-даа болур.

Б и р г и а р а т . Ону чок кылырының аргазы чүл?

К у з н е ц о в . Таңныылдарны дуокаа чок кылып каап шыдаар, эки аңчы кижилер херек.

И й и г и а р а т . Куу сиген сый баспас, ындыг эрлер тыпты бээр болгай аан. Кедерезе, мен-даа чоонган мен!

Ү ш к ү а р а т . Бо шыдаар. Оьтгаан эликти чыпшыр кедеп чеде бээр эр боор!

К ү ж е п п е й . Ындыг кижилер бисте бар харын. (*Кузнецовче.*) Силерниң оонар чөп-түр. (*Дургунче.*) Таңныылдар бир дүне каш катап халажыр ийик?

Д у р г у н . Үш катап: дүне, дүн ортузу чедип чорда, даң караңгызында.

К ү ж е п п е й . Дүн ортузунда кирген таңныылдарны ап кааптар херек. Кымнарны чорутса экил, барган черге дугуржуп алыр бис.

К у з н е ц о в . Шын-дыр. Ындыг эрес эрлер бисте база бар. Оларны кады чорудар бис.

К ү ж е п п е й . Кончуг-ла эки-дир. Биске бодаарга, олар чаа-дайынга өөренип, кажараан болгай. (*Кузнецовче айыткаш.*) Боларның-биле кады чоруур, болардан чарылбас болзувусса, бис кымга-даа, чүге-даа алдырбас бис.

К у з н е ц о в . Бистиң улуг башкывыс Ленин мынча деп өөредип турар: орус-даа, татар-даа — яды кижилер — шунту акы-дунма болганывыс бо-дур.

Б и р г и а р а т . Амы-тынын артынга кагаш, дайзынга удур кады чаалашкан улус акы-дунма болбайн канчаар. Шын-дыр!

А р а п п а й . Чүгле чаа-дайынга-даа эвес, анаада-даа барын-чогун деңге көрүп, ажыл-хожулун кады кылганда база алышкы болур ыйнаан?

К ү ж е п п е й (*туруп келгеш*). Ол шын, эштер! Бо дүне баяат-дүжүметтерниң эң ынаныштыг даянгыгыжы болур камың шеригни чылча шавар деп турар-дыр бис. Дайзынны баскан соонда, чаа ужурну, хостуг чуртталганы тургузар болгай бис. Дайзыннар кандыг-бир арганы тып, биске кандыг-бир хораны халдадып көөр магад чок. Ынчан база боларның ачы-дузазын көөр апаар бис деп бады-дангыраавыс берээл, эштер!

Шуугаазын аразында «Даңгыраглап тур бис!», «Даңгыраглап тур бис!», «Клянёмся!» дээн үннер улай-улай үнүп чоруй баар.

К у з н е ц о в . Эптиг ийи кижии эви багай чээрби кижиден артык. Бистиң аравыска эвивис быжыг болза, кандыг-даа дайзын бисти ажып шыдавас. Ынчангап орус, тыва чоннуң найыралы делгерээр болзун! Ура!

Шуугаазын аразында «Делгерээр болзун!», «Ура!» дээн үннер улай-улай дыңналыр.
Чамдыктары курайлап-даа турар.

К ү ж е п п е й . Эрге-шөлээ дээш, хостуг чуртталга дээш,
аьттанынар!

Улус шууштур үнүп чоруптар. Адак соонда Күжеппей биле Кузнецов үнө
бээрлер.

Хөйнуң күштүг ыры дыңналып үнер:

Октябрьның хувискаалы
Орус черден өөскүп үнген.
Очалаңдан кедилээрин
Орус арат айтып берген.

Баяаттардан хосталырын
Вашкы Ленин айтып берген.
Базындырып чораан арат
Маадырлык тулчуп үнген...

Бір чоорту чиде бээр. Чырык өжер. Чырык катап хып кээрге, кыдат шеригниң
паараңы көстүп турар. Оң талакы авансенада хая кырында оңгу артында пулемёт
тургузуп каан, боолуг кыдат таңныыл бирде хая артындан көстүп кээр, бирде
дедир хая артыңче кирип каап чоруп турар. Сценаның ортузунда өгнуң бир чартыы
көстүп турар, оң талада үлгүүр, ооң үстүндө көжегелеп каан орун, дөрде аптыралар,
оларның баарында ширээ болгаш чавыс, безерек сандайлар. Өг артында солагай
талада хая кырында база бир пулемёт, ооң чанында база кыдат таңныыл эргип
чоруп турар. Оон ыңай сцена дүвүнчө кожа тиккен өглер шуужуп чоруй барган.
Кыдат шериглер; ыяш кириген, суглаан тыва араттар; дүжүметтер үнүп-кирип
чоруп турар. Хүн кезээликтей берген.

Өгдө кыдат шеригниң командир, Балчыр, Шаалай, Чылбак суглар
чугаалажып олурад. Ожук адаанда эжикте хөдел арат.

К ы д а т о ф и ц е р (дөрде сандайда олурад. Чугаазында кы-
дат аян кончуг иле билдинип турар). Силер бо дүржөк Күжеппейни
черле кажан тудуп, чок кылыр силер?

Б а л ч ы р (мөгейип каар.) Бо-даа чөп чедишкен чүвө бо, дээрги
чанчын. Силерден дуза көргүспөс болза, биске күш четтирбес болгаш
айыылдыг апарган кижи. Мону кичээнгейге ап, болгаап көрүңер,
дээрги чанчын. (Мөгейип каар.)

К ы д а т о ф и ц е р (идээргел-биле). Чүвө болза-ла дуза-дуза
дээр силер, ураангайлар, бистиң кыдат чок болза, чаңгыс ай-даа
чурттап шыдавас-тыр силер аа?

Б а л ч ы р . Чүнү айыткаар дээр, аргажок, биче буурай улус-
тур бис ийин, дээрги чанчын.

К ы д а т о ф и ц е р (ханып). Ындыг-дыр, даарта бир салбыр
шериг үндүрүп берейн.

Балчыр . Кончуг-ла эки-дир, дээрги чанчын. (Чылбакче.)
Силер чоруур бооп-тур силер ийин, чаңгы.

Чылбак . Шериг бар болганда, мен ону чүү-даа чок, каш-даа
халытпас, тудуп эkkээр мен, хайыраатылар.

Кыдат офицер (хөделче). Дүжүметтерге чемден эккеп
сал.

Хөдел сөгүрээш, үнүп кээр. Даштыгаа удур кел чыткан Тараачыга ужуражы
бээр.

Тараачы (хөделди бодунче чоокшуладыр имнеп алгаш). Улус
бо дүне камыңнарны чок кылыр деп барган-дыр. Үгер эжик бажын
эртип чорда, алаакче дуюкаа дезип чоруй баар сен. Билдиң бе?
(Хөдел бажын согаш кылыр.) Таныырың идегелдиг эш-өөрүңге база
ынча деп дуюкаа чугаалаар сен, шүве.

Хөдел бажын согаш кылгаш, чоруй баар. Тараачы дедир бар чыда, база бир
кижиге ужурашкаш, кезек чугаалашкаш, ийи тарап чоруй баар. Ооң соонда
ужурашкан-на тывалар аразында бүдүү чугаалажып турар апаар.

Балчыр . Тараачы мында көстүп чоруп турду, ооң чүге
келгени ол?

Шаалай . Бистиң сумудан хавырган мал сүрүп келген.

Балчыр (Чылбакче). Ону, ооң кады келген улузун база
эдертип алыр силер. Боо-чемзээ чок болза, мен үндүртүп бээр мен.

Хөдел донгуу, аяк-сава тудуп алган кирип келгеш, дүжүметтерге шай кудар.

Кыдат офицер . Кызыл орус-биле каттыжып турган
Дарган-оолду канчаар деп бодап тур силер?

Балчыр . Силерде туттуруп келген-не кижидир ол. Силерниң
бодалыңар чүү ирги, дээрги чанчын?

Кыдат офицер . Мен болза ону дораан-на боолап каар мен.
Ол-ла.

Шаалай . Ону дораан-на чок кылып каар деп чугаалап турган
болдур мен ийин. Силер ынатпаан болгай силер.

Кыдат офицер . Дарган-оолду чериңерге апнарып,
өскелерге чижек кылдыр, улуг чыышка бодуңар шиидер силер, а
демги ол кызыл орусту бис даарта боолап каар бис.

Балчыр . Бисте кижини боолап шиидер дүрүм чок улус болгай
бис. Ону канчаар чүве боор?

Шаалай . Эрээдээр дүрүм бар болгай. Өлүр эрээдеп кааптар
херек!

Кыдат офицер. Чейзең-даа дыка-ла мерген-дир! Ураангай дүжүмөттөри шупту мындыг болза, хамык чүвө ам тайбыңчыры ийин!

Чылбак. Чейзең биле бис-даа кызып-ла турар улус бис, дээрги чанчын. (*Балчырже сести аарак көргөш.*) Бистиң чагырчы база... Бо Суруяа чалаң, харын, элдеш кижжи болгаш тур, дүржөк Күжөшпей-биле куда-төрөл-даа чыгыы апарган.

Кыдат офицер. Чүү, кандыг-даа болза, Күжөшпейни үш хонук хуусаа иштинде тудуп эжкээр ужурлуг силер, чаңгы. Ону бажыңар-биле харыылаар силер. Билдиңер бе, чаңгы?

Чылбак (*сөгүрүп кааш*). Билдим, дээрги чанчын.

Кыдат офицер (*хөделче*). Туттурган орусту бээр экке-лиңер де. Хелемечини база.

Хөдел үнүп чоруй баар.

Балчыр (*Шаалайже*). Дарган-оолдуң херээн силер үзүп шиидер апаар-дыр силер ийин, чейзең.

Шалаай. Дыңнап бараан болуйн. А чогу амызын ап шиидер деп чүвени канчаарыл?

Балчыр. Боолап-даа каар болзуңарза, өлүр эрээдеп-даа каар болзуңарза, дөмей-ле — ноян чызаан черинге харыылаар апаар силер. Харыылап-ла шыдаар болзуңарза, канчаар-даа шиидерин бодуңар билиңер.

Ийи кыдат солдат бажының дүгү авыраып, арын-шырайы соолбураып калган Ивановту кирип кээр. Оларның соондан хелемечи — тыва арат. Дүжүмөттөр өрү чайлап бээр. Солдаттар үлгүүр баарынче туруп алып. Хелемечи дүжүмөттөр адаанга олуруп алып.

Кыдат офицер (*хөделче*). Дарган-оолду база эжкелзиннер. Көрүп, ырмазы сынзын. (*Хөдел үңүп чоруй баар. Ивановче.*) Олур. Хелемечи. Садитесь.

Иванов аарзына-аарзына, эпчогу кончуг олуруп алып.

Кыдат офицер. Че, дүжүмөттөр, таптыг көрүп олоруңар, ёзулуг байысаалгадан көргүзүп берейн. Хелемечи, айтырып көрөм, мону бо эртен угуткан болгай мен. Боданган бе, канчанган?

Хелемечи. Вам советовали подумать, что вы решили по этому поводу?

Иванов. Я подумал и решил.

Бир тыва арат хүлүглүг Дарган-оолду кирип кээр. Дарган-оол эжик адаанга олуруп алып, арат үнүп чоруй баар.

Кыдат офицер . Чүү дидир?

Хелемечи . Боданып алдым дидир, аа.

Кыдат офицер . Ол-ла болгай. Канчаар боданып алганыл?

Хелемечи . Что вы решили?

Иванов . Никаких показаний не давать.

Хелемечи . Өчүк бербес деп бодап алдым дидир, аа.

Кыдат офицер (*хорадаанындан ошаш кылынгаш.*) А? Өчүк бербес де? Чок, чо-ок. Өчүк бээр сен! Кончуг таптыг өчүп бээр сен! (*Солдаттарже.*) Хериптицер!

Солдаттар Ивановту чанаштааш, хол, будун баглааш, хериптер.

Иванов (*арай боорда бажын көдүрүп келгеш.*) Будьте вы прокляты! Скоро сметут вас народ и Красная Армия!..

Кыдат офицер . А? Чүү дидир?

Хелемечи . Чон болгаш Кызыл Шериг силерни кара доуракка хөмдүндүр басып каар дидир.

Кыдат офицер (*хорадаанынга шыдашпайн, тура халып келгеш, хул узар тускай демир ап алгаш, отта изиг хулду ускаш, Ивановтун чанаш ооргазынче төкпүшаан.*) Че, кайы хире таптыгдыр? Ооргаң кижиири читти бе? Че, ам өчүп тур! (*Дөргө барып олуруп алып.*)

Иванов ызырныпкаш, элээн дыгылаңайндыр шимчеп чоруй, шыгырт баар.

Балчыр . Ырымы эртип калбаан бе мооңарның, дээрги чанчын?

Кыдат офицер (*тоомчогу-биле*). Ажырбас. Окка хорамча чок, харын эки. (*Солдаттарже.*) Аппарып оңгарыңар!

Солдаттар болгаш хелемечи Ивановту көдүрүп алгаш, үндүрүп чоруй баарлар.

Шалай (*Дарган-оолче.*) Че, кайы хире-дир, көрүп алдың бе?

Дарган-оол (*мөгөйип кааш*). Черле чүү дээрил аан, кижичи көрүп көрбээн чүве-ле-дир.

Шалай . Көрдүң бе, даарта сээң херээңни үзүп шиидер бис. Будулгаазын чокка шуут өчүп бээр сен. Оон башка сээң ооргаңга оон артык от ужудар апаар бис.

Дарган-оол . Кылган херек бар эвес, өчүүр дээш чүнү өчүүр мен мен, хайыраатылар?

Чылбак . Көрдүң бе мону, буруузун көңгүс билинмейн турар язы-дыр бо!

Ш а а л а й . Хүн орайгааны аксың кежи бооп-тур. Оон башка өчүүң үндүр бериптер ийик мен.

Д а р г а н - о о л . Канчаар-даа болза, бодуңар-ла болгаап көрүңер. Кылбаан херээмни кылган мен дей албас мен, хайы-раатылар.

Б а л ч ы р . Өчүк будулдуруп саададыр болзуңза, хей-ле бодуң түрөп, хинчектени бээр сен. Бо дүне боданып ал, даарта шуудады өчүп бээр сен.

К ы д а т о ф и ц е р (*хөделче*). Бо кижини кара-өгге чедирип кааш, бо дүжүметтерге суксундан эккеп кут.

Хөдел Д а р г а н - о о л д у үндүрүп келгеш, ооң кулаанга бир-ле чүве сымыранып каар. Ажыт кире бээрлер.

Б а л ч ы р . Мен-даа узак чоруктуг кижичоруптайн. Силер маңаа хонар силер бе, дүжүметтер?

Ш а а л а й . Эрген база бээр кел чыдар орнунга маңаа хонганы дээр боор.

Ч ы л б а к . Мен-даа маңаа хонар боор мен. Даарта шериг эдертип алгаш чоруур кижичоруптайн.

Б а л ч ы р . Ындыг-дыр. Мен-даа аъттаныптайн. Оон башка саадай бээр боор мен. (*Үнүп чоруй баар.*)

Хөдел көгээржикте арага тудуп алган кирип келгеш, дүжүметтерге кудуп турар. Ол аразында имир дүжүп, чоорту караңгылап кээр. Бар чыткан Б а л ч ы р г а Т а р а а ч ы уткуштур чедип кээр.

Т а р а а ч ы . Чагырчы, шөлөөн ужуражы кааптаалыңар. (*Оң талада хая баарыңга чедип келгеш, олургулап алыр.*) Дүрген-не моон аъттанмас болзуңарза, чүвениң байдалы багай апарып-тыр.

Б а л ч ы р (*коргуп*). А чүү болур деп барган?

Т а р а а ч ы . Оозун чугаалай албас мен. Чүү-даа болза, дүрген-не моон чоруп көрүңер. Артык-үлүү чугаа-домак силерни халашка дүжүрер магат. Айыыл улуг-дур.

Б а л ч ы р (*коргуп сирилевишаан*). Ындыг-дыр. Бак чүве ыңай турзун! Мен-даа чоруптайн. Мында Шаалай чейзең биле Чылбак чаңгы артып калган чүве, оларга база сөстен чедирип көрүңер, дом. (*Дүрген-не чоруптар. Тараачы база чоруй баар.*)

Ш а а л а й (*халаң эзирик апарган*). Чанчын, силер мында мынчап арагалап-дарылап, тамчыктанып чыдырыңарда, чүвениң хөлү эрте бербес деп бе?

К ы д а т о ф и ц е р . Бисте чүү боор? Бис ам дораан-даа белең бис. Харын силер, ураангайларның нояң-дүжүметтери, өөдежок-тур силер.

Ш а а л а й (*улам изигленип*). Бис оон артык канчаар бис? Аът-хөлдү, аьш-чемни белеткеп берген-дир бис. Чалча-хөделди тургузуп каан-дыр бис. (*Арагазын ижипкеш.*) Оон туржук арага-хымыс, аныяк кыстардан өрү эккеп берген-дир бис. Ам чүү херек чүвел силерге?

К ы д а т о ф и ц е р . Чагыргага мелегей, кортук кижилернин орнунга угаанныг, эрес-дидим кижилер олуртур херек. Орустарнын кода-хоорайын өрттедип, боттарын ойладып сывырар херек. Күжешпей ышкаш дүржок үймээнчилерни аткылап каар херек! Херек чүве бо-дур! Билдиңер бе?

Ш а а л а й . Ындыг болганда, силер ону чүге кылбайн турар силер? Ону дораан кылыр херек! Оон башка чүвениң хөлү хөлберип бар чыдар-дыр ийин, чанчын. Бистиң нояннар-даа, чагырчылар-даа ону ожаарбайн турарлар. Мен ону билип турар мен.

Ч ы л б а к (*эзирип элээн улгады берген*). Шак-ла ындыг, дээрги чанчын. Бистиң чагырчы черле шокшуп бербес. Бо чейзең биле бис ону кончуг эки билип турар бис. Бир эвес бистиң бо чейзеңни чагырчы кылып каар болза, хамык чүве чайгаар-ла саанайнып турар апаар.

К ы д а т о ф и ц е р . Ындыг-дыр, дүжүметтер, боданып көрейн. Амдызында барып, дыштанып, ноюрзап алыңар, дүжүметтер.

Ш а а л а й . Ындыг-дыр. Бис-даа барып удуп алыыл. (*Үнүп тер.*)

Ч ы л б а к (*Шаалайның соондан үнүп келгеш*). Силер-даа чүү боор, чудаан Дарган-оолду өлүр эрэдеп кааптыңар, а мен Күжешпейни туда шаап эккээр мен. Ооң соонда Чааты, Торгалыгның орустарын өрттедип үндүрүптөр бис. Ооң соонда... (*Чугаалажып чоруй баар.*)

Ол аразында дүн дүжүп, караңгылап кээр.

К ы д а т о ф и ц е р . Демги кызыжакты барып эккел. Маңаа чигир-чимистен база салыр сен.

Хөдел үнүп чоруй баар. К ы д а т о ф и ц е р думчуу-биле бир-ле аялга ырлап, орундөжөөн удуур кылдыр белеткеп кааш, идик-хевин эде тырткылап, көрүнчүкке көрнүп, бажын суйбап, дыранып турар. Хөдел биле Сүрүңмааа көстүп кээр.

С у р у н м а а (*тура дцшкеш, чанннып*). Күжүр акый, өршээп көрүңер, мени салыптыңар.

Х ө д е л . Сени салыптарга, мени боолап каар-ла болгай.

С у р у н м а а . Ынчаарга иелээ дургуннай берээл.

Х ө д е л . Дургуннап, кайнаар дургуннаар сен? Долгандыр таңныл тургузуп каан, кижичи эртер чирик чок.

Сүрүңмаа. Мындыг чүдек-бужар чүве көөр орнунга, өлүртүп кааны дээре ыйнаан.

Хөдел. Дыка муңгарава. Кандыг-бир аргазын бодап, кажарлап тургаш, дүн ортузу чедип алзыңза-ла, ажырбас сен.

Сүрүңмаа (*сонуургал-биле.*) Ооң соонда чогуум чүү болурул?

Хөдел. Ооң соонда бо хамык хай-халап тайлы бээр. Че, чоруул. Оон башка ат болу бээр бис. (*Өггө кирип кээрлер. Сүрүңмаа эжикте турар.*)

Кыдат офицер (*амырап.*) Аа, дуңмазы, чедип келген-дир аа? Бээр, өрү олуруңар. (*Сүрүңмааның чанынга маңнап чеде бергеш, дөрже чыгай идип турар. Сүрүңмаа дедир чүткүңүр. Хөдел бүдүң бажы-биле имнеп каарга, чөрүй-чөрүй, барып олуруп алыр.*) Ол-ла болгай, дуңмазы, ол-ла болгай! (*Хөделче.*) Шымда, чигир-чимистен сал!

Хөдел (*үлгүңүрдөн боова, конфет уштуп эккелгеш, Сүрүңмааның баарынга ширээ кырынга салып бээр.*) Чемнен, дуңмам, чемнен. (*Бүдүң карак басышаан, «чемнен» деп бажы-биле имнеп каар, домбудан шай кудуп бээр.*) Чемде кем бар эвес, эки чемненип ал.

Кыдат офицер (*хөделче.*) Че, сен-даа чоруй бар. Бо дуңмайга мен бараан болгай мен аан. Даштын таңныылга чоруй бардым деп чугаалап каг.

Хөдел үнүп чоруй баар. Өг артында таңныыл көстүп каап чоруп турар.

Сүрүңмаа (*баарында чемден алмаңгырлап чип чоруй, ара кааптар.*) Чемге хөңнүм чогул.

Кыдат офицер. Дем хөдел чүү диди оң? Ийе, чемде кем чок. Чемнен, чемнен, сарыым. (*Арага куткаш, ширээ кырынга салып каар.*) Арагадан база чооглап көр. Адың кымыл?

Сүрүңмаа. Сүрүңмаа дээр.

Кыдат офицер. Су-линь-маа? Чараш ат-тыр. Кыдат кыстар ады-биле дөмей-ле. Бистиң кыдат кыстар чараш-ла. Ындыг-даа болза, сенээ четпес. (*Араганы алгаш, сунар.*)

Сүрүңмаа (*аякты тутпас.*) Арага ижип көрбээн мен, шыдавас мен.

Кыдат офицер. Өөренип ал.

Сүрүңмаа. Эртем эвес, аңаа өөрөнгөш чоор ону. Бодуңар чооглап алыңар, харын.

Кыдат офицер (*араганы ижипкеш, Сүрүңмаа-биле кожа олуруп алгаш.*) Кыс кижжи ыңдыг ааспырак болбас. (*Холун Сүрүңмааның эктинге салгаш, бодунче чыыра тыртарын оралдажыр.*)

Сүрүңмаа (*эктинде холду ап октапкаш.*) Холуңар ыңай кылыңар.

Кыдат офицер. Кыс кижиндыг каржы болбас, сарыым. Кыс кижин уян, чассыг болур ужурлуг. *(Холун база-ла Сүрүңмааның экинге эккеп салыр.)*

Сүрүңмаа *(тура халып келгеш).* Силерниң Кыдатта база мындыг бе, улус кадайларын, уругларын шеригге эккеп берип каар?

Кыдат офицер *(база туруп келгеш).* Силерни бистиң кыдаттар-биле канчап дөмейлээр чүвөл? Силер дээрге черлик улустур силер...

Сүрүңмаа *(үзе кирип).* Бис черлик-даа болзувусса, силер ышкаш эвес, арын-нүүр деп чүвени билир бис. Силер ындыг чүве билбес, араатаннар-дыр силер!

Кыдат офицер. Хош! Сен ышкаш черлик херээжоктар кыдат чанчынга эргелеттирип, чассыгтырары дээрге улуг аас-кежиндир. *(Сүрүңмааның чанынга чедип келгеш.)* Дыка кедерева шүве, кызыжак. *(Сегирип алгаш, орунга чыгап чедире бергеш, чыттыр база бээр. Сүрүңмаа ийи-буттап тевер орта, орун баарынга ойтур барып дүжөр.)*

Сүрүңмаа *(тура халып келгеш, кыскаш сегирип алыр).* Ам келзинзе, бажың чара шааптар мен!

Кыдат офицер *(тура халып келгеш, алгырар).* Таңныыл! Таңныыл!

Таңныыл *(кире маңнап келгеш).* Чүү болган, дээрги чанчын?

Кыдат офицер. Бо херээжокту сайга олуртуңар!

Таңныыл үне халааш, сай эдектеп эккелгеш, ожук адаанга төп каар. Оон офицер-биле иелээ Сүрүңмааның холдарындан, буттарындан хүлээш, сай кырынга дискетендир олурткаш, ийи холун өрү алзы азып каар.

Таңныыл. Ам мээң херээм бар ирги бе, дээрги чанчын?

Кыдат офицер. Чок. Чоруй бар. *(Таңныыл үңүп чоруй баар.)* Таптыг-дыр бе? *(Сүрүңмаа ыттаваас.)* Чымчак орун кырынга чыдыксазыңза, мени оттуруптар сен. *(Орунга барып чыдып алыр. Чырык өже бээр.)*

Тыва арааттар ийилеп, чаңгыстап сцена дүвүнчө дуокаа үнүп чоруп турар. Оларның аразында чамдык кижилер боолар-даа туткулал алган.

Өгнүң артыгы талазында боолуг таңныыл көстүп келгеш-ле, эжикке четкеш, дедир ажыт кирип чоруй баар. Өгнүң бетин талазында Түмендей үңгеп кел чыдар. Чырык чүгле оларның кыры-биле эдерти хып турар. Түмендей таңныыл көстүп кээрге, шимчевейн баар, ажыт кире бээрге, үңгеп чоруптар. Ынчап чорааш, эжикке чедип келгеш, кедеп туруптар, таңныыл бир көстүп келгеш, хая көрнүп бар чыдырда, оң кырынче халый бээр, бижек кылаш дээр, шоолуг эвес, киргирээш үн бук дээр. Оң талада хая баарында таңныыл ону дыңнап кааш, боозун белеткенип алган дыңнаалап турар, чүве шимээн чок боорга, ажыт кирип чоруй баар. Түмендей өгге кире халып кээр, орун кырында офицер туруп орда, оң кырынче

халый бергеш, хурежип-ле үнер, бирде бирээзи кырынга кээп, аңдарлып-дүндерлипле турар. Адак сөөлүндө Түмендей офицерниң кырынга келгеш, ооң боостаазындан сегирип алып, кезек болганда, офицерниң холдары салдына бээр. Түмендей туруп келгеш, офицерни тепкилеп көөргө, оозу шимчeves. От шаккаш, лааны чырыдыптар. Сүрүңмаа бажы халая берген, шимчеш дивейн, астына берген олуар. Түмендей ооң хол, будунуң хүлүглерин бижжээ-биле одура кескилээш, көдүрүп алгаш, үне маңнап чоруй баар. Чырык катап өже бээр. Өгнүң бетни талазы-биле Дургун болгаш бир кызыл шериг үңгеп кирип кээр.

Кызыл шериг . Таңныыл чүге чогул?

Дургун . Турар ужурлуг. *(Эжикке чедир үңгей бергеш, эжин бодунче имнээр.)* Бо чүү боор?

Кызыл шериг (суйбап көргөш) . Таңныыл боор. Боозу бо чыдыр. Бир кижги бисти мурнапкан-дыр. Ам өске таңныылга бараал. *(Оң талаже үңгеп чоруптарлар.)*

Дургун биле кызыл шериг хаяның баарынга чедир үңгей бергеш, кедеп туруптарлар. Таңныыл көстүп келгеш, дедир эргиле бээр орта, кызыл шериг соондан халый бергеш, ойтур октап алып. Аксынче пөс дыгааш, хүлүп каарлар. Ол аразында чер чоорту чырып кээр. Өгдө чыткан офицер хол, буду шимчезе-шимчезе, ковайып кээр, ыңай-бээр көрдүнүп чоруй, туруп келгеш, кыпсынчыг кылдыр кышкырыптар. Ынаар күштүг частышкын дыңналыр. Кезек бооп чоруй, оң талада боо даажы дизиңейнип үнер. Идик-хевин шала кеткен, боолуг, боо чок кыдат шериглер өглерден үне халыжып, уш-баш чок боолап, ыңай-бээр маңнажып, окка таваржып өлүп-даа турар. Оларның иштинде бөөлдөш Шаалай, Чылбак база ыңай-бээр маңнажып турар. Ол аразында солагай таладан оон-даа артык күштүг боолашкын дыңналып үнер.

Өгдөн кыдат офицер үне халып келгеш, Дургун биле кызыл шеригни көрүп кааш, хол боозу-биле боолаптар. Дургуннуң холунче балыглаптар, кызыл шериг кыдат офицерни боолап кааш, Дургуннуң холун шарып олуар. Солагай таладан Күжепей, Кузнецов баштаан орус, тыва партизаннар «Ура!», «Кууг!» дижип алгырышпышаан, боолап кирип кээр. Оң таладан база-ла ураалап, кууглап алгырышпышаан, тыва партизаннар киргилеп кээр. Сцена дүвүндөн паараңга турган тыва хөделдер болгаш шериглер үнүп кээр. Күжепей биле Кузнецов оң талада, Дургун биле кызыл шеригниң чанында хая кырынга үнүп тургулап алып. Сцена дүвүндө даглар бажындан кызыл хаяа үнүп, хүн чайынналдыр чырып кээр.

Улус аразында Тараачы биле Дарган-оолга четтирип алган Иванов, Сүрүңмаа, Арапай, Түмендей суглар үнүп келгеш, Дургун биле кызыл шеригниң чанынга кээп тургулап алып.

Күжепей . Хоор чон, эш-өөр! Кызыл шеригниң ачы-дузазы-биле бөгүн Тывада эрги ёзунуң эң күштүг баганазын сый шаап дүжүрдүвүс. Дөө ол бисче уткуй үнүп орган хаяалыг хүн дег, чаа ёзунуң эгези бо-дур. Эрге-шөлээни туюулунга чедир чаалап алыры, чаагай чуртталганы тудары ыңдыг-ла белен эвес. Бистиң мурнувуста бергелер ам-даа хей, демисел ам-даа элек. Ындыг-даа бол, орус улус-

биле акы-дуңма найыралывыс турда, эриин ашкан Улуг-Хемниң кызыл үери дег, кандыг-даа моондактарны чире шаап эрте бээр бис!

Эрге-шөлээ, улуг башкы Ленин мөңге назыда делгерээр болзун!
Ура!

Күштүг «Ура!» ынаар чаңгыланып чоруй баар.

Төнгөн.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Дарган-оол биле Күскелдейниң чугаазында яды араттарның амыдыралы канчаар илереттингенил?
2. Сүрүңмаа биле Дургун чүнү чугаалап келгенил?
3. Дарган-оол сугга кээп турган улустарның омур-хевири тодарадынар.
4. Кызыл Шеригниң деткимчези-биле чоннуң тиилелгезин көргүскенин чугаалаңар.

Шииниң дөгөрезинге хамаарышкан онаалгалар

1. Чогаалдың композициязын, сюжедин тодарадыр.
2. Шиини чүгө «Кызыл үер» деп адааныл?
3. Социал болгаш национал чөрүлдээлерни көргүскенин чугаалаңар.
4. Шииниң кол киржикчилеринге характеристикадан беринер.
5. Найырал дугайында дыңнадыгдан белеткээш, чугаалаңар.
6. Шиинде улустуң аас чогаалын канчаар ажыглаанын тайылбырлаңар.
7. Бир көргүзүгден шилип алгаш, рольдап номчуңар.

ҮЕМ БОЛГАШ ҮЕ-ЧЕРГЕМ ДУГАЙЫНДА

Шүлүглел

I эге

Ада-ием

анаа чон дег,
бөдүүн улус,

Алдаржыдып,

мактапкы дег чүве-даа чок:

Өспөс,

төнмөс

чеди кызыл өшкүлөрлиг,

Өлө,

шилги

ийи хайдак инектерлиг,

Чайын,

кыжын

багдан салбас

чаңгыс аъттыг,

Чаъста,

хатта чаглак болбас

самдар өглүг.

Ында

онза

кижи кайгаар чүве-даа чок,

Ындыг чолду оя базар орук турбаан.

Авам

шевер:

ине, чүскүүн

холдан салбас,

Аалдарның айбызындан адырылбас,

Одун көзөп,

чемин чылдып четтикпейн баар,

Орайга дээр

хөндүрүлбейн, ора хүнзээр.

Сактырымга,

ине-биле

муңгаш черден

Чаа орук үндүр изеп органзыг-даа.

Ужук соондан туттунган чон

чүьгүн угбайн,

Ужуп,

туруп,

тендиңейнип чораанзыг-даа.

Ачам

дарган:

маска, дөжү анаа чытпас,

Ары-сары хүннү бадыр

каңгырткайнып,

От дег

кызыл демир-биле

чугаалажып,

Орай кежээ соодун доозуп, үнү чидер.

Маска туткан ачам холун көөрүмге,

Маадырның хылыжын соп органзыг-даа,

Өгнү долган демир даажын дыңнаарымга,

Өжү хайнып,

кыйгы салып турганзыг-даа.

Ада-ием
анаа чон дег,
бөдүүн улус,
Алдаржыдып,
мактапкы дег чүве-даа чок:
Түрегделдиң
хөөн калыр ажыг аагын
Дүвүнге дээр долдур пактап, мага ханган.
Оттуг кезек орну ышкаш,
читпес сорбу
Ооргазында өрү-куду судакталган.
Ында
онза
кижи кайгаар чүве-даа чок,
Ындыг шаажаа
чонум чартыы таңмалаткан.
Шала күскээр,
дуруяалар чанып турда,
«Сарыг-думаа»
аалдар кезип чылбыртып кээр,
Эжиин ашкан өглеринден
чааскаан үнмес,
«Эрлик-Хаанның оранынче»
өөрлүг чанар./
Чадаг кижиг көзүлбейн баар,
кулузун дег,
Чаагай тараа
сыпка хевээр эвереп каар;
Бажын дозар хавытчы чок, ээн малдар
Барган уунче талыйгаштың аңзый-даа бээр.
Хатты дозуп,
өскээр углаар арга бар бе?
Хайлыг хамчык өөвүстү ойбайн барган.
Аарыгның сөөк аспаа
шалба салбас.
Алдын тында өлүм доңун канчап чежер?
Хомудалын,
муңгаралын хойлап алгаш,
Авам, ачам
човалаңны угбайн барган,
Хостуг шөлөөн,
өөрүшкүлүг чурттаксаанын
Ажы-төлгө
өнчү кылдыр арттырып каан.

Аарыг-аржык,
өлүм-чидим өөскүзө,
Ажа-чилби
лама,
хамнар
амыраарлар:
Чөнүктөрнүң,
чаштарның-даа
боскун кезип,
Сөөлгү малын
«барылгага» сүрүп аарлар.
Артып калган ийи-чаңгыс малывысты
Аштаан бөрү,
лама, хамнар үлежиң чээн,
Самдар өөвүс базырып кааш,
акым-биле
Салымывыс оруун дилеп чоруп каан бис.

II эге

Кайнаар баарыл?
Өскүстөрнүң чолу чаңгыс —
Каяа-даа бол,
хөлечиктиң оруун часпас.
Чалбаа-Мээрең аалыңга
күскээр кыжын
Чалча-кулдун аар үлүүн чүктөп алдым:
Сылдыстыгда тура халыыр,
одун кыпсыр,
Чылбай шайга кара далган булгап чигеши,
Кажжаада хой үндүр сүргөш,
куруг хүнзээш,
Кара кежээ өөэдиккен чанып кээр мен..
Арай кежээ
даштыгаа кээп,
мени чытгааш,
Арткан үвү —
бырдаан боозун чүктей каапкаш:
«Амдыы чылын
шала часкаар келир мен» — дээш,
Акым Маадыр менден чарлып чорувуткан,
«Өгбелерим күзөп чораан,
тоолдап кааны

Өөрүшкүнүң оран-чуртун дилээр дээн бе?

Азы чүл аан,

Алтай, Танды сыннарының

Адыг, бөрү араатанын аңнаар дээн бе?..»

Аалга,

черге

аштап,

доңуп,

көрбээним чүл?

Кандыг бодал хөрээм долуп, кедеретпээн?

Авам, ачам ажыын ажып,

акым сактың,

«Халак!» деп сөс чеже катап адаваан мен?

Хире-хире

караам чажы дөстүндүрбейн,

Кирбиктерге дожаңналдыр доңуп калыр.

Хырааландыр чаржай берген иштим-баарым

Кымга баргаш,

чылыктырып, эргизер мен?..

Анай-хаактар хадый берген.

Чай-даа дүшкен.

Акым сураг.

Сагыжым-даа сагың эвес!

Чалбаа-Мээрөң кажаазында хоютку дег,

Самдар негей,

дүктүг чүвүр сөөртпүшаан мен.

Чанагажым чажырыптар хептен туржук,

Чаңгыс катап хырным тоттур чемненмээн мен.

Халас чирткен күжүм долуун

байдан негеп,

Кандыг ноян чызаанынга билдирер мен?

Дүвүрөңчиг айтырыглар сагыжымны

Дүне,

хүндүс амыратпас болу берген:

«Чаңгыс-даа шак анаа орбас

чымыштыгыңың

Ядаралдан адырылбас ужуру чүл?

Эргээн безин шимчеш кылбас

маңгыстарның

Эгээртиңмес

эттиг-малдыг чоруур чүзүл?

Чүге ыңдыг,

буян,

чөптү сагывазыл?

Хостуг хатка шыңганывыс шыдал кирген,
Холдарывыс

хылыш туткаш,

карбаш кынган,

Дөңгү,

саакты,

кинчи-бекти

чуура шапкаш,

Төөгүнүң тамызынче октапкан бис...

Чалбаа-Мээрең,

Билчээ-Чаңгы —

дүжүметтер

Чагыргазын,

хоойлузун оскунза-даа,

Дужаалы чок,

чиңзези чок дээрден башка,

«Дузалакчы»,

«Тергиилекчи» болу берген,

Кожуун, суму албанынче шургуп кирген,

Кодан сыңмас эди-малы хевээр арткан.

Актыг шын дээш,

соккулашкан дайынчының

Амы-тыны оскундурган ужуру чүл?

Хөйнүң күжүн

саргылар дег

чазый байлар

Көңгүс халас

чежеге дээр сыырарыл?

Чазаавыстан айтырзын дээш,

Кызылдыва

Сарыгбайны

сургап-сургап аъткарган бис.

Ишкээр көжүп киргелекте,

киживис бо

Ленин башкы

номнал-чарлыын

сөглөп келди:

«Этти-малды ээзи болур

ядыы чонга

Эгидип бээр ужурлуг» — деп мындыг болду.

Феодал,

байлар

анаа,

тайбың

дүжүп бээр бе?

Мези арның,
тынга халдап,
халып келген.

Партизаннар
шыгжаан боозун,
дайза огун

База катап холга алыр үе келген.
Дээрбечини томаартыр дээш,
эжим-биле

Демиселдин чоруун кылып, аъттанган бис.
Чадаанага,
Хөндергейге,
Бора-Шайга

Чайга чедир дайзын-биле согушкан бис.
Дайзын дээрге
араатан дег,
хөңнү кара,

Дамдыкталдыр соктурза-даа,
өжүн салбас —

Каш кижиге дүжүп бербейн,
десе берген

Кашпал хемге изин истеп, сүрүп чор бис.
Кезин тырткаш,
кокпаа салган ая ышкаш,

Хенертен-не
кедээвисте боолар этти.

Тиилелгениң
долуу улуг:
ончалалга

Дириглерниң аразында Сарыгбай чок.
Ындыг ажыг
акым соонда
көрбээн боор мен.

Сактырымга,
чааскаан калган ышкаш болдум.

Тиилелгеже
холдан салбайн
чедип чораан.

Төөгүнүң чалымында оюп бижээн
Дөртөн беш чыл
балаттынмас
мөңгө артар:

Тенек аарыг араатанны чылча шапкан,
Делегейниң тынын алган
Маадыр —
бис бис!

VI эге

Дөргөн үш чыл —
назынымда уттундурбас —
Төөгүнүң тамызынче дүже бербээн,
Амы-тыным,
өзүм-баарым болу берген:
«Ада өлүр —
оглу артар» дижир болгай,
Оруспайым чаага барып өлүр чылын
Ооң оглу
эрте чазын төрүттүнген.
Кедизинде
чаагай чолду төлгө күзөп,
Кенним оглун
Чолубай деп адап алган.
Делегейде
бистиң-биле деңнешки дег,
Дөлгөм базым кылып шыдаар
өске чурт чок.
Чыл-ла болур,
базымывыс улам херлир,
Шыдалывыс
улам дендээр,
тоолзуг чон бис.
Дөргөн дөрт чыл.
Кадыр артты арта базап,
Араатанны
ижээнинче сындыр кооглап,
Дөвүнчүкче
көшкелендир кудургайлап,
Адак сөөлгү тулчуушкунче кирипкен бис.
Дөргөн дөрт чыл —
намдарымда, читпес кертиг
Чоргаарланыр,
ооргаланыр
ынак ием —
Төлү көвей Россияның бүлезинде

Кажан,
кымның
тоолдаанын
дыңнаваан мен,
Караам элээн,
ескен черим шырай-арны
Каш-ла чылда
таныттынмас болу берген.
Аъттыг кижиге, чүктүг шары шөө сөөрткөн
Аргамчы дег,
дыйлаңнашкан кокпалар кай?
Караңнаштыр
машиналар
каржып эрткен
Каалама
шоссе орук
согунналган;
Салдам,
Ийниң довураан баспаан,
сураан дыңнаан
Тоолайлыгының кадарчызын көрүүңерден:
Самолётка олурупкаш,
кылаң дээрлеп
Доора-Хемде кудазынга аалдап баар-дыр.
Караш кынныр чүве-даа чок,
ээн чыткан
Хараганныг Кара-Шадым канчап барган?
Ончаланмас
кодан-кодан колхоз сүрүү
Ооргаларны,
ойну-чикти шыва алган;
Шары-биле
хүннү бадыр тендиңейнип,
Чарып чораан
чаңгыс-ла шаң
дилиндээм чок:
Чарыш аъды маңнап четпес хову дургаар
Чаагайы
кулузун дег,
тараа шыпкан.
Чуртум эргип,
төрелимге аалдап келдим,
Оруспайым төрүттүнгөн
хонажы кай?

Шугумналдыр

суурну кешкен

кудумчуда

Оглум адын эдиледип, бижип каан тур;

Чайын,

кыжын

казыргыга хеме каксып,

Самдараңнаан өөм орну кайда барган?

Соңгалары хүлүмзүрээп бажыңнарны

Чодураалар чечектери шуглап ап-тыр.

Совет Тывам

чылдың өзүп,

шыдал кирген,

Чолубайым

чурту-биле деңге өскөн.

Эртемнерниң

кайызынга туралыг сен —

Эжиктери

дөгерези

сеңээ ажык.

Даглыг черниң орлу болгаш, ынчалчык бе,

Дагжы болган,

Кара-Дагны өттүр үттеп,

Хову-Аксы кобальтызын ушта казып,

Коммунистиг тудугларны каңнап турар.

Оглум орлу

кылыр ишке

адазы дег,

Олут билбес,

карак кызыл,

чонун дөзөөп.

Ада-ие кандыг ийик?

Ажыл-ишке

Ажы-төлү

кежээ болза,

өөрүп мактаар.

Совет Тывам

хөлбелчиннээн тугунда-даа,

Чолубайның

делгем,

чоргаар

хөрээнде-даа

Дээрде хүн дег,
Ленинниң чуруун сиилбээн.
Дээди шаңнал
ону сөглөп, чайнап турар.
Алдын хүннү көргөндөн бээр
амга чедир
Алдан тос кыш бораанынга хөрүктөттүм,
Айның,
бестиң
чечектерин саглаңнадыр
Алдан тос чай
белек кылдыр меңээ сунду.
Чээрби вектиң —
узун дөштүн
чартыын эрткен,
Чеден харның бедиинде кээп, харап ор мен.
Човаландан
чыргалаңче шөйлү берген,
Чонум эрткен
улуғ оруу көстүп чыдыр:
Дайын-чааның
төлеттинмес когаралы,
Солдаттарның
өлүмү чок маадыр чоруу,
Тайбың иштиң
эгээртинмес бергелери,
Чогаадыкчы чаяалганың үүлези,
Октябрьда тура халаан базымывыс,
Октаргайже
кымны мурнай ушканывыс —
Дөгөрезин
чаңгыс-даа чыл эрттирбейн,
Төөгүвүс,
эреге дег,
дизиш каан-дыр.
Базып эрткен истеривис шуптузунда
Магаданчыг амыдырал тыптып хөгжээн:
Куруг чыткан,
куургактыг ховуларның
Куму читкен,
чечек шыпкан,
чимис бүргээн,
Соок оран
куржаа эрип,
дирлип келген,

Солаңгылай
хоорайлар херелденген.
Кажан,
кым-даа дыңнап көрбээн
солун тоолда
Кайгамчыктыг,
хуулгаазын Маадыр —
бис бис!

Ленин
бисти
Октябрьда
баптап алгаш,
Караңгыны
чайынналдыр чырыткылап,
Ханы,
дүш чок тамылардан
чайлай чедип,

Бөгүнгү
бо
чуртталгага кирип келген.

Ленин
бисти
амдыгаа дээр
холдан салбаан,

Дайзын
диттип,
халып келзе,
ойтур октап,

Тайбың иштиң
чымыжынга
шыдал кирип,
Мөңгө чыргал туюулунга чедире бээр!

Айтырыглар болгаш оңаалгалар

I эге

1. Ада-иезиниң эт-севин, мал-маганын көргүзүп бижээнин чугаалаңар.
2. «Авам шевер», «Ачам дарган» деп эгелээш бижээн одуругларга тайылбырдан бериңер.
3. «Шала күскээр, дуруяалар чанып турда» чүү болганыл?

II эге

1. Оолдуң Чалбаа-Мээрэң аалынга хөлөчиктеп турганын чугаалаңар.
2. Маадыр-оолдуң боозун чүктөпкөш: «Амды чылын шала часкаар келир мен» — дээн чугаазы чүнү сагындырып кээр-дир?
3. Чүү деп «дүвүрөңгич айтырыглар» оолдуң сагыжын амыратпайн турганыл?

IV эге

1. «Чону — чоорган, көвү — хөйлең» деп үлегер домактын утказын тайылбырлаңар.
2. Сарыгбай деп кымыл?
3. Кымын кый дээни-биле «Дөңгү, саакты, кинчи-бекти чуура шапкаш, төөгүнүң тамызынче октапкан бис» — дээн-дир?
4. Сарыгбайны Кызылдыва чүгө аъткарганыл? Ол чүнү сөглөп келгенил?
5. Сарыгбайның маадырлыг чоруун чугаалаңар.

VI эге

1. Шүлүглелде «Ада өлүр — оглу артар» деп үлегер домактын утказын тайылбырлаңар.
2. 1944 чылда болган төөгүлүг болуушкуннарны чугаалаңар.
3. Тывада чаартылгаларны шүлүкчү канчаар чуруп көргүскенил? Анаа Чолубайны кижилгезин канчаар илереткенил?
4. «Чеден харнын бединде» кырган чүнү харап көрүп олурар-дыр?

Шүлүглелдин дөгөрезинге хамаарышкан онаалгалар

I. Эге бүрүзүңге берген онаалгаларны болгаш айтырыгларны долузу-биле харыылап тургаш, шүлүглелди дараазында план ёзугаар чугаалаңар.

1. Ада-иези «анаа чон дег, бөдүүн улус» чораан.
2. «Чалча-кулдун аар үлүүн чүктей» берген.
3. «Танды-Тыва арат чону тура халаан».
4. «Ленин башкы демиселче... кый дээн».
5. «Кайгамчыктыг үжен чылдар уттундурбас».
6. «Дөрт чыл чыгам... согушкан бис».
7. «Совет Тыва... төрүттүнген».
8. «...өскөн черим шырай-арны каш-ла чылда таныттынмас болу берген».

II. Маадыр-оол, Сарыгбай, Оруслай, Чолубай болгаш тоожукчунун овор-хеверин тодарадыңар.

III. Шүлүглелде В.И. Лениннің төөгүгө ойнаан ролун чугаалаңар.

IV. Тыва улустун төөгүлүг эргкен оруун шүлүглелде сирип көргүскенин, чогаалдың социал-төөгүлүг ужур-утказын тайылбырлаңар.

V. Шүлүглелде чогаалчының хереглээн уран-чечен аргаларын тывыңар.

VI. Алдыгы эгеде «Ажы-төлдүн хеймериннің чолу ындыг» деп одуругдан эгелээш, «Дээди шаңнал ону сөглөп, чайнап турар» деп одуругта чедир шээжилеп алыңар.

Немей номчуур чогаалдар

- С. Пюрбю «Күзел», «Ынакшылды камнаар херек», «Орланак».
- Л. Толстой «Хаджи Мурат».
- В. Шекспир «Ромео биле Джульетта».

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАДА ТӨӨГҮ-РЕВОЛЮСТУГ ТЕМА

Тыва литератураның тыптып, хөгжүп келген оруунуң дургузунда төөгү-революстуг тема ооң кол темазы бооп келген.

Үжен чылдарда тыва литературага араттарның чаа амыдыралын чуруп көргүскен шүлүктөр болгаш чечен чугаалар-биле чергелештир шии чогаалы кол черни ээлеп турган. Ооң чижээнге революция мурнунда тыва араттарның түрегделин көргүскен С. Токаның «Херээжен», В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот», С. Сарыг-оол, Б. Хөвөңмей, М. Кызыл-оол оларның «Хаан хоойлузу», М. Мунзуктуң «Кургулдайым үзе адыпты ышкаш, кадай» болгаш өске-даа шиилер хамааржыр. Бо шиилерде ноят-дүжүметтерниң, лама-хамнарның болгаш байларның кара туразында аажылап турганын көргүскен. «Херээжен» болгаш «Кургулдайым үзе адыпты ышкаш, кадай» деп шиилерде яды кижилерниң дарлакчыларга удурланышкыны база көстүр.

Эрткен төөгү темазын улам ханыладып, иштикиниң болгаш даштыкының дарлакчыларынга удур яды араттарның 1883–1885 чылдарда бооп турган боо-чепсектиг тура халыышкынының дугайында В.Көк-оол «Самбажык» деп шиини, С.Сарыг-оол «Алдан дургун» деп романны бижээн.

Өске национал литератураларда дег, тыва литературада бодунуң амыдыралчы ужур-дузазын кажан-даа чидирбес, боду кажан-даа эргижиреп болбас темалар бар. Оларга Октябрь болгаш Тываның улусчу революциязының темазы хамааржыр. Бо төөгүлүг улуг темага тыва чогаалчылар барык-ла дөгөрези боттарының шиилерин, тоожуларын, чечен чугааларын, шүлүглелдерин болгаш шүлүктөрин тураскааткан. Оларның тодаргай чижээнге С. Токаның «Араттың сөзү», С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романнары, С. Пюрбюнүң «Чечек» деп шүлүглели болгаш «Кызыл үер» деп шиизи, О. Саган-оолдуң «Оттуушкун» деп шиизи, С. Сүрүң-оолдуң «Озалааш хем» деп тоожузу, К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романы хамааржыр.

Бо чогаалдарның онзагай чүүлү болза, оларның авторлары революция үезинде тыва улустуң амыдыралын хандыр билип, ол амыдырал чаңгыс черге доктаап турбайн, бурунгаар хөгжүвүшпаан, демиселде турар деп чүвени реализмниң методу-биле чуруп көргүскенинде бооп турар.

Үжен чылдарның тыва чогаалдарында база бир кол темаларның бирээзи Совет Эвилелиниң дузаламчызынга даянып алгаш, бурунгаар хөгжүп орар Тывада чаартылгаларның темазы болур. Ол чаартылгалар бүгү Тываны шыва алган турган. Араттарның чаагай

амыдыралын тыва чогаалчылар боттарының чогаалдарына чурувушаан, ону чоннуң эрткен төөгүзү-биле холбап, бо бүгүнү улусчу революцияның ачы-хавыязы кылдыр көргүзүп турар.

Тываның ажилчы чоннары Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринден эгелээш-ле, улус ажил-агыйының бүгү адырларын фронтунуң эрге-ажыына, гитлержи эжелекчилерни чылча шавар сорулгага чагыртып, дайын үезиниң байдалына таарыштыр эде тургузуп, эрес-маадырлыг ажилдап эгелээн.

Тыва литература чоннуң ол ыдыктыг херээнге идепкейлиг киржип, ооң дайзынга килеңнээн чогаалдары бүгү чуртка шапкыны-биле тарап турган. Тыва чогаалчылар боттарының ол чогаалдарына улусчу революция үезиниң амыдыралы-биле сырый холбап, феодалдыг ёзу-чурумнуң дерзии чоруун сойгалап турган. Ындыг тема болгаш идея-биле С. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге» деп шүлүглели бижиттинген.

Сөөлгү чылдарда тыва чогаалчылар чаа амыдыралды чуруп көргүзерде, тыва улустуң эртип келген төөгүлүг оруктарынче хая көрүмүшаан, ону хүннүң чугула айтырыглары-биле холбап, ооң-биле чурумалдарны болгаш окур-хевирлерни улам тода болдуруп турар. Ындыг чогаалдарның чижээнге үстүнде адаанывыс чогаалдардан аңгыда, С. Токаның «Ада көрбээни огу көөр», М. Кенин-Лопсанның «Херэеженниң чоргааралы» деп чогаалдары хамааржыр.

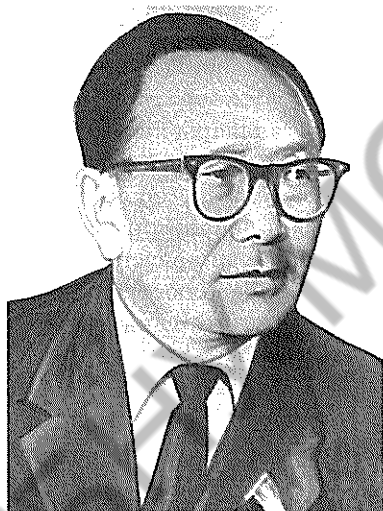
С. Пюрбюнүң «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелинде улусчу революцияның бүдүүзүндөн эгелээш, чоокку үеге чедир тыва улустуң эрткен төөгүлүг оруун уран-чечен, чиге сестер-биле кончуг тода болгаш шынныг кылдыр чуруп көргүскен. Ынчангаш бо шүлүглел тыва литературада төөгү-революстуг темага бижиттинген чогаалдарның дээрелериниң бирээзинге санаттынар.

**Салчак Калбакхөрекович
ТОКА**

(1901 — 1973)

Чогаадыкчы намдары

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Салчак Токаның чогадыкчы ажылы 1930 чылда «Самбукайның чугаазы» деп тоожуну бөлүк авторлар-биле кады бижип, үндүрүшкенинден эгелээн. Аңаа улаштыр шүлүктөр, очерктер бижиринче улуг кичээнгейни салган.

Калдак-Хамар арты-сынын
Каскан болза, аштаан болза,
Хартыга дег чычааннарга
Калбак чаагай орук болза.

Салчак Токаның бо одуруглары ынчаарда Калдак-Хамар арттың оруунуң тудуунга ажылдап турган араттарның хей-аъдын көдүргөн. «Хөлечиктиң човулаңы», «ССРЭ-ге көргенивис, билгенивис», «Москва майда», «Каргыга чорааным», «Мээң сактыышкыным» чергелиг очерктер авторнуң проза жанрынга сөөлүндө барып үрөтүннелдиг ажылдаарының эгезин салган.

Үжен чылдарның ортаа үезинде Салчак Тока шиилер чогадырынга колдады ажылдаан. 1935 — 1938 чылдарда ооң «Херээ-

жен», «Узун-Кара, Семис-Кара», «Үүр¹ даргазынга үш чыл болдум» («Дөңгүр-оол») деп шиилери көстүп келгилээн. Барык чээрби чыл эрткенде, чогаалчы ол жанрже катап ээлген.

Ооң түннелинде совет улустарның найыралынга тураскааткан «Боттанган күзел» деп шии бижиттинген.

Бежен чылдардан эгелээш, Салчак Токаның чогаадылга ажылынга очерктер, чечен чугаалар бижииринден аңгыда, документалдыг² тоожулар бижиири кол черни ээлээн. Ооң чижээнге «Күш-ажылдың Маадыры», «Ада көрбээнин оглу көөр», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар» деп чогаалдарны адап болур. Оларның маадырлары — бистиң республикада сураглыг кижилер.

Салчак Тока — дыка хей чогаалдарның автору. Ынчалза-даа ооң кол чогаалы — «Араттың сөзү» деп роман-трилогия. Ону автор барык үжен чылдар иштинде бижип келген. Романның бирги ному — 1951, ийигизи — 1956, үшкүзү 1964 чылда, парлаттынып үнгүлээн. Трилогияның бирги ному дээш, Салчак Тока 1951 чылда ССРЭ-ниң Күрүне шаңналын алган. Ол ном чээрби ажыг дылдарже очулдуртунган. Ол ышкаш «Араттың сөзүнге» Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналын тывыскан.

АРАТТЫҢ СӨЗҮ

Ийиги номдан эгелер

Нам даргазы Күрседи

— Нам даргазы Күрседи кайда турар кижии боор? Ону канчап тып алыр чүве боор, акый? — деп Достайдан айтырдым.

— Кай, мээң соомдан үнүп кел, айтып берейн — дээн соонда, бодунуң бар чаңы-биле кижим дашкаар бурт-ла диди.

Ооң соондан үне халыдым. Чанынга чеде бээримге, холун өрү көдүргөш:

— Шак-ла бо кудумчуну куду бадывыт. Дөө ол чавыскылак, кырлаң ооргалыг бажыңны көрдүң бе? Намның Төп Хораазы³ ол боор. Күрседи дарга ыңда болдур эвеспе. А аңаа чүнүң дугайында баарың ол? — деп менче каттырымзай аарак көргөш, шала чиктигзинип айтырды.

¹ Үүр — эге организация.

² Документалдыг — боттук барымдааларга үндезилеттинген.

³ Намның Төп Хораазы — Партияның Төп Комитеди.

— Хөрээмде чүве-ле хөй. Черле амыравас болдум. Ону барып салгаш¹, чамдык чүүлдерни айтырып алыйн дээш.

— Аа-а! Ол-даа шын. Сагыжыңда чүве бар болза, ону шыгжап чорааны черле хөй, нам даргазы Күрседиге чугаалап бербеске, болбаан херек, харын ол домак чок тайылбырлап бээр болдур ийин.

Кыштың башкы айы. Соок дээрге чаакты хаарып, кулакты дазыладып-ла турар. Туман ак шаң, он базымдан ырак чүве көзүлбес, тынарга шуут шыылаар. Чаактарым чылыктыр тудуп, холдарымны үргүлөп, базып олур мен. Аш кушкаштар уязындан үнгөш, бичии-ле ушкаш, черже октаан даш ышкаш, пет кылдыр кээп дүжер. Достайның айтып бергени чавыскылак бажыңның чанынга чедип келгөш, киреримден дидинмейн, эжик аксынга кезек тур мен.

Чүү-даа болза болгай аан дээш, кире базыптым.

Стол дескинدير он шаа кижилер олурлар. Стол ужунда ийи холдарын даянып алган, шала кыскажак сынныг, чугажак ак арынныг, бажын деңгүрертир чүлүп алган, көк даалымба тоннуг кижичиңгежек үн-биле чүве чугаалап тур.

— Бүгүде, экии! — деп мендилештим. Олурган улус уурук-суурук харыылады.

— Чүнүң дугайында чор силер? Арай далаш чок болзуңарза, маңаа кезек манап көрүңер. Бо хуралчыгашты доозупкаш, ооң соонда чугаалажып көрээли — деп, демги чүве чугаалап турган кижичугаазын соксап каггаш, менче көрнүп келди.

— Шоолуг эвес херектиг кижичи мен. Ажырбас-ажырбас, манаар мен — дээш, бажыңның доразыңга шала кырыңга дискектенип олуруп алдым.

— Бо оолду даштыгаа манадыр дээрге, соогу кончуг-дур. Маңаа олурза, ажырбас деп бодай-дыр мен. Кандыгыл, эштер? — деп, демгиле кижичи айтырды. Өскелери ону чөпшээрежиң кагдылар.

— Чугаамны дагыңнай тыртып каайн. Бо байлар, дүжүметтер чаа хувискаалчы ёзуну кыры-биле көрүп, херек кырында эвес, карак чажырып, эдерип турарлар-дыр. Артык чарылгалыг, кылыр чүвези билдинмес дишкилеп алгылаан, эрткен чылын Туранның Кара-Бяшка тургускан намны, ооң Төп Хораазын дүжүрүп каар деп турар-дырлар. Ону бодап көөрге, эптиг өй манап, эргиниң ёзузун дагың тургузар деп бодап турарлары кымга-даа билдингир-дир. Кайын боор, ону черле болдурбас херек. Россияның ядыы араттарының тиилээниниң ужуру Ленин башкының тургускан коммун намында чүве дээни кай. Нам чок чорук болза, барык-ла ада-иези чок чаш кижичи-биле дөмей-ле болгай. Ол каржы, арат чонга удур саналга канчап-даа эптежиң болбас. Мен-даа доостум — дээш олуруп алды.

¹ *Салгаш* — тө каап бергөш, чугаалап бергөш.

Хавын хойнундан, дацазын идииниң хончузундан ужулгаш, таакпызын мажып-мажып тиккеш, суук соргулап, анаа борбак эъттер ажырганзыг, ыжын сыырап:

— Кымда кандыг чугаа бар ирги? — деп олурган улустан айтырды.

Олурган улус база-ла таакпылап, шооңайны-ла бердилер. «Улустуң чугаазындан хурал, коммун нам, Ленин башкы... деп дыкала хөй, чаа болгаш солун сестер дыңнадым. Бо чүве чугаалааш, олуруп алган кижиги Күрседи-даа ол боор» деп бодадым, ол аразында олурганнарның бирээзи:

— Күрседи дарганың чугаалап турары колдуунда шын. Нам дээрге кедизинде черле херек апаар. Ам дээрде күселивис¹ пат, а намның чарылгазы хөй. Намны түр соксаткаш, шала шыыракталып алгаш, тургузар дээрден өске, бажы-биле херээ чок дээн кижиги кайда боор — деп чугааланып үндү. — Намның ажылын түр ыңайладыр дээн кижини яды араттарга удур дээрге кайын боор. Шак ыңчалдыр чүвени хажыйтыр тайылбырлай бээр боорга, кижиги кайгаар боор чүве-дир ийин. Бай, яды деп чүвени ылгаан херээ чок боор. Бистиң чазаавыс бүгүде найырамдалдың чазаа болгай². Мээң чугаам шын боор ала, эштер? — дээш, узун сынныг, шөйбек арынныг, бежен хар чыгай берген, ак-куу чычыы тоннуг көк ашак олуруп алды.

— Имажап чагырчының чугаазы канчап-даа дүүшнес деп бодайдыр мен. Кошкак-тыр бис, соонда шыдал кирип алгаш, намны дагын тургузуп алгай аан дээн чугаа болза, ам дээрезинде чаш-тыр мен, өзе бергеним соонда, авам, ачам херек дээн ышкаш, бир көөрге каттырынчыг ышкаш, бир көөрге каржы чугаа ышкаш-тыр ийин — деп кааш, бир кижиги олуруп алды.

Имажап шала шириин тура халааш, база катап ужу-бажы билдинмес каш сестер чугаалап, ыңай-бээр көргүлөп, бодунуң талазынга өөр тыртып ап шыдавайн, бүзүрөл чок калбаш кылдыр олура тыртып алды.

— Бо дугайында Намның Төп Хораазының доктаалының төлөвилели бар-дыр, дыңназа кандыгыл? — деп, мурнай чүве чугаалап турган кижиги айтыргаш, улусту эргилдир көрдү.

— Кандыг боор, дыңнаар-дыр харын. Номчунар, номчунар — деп, олурганнар чөпшээредилер.

— Нам болза яды араттарның баштыңчызы болгай. Ындыгының төлээзинде ону дужүрер дээн санал яды араттарга удур чорук боордур. Нам чок чорук адазы, иези чок чаш кижиги-биле дөмей. Моон ужурунда намны артык, чарылгазы хөй дээр саналды буруу шавар болза чогуур. Бодувустуң хувискаалдыг намывысты кымга-даа

¹ Күсел — кошкул-хөрөңги.

² Бистиң чазаавыс бүгүде найырамдалдың чазаа болгай — бистиң чазаавыс бүгү-нитиниң чазаа болгай.

дегдирбес бис. Бо чылдың чазынында бүгү Танды-Тываның намының ийи дугаар Улуг хуралын чыырын намның Төп Хораазы доктаадып тур — деп номчааш, олуруп алды. Биче болганда:

— Бо төлевилелдин дугайында кымда кандыг санал бар ир-ги? — деп айтырды.

— Кандыг санал турар боор, шын санал-дыр. Нам узуткаар дээн чоруктуң утказын ап көөрге, кедизинде баргаш, хувискаалды чок кылыр дээн бодал-дыр. Шак ыңдыг кара сагыштыг чүвени чугаалап турган улус оон-даа хоралыг чепсекти холга ап болур деп бодаар мен, мынчангаштың серемчилелдиг турза чогуур — деп, шала хирелиг тоннуг, чолдак, чоон аныяк эр чугаалады.

— Маадырның оозу шын, доктаалды бадылаар, бадылаар — деп, олурганнарның улуг нуруузу чаңгыс үн-биле чирт кылдыр чугаалажып үндү.

— Мен-даа бодумнуң саналымга олчаан мен — деп, Имажап, көк бөрү дег, ыңай-бээр хыйыртай көргөш, шагжок чугаалап кагды. Ооң чанынга олурган ийи кижичи аңаа каттышкаш, куду көргүлөй бердилер.

— Мээң саналымны чүүлдүг дээр кижилер холуңар көдүрүп көрүңер — дээш, Күрседи туруп келди. Олурганнарның улуг нуруузу холдарын карбаш кылдылар. Миннип келиримге, бодум безин билбээн, холумну көдүрүп алган олур мен. Белиңнээн аайым-биле холумну сала кааптым.

Демги-ле Имажап, ооң өөрү ийи кижичи холун-даа көдүрбейн, чүве-даа ыгытавайн, аңгадай бергилээн олурлар.

— Доктаал-даа бадылаттынган-дыр. Төп Хораның хуралын хагдым — деп, Күрседи чарлады. Улус тарап эгеледилер. Мен-даа тура халааш, улустуң үнерин манап, дыңнап алганым чаа сөстөрни шээжилеп, доктаал бадылаар, Төп Хораа, хувискаал... деп иштимде сымыранып, булуңда кыстынышкан тур мен.

— Бээр чоокшулап кел, чүнүң дугайында чор сен, дуңмам? — деп, Күрседи мындыг.

Чанынга чоокшулап келгеш, балдырым сирилээш, бажыңның иштинин соогу даптыыртан шоолуг ылгаттынмас болза-даа, дербузум төгүлгөн, аңгадай берген тур мен.

— Кандаазыныңны көөрге, чарылга шерии кижичи-дир сен, а чогуу чүнү чугаалаар дээниңни шала билбейн-дир мен. Че, кортпайн, келген херээң чугаалап бер — дээш, Күрседи манап олуруп алды.

— Чарылгага келгеш, чыл чыгадым. Бодум хем шаар чурттуг, яды Тас-Баштыг деп кадайның оглу мен. Маңаа келген ужурум өөренип алыр дээн кижичи мен, бодалым ол. Маңаа чедип келиримге, ол бодалым болдунмас чүве-дир. Ном айтыртып алыр дээш, партизан-шериглеринге баарымга, Тактаң-Маадыр яңзы-бүрү сөстөр-биле бактааш, ном, саазынымны ора соп, отче октапкаш, чээрби ша-

гаайтады. Кончуг-ла хоранныг чүве-дир ам. Бо хувискаалдыг шагда кижини эттеп-эриидевес чүве деп дыңнаан мен, а Хем-Белдириңде бо байдал хевээр, кандыг айлыг чүве боор? — деп айтыргаш, ыттавайн ыглап бадырыштым.

— Кай, мырыңай шагаайтап турду бе?

— Чаактарымны көрүңерден, ам-даа көк хевээр — деп ыгла-вышаан, чугааладым.

— Тактаң деп шөртегер кулугурну канчаар эвес мен адыр! Ялазын-даа көргүзөр, ажылыңдан-даа сывырар чүве ону. Ындыг хомудал өскелерден база келген. Эрии-шаагай дугайында база-ла шын. Ындыг болза-даа ол эрги шагның кеземчезин ам-даа дүрүм ёзугаар четче хоругдап кагбаан болгаш байларның ажыглап турары ол-дур ийин. Удавас намның Улуг хуралы болур, шак аңа намны-даа дагын тургузар, дүжүметтерниң чинзе-дужаалын-даа, эрии-шаагайын-даа дүжүрер бис. А сен оларга элекке чылдак бербе, ол хуралды мана, чүнү-даа ыттавайн, демги орус эштериңге барып, бижикке өөренириңни уламчылаар сен. А ыглаар чоруунду соксат, эр кижини ыңдыг кошкак боорга, кайын боор.

— Ындыг-дыр, билдим — дээш, үнер деп чыдырымда, мени бодунче имнеп аппарат.

— Мен база-ла бижикке өөренип турар мен. Башкым партизаннар даргазы Сергей болдур эвеспе — деп дуокаа чугаалааш, карааның бирээзин чивеш кылдыр басып, каттыра каапты.

— Ындыг-дыр, мен ам-на чоруптайн — дээш, үне басыптым.

Нам даргазы Күрседи-биле бо чугаамны коптарып, бо дайзыннар-даа үр кайын туруп шыдаар, ядылар бүрүн эргени алыр чүве ышкаш чүл деп боданып, шошкунгурлап олура, дазыңайнып турар соокту-даа тоовайн, чарылгалар аразыңга чедип келдим. Ол-ла дораан ындазында иштимде тапты сүргей удуй бердим.

Соонда дыңнаарымга, демги Тактаң-Маадырны ажылыңдан сывырып үндүрүпкен болгаш туразында аажылаан дээш дөртөн шагаайтаткан болган. Чарылгаларның даргазыңга шала узун сынныг, шейбек кызыл шырайлыг, чап-чаа-ла чээрби харны ашкан, думчуунуң бажы кылагар, үнү шала дыйылааш Бүлчүңнү томуйлаан деп дыңнааш, хөлчөк-ла амыраан бис. Бүлчүң боду яды, бижикти шокар билир кижини чораан. Ол дээрге нам даргазы Күрсединиң ачызы-дыр эвеспе оң. Шынап-ла, нам даргазы дээрге, хувискаалчы нам дээрге яды кижиге кончуг-ла эки чүве-дир, а коммун нам, Ленин башкы дээрге оон артык боор ирги бе деп бодумдан айтырып, ооң харызын ылап билбес болзумза-даа, иштимде шак-ла ыңчаар бодап, ындазында омак-сергээм шымбай чоруп тур мен. Ам-даа эки кызар, өөренир, Күрсединиң күүседир деп бодап алган бодалын манаар деп шиитпирлеп алган мен.

— Охаай! Эрес эрлер-дир силер, оолдар. Дилээңерни чугаалажып көргөш, черле чөпшээреп каарывыс чугаа чок. Силерге ажыы-биле чугаалаарга, аравыста ол дугайында улуг маргылдаа кылып тур бис. Чамдык кижилер ядыылар сургуулга кайын баар, үжүк караа таныыр эвес, олар чүгле чаныксаарын бодаар болгай дижир. Силерниң дилээңер шак ындыг саналдыгларга ылап-ла харыы болур-дур эвеспе, дилээңерни чугаажок хандырар бис. А бо дугайында барымдаа кылдыр сургуулдарның аразынга бисти кирип көрүңер деп дилээңерни меңээ бижиир силер, ону барымдаалааш, айтырыг тургузар мен.

Бис аңаа олура-ла, билир шаавыс-биле бичежек өргүүдел¹ борастай бижип бердивис. Саазынны Күрседи камныы коңчуг шыгжап алды.

Кандыг кижилерни сургуулдадыр дугайын Тываның дээди черинге маргышса-маргышса, он кижичорудар деп дугуржуп алган. Кызылдарның бурган-сагызынга удур суртаалындан еске чүнү өөредир болар дээш, бай дүжүметтер боттарының оолдарын чорутпааны биске олча болган.

Бир-тээ Россияның казаа аныяктардан чорудуп бериңер, өөредип берээл деп санал кииргенде, кижичорутпаска хоржок кылдыр бодааш, кижичорунга чорааш келзиңерзе хамаан ийикпе дээш, олар таварышкан-на оолдарны, кол нуруузунда шеригден чорудар кылдыр телевилей бодап алганнар. Тываның төөгүзүндө эң баштай-ла даштыкыже сургуулдап чоруур болганнар — он шаа кижичорун Мөңге, Соян Барылга, Ары-Оюн Шагдыр болгаш Седен-оол, Монгуш Шыылаа болгаш Кашпый, Чооду Достай, Салчак Тока, Чолдак Билдии болгаш Бай-Кара Бадаң-оол.

Москваже баар сургуулдарның аъттаныр хунүн 1925 чылдың май төнчүзүндө деп чарлаттынган. Он сургуулдуң иштинде кирген улус бистер-даа амыраан айывыс-биле черге дегбес чыгыы апарган, ана буруладыр ыңай-бээр халышкан тур бис.

Бир таныжымдан шоодай дилеп алгаш, ооң иштинге ак хевим, майтак идиктерим, элээн-не хөй, та чеже килограмм чүве ийик, сухарей суккулап алгаш, аъттаныр хунү чоп коңчуг үр чоор деп четтикпейн-не манап тур мен. Аъттаныр үе чоокшулап келгенде, Улуг-Хемни куду салдап бадар, Тываның казак төлээлери база кады чоруур деп сураг үнген.

Хем-Белдириңиң эрик кырында эңмее ушкан терек кырынга үнүп келгеш олураарымга, бодалымга кирбес-ле чүве чок. Бии-Хем, Каа-Хем каттышкаш, Улуг-Хем болган, а орус улустуң хөй чону каттышкаш, база-ла Советтиң улуг күрүнеси болган деп шериг сургакчызы эш Мироновтуң чугаазы-даа ылап шын болгай аан...

¹ *Өргүүдел* — билдириңиң.

Россия дээрге дыка-ла делгем оран чүве дээн. А мен Каа-Хемден, Мергенден өске чер чок деп бодап чораан мен. А сургакчыныындан алгаш көөрге, Россия, кыдат улус база кандыг-кандыг улустар бар чүве диведиве. Ону канчап четче билип алырыл, аргазы — Москва-да — чүгле ында, оон өөренир. Сургуулга чоруурум та дүжүм, та шыны ол чүве... Ындыг болза-даа Мергеним, Дерзиим, төрөл-дөргүлүм болганчок-ла сагыңдыра каап, ол сактыышкын мурнунда үерлээн бо хем дег кылдыр база хөрек дакпыжадып чалгып турар кыннып келген.

Москва деп чер магалыг-ла дижир. Ындыг-даа болза чүвени канчап билир кылдыр-даа бодандыргылаар, та кайыгын, чүден келген чүве ийик, менде бир-ле сагыш ишкээртен мени кыйгырып-ла турганзыг-даа кыннып келир.

«Москва, чүгле Москва!» деп ыткыры-биле бодап алгаш, дүвү-далаш-биле өөрүм аразынга келдим.

Сургуулга баар дээн кижилер чүгле төөгү, намдар талазы-биле эвес, хар-назы, эртем-билиг, аажы-чаң талазы-биле база бот-бодунга дөмөйлөшпес турганнар.

Мынчангаш бис-даа шагда-ла белен, кажан-на салдап бадары-высты манап турган бис. Намның Төп Хораазының даргазы Күрседи бисти бодунга келдирип аппарат, сургааш, эки өөренирин биске каш удаа чагаан. Аңаа хей-аът кирип, революстуг намга өөрүшкүм хайныгып, Москваже чоруурумну четтикпейн манап турган мен.

Онаалга

«Тыва улуска Совет чазактын акы-дуңма дузаламчызы» деп темага беседа планын башкының айтыканын ёзугаар тургузунар. Ол план ёзугаар эге класстарга беседадан чорудунар.

Улуг-Ужар

Даартазында Улуг-Хем улам дажый берген. Далаш-биле шайлай тыргыш алгаш, салда олурар черлеривисти эжелеп алдывыс. Савелий шагда-ла салдың сегизиниң бедик черинде туруп ап-тыр.

Савелий кезек тургаш, база-ла:

— Думчуун оң талазынче! Соксаңар! Соон оң талазынче! Соксаңар! Шак ынчалдыр батсын — деп кааш, олуруп алды.

Хем-Белдириңден Минусинск хоорайга чедир Савелийниң чаңын пат-ла өөренип алган мен. Хеп-хенертен тура халып келир болза, салың байдалы анаа эвес: чок болза сай, чок болза хая таварышкан деп билир. Анаа тайбың олурган болза, бодунуң тавы-биле бадып чыдар деп билир...

Үш хонган соонда, Хемчик аксын эрткеш, кашпалдарже кириптивис. Кашпал дээрге хемниң кайы-даа талазында үш-дөрт чүс ажыг метр өрү көдүрүлгөн часкам чалымнар. Ол чалымнарда чүгле ында-кайда ак чечектиг сөөскенден, даг согуназындан өске үнүш көзүлбес, чамдыктарының кырында шагжагар куу чиңгис чыдар. Хем-Белдириден кашпалга чедир агым оожум, суг оруу ак деп болур. Кашпалга кээрге, Улуг-Хемниң агымы көңгүс өскерли бээр: чалгыглары мөөп-дывылап турар, боралгактар ында-мында онгарара бергилээн ээргииштелип чыткылаар. Аңаа салды онза эптиг башкарбас болза, чок болза хаяга үзер, чок болза чаңгыс черге дескинип туруп бээр. Мынчангаш Савелий улам бедиктенип алган, чаңгыс-даа каттырбайн, онза кичээнгейлиг лоцманнап¹ чораан:

– Думчуун оң талаже! Шабаш! Соон оң талаже! Шабаш! Думчуун солагай талаже! Шабаш! Соон солагай талаже! Шабаш!

Кашпалга кире бээревиске, кыдыглары чалым хаялар дуглаан, өрү көөрге, чүгле дээр көстүр. Ону көргөш, шак ындыг кадыр хаяга чүү турар боор деп бодаар. Ындыг эвес, бо чалымнарда бодунуң тускай амыдыралы база-ла бар. Хаяларның куйларын ажыглап алгаш, аңгырлар, тааннар, үгүлөр, эзирлер уялар кылып алган чурттап, төлүн өстүрүп турар. Те, чуңмалар дээрге, анаа-ла оргу черде ышкаш, хаяларның ортаа үезинде үстүүрден куду хереп көрүп, өрү-куду халыжып, сал-биле дужааштыр маңажып, чалым хая төнүксей бээрге, дедир чоруп каар. Адаанда хаяларда кезек те, чуңмалар база имиңейнип-ле турарлар. Ырак эвесте, чанывыста хая кырында, кара эзир кайыын-бир черден тып эккелген олчазын чулбарлап чип каап, чамдыкта бистиң салывысче көрүп каап олур. Кашпал тускай амыдыралдыг, амытаннарлыг, дөмейлээр чүве чок бергелиг болза-даа, төнмөс санныг көрүштүг. Мынчангаш чалым хаялыг кашпалды эртип келдивис. Ус аксының оймактары көстүп кээрге, ана карак чырып, орук делгем апаар чүве чорду. Ус аксынга бир оймакка хондувус. Эртен база-ла шала эртежик туруп алгаш, бадыптывыс. Ус хемниң аксындан куду бадыптарывыска, Улуг-Хемниң шапкыны шала оожургай бээр, саарыглар-даа эвээжеп, мөөн ээтпектер-даа база-ла ховартап каар. Кезек бадып олура, хөл-биле дөмей, оожум черге чеде бердивис. «Кара-Доругнун» чоруу ырак черге шагзырай берген ышкаш, аажок оожумнай берди. Шимчеш-даа дивес, чылар-чылбас бадып олур бис.

– Аъттарны быжыдыр, таптыг багланар. Салдың кырында чүве бар болза, балаган кырынче үндүр дажыңар! — деп, лоцман Елисеев айтыгышкын берди. Ол ёзугаар күүседип кагдывис.

– Эшккишти балаган кырынче бе? — деп айтырарымга, ону боду хенертен үндүр соп эккелгеш: — Боттарыңар балаганче үне

¹ Лоцман — суг оруун эки билир киж, лоцманнап — орук баштап.

халып кээр силер — деп кагды. Оозу ам дээрде шенелде эвеспе. Бисти белегкендирери ол.

— Оң тала! Солагай тала! Шабаш! — деп чоруй: — Эшкиишти балаган кырынче! — деп айтырга, хенертен ушта соккаш, балаган кырынче үндүр октапкаш, боттарывыс база-ла ынаар үне халы-дывыс.

— Че, дедир дүжүп келиңер — дидир. Дүжүп келдивис.

— Белен туруңар, оолдар! Оң талаже! Шабаш! Солагай талаже! Шабаш! — деп, кезек командылап турда, хенертен-не чүгле кылагар хөл көстүрден өске, хемниң уламчылап баткан уну көзүлбейн барды. Кезек болган соонда, мурнувуста медээжок чүве-ле шаалаар, лоцман-ның ыыды шала дыңналыр апарды. Канчангаш көөрүмге, Улуг-Хем кадыр хаяны ажа халааш, шаңайндыр мөөп-дывылап бадып чыдыр. Улуг-Ужар деп чер ол чүве-дир.

— Оң талаже! Шабаш! Солагай талаже! Шабаш! — деп чоруй: — Эшкиишти балаганче! — дээн соонда, ушта соккаш, үне-ле халыдывыс. Салывыстың бажы-даа, соо-даа эшкииш чок. Кажараан лоцманның аайлап бадырганы-биле Улуг-Ужарже хирт-ле дидивис. Салдың бажы аъттар-биле кады шымныга бээрге, олар хөөкүйлерниң чүгле кудуруктары караңнаар, а сал дээрге кагжыргайны-ла бээр. Күштүг чалгыгларның аайы-биле халып, дүжүп бадып чыдырда, суглуг эзиннер кижиниң арнын хөме шаап-ла турар. Ужар дээни-даа шын. Ол сөстү шаанда ылап-ла тыпкан чорду. Ол хире кадыр черлеп ажып баткан суг кыры-биле куш ужардан өске, канчап салдаар азы эштир боор. Улуг-Ужарлап бадып чыткан салды кыдыындан көөр болза, өрге, күске тевер дээш, куду шүүргедеп баткаш, соора тепкеш, дедир өрү ужуп база бирээни көре тыртыш кааш, катап кылайтып баткаш, теп алгаш, ужуп үнген эзир-биле дөмей деп чүве билдингир. Каш-ла минута иштинде Улуг-Ужарны эртип келдивис.

— Эшкииштерни дагын тургузуңар — деп кагды.

Салывысты орталандырып алдывыс. Лоцманның бодалы база-ла оожургай берген. Улуг-Ужарга чедир каш хонук дургузунда салывыс кыры бокталы берген, баглап алган аъттарывыстың өдээ овааланып калган турган чүве. Улуг-Ужарны эрткен соонда, сал-даа чугдунган, аъттар-даа эштип алган, ам харын силигленип, былгыртынып турлар.

Ужуг-Ужарны эртип алгаш, ындыг кончуг ыравайн, база-ла хонуп алдывыс.

Бодунуң сорулгазынга чедер дээн күзел барда, кандыг-даа моондактар орукту дуй туруп шыдавас, ону дээш кызымаккай чүткүүр болза, оларны черле эртип шыдаар деп чүвеге Улуг-Ужарны эрткеш, улам-на бүзүрөөн мен.

Онаалгалар

1. «Улуг-Ужарның» «*Кашпалга кире бээривиске, кыдыгларын чалым хаялар дууглаан, өрү көөрге, чүгле дээр көөстүр*» — деп эгелээш, «*Шимчеш-даа дивес, чылар чылбас бадын ор бис*» деп домакты төндүр шээжилеп алыңар.

2. «Улуг-Ужар» деп эгениң сөөлгү домааның утказын тайылбырлап, оон синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

АРАТТЫҢ СӨЗҮ

Үшкү номдан эгелер

Улуг Москва, амыр-ла!

Неделя чыгыы эптиг-ээлдек азырап келген, чазык-чаагай Маруся-биле байырлажып алгаш, мындаакый-ла, күштүг-карага олуруп алгаш, демир-орук өртээлинче хаптывыс. Узун, чаңгыс каът бажыңның өрээлдериниң бирээзинге кирип кааш:

— Маңаа кезек манап олуруңар. Демир-оруктуң ажылдакчылары келгеш, силерни вагоннарга олуртуп каар эвеспе. Мен-даа хаптайн, че, байырлыг, орук-суур менди-чаагай чединер — дээш, үдекчилер бистиң-биле байырлашкаш, чоруптулар. Четтиргенивисти илередип, чүнү-даа ыгытавайн, тура ёзулааш, аңаа артып калдывыс. Узун сандайларның кырынга олура, ыңай-бээр хайынган кижилерни кайгаң, бир-ле кижидилээн чүве ышкаш, шывараңайндыр харанып олуру бис. Кым кижидилээн аптыра-хааржак, кайы чамдыгызы кымзар-шоодай чүктегилээн, өскелери уруг-дарыын ыы-сыылыг эдерткен, ыңай-бээр шуушкан, ана дүктүг-арылар ышкаш, шооңайчып-ла турар.

Бир көөрүмге-ле:

— Эки-ле, эки-ле ыңар... Амыр-ла, амыр-ла-дыр бе ыңар! — дигилээн, күжүр кайгал Шыылаа ол хамык кижилер-биле бирден бирээ чок мендилешкен тур.

Сөс билир эвес, чамдык кижилер:

— Ыңай бар, сен дег семис-чаагай эрге бээр чүве чок-даа дээр, чамдыктары чүү-хөө-даа сунгулаар, кайгамчыктыг чүве болгаш тур.

— Уваа чиктиг чүве! Кижидилежирге, чамдыктары ажыңгылаар-даа, чамдыктары көпеек-даа бээр, орта чон боор бе? — деп, Шыылаа химиренип чоруй, сандайга кээп олуруп алды.

— Кончууңу аар, эжим. Мынча хөй ара-амытан-биле канчап мендилежиң четтигер боор. Көрбөс сен бе, чамдыктары «диленчи-тоянчы» чүве дээш кончуп тур. «Чымчак» сеткилдиниң дузалап

турары ол-дур — дээш, Мөңгө эжин кыжырый аарак тайылбыр-лаарга, бистер база-ла аажок каттыржы-ла бердивис.

— Чоп кижичи кочулаар силер, чоннуң шаг-төөгүден бээр чаагай чаңчылын ёзугаар мендилежип-ле турдум. Ону алырга, кижичи төрел-гетенниң эң эки чаңын безин билип албааныңар илдең-дир, кыры сынар, илдең-дир... Хош, соксаңар, мен чүвени база биче-бача билир кижичи боор мен! — дээш, киживис карааның чажы төгүлгүже хорадап үнгөн. Ынчап баар орта, оолдар база-ла эгени бергилээш, шоодарын ол дораан-на соксай тыртып алгылаан.

— Ойнай-дыр бис, ойнай-дыр бис, эжим. Оюн-баштак билбес чап уруг сен бе, орталанып көр — дээш, Мөңгө шыңгырап үнерге, киживис эгенген ышкаш боданган олур оң.

— Чаа, эштер, поезд-даа чедип келди. Барып олуруп алыр-дыр, мээң соомдан — деп, бир-ле кара гимнастёркалык, картуз бөрттүг эр мындыг. Борбак-сарбак чүү-хөө чүвелеривисти көдүргүлээш, демги эрниң соондан эдерти басыштывыс. Кижичи дээрге кара шаар-ла.

— Оруктан чайлап көрүңер, хамаатылар — дээш, демги эр бурунгаар чүткүгүлээрге, чон кудумчулай туруп алды.

— Бо-даа кадагааты улус боор, хеп-сынын көрдүңер бе — даа дижирлер бар.

— Чок-ла болза туттурган, хоругдаттырган чүвелер боор — дижиң, бир чамдыктары маргышкан чыдып калдылар.

Тырылган чонну эртип келгеш көөрүвүске, шугум ышкаш ийи демир кырында сыгыр-сыгыр соңга карактарлык, ногаан-ногаан, шөйбек-шөйбек, шой дугуйларлык бажыңарны кажык ышкаш кылдыр дизип чорудупкан тур. Оларның бирээзинге кирип кээ-ривиске, үш-үш каът калбак ыяш, кырын мүн будуп каан орун-нарлык, бичежек-бичежек өрээлдерлиг, ында кижичи дээрге ана имиңейнип-ле турар, изиг деп чүвезин канчаар — кижичи шыдаар аргажок...

Арай боорда-ла бир ыңдыг өрээлге олургулап алырывыска, демги-ле эр тургаш:

— Бо-дур, Москвага киир олуруп чедер вагонуңар. Кандыг-бир чүве хереглей бээр болзуңарза, чугаалажыр кижичиңер болар эвеспе — дээш, кара тоннуг, думчуунуң кырында карак шили арта каап алган ашакче айыткаш, оон оозун өскээр алгаш баргаш, бистерже холу-биле айыткылааш, элээн сымыранып чугаалааш, бистиң-биле байырлашкаш, үнүп чоруй барган.

Красноярскиден Москва чедир дүн-хүн чокка согун дег дүргөн халдып олура, соңга караандан адырылбайн, орук дургаар хараның, сорук кирип, «Россия дээрге дыка-ла делгем, дыка-ла чаагай, дыка-ла байлактыг болгаш күштүг чурт-тур ам» деп магадап чор мен.

– Тываның калбак делгем хову-шөлдөрүн азы Тожу, Тере-Хөлдүн ужу-кыды чок арга-сыннарын беш-алды өртээл-даа эртерге, бо ышкаш тараа, ногаа, кода-хоорай, бедик-бедик хоорзаларлыг заводтар, улус чемненир өрээл, сагыш көдүрөр хөгжүм... суг-суг ышкаш чүвелер көстүр эвес але — деп, оолдар аразында чугаалажып-ла чоруур.

Мында хоорай-суурларның улуун кандыг дээр! Бистиинде эн улуг суурлар: Хем-Белдири 50 шаа бажыңныг, Сарыг-Сеп — 30-40, Шагаан-Арыг — 29-30, Туран — 40-50, Бай-Хаак, Суг-Бажы база ол хире-ле болгай. Красноярскиден ыраан тудум-на кода-суур дээрге барык-ла базым санында деп болур. Бистиң Тывага ол хире чораан болза, ында-хаая таваржыр-ла чүве 3-4 өг, аът-шары мунган кижилер, өөр хой, өшкү, хаая инек, чылгыдан өске чүве көөр эвес. Бо демир-орукка олурупкаш, «эргээ өөрөнмейн, бергээ өөренир» дээн сорулгамның боттанып эгелеп чоруурунга өөрээнимден черниц ыраан безин эскербейн халдып олурган мен.

Орукка алды хире хонук «тутсуп» келгеш, ам-на Москвага чоокшулап келдивис. Шала кежээликтей берген. Соңгу чүкте дээрниц хаяазы онза-ла аяс болгаш кызыл-хүннээн турган. «Совет кижилерниц, оларның чоон оруун оруктаан бистерниц дээди чүрээвис — Москваның херели болгай аан ол» деп бодааш, сеткилим улам хайнып-ла үнген. Москвага чедир мугур 3 шак арткан дээн соонда, орук дургаар от-чырыткы деп чүве киткей-ле берди. Халдып-ла чор бис. Үрү-ле хөлчок болган ышкаш. Сайгылгаан — чырык деп чүве ак чайт, бир-ле сылдыстар-ла! Чүрек тиккиңейнип, сеткил-сагыштың далажыры дам-на барган. Ынчап чорувуста:

– Белеткениңер, Москвада келдивис-ле! — дей каапкаш, кондукторувустуң ээлчежип ажылдаар эжи — аныяк кондуктор уруг дээрге ыяк кылдыр кеттинишкен, алдын-сарыг чажын аяңныг кылдыр дырап алган, соруктуг деп чүвези хөлчок апарган базып тур. Үр-даа болбайн, паровозувус кезек эткилээш, оожумнап чоруй, шуут доктаай берди.

Девидеп-сүрээдеп турарывысты кандыг дээр, арын безин изиңейнип турар. Ол болза Таңды-Тывадан Москвага бир дугаар-ла чедип келгениниң демдээ — өөрүшкүвүс болган.

«Москва! Москва!» дээн угаан-сагыш хайнып-ла тур.

Дүжер дээш белен, чүү-хөөвүстү дем шагда-ла борбактай шарыгылап алган, чүнү-даа канчаарының айы-бажын тыппайн, шала аңгадаксай берген турувуста:

– Экии! Экии, эштер — дээн-не ыт үндү.

Бистиң мурнувуста костюмнуг, ак моюндуруктуг, оозунда кара «мончар» баглап алган узун эр чедип келген, арай кайгаан хевирлиг көрүп тур.

— Экии! Экии! Амыр-ла! — деп чаржы аарак харыыладывыс.
— Сургуулга келгеннер кымнар ирги? Ол эштерни уткуп келген кижиги мен — деп айтырарга, доозавыс шоогайндыр-ла:

— Бистер! Бистер бис ийин! — дижиң, четтикпээн чүве ышкаш харыыладывыс.

Эштиң соондан базып үнүптүвүс.

«Москва!.. Амыр-ла, Москва!» — деп бүдүү иштимде тыва улустуң чаңчылын ёзугаар мендилежиң, бараалгап чор мен. Демги эш бисти бир-ле даг дег бажыңга кирип келгеш:

— Эптер, даштын машиналар белен, аңаа барып олурупкаш, чурттаар черже хап олурар-дыр — деп-ле мындыг. Дашкаар үнүп кээривиске, ара-амытан ыңай-бээр хайынган, шургаан кижилерниң аразында үш кылаң кара чиик машиналар тур. Оларның чанынга аңгадап көрүп турумда, шуужуп турган чон аразында машиналар, тергелиг аъттардан кадына, көөр туржук, дыңнап безин чорбааным бичежек, боду соңга, оду дээрге ында-хаая өшкүлөп, кыпкылап каап чоруур, чоруп олурда, ыды кыгжыраар бажыңчыгаштар ыңай-бээр шуужуп тур. Машинавыс «дүүт-даат» кылдыр алгырбышаан, ол-бо имиңейнип турган чоннуң ара-аразы-биле халааш, демги бичежек бажыңнарны эрте-эрте маңнап олур. Кончуг улуг Үрбүн-Кашпал болза оода дээр көстүр, мында дээрге дээр безин көзүлбес, бедик чагай бажыңнарның аразында, 10-15 кулаш четпес кызыы кудумчулар-биле хап олур. Машинаның дүргенинге бажыңнар безин чүгле караңнаар. «Савелийниң салы Кашпалдың хаязынга кажан-на үзер болду» деп бодап чорааным ышкаш, «бо чалым хаялар дег бажыңнарга машина кажан-на үзер болду» деп кортканым аажок олур мен. Халдып-халдып, машинавыс бир-ле дөрт каът бажың чанынга кээп тура дүштү.

Ол улуг бажың иштинче кирип кээривиске, ак хеп кедип алган, калбак кыскыл арынның кадай уткуй кылаштап келгеш:

— Экии! Экии, эштер! Кайы хире келдиңер?.. Силерни шагда-ла манаан бис... Ча, ол дугайын соонда-соонда, ам мээң-биле кады чоруп орар — дигилээш, мурнай базып чорупту.

— Ам дээреде хонуп алыр чериңер бо. Эртен чүвениң байдалы билдине бээр — дээш, кижиги-кижиниң орнун айтып бергеш, — дыштанып алыңар, ча менди-чагай — дээш, үне базып чоруй барды.

— Эрте удуур, эрте удуур, оолдар! Даарта Москва-биле таныңар. Дарга, башкыларга ужуражыр — дигилээш, Меңге кымны-даа мурнай оруннарның бирээзин элей тыртып алгаш, аңаа чыда дүжүп алды, оон биче бооп чоруй, дораан хаарыктай хона берди. Өөрүмнү көөрүмге, Меңгени өттүнүп чыткылап алды. Меңээ онаашкан орунну көөрүмге, арыг-шевери-даа онза. Олуруп, туруп, кылаштап тура, чыдып алгаш, ам-на сагыжым оожургап келди.

Улуг өөредилге эгелээн

1930 чылдың алды айының 20 хүнү. Кызылдың Хүрең-Бажында Тываның революстуг намының Төп Хораазында кижилер шооңайнып-ла турар. Тыва бижикти чогаадырынга дузалашкан эртемденнер, ол ажылды удуртуру-биле тургускан Төп комиссияның кежигүннери, кожууннар санында тургускан бижик комиссияларының даргалары...

– Маңаа бөгүн чугаалажыр айтырыг: Тываның бодунуң төрээн дылынга бижиниң төлевилелин көөрү. Бо дугайында Александр Пальмбах сөс ап, ук бижиктиң төлевилели-биле таныштырардыр — деп сөс бердим.

Хуралдың киржикчилери саазын, карандаштарын туткулап алган, ооң чугаазын улуг кичээнгейлиг дыңнап эгелээн.

Илеткелчи кара самбыраның баарынга барып, таңныылга турган гвардейжи шериг ышкаш, ийи будун кожа төп, калбак баг курунун адаанда шала элексей берген френчизин эде тырткаш, моюндуруунун эң үстүкү өөгүн адыргаш, боостаазын ажыдыр чөдүрүп алгаш, бажын суйбап чоруй, оң холунга чугай, солагайынга кыдыраажын мургулай так адыштап алгаш, ыңай-бээр көргүлээш:

– Чаа, эштер... — деп эгеледи.

Чыылган кижилерни көөрүмгө, үпчү боду, карактары, чамдык кижилерниң аксы-мурну артында-ла илеткелчиниң сөстөрүн шуут-ла ажырыптар дээн ышкаш олурлар.

– Мен болган болза, Тываның бижиниң төлевилелиниң дугайында эртемденнерниң саналын чугаалаар сагыштыг кижин мен, черле таптыг дыңнап көөрүн диледим — деп, киживис шуут-ла тывалап эгеледи. – Тываның бижин чогаадырда, Октябрьның Улуг хувискаалының соонда бижиктели берген улустарның үлегерин алган, ол черле шын боор. Ооң кадында черле тыва дыл-домак болган болза, түрк үндезинниг, ону база-ла барымдаалап көргөн. Мынчангаш ук бижиктиң үндезинин түрктүң чаартып кылган латинчиткен алфавидин барымдаалаан. Бижик дугайында шак мындыг кол санал кандыг ирги? Бир эвес ындыг бодалды чүүлдүг дээр болза, бадылап бээрин диледивис.

– Оон ыңай чугаалаңар-ла, чугаалаңар-ла. Эки тайылбырлап көрүңер. Доозазын дыңнап алгаш, ооң соонда көөр, чугаалажыр бис, Александр Адольфович — деп диледим.

– Тываның хамык-ла кожууннарының арат чоннарының сөс-домаан шинчилеп көөрге, өске дылдарның сөстөрү-биле холуп-бүлүвээн, үндезин болгу дег дыл — Хемчик чурттуг чоннуң домаа болуп турар. Чижээлээрге, оюн, салчак болгаш маады, чоодуларның сөстөрүн алырга, өске моол ийикпе, азы татар сөстөрү-биле элээн

холушкак деп чүве черле тодаргай. Хемчик, Чадаана чурттук кижилерниң домаа төөгүден бээр турумчуй берген, үндезин сөстүг болуп турар деп чүвени баштайгы шинчилел ажылы көргүскен. Ону бижиктиң төлевилелин чогаадып тургаш, база-ла барымдаалавас арга чок деп билген бис. Чижээ, тыва чоннуң улук нуруузу «балды», «хөнек» деп чиңгине тыва сөстөр-биле чугаалап турда, тожулар, салчактар, оюннар «сүге», «доңгуу» деп моолдап адап турар. Тываның бижийин, ооң үжүүнүң дүрүмүн чогаадырда, ылаңгыя Чөөн-Хемчиктиң чонунуң чугаазын моон соңгаар литературлук дыл бижиктиң шинчилелинге кол үндезин өзек кылдыр алып деп саналдыг бис. Мынчангап тыва бижиктиң чээрби тос санныг үжүктөрүн болгаш черле үстүндө мээң киирген саналымның кол уун чүүлдүг дээр болза, айтышкын бээрин диледивис. Чогум моон ыңай черле ынчаш, төлевилелди сирип болбаазырадырынга, ооң үжүк дүрүмүн чогаадып кылырынга бистер база-ла дузалажып, Төп Хорааның бо даалгазын күүседирин үргүлчүлээр апаар бис — дээш, Александр Пальмбах олуруп алды.

— Оо, кончуг-ла билдингир-дир, хөрек безин ана чиигеш-ле кынды! — дишкилээш, эш Пальмбахтың чанынга чүгүржүп кээп, ооң холун тудуп, олурукчулар амыраанын илередип, онза байырлаан турлар.

Кыска чапсар үезинде кижилерниң саны эңдерли-ле берди. Ында-мында магадап хөөрөшкен чугаа-соот дээрге хөделдирипкен дүктүг-арылар шимээни-ле...

— Бо хуралга тургускан тыва бижиктиң төлевилелиниң дугайында айтырыгның чугулазын, ооң төөгүлүүн эргим эштерге чугаалаан-даа херээ бар деп бе! — деп каш сөс-биле чапсар соонда хуралды уламчыладып эгелээш, — Кымда кандыг айтырыг, санал бар ирги? — дидим.

— Менде чүве бар апаарды, болур ирги бе? — дээш, комиссия кежигүнү Даландай ковайып келди.

— Болур, болур. Ча чүү ирги?

— Илеткелчиниң маңа чугаалап турары бижик деп чүвени, түрк дидир бе азы латин дидир бе, шак-ла ындыг бижиктерге үндезилээр дей-дир. Мен бодаарымга, черле кандыг аайлыг чүве боор ол, ооң кайызынга-даа таарышпас кижиле болгаш тур мен. Эрги хевээр моол үжүктөрүни азы таңгыт номну ажыглаза, канчап баар чүвөл? Чоп чаа бижик чогаадырының шорбалыы сүргей чүве боор. Хемчиктиң домаа тааржыр, оюн-салчактарның таарышпас, ындыг-мындыг дигилээн база-ла анчыы сүргей чүвөл мооңар, эштер! Бистер оюннар база-ла кижилер-ле болгай бис, салчактар база-ла ындыг — деп каш, Даландай олуруп алды.

— Моол бижикке удур эвес, тускай улустуң бодунуң дылының кырында, оларга билдингир эртем-дир. Ындыг болза-даа тыва дылга таарышпас, моол сөс билбес кижилерге билдинмес бижик деп чүвени кым ожаавас боор. Тываның бодунуң ам төлевилеп турар бижииниң чедер-четпези чүл деп чүвени чугаалажырының улуу, моол, таңгыт бижик дугайында санал кирире бээрге, мен-не хуумда кайгаар кижидир мен — деп, Седип-оол саналдаарга, олурган кижилер: — Ол шын. Ол шын! — дижип алгыржып-ла үнгеннер.

— Илеткелчиниң саналын бүрүнү-биле деткип хүлээп ап тур мен. Тываның баштайгы бижиин дүрген кызып өөренип алырымны болгаш ону чонга шудургузу-биле таныштырар дээш, карак кызыл шырбаярымны хүлээдим. Мен база-ла оюн мен, ындыг-даа болза бижиктиң таарымчалыын, Хемчик кожууннарның дыл-домааның аялгазын үндезилеп хереглээр дээнин база-ла таарзынар мен — деп кааш, Шагдыр-Сүрүң таакпылай берди.

— Каям, дарга, менде каш сөс бар апарды — дей тырткаш, шөлээ-чөпшээрел-даа манавайн, Бак-Көк тура халыды.

— Чугаала, чугаала, бижик комиссиязының кежигүнү болганда, саналыңар онза чугула — деп кагдым.

Кижим индиржигеш баарынче кылаштап келгеш, бидиредир чөдүргөш, моюндуруунуң өөгүн чешкеш, ийи холу-биле индирни, холдан ушта сога бээр чүве дег, так сегирип алган, онза күштүү-биле муң кижиниң мурнунга чүве чугаалаан ышкаш:

— Эштер! — деп эгеледи. — Пальмбахтың маңаа илеткен турары тыва бижик онза-ла таарымчалыг, билдингир болурдан аңгыда, Тываның төөгүзүңге мөңгө шагда чыдып каар. Ынчангаш ооң кол ооргазын бадылааш, улам сайзырадып хоюглаарын бижик комизинге дагзып кагза эки боор — дээш, олудунче эрестии кончуг сирт-сарт базып чоруй баарды.

— Айтырыг-даа билдингир апаарды ышкаш, кандыгыл, эштер? Ам-даа чугаалажыр бис бе азы шууду херек бе?

— Билдингир, билдингир! — дээн ыгттар чирт дээн.

— Эштер! — деп өткүт болгаш байырлыг ыгт-биле эгеледим. — Тывалар, бистер, ам база бир чедишкинниг болдувус. Ол болза, тыва дылдың кырында бодунуң төрөөн бижиин чогаадып алган, Тываның моон соңгаар эртем-союл, ажыл-агый талазы-биле хөгжүүрүнүң чугула суурун салып алган болганда, төөгүлүг хүн болбайн канчаар! — дээримге, хамык-ла олурукчулар тура халышкан. — Эштер! Бир-тээ ам чүве чугаалаар кижичок, айтырыг билдингир чүве болганда, бадылаашкынче кирипсе кандыгыл?

Хуралдың киржикчилери:

— Шак-ла ындыг, ындыг — диштилер.

— Чап-чаа чугаалажып эрткен тыва бижиктиң төлевилелин чүүлдүг деп көргөш, бадылаар дээр кижилер холуңар көдүрүңер! —

дептеримге, улустун холдары — арга-ла! Удурланыр-даа, дада-галзаар-даа кижичок болду.

— Мынчангап 1930 чылдың VI айның чээрбизи — Тываның бижин тургускан, төөгүлүг хүн деп чүвени быжыктырза кандыгыл, эштер!

Хамык-ла кижилер база катап туруп кээп, ол саналды деткип, чиртиледир йөрээп турда, Хем-Белдири, Ондум болгаш Дөгээ даглары база-ла аңаа каттыжып, чаңгыланып турган ышкаш болган.

— Чаа, эштер! Силер бүгүдө бижиктиг болганыңар онза өөрүнчүг болур-дур. Ол дугайында Москвадан келген эштер Покровский, Сейфулин, Кабо сугларның мурнундан канчаар-даа аажок изиг болгаш акы-дунма байыр чедиргенимни хүлээп ап көрүңер! — дээш, та каткызының, та өөрүшкүзүңүң аайы-биле ийикпе, мөндүңейнип бадып келген карааның чажын чоттунмушаан, — Черле ол хире төөгүлүг чорукту байырлааска кайын боор — дигилээш, Александр Пальмбаха ыңай-бээр кезек көрүп тур.

Шыдавайн тура халааш, мурнай Леонид Покровскийни, оң соонда Александр Пальмбахтың мойнундан халбактанып алгаш, ошкай-ла бердим. Ыңай-бээр көөрүмге, хамык-ла кижилер доозазы эр, херээжени-даа ылгал чок ошкашкан-чытташкан, холужа-ла берген турлар.

Шак оон бээр-ле чер-черге аалдарга, арбан-дөрбеннерге бижик өөренир белгүмнер хүн-дүн-даа дивейн, карак кызыл шырбайып эгелээннер. Көөрге, кежээден дүн ортузунга чедир-ле өглерниң ладеңи чырывышаан, ону долгандыр арааттар бөлдүнчүпкен үрүңейнип-ле тургулаар. Тываның төөгүзүндө бир дугаар бижин өөренири-биле Төп Хорааның чанынга хенертен тургустунган белгүмнүң дыңнакчылары үжүктерни өөренип алгаш, тарап чангылааш, бодунуң аалының иштинден ашкаш, харын кожа-хелбээзиниң чонунга база-ла бижик белгүмнери тургускулап алгылааш, чонну чаа төрүттүнген бижинге өөредип эгелээн...

Удатпаанда чугажак болгаш ак карттыг, оң даштында кызыл өң-биле Ленин башкының чуруун чалап каан бирги үжүглел парлаттырган. Оң үнгени — база бир улуг байырлал болган. Чамдык кижилер ол тыва үжүктү алгаш, бажынга үстүрүп сөгүрээш, камны-биле аадаңнааш, ооргазында шарып алган, аалдарны бир кылдыр өөредип эгелээн соонда, Тываның чаа үжүү-биле бодунуң оруунда хамык-ла шаптыктарны ширбий каап, алдарны чаалап алган.

Тыва бижикти өөренир чорук кыска хуусаа иштинде улуг-биче, эр-херээжен кижилерниң чүден-даа артык хувискаалчы херээ кылдыр хайнып үнген. Кожуун, суму, арбан, аал, өреге санында бижик билбес чорукту узуткаарыңа дузалаар эвилелдер ол-ла дораан

тургустунган. «Бижикти өөрөнгөш, кожаңга дузала», «Бир бижиктиг кижиги, ийи бижик билбестерни өөрөт!» — дээн кыйгырыглар бүгү Тываны хөмө алган.

Идепкейлиг кижилер боттары баштай өөрени шаап алгаш, чүс-чүс, муң-муң кожаларын кыска үениң иштиңде бижиктиг кылдыр өөредип алкан турган. Ону алырга, бүгү Тыва эгээртиңмес школа, эртем шингээдириңиң бөлгүмү болган ышкаш көстүр. Тыва бижикти өөренип алыр дээш, чоннуң кызымак, чүткүлдүү дээрге, үлегерлеп чугаалаарга, бир-ле кужураан мал-маган ышкаш турган. Аттыг чүвеле болгай! Аадаң азынмаан, «а» дивээн кижиги-даа чок! Ат салбаан, бижиттинмээн хадың тозу-даа, хар, элезин-даа чок, калбак ыяш, шаңда, манза, бажыңнар ханалары, улустуң холдарының ишти, дашты — черле куруг чок бижиттинген турган дизе хөөрем болбас. Кижиги санында үжүглелдиг, кижиги бүрүзү ном, саазың, карандаш астып алган чоруур, ажылдап-даа, хурал-чыышка-даа чорааш, оон чарылбас.

«Кезээ шагда эртем-билиг бүгү Тываның кырында херелденип үнүп келген, ам ону кандыг-даа күш өжүрүп шыдавас» дээн сеткил кижиги бүрүзүнүң угаан-сагыжын хаара туткан...

Айтырыг болгаш онаалгалар

1. Тыва бижикти чогаадыр дугайында Нам Төп Хораазының кыйгырыын чон канчаар хүлээп алганыл?
2. Тыва бижикти чогаадырынга совет эртемденнерниң киржилгезин чугаалаңар.
3. Чоннуң чаа бижикке сонургалын чогаалда канчаар көргүскенин тайылбырлаңар.

Бүдүн чогаалга айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Романның композициязын тодарадыңар.
2. Чогаалдың кол-кол маадырларын айтыңар.
3. Кайы эге силерге солун болду? Чүгө? Аңаа пландан тургузуңар.

Немей номчуур чогаалдар

С.Тока «Чоннуң оглу», «Ада көрбээнин оглу көөр».

ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ КОЛ-КОЛ МЕТОДТАРЫ

Чогаадыкчы метод — литература дугайында эртемниң кол билиглериниң бирээзи. Метод чогаал ажылының кол угланышкынын айтыр болгаш авторнуң чогаалдарының тематиказындан, идеялиг угланышкынындан база оларның тургузуундан, дылының онзагайындан тодаргайы-биле илереттинер.

Классицизм — уран чүүлге болгаш литературага 17-18 вектерде тывылган угланышкын, Францияга онза сайзыраан.

Бо угланышкын драма жанрын бурунгаар шапкыны-биле сайзыраткан болгаш үш кол принципке даянып турган: болуушкуннарның чаңгыс черге хөгжүп сайзыраары, оларның чаңгыс үеде болгаш чаңгыс черге эртери.

Бо негелделер классицизм үезинде онзагай сайзыраан драма чогаалдарындан дестелип үнген. Болуушкуннар чаңгыс черге болур деп негелде оларны харылзаалыг, ужур-уткалыг болзун дээни ол, чаңгыс үеде эртсин дээн негелде драма чогаалдарының хемчээлиниң талазы-биле улуг эвезинден тывылган, а болуушкуннар чаңгыс черге эртери — ол үениң театрларының техниктиг дерилгезиниң кош-каанга, сайзыраңгай эвезинге даянган негелде болуп турар.

Ол үениң шылгараңгай чогаалчылары бо үш негелдеден дашкаарлап, амыдыралды долу болгаш тода көргүзерин кызып чорааннар. Ниитилелге чөрүлдээлерни шынныг көргүзер дээш, авторлар янзы-бүрү аңгыларны төлээлээн овор-хевирлерни ниитижидип көргүзүп турган.

Баштайгы дээрзинде классицизм ниитилелде тургустунган кол айтырыгларны көдүрүп, оларны шиитпирлээринге салдарлыг турган болза, сөөлзүредир мурнакчы угланышкынын чидирген: бөдүүн чоннуң амыдыралын чуруп көргүзеринден ырааш, ниитилелде дарлакчы аңгыны төлээлээн овор-хевирлерни тургузарынга, алдаржыдарынга четкен.

Классицизм бодунуң тургустунганы болгаш сайзыралының сөөлгү үе-чадазында литературага боттуг амыдыралды шын, чиге, тода көргүзеринге улуг салдарлыг болган. Ол ышкаш литератураны амыдырал-биле чоокшулаштырып холбаан, ортаакы вектерниң чыдып калган феодалдыг ёзу-чурумнары-биле болгаш хөрөңгитен аңгының ниитилелге чаңгыс кижиге баштаткан маңгысталчак амыдыралын сойгалаан дээштиг чепсек бооп чораан.

Сентиментализм — барыын чурттарга 18 векте тывылган литературлуг угланышкын, классицизмни солуй келген.

Дарлакчыларның ызыгууртан болгаш чаа боттанып тывылган буржуазияның аразында чөрүлдээлериниң чидигленип турар үезинде тывылган болгаш ол демиселди литературага классицизмни буруу шапканы-биле онзагайланып илереттинген угланышкын.

Бир эвес классицизм ниитилелдиң ызыгууртан аңгызының төлээлерин төөгүлүг онзагай байдалга чуруп турган болза, сентиментализм бөдүүн улусту, оларның хүн бүрүдегиниң хууда амыдыралын номчукчуларга бараалгадып, кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң каас-байлаан кончуг тодаргайы-биле көргүзүп турган.

Литературага сентиментализмниң сайзырап турар үезинде чаа жанрлар тывылган: аян-чорук демдегелелдери, чагаа тургузулуг романнар, маадырның ажыы-биле миннишкиннерин илереткен

чогаалдар. Олар ниитилелде янзы-бүрү аңгыларның төлээлеринин амыдыралын хаара тудуп көргүзөринге улуг дузалыг болганнар. Маадырларның сагыш човаашкыннарын, бодалдарын, ишти-хеңнүн делгем болгаш ханы чураан.

Улуг хемчээлдиг проза чогаалдарында кижилерниң бодалдарын, сагыш-сеткилин көргүзери онза күштөлгөн.

Ынчалза-даа сентиментализм төөгүлүг байдалда амыдыралды тодаргай көргүзөрин долузу-биле чедип ап шыдаваан литературлуг угланыышкын бооп турар.

Романтизм — 19 вектиң эгезинде тывылган угланыышкын. Авторлар боттарының тургусканы омур-хевирлеринде амыдыралда чок чүүлдерни чуруп көргүзүп, ниитилелге кижилерниң аразынга харылзаалар, оларның бүгү-ле өске чүүлдерге хамаарылгазы кандыг болурун боттарының билип турары-биле чогаалдарында илереткен литературлуг угланыышкын.

Бо угланыышкында уран чүүл амыдыралдан бедип, тергидеп турган болгаш боттук чүүлдү көргүзөрдө, авторлар ниитилелде болушкуннарга тептинмейн, күзел-сагыжынга даянып, боттарының чогаалдарын бижип турганнар. Оларның сорулгазы — амыдырал кандыг болур ужурлугул деп чүвени көргүзери. Ынчалза-даа романтизм угланыышкынының чогаалчылары ниитилелде бар бир мөзүлөш чүүлдерни көргүспейн, ооң онзагай талаларын чуруп, хүн бүрүдеги чуртталганы боттарының көрүп, билип турарын ном-чукчуларга чедирип турганнар.

Боттарының сорулгаларын чедип алыры-биле авторлар характерлерни онзагай байдалга көргүзүп турганнар, тургустунган омур-хевирлер чогаалчыларның амыдыралга хамаарылгазын, оларның делегей көрүүшкүнүн илередириниң чепсээ бооп турарлар. Ол онзагай байдал романтиктиг омур-хевирлерниң боттарында кандыг-бир чүүлдерни чыып сиңирген күжүн чидидеринге чедирип турган.

Романтизм угланыышкынының чогаалчыларының бир кезии хүн бүрүдегиниң амыдыралы-биле кызыгаарлаттынмайн, ниитилелдин эрткен оруунче хая көрнүп, ону чогаадыкчы ажылының тепкижи кылдыр көрүп чорааннар. Бо болушкун романтизмниң кошкак талазы кылдыр санаттынып, боттук амыдыралдан ойлашкын кылдыр көстүр.

Романтизмниң бурунгаар депшилгелиг талазынга ук угланыышкынның чогаалчыларының амыдыралды өскерттир херек деп негелдени эки билип, боттарының үезинде тургустуна берген моондак-шаштыктыг эрги ёзу-чурумнук янзы-бүрү көстүүшкүннерин буруу шаварынга идепкейлиг киржиш, ниитилел хөгжүлдизиниң чаа үе-чадазынче депшип сайзыраарын күзөп, аңаа идигни берип, дорту-биле киржиш турганында.

Критиктиг реализм — 19 векте бурунгаар депшилгелит литератураның кол угланышыкыны апарган. Эрткен чүс чылда ниитилелде чөрүлдээлерниң чидигленгени, аңгы талазы-биле эптеп чок чоруктуң тывылганы бо угланышыкының сайзыраарына таарымчалыг болган.

Ниитилелге феодалдыг тургузугнуң харылзааларының буурап дүшкенин, чаа хевирлеттинип келген буржуаз тургузугнуң дошкун көстүүшкүннерин сойгалап көргүзеринче угланган критиктиг чогаалдарны авторлар бижип турганнар. Мында окур-хевирлерни ниитилелде болуп турар өскерлишишкүннер-биле, ооң амыдыралы-биле сырый холбап чураан болур. Кижиниң иштики сагыш-сеткилин анализтеп, ооң психологиязын ажыдарынче авторлар күжүн үндүрүп турганнар.

Орус литературада критиктиг реализмниң тывылганы, ооң эге базымнары А. Пушкинниң чогаадыкчы ажылы-биле сырый холбаалыг, чүге дизе ол бодунуң үезиниң литературазынче чоннуң, кижиниң салым-хуузун көргүскен чогаалдарны киирген. Критиктиг реализм А. Пушкинниң чогаалдарындан дөстелип үнгөш, бурунгаар сайзыралды Н. Гогольдуң болгаш өскелерниң-даа тургускан окур-хевирлеринден алган.

Эрткен вектиң алдан чылдарында Н. Чернышевский баштаан революстуг демократтар орус литературада критиктиг реализмге революстуг характерни берип, чонну төлээлээн чаа окур-хевирлерни номчукчуларга бараалгатканнар. Л. Толстой, Ф. Достоевский орус реалистиг романы бүгү делегейге алдаржытканнар.

Орус литератураның критиктиг реалистери кижиниң күжү чон-биле харылзаазында деп чүвени тодаргай көргүскеннер. Ол ышкаш литератураны чаа жанрлар-биле байлакшытканнар: А. Пушкинниң шүлүктээн романы («Евгений Онегин»), Л. Толстойнуң роман-эпопеязы («Дайын болгаш тайбың»), Н. Некрасовтуң улусчу шүлүглелдери, Г. Успенскийниң уран-чечен очерктери дээш оон-даа өске. Ол ышкаш, ылаңгыя революс-демократтыг реалистер делегей литературазының бурунгаар хөгжүүрүнге үлүүн кирип, литература теориязын ажылдап кылырынга идепкейлиг киришкеннер. Уран чүүлдүң боттуг амыдыралга хамаарылгазын эртем ёзузу-биле тодарадып, ооң ниитилел бүдүжүн болгаш уран чүүлдүң ниитилелге күүседир сорулгазын ажытканнар, реалистиг угланышыкына бижиттинген чогаалдарның идеялиг болгаш патриотчу уун, улусчун илередип тодаратканнар.

Критиктиг реализм Октябрь революциязынга чедир сайзырааш, бодунуң чаа үе-чадазынче шилчий берген.

Социалистиг реализм — 20 вектиң эгезинден бээр көстүп келген литературлуг угланышыкын.

19 вектиң ийги чартында, эң ылаңгыя 20 вектиң эгезинде, Россияга пролетариаттың революстуг демиселиниң чидигленгени-биле чергелештир критиктиг реализмниң кызыы чоруу илдең апарган. Чаа төөгүлүг байдал буржуаз тургузугну, ёзу-чурумнарны шүгүмчүлээри-биле кызыгаарланмайн, ажылчын аңгының өөскүткен хосталгалыг демиселин, революстуг чаарткычы чоруун көргүзерин негеп келген. Ону ажылчыннарның чуртталгазын, күзел-чүткүлүн эки билир болгаш марксисчи-ленинчи өөредигниң салдарына кирген депшилгелиг чогаалчылар медегеп билген. Бир дугаар ындыг чогаалчы М. Горький болган. Ооң революстугу, реалисчи принциптерге (негелделерге) дүүштүр бижээн чогаалдары: «Ава» деп романы биле «Өжэтеннер» деп шиизи социалистиг реализмниң эгезин салган болгаш орус пролетариаттың революстуг демиселинге улуг рольду ойнаан. М. Горькийниң чогаадкычы ажылын В.И. Ленин бедик үнелеп чораан.

Социалистиг реализмниң ужур-утказы, кол демдектери кандыгыл? Бирээде, социалистиг реализмниң чогаалчызы амыдыралды үе-үениң шынынга шуут дүүштүр, ылап тода кылдыр чуруур ужурлуг. Ийиде, ниитилел амыдыралының дээди шыны кажан-даа социал демиселден үнер демиселде болур. Ынчангаш социалистиг реализмниң туружунда кирген чогаалчы, бир-тээ ооң эң-не үстүкү эстетиктиг принциви шын болганда, амыдыралды, ооң революстуг депшилгезин хажытшайн көргүзөр сорулгалыг.

Ол болза хамыктың мурнунда ниитилелде тыптып келген чаа, мурнакчы күштерниң үе-шаа эрткен, хожудаңгай чүүлдерни дыңзыг демисел-биле кедизинде албан тиилээрин шынныг чуруп дамчыдарыдыр. Чогаалчы бисти долгандыр бүргээн амыдыралда, кижилерниң угаан-бодалында, аажы-чаңында кедилиг, эки чүүлдерниң чаражын, чонга тааржырын, ол ышкаш улустуң күзел-сагыжынга чөрүшкек, багай чүүлдерниң ёзажогун ылаптыг илередип, номчукчунуң ишти-хөңнүн хайныктырар хүлээлгелиг.

Бо бүгүну социалистиг реализмниң оруу-биле хөгжүп келген тыва литератураның төөгүзү-биле делгереңгей бадыткап болур. Чаңгыс-ла тодаргай чижек — С. Токаның «Араттың сөзү» деп романы. Чогаалчы трилогиязынга тыва улустуң шаандагы феодалдыг ниитилелге аар-берге дарлалдың адаанга, аргажок хожудаңгай байдалга чоранындан бээр революция соонда бедик хөгжүлдеге чедир эрткен шаптараазынныг төөгүлүг оруун болгаш чаа тургузуг дээш демиселин шынныг омур-хевирлерни дамчыштыр тоожан. Орус улустуң революстуг салдары болгаш дузазы-биле күш-ажылчы арат чоннуң феодалдыг аңгыны буураашкынга чедирип, ооң карак-кулак чок удурланышкынын сый шапканының төөгүзүн база чаа ниитилелдин тургузукчуларының омур-хевирлерин көдүрүп чураны «Араттың сөзүнүң» кол, тергиидекчи утка-бодалы бооп турар.

Олег Карламович САГАН-ООЛ

(1913 — 1971)

Чогаадыкчы намдары

Олег Саган-оолдун чогаалчы апаарынга Улан-Удэге моол раб-факка (ажылчын факультединге) база Иркутскиге башкы институ-дунга өөренип чораан чылдары, аңаа совет улустарның уран чүүлүнге, литературазынга хандык-шыл улуг салдарны чедирген. Ооң баштайгы шүлүктери төрөөн че-ринге тураскааттынган. Оларның бирээзи — 1937 чылда парлаттын-ган «Бистиң төрөөн чуртувус» деп шүлүк. Ооң соонда чогаалчы кол-дуунда проза болгаш шии чогаал-дары бижип чораан.

Олег Саган-оолдун «Ужура-жыышкын» (1941) деп чечен чугаазы тыва литературага проза жанрының хөгжүлдезинге чугула ужур-дузалыг болган. «Малчын арат Сандый» (1942) база «Тываның арат чонунуң мурнундан» (1943) деп патриоттук, интернационалчы утка сиңниккен очерктер авторнуң ат-сураан улам көдүргөн.

Олег Саган-оол прозаның бичии жанрынга дыка үр ажылдап, эвээш эвес бедик уткалыг чогаалдарны тургускан. Ооң «Чөптүг

шиитпир», «Сумудан келген оол», «Аржаан», «Найырал» дээн ышкаш чечен чугаалары тыва прозаның дээрэ чогаалдарынын санынга кирер.

Бежен чылдарны сөөлзүредир чогаалчы улуг хемчээлдиг проза чогаалдарын бижииринче кирипкен. Ооң түңнелинде «Баян-Таланың кижизи» (1962), «Кежиктиг сылдыс» (1964) деп документалдыг тоожуларны, «Деспестер» (1967), «Төрээн кижилер» (1970) деп романнарны бижээн.

Тыва шии чогаалының сайзыралынга Олег Саган-оолдуң ролю улуг. Баштай ол чаңгыс көжегелиг шиижигештерден эгелээн «Болбайн барган дой» (1943). Ооң соонда колхоз тургузуушкунунга тураскааткан «Чүткүл» (1950) сценага үнген. Драматург дараазында чылдарда көдээ ишчилерниң хайныышкынныг ажылын көргүскен шиилерни («Бир көдээ Советте», «Ырлап берейн», «Кайыын-даа бол тып аар мен»), ол ышкаш төөгү темаларын чырыткан «От-туушкун», «Үевис келген» деп шиилерни бижигилээн. Бо бүгүдөн аңгыда Олег Саган-оол — «Ак-көк хемниң кижилери» база «Тыва — үелерниң белдири» деп фильмнерниң сценарийлериниң кол автору.

Олег Саган-оол орус болгаш совет чогаалчыларның дыка хей номнарын тыва дылче очулдурган.

ДӨСПЕСТЕР

Романдан эгелер

1

Муң тос чүс бежен чылдың сес айның ортан үези. Ак-көк дээрде хүн элээн өрүлөп келген, черниң кырын чиң таалады чылдып, шаттарны дүдүскектелдирип турган. Хөөрөп келген хүнден оргу ховулар чиргилчиннелип, бир-ле тоолда чүве дег сагындырган.

Ол үеде ырак-ла черден кээп турар шаалаан дааш Хеймер-оолдуң кулаан уюкталдырган. Ол болза Таңды сынындан тайлып баткан Чадаана хемниң суу оруун моондактаан дөңнерге, сайларга таваржып, оларга саарыгланып, олар-биле хөөрежип, шуугап чыдары ол. Күскээр апарган болгаш, сыыгааны ол-дур ийин ооң. Оон башка, хем-не болгай: эриин ажып, дааш-шимээни киткеп, оруунга таварышкан шаптыктарны уу-чаза таварып, оя-чире хап бадып чыдар. Бир чылын үерлээш, бодунуң бадып чыдар унун безин шуут каггаш, хоорайны хөмө таварып, ооң чонун шүүдөдип турган чери

бар. Хемниц унунга турган кара чангыс электростанциязы суксун-суггат чок, анаа-ла ээнзиреп чыдып калган. Станцияны өскээр көжүрүп, чаартыр ужурга база таварышкан болгай. Амыр эвес, уржуктуг хемнерниц бирээзи болдур ийин.

Ол тааланчыг чылыг, ыржым хүнде, ырактан кээп турар шаалаан дааш Хеймер-оолдуң кичээнгейин база хаара тудуп, аажок солун болуп, онза ышкаш сагындырып, харын-даа чиктиг-даа ышкаш кылдыр дыңналган. Чүге дээрге, ол чер чурттуг Хеймер-оол сөөлгү каш чылдарда төрөөн черинден ырап, бичиизинден билири ол байдалдан, дыңнап өскени ол шимээнден коңчап, улуг хоорайга чурттап, арай уттушкан. Ынчангаш ол бүгүнү карак салбайн көрүп, кулак салып дыңнап турган.

Ооң кадында, суг даажы-биле чергелештир өске шимээн база чаржалажып келген. Ол кайыын кел чыдарын эр ылавылап турупкан.

Чадаана хоорайдан «Победа» деп кара машина, шыргай аргадан ажык черже хоюн үне халаан адыг ышкаш, ыдып үнүп орган. Ооң соонда куу доозун кырлаң чал бооп, шөйүлдүр дойлуп чораан.

Машина чоокшулап кээрге, Хеймер-оол холун көдүргөн. Машина доктаап, тура дүшкөн. Чолаачы-биле кожа олурган эрни Хеймер-оол дораан танып каан. Кожуунуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи болган. Соңга шилин ажыда долгапкаш, оон бакылап келгеш, Агар-оол чазык айтырган:

– Ам-даа чорбаан-дыр сен але?

– Орайтай бергеш, четтикпейн барган мен. Хоорайга хондум.

– Сени дүүн-не чоруй барган боор деп бодаан мен ийин. Че, олурувут, кады каптаалы.

Орук ийинде салып каан ийи хааржаан Хеймер-оол эккээрге, чолаачы машинаның артында чүве сугар черин ажыдышкан. Хааржактарны эптештир суп кааш, кара өңнүг ой тонун тудуп алгаш, Хеймер-оол машина иштинге барып олуруп алырга, мурнунда олурган демги эр албан-биле үнүп келгеш, ооң чанынга кожа олурупкаш, арай чүгүртүлөңнээш, сарыгзымаар карактары-биле дорт көрбүшаан, шуут-ла чугаалажып кирипкен:

– Кады хөөрежип чедер-дир бис. Дүүн сээң-биле чугаалажыр көңгүс чайым чок болган. Бодуң-даа көрдүң-не ыйнаан. Сени ажылга томуйлаан дужаалды безин бут кырынга белеткеп, ат салып бербедим бе.

– Оон-моон амыратпазы коңчуг чорду харын — дээш, Хеймер-оол хозады олуруп алган.

Машина хап ыңай болган. Ооң шилдерин өттүр хараганныг ховулар, хавактар, оларның ындында аргалар, шаттар көстүп эртип тургулаан. Агар-оол ыыт чок оргаш, оон кожазының арнынче көрбүшаан, чазык чугаалаан:

– Ам колхозтуң зоотехниги болганың бо-дур. Солун болдур ийин. Мен база дыка үр ажылдаан мен. Барык-ла он чыл четкен.

– Зоотехниктеп дээ?

– Ийе, «Алаак» колхозунга-ла болгай. Чоокта чаа оон депшип үнгөш, кожуунда ажылдап, килдис эргелей бергеним бо-дур.

– Ындыг-дыр.

– Колхозта ай ажыр зоотехник чок болдур ийин. Ам дээрезинде тускай эртемниг кижилер эвээш, чедишпейн турар. Сээң келгениң эки болганы бо-дур. Мээң орнумга барып ажылдаар кижидир сен. Холга тудуп, кызыдар-ла сен ыйнаан.

Эрниң чугаазының аянын эдертип, Хеймер-оол чугаалаан:

– Чүткүдер-ле ыйнаан мону.

– Адырам. Иркутскиге өөренип турган мен дээн сен але?

– Ийе, көдээ ажыл-агый институтун доосканым бо.

– Практиктеп, ол-бо черлерге база чоргуладың-на ыйнаан?

– Товарылгалар тургулаан. Чита облазынга чыл чыгыы турган мен. Ооң соонда Казахстанга база чордум.

– Ынчаарга-ла чорбаан чериң чок кижидир сен — дээш, Агар-оол каттырымзап кааш, шил өттүр бир-ле чүвени ээгип көргөш, оон эглип келгөш, катап айтырган:

– Практикага чогум чүнү кылыр, кандыг-кандыг ажылдар-биле таныжар боор чүве-дир?

– Колдуунда-ла хой ажыл-агыйы-биле таныжып, ооң ажыктыг талаларын өөренип, эъткир, дүккүр хойларны өстүрөр дуржулгаларны шингээдип ап чораан бис.

Кожазының чугаазынга хайгаарал салбайн, бодалынга алаага берген ышкаш апарган Агар-оол чугаалаан:

– Солун практика кылып чораан-дыр силер. Мен өөренип чорумда, ындыг практика эвээш бооп турган. Ындыг-даа болза теоретиктиг билигни дыка бээр турган.

– Каяа өөренип чораныңар ол?

Алаагыш чораан бодалындан адырлы бергени-ле ол боор оң, Агар-оол катап чазык болуп, чугаалап үнген:

– Мен болза Москваның Тимирязев аттыг академиязын дооскан мен. Ол дээрге алдарлыг сургуул чери. Аңаа өөренип турган кижилерниң аразындан тулган кижилер үнгүлээн. Кандидаттар, докторлар дээш кымнарны чок дээр. Бүгү чурттуң көдээ ажыл-агыйын оон үнген кадрлар, тускай эртемниг ажылдакчылар чорудуп, башкарып турар. Оларның чамдыызы Тывада безин тыптып турар.

Дүүнгү бичии када болган чугаадан-даа алырга, амгы бо-даа хөөрөп чоруурун көөрге, Агар-оол солун кижилерниң бирээзи ышкаш болган. Ооң Хеймер-оолга солун чүвези — чугаакыры, дорту, идек-дадак чогу. Ооң арай таарзынмас чүвези — Агар-оолдуң бичии

мактаныксаары, үзе кирип чугаалай бээри болган. Ындыг-даа болза ол эрниң дугайында Хеймер-оол бодап чораан: «Эрес эрлерниң бирээзи-ле-дир сен ийин».

Сыылады халдып орган машина ханы чооганы кеже халааш, ооң ыңдында дең кырынга үне халып келген. Ооң баарында оъттап чораан хой хоюп ыңай-ла болган. Кадарчы уругнуң аьды база-ла ыңай болган. Уруг аңдарлы бер часкаш, эзериниң ийинге барып-барып келген. Ону көрүп каан Хеймер-оол дегийт алгырган:

– Ойт! Дее кадарчы ат болду!

Машина тура дүшкен.

Уруг аьдының аксын тыртып алгаш, дүже халаан. Хой база оожургап, доктаап оъттай берген.

Машинадан Агар-оол үнүп келгеш, кадарчы кыс кайы сен дээш базыпкан. Ооң соондан Хеймер-оол база эдерипкен. Агар-оол кысты кыйгырган:

– Бээр келем, ужуражып чугаалажыылыңар.

Аьдын чедип алгаш, хойларының соондан бар чораан уруг тура дүшкеш, серте чок көргеш, оожум болгаш хоюг үн-биле чугаалаан:

– Чаш-даа болза машиналардан хояр, ам-даа чаңчыкпаан, хоржок аът-тыр ийин.

– Ынчаарга аңаа тур, бис чеде берээли.

Агар-оол ыйгылды кежилдир кылаштап бар чыда, кожа чораан Хеймер-оолга чугаалаан:

– Үш кончугнуң бирээзи – эзер алган аът дээр але?

– Хойган аът кончуг-ла болгай, дывылап чоруп каар суг болза...

Уругнуң чанынга чедип келгеннер. Агар-оол чугаалап үнген:

– Таныжыңар — дээш, оон Хеймер-оолче көрген: – Бо болза «Алаак» колхозтуң сураглыг кадарчызы Хураганмай деп кижидир.

Хеймер-оол уругнуң оң холун дын-биле катай тудуп мендилээш, бодунуң адын адаан.

Уругга ооң ужуру билдинмээн. Чүге дээрге ооң мурнунда ооң холун туткан кижиде адын-даа адавас турган, баштай танышканда адын адаар чүве деп боду-даа билбес чораан. Ынчангаш Хураганмай томаанныг кара-кара карактары-биле дорт көрүп, оон ыңай чүү боор эвес дээнзиг, ыт чок турган.

– Чаа зоотехник бо-дур. Хөөрежиңер, кады ажылдаарыңарда, эки-ле болгай — дээш, Агар-оол сестериниң ийи уткалыг апарганында эскербейн, баштай уругже, оон Хеймер-оолче көрген.

Уруг ыттаваан. Хеймер-оолдуң ээлчээ келген. Та канчаары ол ийик, шала кандай хөөрөп үнген:

– Силерни аъттан аңдарып каар частывыс. Корткаш, кудум чайлай бер часты.

Хураганмай бичии хүлүмзүрүп каан.

Агар-оол уругну мактаан:

– Эш Хураганмай дээрге аъттан аңдарлып чоруур анаа кыстарның өөрү эвес, эрес болдур ийин. Эмдик аътгы безин өөредиптер кижиге аан.

Хеймер-оол шынап бе деп айтырганзыг көргөн. Улус мактаарга ыяды бээр Хураганмай эпчоксуна берген хире, дегийт чугаалаан:

– Чок, ындыг таварылга болбаан, бо дарганың баштактанып турары ол-дур.

Агар-оол, шынап-ла, ойнап турган. Ынчангаш анаа каттырып каан. Хеймер-оол чазамыктаан:

– Ол-даа ындыг-дыр. Чүгле эпчоксунуп, бисти буруудатпайн көөр силер көрөм. Ооң орнунга өске, солун чүведен хөөрөп көрүңөр.

Хураганмай боданганзыг тургаш, оон дорт көргөш:

– Хой кадарарга, ол бир солун, кожуундан даргалар кээрге, ол база солун дээрден башка, өске чүнү чугаалаар боор ону — дээш, уруг хүлүмзүрүшкен. Эрлер база хөглүг каттыржышканнар.

Анаа элээн саадап, колхозта, ылаңгыя кадарчыларда кандыг-кандыг солун чүвелер бооп турарын, мал-маганның аарыг-аржык чок турарын, деңгилге-семиртилгезин, аныктарның ажылын, оларның сонуургалдарын эрлер ээлчештир айтырып, ойнай-сылдай чугаалажырга, Хураганмай база-ла төлөптиг харыыларны берип, чамдыкта чаптанчыг сестерни сөглөй каап чугаалашкан. Ооң ындыгызы Хеймер-оолга солун болган.

Уруг-биле байырлашкаш, эрлер машинаже эепкеннер. Хеймер-оол хая көрнүп кээрге, Хураганмай аъдын четпишаан, хойларының соонда тап-билээ бар чыткан. «Победа» хап ыңай болган. Агар-оол баштай кадарчының уунче, оон Хеймер-оолче көргөш, хүлүмзүрүй аарак Хураганмайны мактаан:

– Боду томаанныг, чаптанчыг аажылыг, анык кадарчыларның дээреси уруг боор. Чаражын суг көрнаан.

Хеймер-оол ыгытаваан, кадарчының шырайы, хоюг кара-кара карактары, омур-хевири ооң бодалында ол-ла хевээр көстүп арткан.

6

Хеймер-оол коданнар кезип, кадарчылар-биле чугаалажып, оларның чуртталгазы-биле таныжып, малдың ниити байдалын көрүп хүнээш, арай кежээликтей апарганда, ол аалга келген. Чаңгыс өгнүң өдээнде ак, кара хойлар дус чылгаары дус чылгап, анаа турары анаа туруп, чамдыктары хураганнарын эмзирип тургулаан. Өг чанында ашак апарган кижиге ыяш чарып турган.

Зоотехник баглаашка аъдын баглааш, кырганның чанынга келгеш, хоочун ёзулал-биле мендилээн:

– Үүле бүтсүн, кырган.

– Ындыг-ла болзун, чорук чогузун — дээш, ашак ыяш чарарын ара соксааш, балдызын ыяшка киир хап каан.

Алдан ажыг харлыг, үстүү эрнинде кирбей салдыг, арын-шырайында агаар-бойдустуң тыныжы шуут сиңниккен, бедик хавааның сыгыглары аажок чоон-чоон, дөңгүр бажының дүктери элээн улгады берген ашак сезиктиг-даа ышкаш, айтырганзыг-даа ышкаш көрүп турган.

– Кайыын үнгениңер ол?

– Колхоз төвүндөн келдим.

– Бистиң дээ?

– Ийе, «Алаак» колхозтан.

Ол аразында өг чанынга чыткан, казыра дег кара ыт туруп келгеш, аалчыже кылаштапкан. Хеймер-оол олче сезиктиг көргөн. Ашак ооң оозун-даа тоовайн, харын ыдының дугайында чугаалаан:

– Мал кадарардан бапка, кижги ызырар деп чүве билбес амыгандыр ийин.

– Ызырар бооп, кижиге халып кээр суг болза кордал чок-ла хире-дир але.

– Коданга мындыг хирезинде, черге мал кадарып чораанда, өске кижги мырыңай чагдатпас дээш, шурап-ла билир.

Халып келзе, чүнү канчаарын бодап, чоок-кавыда сегирип алып хире ыяш, даш дилегзиниң, бүдүү көрзүне берген. Хеймер-оолдуң мурнунга ыт чедип келгеш, ооң дискектерин ээлчештир чыттаан. Оон эрниң буттары сооп эгелээн ышкаш болган.

Ашак өгже мурнап кирерин чалаан. Хеймер-оол дегийт-ле кирипкен. Өгнүң эргинин артапкан соонда, ооң артында аар-ла чүве сывырлып чыдып калган ышкаш бооп, боду артында-ла чиигей берген.

Өгнүң херээжен ээзи ожукта тип каан паш адаанче ыяш салып, от отчудуп олурган, солагай талада демир-орун кырында таныгыры Хураганмай бо орган. Хеймер-оол ниити мендилээш, орун баарында ширтек кырынга сөгедектеп олуруп аарга, кадай мендиге харыылааш, келген оолче топтап көргөн. Соондан келген ашакче көрбүшаан, Хеймер-оол бодунуң мөгүдээнин ажыткан.

– Бо кырган ызырбас чүве дизе-даа, ыттың хөрлүү кончуг, сезинмес аргажок, халып кээр ийне дээш девидеп кирип келдим.

– Барааны ындыг түрлүг, чоғум боду кем чок, ызырбас, кырыш калган хөөкүй-дүр ийин — деп, өгнүң херээжен ээзи база бадыткаан.

Ашак дөрге барып олурупкаш, бодунуң сонуургалын, даштыгаа салган айтырыгларын үргүлчүлээн.

– Бистиң колхозта мен дидиңер, чүде ажылдап турар силер?

Орунда сандаланып олурупкаш, алдын-доос деп куш чуруп каан шокар аржыылды дөңмектериниң кырынга салып, ону адыжы-биле

суйбап көрүп орган Хураганмай адазының айтырыыңга үзе кирип харыылаан:

– Бистиң колхозтуң чаа зоотехниги-дир ийин, ачай — дээп, ооң соонда Хеймер-оолче көргөш, уруг чугаалаан. – Аалывыс бодур, авам, ачамны база танып алыңар.

Бо кижини кажан иргин биле тыртып алган ол боор мооң дээңизг уруунче ашак көргөн.

– Бо аныяктарның билбес, көрбес чүвези бар эвес аан... Чаа келгени-ле ылап болбайн, оон башка, биске-даа билдине берги дег. Аңаа Агар-оол дарга ажылдап турган-даа ышкаш ийик.

– Ол ам кожуунда барган, көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи болдур ийин — деп, Хеймер-оол дыңнаткан.

– Йо-о, ындыг-дыр аа. Чогум чуртуңар кайдал аан?

Хеймер-оол хола хөнектен аякка кудуп берген шайны ижип олура, бодунуң ат-шолазын, төрөл-дөргүлүн адап, төрөөн черин айтып, сургуулдап чораанын, чоокта чаа келгенин, ажылдай бергенин, кадарчылар-биле, амыдырал-биле таныжып аш чоруурун хөөрөп орда, кежээ дүжүп келген.

Аалга хонуп аар дугайында дыңнаткаш, Хеймер-оол аъдын оъткарар дей берген. Ашак даптыгаа үнүп келгеш, оъттуг черни зоотехникке айтып берген.

Хеймер-оол аъдын өртеп кааш, өдекке дедир чедип кээрге, Хураганмай хойларын кажааже хай деп чораан. Хойларның хой кезии каракульдар болган. Мериностар-даа бар, тыва хойлар база тургулаан. Ол коданда хойларның уксаа талазы-биле холушкаан кайгап, оларның дугайында бодавышаан, Хеймер-оол хойларны кажаалажы берген. Уруг кажаа аксын хаап турда, Хеймер-оол база дузалашкан. Аңаа уруг ынаксаваан.

– Ажырбас оң, мен бодум хааптар мен.

– Силерге дузалажыксаарым бо-дур ийин.

Хураганмай ыяды берген хевирлиг ыыт чок көрүп турган. Ол көрүүшкүн Хеймер-оолга бир-ле онза ышкаш сагындырган. Черле уругнуң шевергин, аяңны аажок болган. «Бөдүүн боду бо хире, чогум силиг идик-хеп кедириптер болза, берге кыстарның бирээзи турар-дыр ийин» деп бодап турган. Хеймер-оол уругнуң чанынга чугаалажып туруксаан.

Ындыг-даа болза ооң күзели-биле болбаан. Хойларны кажаалап кааш, Хураганмай өөнче углапкан. Хеймер-оол база ооң-биле кожа базыпкан. Имир турда-ла күскү өдек мырыңай караңгы болуп, черде чүү чыдары көзүлбес апарган.

Дөрде аптара кырында кывар суглуг деңни кыпсып каан болза-даа, өг ишти дески эвес чырып турган. Хеймер-оолга уттундурган ол бүлүргей, ыржым байдал чиктиг ышкаш болган. Ол хиреде-ле

өгнүц ээлери чүнү-даа эскербейн, дүште чок чугаазын чугаалажып, айтырар кижги айтырып, харыылаар кижги харыылап турда, чем кижизи — Кудурукпай чемин кылып, от кижизи — Хураганмай одун одап орган. Ооң-биле чергелештир авашкылар чайгаар-ла дыңнакчылар апарганнар.

Кежээки чем, этг доораан быдаа хайнып турар аразында, Чудурук база-ла дыка хей чүвелерниң аайын тывыксаан. Хеймер-оол айтырыг бүрүзүнге бодунуң билир шаа-биле тода болгаш билдингир кылдыр харыылавышаан, ооң-биле кады ашактын чугаазын база дыңнаксаан. Ооң баштайгы айтырыгы каракуль хойларның Тывага нептереп келген дугайы болган.

Аалдың эр ээзи, мени чүге үзе кирип орары ол мооң дээнзиг көргөш, доңган-даа ышкаш, от кыдыынче киир сойгаш, бодалдыг сөстөр-биле харыылаан:

— Каракуль деп хойлар база төөгүлүг мал бо. Тывага дөргөн чылдарның эге үезинде көстүп келгенин билир мен. Аалывыс кедээге — Хараганга турган. Кожавыс Шаажаң деп ашак дугайында улус чугаалажы берген мындыг: «Шаажаң ирей чиктиг кошкар садып алган, хойларында ыда берип-тир. Бир-ле чүве тыпкан турар, элдеп ашак болдур ийин» дишкен. Сонуургап чеде берген мен. Ынчаарда ону көргөн мен. Шынап-ла чиктиг ышкаш болган. Улустан ол-бо айтыргылаан, огулуг харыы-даа берип шыдавааннар — дээш, кезек ыт чок боданып олургаш, Чудурук оон ыңай үргүлчүлээн: — Ындыг-даа болза, ооң соонда-ла шупту каракуль дижир апарган улус бо. Мал, чер яамызының сайыды-даа келгеш, «хой ажылын сайзырадыңар» дээр, тускай эртемниг ажылдакчы-даа келгеш, «каракуль уксааны өстүрүңер» дээр. Бисте чүү боор ийик, ураалап кирипкен чүве-ле болгай. Оон-на чер бүрүзүнге нептерээн хойлар бо.

Хеймер-оол айтырган:

— Бодунар хууда чүү деп бодаар силер, кырган? Каракуль хойну Тывага калбаа-биле өстүрери кайы хире ажыктыг, ажыл-агыйга ужур-дузалыг дээр силер?

— Бис чүү дээр ийик бис. Ужур-чөвүн угаар шаавыс бар эвес. Анаа-ла кыл дээрге кылып, азыра дээрге азырап турар дээрден башка. Өзүп, көвүдөп турар хойлар-ла-дыр. Эки азырап тур сен деп мактап-даа турар-ла-дыр. Агар-оол дарга мырыңай солун-салынга-даа бижип турар кижги бо. Оозун бодаарга, экизи-ле ол ыйнаан мооң.

— Черле аан, ботгун бодалы база турар-ла болгай.

— Турары-ла шын. Бо хойлар-биле элээн үр ажылдап келди-вис — дээш, бодунуң сөзүн белен ышкынмас, кижилерниң хире шаан билип чугаалажыр Чудурук арай боданып, чаа зоотехниктиң элдээртип орарын шенелде кылдыр угагаш, тыртылчак чугаалаан:

– Арай ыңдыг хойлар-дыр ийин... Анаа аан, мал биле мал дөмей-ле болгай. Черле азырап, өстүрүп болур.

– Соокка кайы хирел?

– Бо шагда кажая-хорая чылыг болур, амыр чүве ышкажыл. Олар соокту кайын тоор ийик.

Ашактың чугаазындан Тывага каракуль хой нептерээнден бээр элээн үр апарган деп билбишаан, Хеймер-оол бодап орган: «Ындыгдаа болза ооң ажил-агыйга ажыктыын көөр апаар. Чуртталганы чаазы-биле чорудар, ажилды ажыктыг болдурары бистиң херээвис...» Бодалы-биле ыңчаар алаагып олура, пашта чемниң эстине бергенин безин эскербейн барган. Бир билип кээрге, хүрең хува аякта быдаа бо чедип келген. Ону артында-ла Хураганмай дамчыдып берген. Өгдө кижилер шугту чемненип кирипкен.

Кежээки чем доозулганда, Хураганмай эжик аксындан тургаш, сапык идиктерин ужулгаш, оларны демир-орун баарынга кожа тургузу салып кааш, орун кырынга барып олуруп алган.

Кырган элээн ыыт чок олургаш, баштай уруунче, ооң соонда кадайынче көргөш, оларның кайызынче-даа эвес, анаа-ла отче көрүп ора чугаалаан:

– Бо даргаа дөжек салып бээр өй четпээн чүве бе, мооңар?

– Меңээ дөжек-даа ажырбас ийин, баш адаанга салыр чүве-ле бар болза.

Өгнүң херээжен ээзи туруп келгеш, ширтек кырынга кудус салгаш, бажынга тон сыртааш, ооң кырындан ак-чоорган салып бергеш, эштири-биле эрги чымчак пөс чоорган салып турда, Чудурук дапкаар үнүп чорупкан.

– Мен-даа мынаар хойлар чанынга барып чыдып алыин...

Кадай бодунуң орнунга барып чыдыпкан.

Хеймер-оол чыдып алган. Хураганмай орнун эдип алгаш, дөрже кылаштап баргаш, аптара кырында деңни өжүр үрүпкеш, орнунче дедир кылаштап келген. Уруг орнун шыгырады чыдары-биле кады бир-ле чымчак чүве Хеймер-оолдуң бажында пет кээп дүшкен. Холу-биле тударга, чымчак чүве сыртык болган...

Хеймер-оол кезек боданып чыда, сыртыкты бажының адаанга салып алгаш, өгнүң дүндүүн өттүр дээрде сылдыстарны көрүп, оларны кожазында орун кырында чыдар кыстың карактары-биле дөмейлеп, ооң дугайында бодап чыткан...

Айтырыглар болгаш онааргалар

1. Агар-оолга характеристикадан беринер.
2. Хеймер-оол биле Хураганмайның ужуражылгалары кандыг байдалдарга эртип турганы?
3. Чудурук каракуль хойларны чүгө «Арай ыңдыг хойлар-дыр ийин» дэнил? Ооң утказын канчаар билдиңер?

Ажылчы чоннарның иштинден депшип үнген кижилер эрези-биле, кызымаа-биле, сурумгайы-биле ылгалыр. Олар колдуунда-ла практиктер болгаш революцияның херээнге, чаа тургузугнуң херээнге, араттарның херээнге бердинген, ак сеткилдиг эрестер. Олар араттарның чаа ёзу дээш демиселиниң одунга боттарын белеткеп, депшип үнгүлээр: ындыг кижилерниң санынга Боражык база кирер.

Эр шаанга кирип, эзер дергизинден туттунуп келге-ле, Боражык хөй-ниитиниң ортузунче кирип, ооң ажылынга бодунуң үлүүн кириштирген, бодунуң могаг-шылаг чогуң көргүскен.

Араттар чаа чуртталганы быжыглаары-биле хөделип үнген чылдарда, Боражыктың бодунга-даа, ооң амыдыралыңга-даа каттырынчыг, чаптанчыг, чиктиг таварылгалар база тургулаан.

Бистиң чуртка революцияның сураа дыңналып келген. Ол үеде араттар аажок хайныгып, ында-мында чыгып, чыып кылып, «Ленин башкы тывылган», «Хувискаал үнген», «Араттар хостуг болган», «Шупту кижидең эргелиг апарган», «Хөрөңгитен феодалдарны хөөглештер шаавыс келген» дижиپ омак-сергек халдып турар апарган. Ынчаарда Боражык он алды харлап турган.

Бир-ле Боражык хөй кадарып чораш, дүш чөдө бээрге, хойларны аалынче сүрүп кирип келген. Авазы хойтпак кудуп берген. Ону ижип орда, даштын аъттар даваны дидирээн. Удаваанда ачазы бир эштиг бо кирип орган. Ооң ындазында эрези кончуг, сорукутуу сүргей.

Кадайынче, ооң соонда Боражыкче көргөш, оглунуң ходугур кежегезин тудуп суйбааш, мынча дээн:

– Ам мооң херээ чок болган, оглум. Хачыдан эккел, үзе кезип октаптаалы.

Чаагай кежегелиг кижиде көргөндө, ону магадап, аңаа адааргап, шак ындыг чоон, узун кара кежегелиг чораан болзумза деп, чамдыкта бодун узун кара кежегелиг, эки эзер, чүгенниг аъттыг эрес эр кылдыр бо-ла бодай берген чоруур Боражык арай аңадап, аайын тышпайн барган. Хойтпаан дөгере ижипкеш, падар аяан чылгап ора, адазынга харыылаан:

– Кежегемни кестирбес мен, бажым дөңгүр чорбас мен, улус кижини лама-хуурак деп кыжырый бээр.

Оглундан ындыг харыыны кажан-даа манаваан адазы кайгап, карактарын алгыдыр көргөн.

– Ол чүң ийик — кестирбес мен деп? Ленин башкының ачызында улуг хувискаал үнген. Ам бис чаа ёзу-биле чурттаар уjurлуг бис. Оон башка бисти улус бак сөглөп, хувискаалчы эвес дээр.

– Хувискаал деп чүл ынчаш?

– Ол бе? Ол болза... каргыстарны чылча базар күш дээн уткалыг сөс-түр, ол хувискаал чаа ёзуну тургузупкан-дыр.

– Кежегени база базары ол бе?

– Хувискаалчы кижиге кежегелиг чорбас чүве-дир. Оон ынай, ламаларны ышкаш, дөңгүрерти кыргыш кааптас, тевектей кыргыш болгай. Мээң бажымны көрнаан — дээш, адазы бөргүн ужулгаш, бажын ээктириптерге, ооң кежегези чок, ооң орнунга чолдайтыр таарып каапкан дүктер тевектелдир селбейгилей берген, аай-баш чок чыткылаан. Бодунуң бажын ынчаар көргүскөш, адазы үргүлчүлээн: – Сээң бажың дүгү база мээни ышкаш болур.

Адазының өгбейгилей берген дүктери ындыг-ла солун эвес, харын чиктиг болган. Ол ыт чок кайгап олурган. Аңаа адазы угааткан:

– Бүгү чуртта хувискаал тиилээн. Яды араттар чаазы-биле чурттап эгелээн. Ам бай, яды дээр чүве чок. Сени мээң-биле азы мени аваң-биле ылгап болбас. Шупту дең эргелиг болган бис. Ынчангаш ам кежеге-кужаганың херээ чок, чоор ону, орта, шоолуг чүве эвес, харын быт-курт уязы апарган чоруур дүктерни — дээш, адазы туруп баргаш, аптара кырында чыткан хачыны ап алгаш, оглунуң ходугур кежегезинде-ле келген.

Боражык канчаар-даа чай алынмай, хейде-ле карактарын шимгеш олурупкан. Хачы бизи каш кидирээн соонда, ходугур кежеге черде чыткан. Оол кежегезин шоолуг эвес, күске кудуруу ышкаш кылдыр билип чораан. Ам кезип каапкан соонда көөрге, ооң кежегези ындыг-ла хоомай эвес, чоону, узуну аажок, артында-ла дас кара болган.

Кежегезинден чарылган соонда, Боражык аныяктарның чыжыңга киржип, оларның баштары база-ла селбейтир тевектелип калганын көрүп, ам харын сорук кирип, хувискаалчы аныяктарның херээнге хамааржып эгелээн.

Удаваанда хувискаалдыг аныяктарның эвилелиниң кижигүнүңгө кирген. Ооң даалгазын күүседип, ак аадаң куржанып алгаш, аалдар кезип хап турган. Боражык шору эрлерниң бирээзинге санады берген. Хурал-суглаадан чыдып калбастаан Боражык бо-ла чүве чугаалаан, санал-оналдаан, чаптанчыг аажыны үндүрүп, улусту олбо каттырткан турар. Чамдыкта сыр-соора суг салгылаптар, ол хиреде-ле оозун шынзыдарын оралдажып, оон үр-ле адырылбас, чугаалаттынып чоргулаар. Сөөлүндө, бодунуң шын эвес бодалын азы шын эвес кылган чүвезин билип каанда, ам миннип, ажы-биле чугаалап, «ынчаарда угда чок салыпкан чордум ийин, оолдар» дигилеп, азы «мындаа мырыңай сыр дедир барган чордум, эштер» деп олургулаар.

Үжен чылдарда, араттарның тура халышкынының үезинде, Боражык ышкаш эрес, кашпагай кижиге чок турган. Багай чактыр

боозун чүктөп алган, бөргүн бажының ийинче дыртыттыр салыпкан, феодалдарга удур демисежиш үнген араттар аразында, дөө доскуулда үнгөн, мында таңныылдаан хап турган. Үймээн бастырган соонда, араттар феодалдарның хөреңгизин хавырып эгелей берген үеде, күжүр Боражык база-ла кежээлеп чоруп турган. Онза омак-биле долган, бодунуң соруктуг күжүн үндүрер чер тышпаан дег, аалдарны кезий шаап турган. Байларның аскыр өөр чылгызын кодаңда сывырып келген, сыдым аргамчызын ол чайган, бо чайган, оларны санаан, үскөн, хавырган — черле чыдын чытпас, олут олурбас.

Ооң күжүн хостуг чуртталганың хей-аьды хайындырыш турган. Аныяктарның ырлаар ырын ырлап, аажылаар аажызын аажылап, ол орта сорук кирип, Боражык кызымак чоруун көргүзүп, бердиниң ажылдап турган.

Тываның үжүк-бижии тыштып келгенде, Боражык тыва бижикке дүргөн өөрени тыртып алгаш, оозун араттарга нештередип, сумуга бижик өөредилгезин башкылап, дыка хей кижилерниң караан чырыткан.

Араттарга дузалыг ажылдарны кылып турарын, ооң ак сеткилдин, идепкейлиин барымдаалааш, үжен чылдарның эгезинде Боражыкты Москваже түр сургуулче чорудупкан. Аңаа ийи чыл иштинде өөренип, караа ажып, чамдык билиглерниң үндезиннери-биле чепсегленип алган.

Ол билиглерни чурттуң аныяктарыңа нештередип, оларның ортузунга ажылы шору дидиртип, ынчаардагы үениң үнелээшкинин алган. Ооң соонда, ССРЭ-ниң улустарының акы-дуңма өг-бүлезинге Тыва эки тура-биле кирген соонда, Боражык нам школазыңа өөренип, ниити билиглерни шиңгээдиң алырдан аңгыда, агроном деп ат база алган. Сургуулду доозуп алгаш, черинге баргаш, суму ажылы кылып турда, ону кожуун ажылыңа депшиткен, күүсекчи комитеттиң саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге четкен.

Аныяндан эрес, шынчы, сурумгай болганындан революстут намның кежигүнүңге эрте кирип, ооң улуг-биче даалгаларын бодунуң шаа-биле күүседип чораан Боражык партияның кыйгырыын ёзугаар колхозка ажылдаарын күзей берген. Ол күзел боттанган. Партияның кожуун комитеди Боражыкты колхоз даргазыңа чоруткан.

Амыдыралдың школазын көрүп эрткен Боражык хей адырлар-лыг ажыл-агыйның нарын, берге шончактарыңа дыка торулбайн, бодунуң сагынгыры-биле колхозту баштап, чон-биле ажылдап, шору диртип, мактаткан. Аңаа бажы эъттенип, бардамнанмаан, харын бодунуң кошкак талазын билип, Боражык кижилер-биле кады ажылдаарын, оларга бүзүрээрин оралдажып чораан. Ынчангаш чоннуң деткимчезин ап турган.

Боражык конторада чааскаан, колхозтуң акпазын ажыктыг

чарыгырын бодап, санап орган. Янзы-бүрү саннарны карандаш-биле саазынга бижип кээрге, чурагайлар мырыңай муң-муң кылдыр немежип турган. Чамдыкта ооң холу самбыңга-даа баар. Кожуун, суму ажылдакчыларының, ылаңгыя колхозтарның, саң-хөө кижилериниң ажылдаарының хевири апарган санаар, самбыңнаар арга-биле хөделип олурда, ханада азып каан долгаар телефон кыңгырткайны берген. Боражык далаш чок туруп баргаш, туданы тудуп аарга, кожуунда Агар-оолдуң үнү дыңналып келген.

– Каракуль кошкарлар садып алыңар дээн болгай бис. Канчап тур силер моң, дарга?

– Агар санда акша чок, мырыңай бергедеп тур бис. Бо удаада шыдавас боор бис ийин.

– Ынчаарга кайын боор ийик.

– Оон аңгыда бисте кошкарлар бар, четчирин билир-ле болгай сен.

– Сенде акша турбас ужур чок дээрзин билир-ле болгай мен.

– Чок, ам кошкар албас дээн бис.

– Кымнар албас дээн силер?

– Колхоз баштаар чериниң кежигүннери.

– Аргазып тып, садып алыңар. Бо дээрге анаа-ла садыглажышкын эвес, ажыл-агыйны эртем ёзуу-биле чорударының база бир хевири болдур эвеспе.

– Ажыл-агыйның, саң-хөөнүң шинээзинден мындыг шийтпир үнген-дир ийин але.

– Саң-хөөнүң кошкаанда эвес, сээң үзелинде боор ийин оң.

Телефонда үн бедип орарын эскерип турза-даа, ол үеде даштыыртан кирип келген, партия организациязының секретары Аяжыкче көрбүшпаан, Боражык тап-биле чугаалаан:

– Үзел чок чоруп, кайын боор дээр сен.

– Ол-бо дипкеш чоор бис. Садып алыңар харын. Айтышкын бергеним бо эвеспе.

Телефон ыттавайн барган. Ооң тудазын азып кааш, Аяжыкка Боражык чугаалаан.

– Кошкарларын сыгааш туруп бергеннер ийин моң.

– Кымыл ол?

– Агар-оол-ла ынчап турар кижидир.

– Канчаар деп бодай-дыр сен ынчап?

Колхозтуң агар санында бар акшаны эң-не чугула чарыгдалдарга үндүрер деп бодап алган Боражык мурнунда каракуль кошкарлар баптай кээп турда, каш кошкар садып алкаш, саң-хөө талазы-биле элээн кызамдап турганын кайын уттур ийик. Ынчангаш секретарьга чугаалаан.

– Ам дээрезинде далашпаалыңар, бодап көрүп тургаш болгай аан.

– Кончуг изиг кижиг кезжээледи бербес ирги бе?

– Канчаар дээр сен, дыңнай-дыңнай тыртылар апаар.

Аяжык хүлүмзүрүп кааш, даргадан айтырган:

– Ыңай-бээр баар деп тур силер бе?

– Бөгүн кайнаар-даа барбас мен. Колхозтуң өре-пирези баш ашкан, санаппааже хоржок ийин моң.

– Мени райондан кел дээн, ынаар баар кижиг-дир мен. Маңаа Аксы-Байбаң келир, ооң-биле чугаалажып көөр силер бе?

– Чугаалашкай-ла мен. Чүнүң дугайында?

– Политиктиг сестер эдип, колхоз тургузуунга удур чүве чугаалап турган кижиг-дир. Материалдары бо — дээш, Аяжык папка тудускаш, үргүлчүлээн: – Түңнелин бюрога илеткээр болдур эвеспе.

– Херектиң ужурун көөр мен ыйнаан — дээш, Боражык папканы ап алган.

Аяжык үнүп чорупкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Боражыктың күш-ажылчы намдарын чугаалаңар.

2. *«Каракуль кошкарлар садып алыңар»* деп домак маадырларның аразында харылзаазының кандыг-кандыг талаларын илередип турарыл?

3. О. Саган-оолдан аңгыда кым деп чогаалчы кедээ ажыл-агый темазыңга хамаарыштыр чогаал бижээнил?

4. Бо эгениң *«Каракуль кошкарлар садып алыңар дээн болгай бис. Канчап тур силер моң, дарга?»* деп домаандан эгелээш, төнчүзүңге чедир аяңныг номчуңар. Кым уран номчулгага мергежилдин тодарадыңар.

20

Бо хүннерде Хеймер-оолга ажыл аажок хөй болуп, чай-кыс чок, солун чурттап эгелээн.

Колхозтуң амыдыралы-биле, колдуунда-ла малчыннарның, хойжуларның ажылын, чуртталгазын өөренип, олар-биле чугаалажып, олар-биле таныжып, дүн, шак эрткенин эскербейн чоруп турган.

Ооң кадында комсомол организациязының секретары Кара-оол аныяктарга беседа кылып бээр дугайында дилег база кылган. Комсомолдун Уставының дугайында беседаны Чудурук сугнун аалыңга эрттирери-биле чарлаан. Ол хүнүндө, шагында болчаан аалга Хеймер-оол чедип кээрге, аныяктар чыгып келген, манаан турган. Оларның аразындан хедерзимээр аажылыг Меңниг-Караны, ооң кадайы Торлукмааны, үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур, долбанныг кызыл чаактарлыг Каржаңмайны танып каан. Олардан арай ырак черде Хураганмай оожум, томаанныг апарган турган.

Кызыг-кыйыг чок аразында бодунуң аажызын, ааспыраан бо-

ла көргүскөн чоруур Балажык өөрүнүн мурнунга үнө халып келгеш, Кара-оолга шериг ёзулалын кылгаш, чугаалаан:

– Арбын малдың кадарчылары, ажыл-иштин аныяк ээлери шуптузу чыгып келгенин аттыг-сураглыг кадарчы Балажык дээрзи хүлээлге ёзугаар илеткеп тур.

Шупту аныяктар чир шоң каттыржыпкан. Бодамчалыг оожум апарган турган Хураганмай безин хүлүмзүрүпкен.

«Чүрээ чок кижиг каткыжы, сүдү чок мал эдиген» деп мерген сөстөрдөн укталган «суг-чүрек» деп кочуладыр Каржаңмай каткызынга шыдашпайн, карактарындан чаш төктү берген, базар, баар чер тыппайн турган. Ол бүгү Кара-оолга чаптанчыг болгаш солун болган. Хөглүг хөөнгө эдериштир ёзулаан:

– Кончуг эки-дир. Суладаңар.

– Кончуг эки-дир. Суладаңар дидир — дээш, Балажык дедир барып туруп алган. Хөглээшкин дөмей-ле соксаваан, үргүлчүлээн.

Хеймер-оол аныяктарга чоокшулап чедип келгеш, оларга кандыг-даа хамаанчок турбуже-ле, ооң ужурун-даа тоор хире эвес турда-ла, бодунуң озалдай бергениниң чылдагаанын тайылбырлаан:

– Аъттар ажаап турар эр читкеш, ону манап турумда-ла, бо болду. Бо аразынга чадаг безин халып турган кижиг мен, ырак эвес ышкаш болган чүве. Ам кел чыда көөрүмгө, талыгыр болду, азы далажырга ындыг чүве ийикпе.

Каржаңмай каттырымзап чаңнавышаан, чугаалаан:

– Мында ырак чүү боор. Папка сугну тиккеш, аъттангаш хаптарга, шай эскелек турда баргаш, оон дедир чедип кээр чер болбас ийикпе.

Балажык уругже каттырынчыг кылдыр көргеш, аңа хары берген.

– Шай хайындырым деп чүң боор ийик. Ол херекчок, сен каттырып эгелей бээринге, моон каккаш, суурга баргаш, ажылды бүдүрүп алгаш, дедир хап кээрге, ам-даа каттырбышаан оорар ийик сен чоп.

Аныяктар база-ла чир шоң дүшкен. Каржаңмай ону улам ханылаткан. Ол мынча дээн:

– Пиш-далдырт, бир ама чаңгай чүве-дир оң. Ооң орнунга аксым-биле аал көжүрүп, дылым-биле дыт ужуруп турумда дээн болзунза.

Бо-ла чаптанчыг чугаалар, хөглүг байдал Хураганмайга шоолуг-ла салдар чедирип шыдаваан. Аныяктар шупту-ла аажок каттыржып турар үеде, Хураганмай чүгле хүлүмзүрүп кааш, зоотехникче көрүп кааш, ооң соонда оожургалдыг хевээр апаар болган. Ону эскерип каан Хеймер-оол бодаан: «Чүгө мынчап турары ол боор мооң, ындыг эвес-даа ышкаш ийик. Беседа соонда шөлээн чугаалажыр-дыр. Мээң бир даянгымыжым бо-ла болгай».

Хөглүг байдал оожургац, оюн-баштак соксай бээрге, бажын даштында чудуктар кырынга олуруп, кичээнгейлиг болурунче аныяктарны Кара-оол кыйгырган. Аныяктар дизе кожа олургулап алган.

Секретарь беседаны ажыткан.

– Эштер, комсомолдун Уставын өөренир, аныяктарга тайыл-бырлаар дугайында доктаал үндүрүп алган болгай бис. Чарлаан аныяктар шупту келген төлээде, чугааны эгелээр-дир. Бо дугайында эш Хеймер-оолга сөс бээр-дир.

Хеймер-оол чартык шак иштинде Уставты тайылбырлап, ында айыткан сорулгаларны амыдырал-биле холбаштырып чугаалаан. Ону аныяктар сонuurгап дыңнааннар. Оларның оозун бодунуң күзелин илередири-биле ажыглаан. Ону айтырыг-биле эгелээн.

– Шупту аныяктар-дыр силер. Ажылдап турар. Хой кадарар кижжи хой кадарып, хураган азыраар кижжи хураган азырап турар. Мал-маган менди, аарыг-аржык чок турар-даа болза, ажыл-агыйда онза көскү чүве чок, бора-бүдүн чоруп турар боор-дур. Мен бодаарымга, ынчаар туруп болбас ышкаш. Бо дугайында силернин саналыңар дыңнаксаар кижжи-дир мен.

Дорт болгаш кезе салдынган айтырыг аныяктарны кайгадышкан. Кым-даа ыттаваан. Кезек када шимээн чок, ыржым апарган.

Зоотехник үргүлчүлээн:

– Азы кандыгыл? Мынчаар ажылдап, чурттап турар бис бе? Чуртталгавыс бүрүн-бүдүн болгаш, моон соңгаар чүү-даа негеттинмес, чүү-даа хереглеттинмес кылдыр бодарааны бо бе? Азы чүл? Ам-даа кылдынмаан, моон соңгаар кылып ап болур чүвевис чүл? Кым чугаалаарыл чээ?

Аныяктар ам-даа ытташпаан, бот-бодунче көржүп каап, бүдүү хүлүмзүрүп каап олурганнар. Ыт, шимээн чок апарган байдалдан өөрүн уштурун, оларны хөглүг чорукче киирерин бодааны ол боор оң, Балажык чугааланган:

– Тулган айтырыг салыр дарга-ла-дыр бо. Чогум азасы-даа, алызы-даа билдинмес болу берди-ле.

Хөглүг каткы база-ла чирт дээн. Аңаа Хеймер-оол харыылаан:

– Азаже аазадып, чеже-даа аагайлап турсуңа, адыш ишти арбай-даа, аяк ишти аа-даа амзатпас болдур ийин. Аза тудуп, аас кагжыр хамаанчок, аңаа назыны-биле бүзүрөп, тейлеп келген кижилер безин чүве албаан болгай. Аңаа чалбарырының орнунга, ону тудуп ойнаарының орнунга, амгы ажыл-херекти чугаалажып алганы дээрэ эвес чүве бе моонар. Мен ынчап бодаар-ла-дыр мен. Аныяктарның кылыр ажылының дугайын, ону боттандыраарының аргаларын чугаалашсывысса кандыгыл? Ол силерге каттырынчыг бооп турар болза, аңгы херек. А меңээ ол ындыг эвес, ол болза мээң бүгү бода-лымны, күзелимни хаара тудуп, айтырыгның айтыры бооп турар.

Чамдыкта баштак сөс чүвениң ужурун кайнаар-даа апшаар-дыр эвеспе дээрзин бодай тыртып кааш, Балажык байдалды чазаарын оралдашкан.

– Шын сеткил-биле эвес, анаа баштактаныштым. Бо дугайында чүве бодаvain көрүңер. Шын эвес болу берди.

– Шынап-ла, бодап көрүңер, эштер. Аныяктар-дыр силер. Ажылдың, чуртталганың ээлери. Хамык чүве чүгле силерден хамаар-жыр: тудар дизе тудуп аар, тургузар дизе тургузар, чаартыр дизе чаартыр аан. Ындыг болганда, тыва улустуң «дириг чораан назынында динмит чокка канчап чоруур, тиккен өгнүң иштгин орта диттип чадап оргаш канчаар» деп ыры ышкаш, динмиттиг болур-ла болгай. Чалгы назынын кижичаңгыс катап чурттаар төлээде, ону уткалыг, ужурулуг, углуг-шиглиг болдуура-ла болгай.

Бо сөстөр аныяктарга солун болган хире. Олар боданың дыңнааннар, ылаңгыя Хураганмай онза сонуургал-биле, улуг кичээнгей-биле дыңнаан.

Мурнунда илеткелдерни, лекция номчаан кижилерни дыңнап турган-даа болза, олар ыңдыг-ла ханы эвес ышкаш, солун эвес ышкаш бооп тургулаан. А бо сөстөр аңаа аажок дээштиг болуп, хаара тудуп, ооң сагыш-сеткилин хайындырган.

Хеймер-оол үргүлчүлээн:

– Мээң чугаамның ужуру мындыг: бистиң колхозтуң хойжулары тарамык, чажышкан тараа дег, чер сандаргай, дагларда, ховуларда чурттап турар. Ындыг болганда, ооң-биле эптежип туруп шыдавазывыс билдингир. Ылаңгыя аныяктар — оолдар, кыстар — бо байдалды эскерип көөр апаар. Оларның карактары көсү, бодалдары өткүт болур аан. Аныяк деп аттың херээ ол-ла болгай: амыдыралды хайындырар.

– Амыдыралды канчаптарга, хайны бээр чүвези ирги але? — деп, Балажык база деспээн. Айтырыг, шынап-ла, нарын болган. Чүнү чугаалаар, чүнү кылыр дээш, мынчап шоюдуп турары билдинмээн.

Хеймер-оол харыылаан.

– Сээң айтырыгың солун бооп тур. Амыдыралды эде тургузарда, хөйнуң угааны, киржилгези херек. Ынчангаш мээң бодалымны допчулаарга мындыг: тарамык коданнарны каткаш, чаңгыс улуг бригада кылдыр, бот-орулга-чарылгалыг кылдыр тургузарын чедип алыр деп. Бригаданың төвү коданнарның ортузунга болур. Ол байдал коданнарны сиден-биле, силос-биле хандыраарыңга таарымчалыг. Аңаа шупту-ла чүве турар: чурттаар бажыңнар, кызыл-булуң, чунар-бажың, садыг болгаш столовая. Ол бүгү кадарчыларны болур. Ол силерниң шуптуңарның күзелинер. Ону дээш чүнүң-даа мурнунга ызырынмас, торулбас болур ужурулуг бис. Че, мээң бодалым кандыг деп бодаар силер? Дегкир силер бе?

Аныяктар ам-на билип каан. Маңаа кым-даа эвес, Хураганмай эрес болган. Ында орган өөрүнүң иштинден ушга кылаштап келгеш, уруг хоюг үнү-биле илдик чок чугаалаан:

– Маңаа болган чугааларга, ылаңгыя эш Хеймер-оолдун бодалдарыңга мен өөрүп тур мен. Шынап-ла, бистиң ажылывыс хуу чуртталгага тургандан дээредевес. Моон соңгаар ынчаар чурттап болбазы билдингир. Ынчангаш улуг бригада тургузар деп бодалга катгыжып тур мен. Ол шын бодал-дыр, оон хөглүг ажыл, солун чуртталга үнери илдең.

Хураганмай дедир барып олуруп алган. Ооң каасталга чок бедүүн сөстери, дорт чугаазы Хеймер-оолга аажок өөрүнчүг болган. «Сээң сөстериң, сээң деткимчең меңээ эң-не өртектиг болду, эр хей-дир сен, четтирдим, эргим Хураганмай».

Дараазында Балажык туруп келген.

– Тулган-на айтырыг салдыңар. Ол дээрге бистиң амыдыралывыстың, ажылывыстың айтырыгы-дыр. Аныяктар дээрге эки черинге эки боордан башка, чамдыкта база талаар улус-тур ийин мон, айын тышпайн чоргулаар. Кадар дээрге кадарып каап, каттыр дээрге каттырып каап оргулаар аан. Каржаңмай бо-дур — каттырып орда-ла, хамык чүве сайзырап турар кижги.

Каржаңмай тура халып келген:

– Менден болур ирги бе? Оон башка бо Балажык мегелеп хоптаар дей берди.

– Адыр, мен саналдап тур ышкажыл мен. Мындыг болгай сен көр.

– Кадык чораан назынында, каткы чокка каяа чоруур — дээш, уруг серт-бурт олуруп алган.

Балажык үргүлчүлээн:

– Харын аан, сээң ооң база-ла чөп. Ындыг-даа болза, амыдыралдың айтырыгы бооп турда дээрим ол-дур ийин. Оон башка та канчап ор, ханаңны өттүр хааңайнып-даа, өөнү өттүр өөңейнип-даа оргай-ла сен. Ол сээң херээң-дир. Ол-даа ындыг-дыр. Ам херектиң ужурун чугаалап көрейн. Херек дээрге билдингир болгай, Каржаңмайның каткызыңга эвес, а маңаа чугааларның дугайын дээрим ол-дур. Бо дугайында мээң бодалым болза, эш Хеймер-оолдун бодалдарыңга шуут катгыжып турар кижги-дир мен. Чүгө дээрге бодал аажок шын-дыр, аныяктар аваангыр, тудунгур, артык эгелекчи болур деп турар эш-тир бо. Ындыг болур ужурлуг бис. Шуут бадыткап тур мен. Боттандыларыңга бодум-биле киржи мен.

Туруп келген аныяк кижги бүрүзү бодал шын, моон соңгаар эде тургустунары чүүлдүг, бо херекке аныяктар адыгжы¹ болур деп

¹ Аныяктар адыгжы болур — аныяктар кол рольду ойнаар.

катгыжып турган. Аңаа Хеймер-оол аажок өөрүп, улам хей-аът кирип, боду-биле тудуп, тургусчуп киреринге беленип бодап орган.

Аныктар тарап эгелээн. Кадарчыларның чурттап турган ыштыг казанааның чанында кажаа чанынга Хеймер-оол биле Хураганмай иелээ арткан. Ол байдал оларга эпчок эвес, харын өөрүнчүг. Ындыгдаа болза оларның өөрүшкүзү иштинде хайныкшып кээр чыгыы. Кайызы-даа туттунуп билир төлээде, олар чүү-даа болбаан хевир-биле ужуражып чугаалашканнар. Хеймер-оол ону мактаан.

– Кончуг-ла четтирдим, Хураганмай. Сээң сөстериң, сээң деткимчең мени аажок өөртүп тур. Сеткилдиң ханызындан сөстериң меңээ чалгыннар болду.

Ол сөстөр Хураганмайга билдинген. Чаа болуп эрткен чыгышка зоотехниктиң сөс бүрүзүн эрттирбейн дыңнап турган болгаш ооң сагыжынга сиңип арткан.

– Сээң чугааң кончуг солун болду. Ооң сөс бүрүзү мээң сеткилимде сиңниге берген. Чүвениң ужурун бодап кээримге, мээң мурнумга келир үениң чуртталгазы ажыттынып, карактарымга кодахоорай, бажың-балгат, клуб, кызыл-булуң көстүп, ында бодум чурттап, ажылдап турган ышкаш апаардым. Ол солун але?

– Чүгле солун эвес, кайгамчык чараш, каас. Ол дээш ажылдап, чурттап болур. Ынакшып база болур...

Сөөлгү домак Хураганмайга билдинмээн. Бичии када ыт чок боданып, уруг айтырган:

– Чүге «база» дээриң ол?

Бо айтырыг кем чок, бөдүүн ышкаш болган. Хеймер-оол хүлүмзүрбүшаан, аянын таарыштыр тайылбырлаан:

– Ынакшыл хей янзы. Төрөөн чуртунга, черинге, ховузунга, даанга ынак. Кылып турар ажылынга, ооң алыс ужурунга хаара туттуруп, аңаа хей-аът кирер чорук, чырыткылыг бедик күзелге, чону дээш сорук кирери; акы-дунма найыралга өөрүшкү, ачылыг тайбың чуртталгага өөрүшкү, аас-кежиктиг аныяк назынга ынакшыл дээш — мырыңай баар.

Хеймер-оол чугаалап турар аразында, олче хоюг карактары-биле ыт чок тулдур көрүп турган Хураганмай чугаа төне бээри-биле дорт айтырган:

– А сээң ынакшылың?

Хеймер-оол бичии када бодангаш, уругнун арнынче көрбүшаан тура, харыылаан:

– Аныяк назынга, ооң аас-кежиктиг, ажыл-иштиг, ырлыг-шоорлуг чоруунга ынак мен. Ол дээш туржур, ол дээш ажылдаар, ол дээш ынакшыыр деп бодап алгаш, хөделип турарым бо-дур. Бо херекке чааскаан эвес, өөрлүг, өднүктөрлиг бооп турарымга чоргаарланып турар кижидир мен. Оларның бирээзи сен сен.

Хураганмай хүлүмзүрүп кааш, кезек ыыт чок турган. Оон чугаалаан:

– Мен бодаарымга, сээң-биле кады бригадага ажылдаар бол-зумза... Мен ажылдап билир мен, сеңээ дузалаар мен. Мен чадажы берзимзе, сен база-ла дузалаар сен...

– Кандыг чугаа турар боор. Чугаа чок-ла болгай. Бот-бодунга дузалажыр апаар, бирээзи бирээзинге даянгыыш болур.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тыва улустун «*Дириг чораан назынында диңмит чокка канчап чурттаар*» деп үлегер домаан канчаар тайылбырлаар силер? Ону романның ады-биле холбаңар.

2. Малчыннарның амыдыралының дугайында чогаалдың маадырларының бодалдарын амгы үе-биле харылзаштыр чугаалаңар.

27

Кожуунга чөвүлел хурал болганының эргенинде, Хеймер-оол колхоз баштаар черге келген. Боражык конторада ажылдап орган. Зоотехникти көрүп кааш, дарга дораан-на чугаа эрей берген:

– Хурал дүүн-не доосту берди ыйнаан? Чүнү чугаалаштыңар, чээ?

Чөвүлел хуралга болган чугааларны, кандыг айтырыглар үнгенин Хеймер-оол делгеренгей тайылбырлап, кышка белеткелдер дугайында, шээр малды эдериштирерин организастьг эрттирерин онзалап демдеглээнин, бо талазы-биле кылыр ажылдарны айытканын чугаалаан.

Зоотехниктин чугаазын кичээнгейлиг дыңнап оргап, Боражык Ак-Ойда кыштагның кажааларын септээри-биле, чурттаар бажыңнарның соңгаларын шилдедиң, чылыглары-биле тудуг бригаданында ажылдакчылар чорудупкан дугайын сөс аразында немей тыртып каан.

Шээр малды каракуль кошкарлар-биле эдериштирер, оларны тарып боозадыр дугайында чугаалааш, Хеймер-оол хуралга маргылдаа үндүргенин дыңнаткан. Боражык айтырганзыг көргөн.

– Кандыг маргылдаа дээриң ол?

– Моон соңгаар каракуль кошкарларны ажыглаарын кызыгаарлааш, нарын дүктүг алтай уксааның кошкарлары-биле хойларны хайнактаптырар дидим.

– Ону чүү дээр-дир ынчаш?

– Буруу шаап, шын эвес дишти. Ындыг-даа болза оларның оозу-биле мен черүжүп, бодумнун бодалымны камгаладым.

– Кымнар-биле маргыжып турдуң?

– Абрамов камгалап турар, Агар-оол деткип турар хире болду.

Зоотехниктиң бодалдарын чаңгыс эвес катап дыңнаан, оларның чамдыктары-биле шуут каттышкан Боражык бо удаада мындыг айтырыг салган:

– Абрамов дээрге Тывага каракуль хойларның ажык-дузазының дугайында ном бижээш, ооң ужун чоокта чаа эртем ады алган эвес кижиге бе?

– Ол-даа канчаар, төөгүнүң херээ боор-ла ыйнаан, дарга. Ынчаарга хой ажыл-агыйын сайзырадыры, ооң продуктулуун бедидери бистиң ажылывыс деп бодаар-дыр мен.

Эрниң дидимин, соруктуун мурнундан тура эскерип, ооң бодалдарын бүдүү деткип чорза-даа, ону элээн бодандыраарын, өөренип көөрүн чагып чораан Боражык ам кээп, уржуктуг чугаалар, чемелиг сестер үнерин биле тура, зоотехникти деткир деп бодап алган.

– Кадыгландыр бодапкан кижиге-ле-дир сен. Боттандыраар апаар-дыр бис ийин але. Сени деткир-ле апаар кижиге-дир мен.

Хеймер-оол амырай берген.

– Четтирдим, дарга. Силерни канчаар болду деп бодап чораан мен. Мээң оом хей эвес. Силерге бүзүрээр мен...

– Ындыг-даа болза чаа чүвени нептередиди, ону боттандыраары бергелерлиг-даа, чугаа-сооттуг-даа болдур ийин але. Ону бодаар, бо херекке чоннуң деткимчезин, аныяктарның дузазын алыр апаар бис. Ооң ужурун билир-ле сен ыйнаан.

– Билир мен, дарга. Бистиң аныяктарга база бүзүрээр мен...

– Бүзүрээр чорук — улуг херек — дээш, дарга ажылды чорудар аргазының дугайында зоотехниктиң саналын аң чугаалашкан.

Тыва хойларны бир ыяң кылдыр аңгы-аңгы коданнарга чарар, каракуль уксаалыг хойларны база тус-тус коданнарга үзер, хойларның им-демдээн тургузуп, сан-даңзызын четчелевишаан, тарып боозадыр ажылды хары угда чорудар деп зоотехниктиң саналыга дарга каттышкан. Ооң-биле чергелештир нарын дүктүг алтай уксааның кошкарларын садып алыр акшаны бербишаан, бо талазы-биле «Элегес» совхозунче командировкалаары-биле машина берген.

Мындыг деткимче, идегел Хеймер-оолга хей-аът болган. Кылыр деп бодап алган чүвези эчизинге четпээже амыравас зоотехник оон соңгаар чыдын чытпас болган... .

Тус-тус коданнарга хойларны уксаа айы-биле үзер дугайында чугаалажып, планнап алгаш, аныяктар аалдарны хуваажып алганнар. Ырак аалдарның хойларынга оолдар баар, чоок аалдарны кыстар алыр, оларга Хеймер-оол дузалажыр бооп дугурушканнар.

Хеймер-оол шагда-ла Хураганмай-биле чурттай берген болза-даа, үш аалдың аразыга чоруп, ажылдап турган. Бир көөрге, чаа үндүртүп алган бажыңында кадайы-биле иелээ аянныг кылдыр

чурттап оранлар, чамдыкта Чаңчыкмааның бажыңында кады барган, аңаа дузалашкан, оон бир көөрге, Чудурук сугда иелээ келген, ол-бо чүвезин кылышкан турарлар. Бөгүн олар ашак, кадайның кадарып турар хойларын үсчүп турганнар.

Хойларны үзер ужурун тайылбырлааш, ашактың коданынга чүгле каракуль кошкарлар биле хайнактаан хойларны арттырар, олардан аңгы тыва хойларны өске коданга дужаар дугайында Хеймер-оол чугаалаарга, Чудурук түвексинген ышкаш көргөн. Оон оозу мынча дээн ышкаш болган: «Мынчап баар, артык ажыл үндүрер улус болдур ийин. Оъттап чораан хойлар оъттап-ла чораайлар, оларны ыңай-бээр сайгарган херээ чүү боор». Оон айтырган:

– Ам бо чүвүс апаарды?

– Силерге чугааладым, кырган, хойларны ылгаары чугула деп.

– Та чүнү канчап турар улус ыйнаан бо.

– Ам чүгле бир ыяң хойлар кадарар ашаар-дыр сен ийин, ачай — дээш, Хураганмай ашаа-биле кожалажып алгаш, хойларже углапкан. Оларның соондан кылаштап орган Чудурук чугааланган:

– Билир чүвезинге киржир болза эки-дир ийин.

– Кадарып келген хоюмну мен билбес болза, ам кым билир боор.

Билир мен — деп, уруг дүште чок чугаалаан.

Кадайының чугаазынга Хеймер-оол амырап чораан. Ындыг-даа болза Чудурук аңаа таарзынмаан.

Ашактың хаваанда сыгыглары улам ханылап, дамырлары салаалар дег борбайып үнүп келгилээн, карактарының кыдыгларында сыгыглары мырыңай бырышкайып, кирбей салы аай-дедир апаргылаан. Улуг качыгдалга таварышкан кижиде даа ышкаш, шала күдүе берген чораан. Ынчап барганда, чамдыкта бодунга-даа дыңналдыр чугаалангылаар: «Та канчап барган, деспестээн улус ыйнаан бо. Оозу ол келир, ол ындыг-дыр, ону экижидер, эртем ёзуу-биле ажылдаар дээн турар; моозу бо келир, бо мындыг-дыр, мону бодаар, бодун сайзырадыр дээн турар. Кайызын-даа дыңнаар айы тывылбас».

Колхозтажырының-даа ырак мурнунда араттарның хойларын каракуль кошкарлар-биле хайнакташтырар деп айтырыг бүгү-ле кожууннарга тарап, чурт иштинге улуг кампания болган. Ол дугайында үр-чар чугаалар үнүп, араттарның иштинге тааржыр-таарышпас үзелдер, бодалдар чаржып, шашкылажып чоруп турган. Ол таварылга Чудурукту база-ла силгип үнген. Баштай ашак таарзынмай, дыка үр үе иштинде айтыртынып, бужурганып, бодунуң хойларын каракуль кошкарлардан дестирип, аажок турган. Ындыг-даа болза ол үеде хой ажыл-агыйын сайзырадырының кара чаңгыс чугула аргазы кылдыр нептередиш турган хемчеглерге Чудурук алзып, олар-биле энтежиш, каракуль уксаа-биле хайнакташтырган колхоз хойларын кадарып, ажаар ужурга таварышкан.

Ооң коданында ук хойлар дугайында солунга чүүл үнүп, ында ашактың адын адап, эки кадарчы деп бижээн. Аңаа кырган өөрүп, хайнак хойларын кадарып чораан. Ам кээп, күдээзи Хеймер-оол, ооң-биле кады уруу база бир ыяң хой кадарар сен деп турары ашакка айтырыксанчыг болбас аргажок.

Хураганмайның дузазы-биле Хеймер-оол хайнак хойларны кажаага арттырып, өскелерин дашкаар үндүрүп эгелээннер. Ону көрүп тургаш, Чудурук айтырган:

– Арттырарын арттырып, алырын ап-ла турар-дыр силер харын. Меңээ турар хойлар кажаа иштинде бо-ла ыйнаан але?

– Каракуль уксааның хойларын өске аалдардан база эккеп кадар бис, кырган.

Чудурук кайгай-ла берген. Ооң карактары аңгадап кайгаанындан имистели бээр кижги. Ынчаар көргөш, улам тодарадыксаан:

– Кай, оон-моон келген хойлар кадарарым бо кижги мен бе? Орта чоор бе моңар.

Ол аразында Боражык бо хап келген. Баштай ашактың амырмендизин айтыргаш, ооң соонда зоотехник-биле, Хураганмай-биле чугаалажып чоруй, аъдындан чиик дүшкөн. Болар-биле кады турар болза, дарга-биле орта чугаалаштырбас боор дээнзиг өгже чалаарын сактып каан.

– Багай чадырже кирип көрүңерем, дарга.

Аныяктар хойларын үзүп чыдып калган, Боражык биле ашак өгже кирипкен. Ында кым-даа чок болган. Ээн өггө иелээ олурупкаш, таптыг чугаалажыр деп бодап алган. Чудурук даргазынга ырактан эгелеп чугаалаан:

– Мал амытан өөр-өнер оътгаар черлиг, оон ырап, бот-боттарындан чарлыр хөңнү чок боор. Мээң кадарып турар хоюм шак ындыг хойлар бо. Ындыг турбуже, сөөлгү үеде арай-ла аайы тывылбас чүве бооп турар ийин, дарга?

Ашактың чугаазының ужурун билбейн, Боражык айтырган:

– Кандыг деп, кырган? Чүнүң аайы тывылбайн турары ол?

– Оон-моон келген даргалар-даа мактап турган хойлар. Ындыг турбуже, бо улузувус ыңай-бээр сайгарып туруп берди-ле, дарга. Даштын ол-дур, хамык аалдардан ийилеп, үштөп, чыып эккеп каар бис дижип турлар. Моон өөделиг чүве кайын үнер. Үнмес болбайн канчаар ийик. Аалдарның чалгаа-бак кадарчылары кадыр кажаалап каапкан, арган-дорган хойларын хойтпактап каарга.

– Харын мурнунда холушкак, хойтпакталчак турган хойлар эвес чүве бе, кырган?

– Каракуль уксаа эки, ону өстүрүңер деп алгыржып турар чүвүс ийик ынчаарга?

— Чаңгыс талалыг байдалдан уштунуп, өске шынарын база көөр апаар бис, кырган. Ону бистиң хөгжүлдөвүс база негеп турар, амыдыралыгыс аан.

— Ону билир, бажым каткан ашак-тыр мен. Уксаа дугайында айтырыг эвес, сыр өске херек бооп тур. Уксааландыраарының орнунга анаа-ла ыңай-бээр үзүп, сүрүп туруп берген. Бо элдептиг болдур ийин. Кижиде бодаарга, чаңчыгып өөрени берген хойларны ыңчалбаан болза ажырбас болгу дег — дээш, хойларны уксаа аайы-биле үзүп турарыңга таарзынмай турарың могадышкын-биле илередип, түвексинип турарың ашак бадыткаан. — Мындыг чорук малды азырап турар кижээ хилинчектиг боор-дур. Сөөлгү хүннерде мырыңай чыдын чытпас болдум, түвектии-даа кончуг. Чок болза шуут алгаш барган болза кылдыр бодаар-дыр мен — каяа-ла мынчап турар дээш аан... Агар-оол дарга турда, маңаа ыңдыг-мындыг чугаа турбаан, ыржым-шыпшың улус бис: анаа-ла мал азырап турган.

— Ам ыржым чорук читкен, дүвүрээшкин эгелээн ышкажыл? — деп, Боражык каттырып, арай кочулалдыг көргөн.

Ооң оозун эскербээн Чудурук үргүлчүлөөн:

— Бо бир оол келген соонда, харын мээң күдөөм-даа кижидир, оожургал чок болган бис. Кежээлээн кижиде бо. Алызы барып эки чүве черле үнмес деп бодаар мен. Азырап, өстүрүп чораан малын, кылып чораан ажылын кижиде кайын эндээр.

Чудурукче көргөш, ооң хилинчектенип оарын кочулай аарак хүлүмзүрөөш, Боражык сургаан.

— Чаа ажылды эгелээрде черле мындыг болдур ийин, кырган, ызыртынып, дээктелип турар. Ындыг-даа болза ажырбас оң, колхозтуң хойлары өзер, олча-ажыктыг болур.

Чудурук ыгыттавайын барган. Ооң муңчулуп оары илдең. Боражык ол аразында бодаан: «Мынчап баар-ла болгай бис ам. Бөдей өөн ээлеп, каш малын азырап, «амыдыралым аяа долу» деп амырап, чурттап, ырады көрбейн, думчуунуң аксын көрүп олуруксаар. Харлыг шуурган хадып келгөш, багай өөн самдараңнады бээрге, оозун баг-биле өртөп, кожалаң-биле куржап аар. Аш-чут келгөш, каш малын ажырып, сыырып туруп бээрге, малы-биле кады чудай берген улуг хар адаандан оът-сиген чулуп, хаак, хараган бажы сып, хинчээн барап, хирин чодуп-ла турар. Ол хиреде-ле оон артык чуртталга чок дээр. Ооң амыдыралыңга чаа чүве кирип кел чыдарга, алгырып-кышкырып, аайын тывынмайн, өскелеп туруп бээр. Аңаа чырык чүве бүрүзү эңчөк болур, олче көрүп алган: «Меңээ бөдей өөмдөн, каш малымдан артык чүве чок. Өөм, малым — тайбың чуртталгам ол. Меңээ-ле дегбейн көр, мени-ле дүвүрөтпейн көр, оон башка, шүүдей бээр мен, хилей бээр мен...» дээр.

Боражык дашкаар үнүштерге, ашак ооң-биле кады үнүш келгеш, өөнүң чанынга туруп калган. Дарга хой үзүп турган аныяктарга барган.

– Шупту хойларны ылгап алдыңар бе?

– Адакталдыра бердивис. База амыр эвес, шүүттүг ажыл-дыр мооңар, дарга. Ооң кадында аас, чугааны чүү дээр.

– Белен чүве кайда дээр силер.

– Кадарчы бүрүзү чигзинип, дадагалзап, ол-бо дээш турар. Бирээзиниң хою семис-шыырак, ынчангаш чарлыр хөңнү чок дээр, өскези улуг тырың хойлуг апаар, ооң ужун хоюн бериксевес болур, чүү дивес дээр силер. Чамдыкта шуут албас азы бербес дээш турар. Олар-биле чугаалажып, билиндир тайылбырлап турда-ла, хүн саны көвүдээш, шак-үе эрткеш турар. Шуудап чадааш, пат бооп турдувус.

– Мындыг үеде аныяктарга даяныры чугула. Олар болдур ийин, хамык чүвени хайындырар кижилер.

– Бо херекке аныяктар дыка дузалап турар. Арай хедерзимээр-даа болза, Меңниг-Кара дыка кызымак ажылдап, дузалажып тур. Тудунгуру, дыңнангыры-даа кончуг эр-дир. Ырак аалдарда үзүп чоруп турар кижилер ол. Ооң дузалакчызы – Каадыр-оол. Каржаңмай база-ла берге кыс болгаш турар. Каттырып-каттырып ыдып-ла турар. Ооң эжи – Торлукмаа. Оларны чоок-кавыда аалдарга ажылдадып кагдывыс — дээш, Хеймер-оол кадайы Хураганмайже көргөш, арай дидим эвес хевирлиг чугаалаан: – Бис мында ажылдап турарывыс бо.

Аныяк кадарчыларның дугайында макталды чаңгыс эвес катап дыңнаан Боражык уругну топтап көргөш, оларның таарышканын, төлөптиглерин амырап бодаан: «Дыка-ла чараш амыдырал-дыр!»

Боражык аягтангаш чорупкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Хеймер-оолдун медээзин Боражык канчаар хүлээп алганыл?
2. Хеймер-оолдун омур-хевирин канчаар көргүскен-дир, чугаалаңар.
3. Чудурукпайның хой үзүлдезинге хамаарылгазы кандыг-дыр?

Боражык дээрге организаакчы практиктерниң бирээзи. Ол кандыг-даа ажылдың, ооң бергелериниң мурнунга торулбас. Ооң хаваан дүйүп кадыгзынып, караан шийип халаажырап органын кым-даа көрбөөн. Харын чүве кадыыраан тудум, ооң аваангыры, тудунгуру дам баар. Болганчок-ла таваржы бээр, оон-моон тыртпарлап, силгий бээр бергелерден бодунуң шудургузу-биле, кызымаа-биле бо-ла уштуруп үнүп, кылыр чүвезин кылып, алыр чүвезин ап алган,

чүү-даа болбаан чүве дег, дүште чок, чазык аажызы-биле каттырган-иттирген, чаңын чаңнаан хап тургулаар.

Ынчаар ажылдап, колхозтуң херээн, хөй-ниити хүлээлгезин күүседип, бодун, дыжын харам чокка берип турбуже, сөөлгү үеде аңаа таарзынмас, бүзүревес байдал тургустунуп келген. Бир-ле шириин, соок байдал ону дескинип, хаара тудуп келген ышкаш апарган. Ындыг-даа болза, кажан-даа кортуктарның санынга кирип чорбаан Боражык ону тооваан. Харын мындыг байдалдыг апарганының дугайында чоок өөрүнден сүме эреп, сөс манап көргүлээн. Олары база-ла огулуг чүве чугаалавас, арай сестир хирелиг. Чамдыктары шала-шула чугаалажып чоруй, барык-ла дескен чыгыы чоруптар. Ол-ла бүгү байдалдың тургустунуп келгени, ооң чылдагааны илерээр ужурлуг, чугаалажып кээр кылдыр бодааш, ол чугааларның үнерин манап, аңаа белең болуп, арай бодамчалыг-даа болза, хөглүг хөвээр хап турган.

Көдээде кижилерниң чаңчыккан аайы-биле Боражык үргүлчү эрте турар. Даң бажында тура халааш, эктин, мойнун болгаш хол, будун хөндүктүр хөделип, шимченип алгаш, хөрлүг делгем херээн соок суг-биле шаптап, арнын, бажын чаа чуш, аыш-чемин ижип, чип алгаш, ажылдап чоруп каар. Чымыштың хөйүңге хүн эрткенин билбейн баар, бир билип кээрге, кежээ апарган турар.

Барык-ла дүне келген хирезинде-ле, улам допкун, хедер апарган кадайын чөптөп-даа, сургап-даа чадап, ооң аажызы чүгле суурнун хемчээ-биле эвес, харын кожуун иштинде дыңналы бергени, ылаңгыя кожуундан келген комиссия ол дугайында амырап айтырып турганын сактып, үр удувайн чыткан хирезинде-ле, Боражык бөгүн база-ла эрте турган.

Бригадирлерге хүн онаалгазын берип, оларны ажылдадып чорудупкаш, Боражык конторага ажылдап орган. Телефон эткен. Тудуп аарга, Агар-оолдун үнү дыңналып келген.

– Кожуунга чедип кээр дугайында айтышкын бар-дыр але.

– Чүнүң дугайында ирги?

– Телефонга ону чугаалаар эвес, чедип келгеш дыңнап, билип алгай-ла сен...

– Бүдүү-туугай хап-ла турарга, чорук кижээ саат, олут чугаа болурун билир-ле сен ыйнаан.

– Харын озалдадың халак.

Телефон тудазы кыңгырт дээн. Чугаа үстүп калган. Боражык таваар тургаш, хевин кедип алгаш, дашкаар үнүпкен.

Чолаачыны кыйгырып, машинага олурупкаш, Боражык кожуунче хашкан. Дарга ыыт чок, машинаның шилин өтгүр дүдүскектиг тайгаларже көрүп, элээн үр оргаш, адак сөөлүңде чолаачыже-даа көрбейн, чугаалаан:

– Бөгүннүң база өлүрү бо-дур ийин ам... .

Чолаачы даргазының арнынче бичии када айтырганзыг көрген, домактың ужурун билбейн барган. Чугаа оон ыңай тайылбыр-латтынар боор деп бодаан. Чугааның үргүлчүлели элээн үр болгаш эгелээн.

– Кандыг ажыл кылдынар боор, ыңай-бээр шаап турда. Ажылдың аргазын айтыр, дузалаар деп чүве чок болган, чүгле буруудадыр апарган, кижиниң четпезин дилээр. Ылангыя колхоз даргазын черле ажылдатпас болган, ону кижиге санапас апарган улус бо... . А колхоз даргазының ажылы дыка улуг, нарын. Ону ажылдадыр, бодандыра чорук чугула. Ол база кижиле болгай — бодаар бодалдыг, күзээр күзелдиг, кылыксаар чүвелиг. Онааган ажылды озалдадып каайн, баксырадыйн дээр дарга кайын турар ийик — дээш, кезек ыгыт-тавайн, боданып оргаш, уламчылаан: — Кижээ бүзүрээр чорук улуг херек. Кымга-даа ындыг.

Даргазының сөстөрүндөн бир-ле чүве болган-дыр ийин кылдыр бодаан чолаачы деткимчелиг сөстөр сөглөгилээн.

– Шынап-ла ындыг. Билир мен. Меңээ бүзүрээш, кандыг-бир ажылды кылдырып каар болза, ону күүседир дээш от-көстен кортпас апаар мен. Ыяап-ла күүседирин, бүдүрерин бодаар, бар-ла шаам үндүрерин оралдажыр. Бир эвес идек-дадак кылдыр көөр, арай хомайзынар болза, анаа-ла холум салдына бээр, кылыр безин хөңнүм чок апаар.

Кожуун чагыргазынга Боражык чедип келген. Көдээ ажыл-агый килдизинде Агар-оол чааскаан олурган. Боражык олुरुуп аары билек, ону шуут байысаап эгелээн:

– Сээң колхозунда байдалдың ужурун таптыг чугаалап көрөм, дарга.

Боражык таптыг чугаалажыксаан.

– Кайын мээң колхозум болур ийик, дарга.

– Ынчаарга кымны чүвел?

– Колхоз дээрге катгышкан ажыл-агый чүве ыйнаан бо.

– Бодунуң удуртуп турар колхозуңну ескелээр-дир сен але, дарга — дээш, Агар-оол каттырымзап каан.

– Мен чүгле колхозчуларның даалгазын, идегелин күүседип турар, оларның айбычызы кижиле болгай мен.

– Ол хамаан эвес.

– Мээң колхозум, мээң ажылдакчым дээр хөңнүм чок кижиле мен.

Бүдүн колхозту канчап өнчүзү кылдыр көөр боор, ферма ээзи капиталист эвес.

– Ферма ээзи капиталист? — деп айтыргаш, бо кижиниң чугаазының канчап көрдүң бе дээниг көргөш, Агар-оол оон ыңай үргүлчүлээн: — Колхозувус ам мырыңай капиталистиг ферма апаары ол бе? Че, чугаалап көрүңерем.

– Бүзүрөөш соңгуп каан колхозчуларның мурнунга илеткээр мен ыйнаан, дарга. Чүвениң чурум, ёзузу ындыг ышкаш.

– Ынчаарга совет эрге-чагырга негелде кылбас ышкажыл?

– Мен чааскаан колхоз болбазым ышкаш, сен чааскаан совет эрге-чагырга бооп шыдавас болдур сен ийин. Чүгле ажылдакчы ажылдакчы аайы-биле чугаалажып болур бис.

– Дөмей-ле чугаалаар апаар сен — дээш, Агар-оол телефон-биле чугаалажы берген: — Демги киживис чедип-ле келди, дарга. Чээ.

Агар-оол телефонунуң тудазын салып кааш, чиктиг кылдыр көргөш, Боражыкка чугаалаан:

– Күүсекчи комитеттиң хуралы болур. Аңаа комиссияның илеткелин дыңнаар. Ол хуралга олуржур апаар-дыр сен. Эки белеткенип, таптыг чугаалап бээр-дир ийин але.

Районнуң күүсекчи комитетиниң хуралында элээн хөй кижичыылган, оларның аразында Агар-оол, Абрамов суглар база бар болган. Делгем базып кирип келген Боражык хостуг сандайларның бирээзинге олуруп алган.

Хурал эгелээн. Баштайгы айтырыгны «Алаак» колхозтун ажылын хынап чораан комиссияның илеткели» деп адаан. Ону Агар-оол дыңнаткан. Ук дыңнадыгның кол ужурү мындыг болган: «Алаак» колхозтун хөй ажыл-агыйы мурнунда сайзырап турган. Сөөлгү үеде Хеймер-оол келгөш, хамык хойларны сайгарып, ажылды сандарадып туруп берген. Ол «хоралакчы» чорукту үүлгедип турган кижини илередириниң улуу, колхоз даргазы Боражык харын ооң кылып турар үүлезин деткип, хоралыг чорудулганы үргүлчүледип турар. Оон ап көөрге, Боражык багай ажылдап турар, колхоз тургузуунга удур үүлгедиг кылып турар. Ол бүгүнүң херечизи хойларның арып, чамдыктары чудап эгелеп турары... Ынчангап Боражыкка шыңгыы хемчег көргүзөр.

Топтап дыңнап орган Боражык удурланган.

– «Хоралыг чорук», «колхоз тургузуунга удур» деп сөстериңни дедир тыртып ал але. Оон ескезин элбээ-биле ажыглап, хөйү-биле хөөрөп болур сен.

– Колхоз тургузуунда хоралакчы чорук чок деп бодаар сен бе? Ынча дээр болзуңза, серемчилел чокталып, аңгы дайзынынга ажыглал болганың ол.

– Бүзүревес мен.

– Кымга?

– Сеңээ-даа, сээң аңгың дайзынынга-даа. Чүгле бодумга бүзүрээр мен, намымга бүзүрээр мен, чонумга бүзүрээр мен.

Бо сөстериң сөглей бээрге, Боражыктың үнү чоорту дыңзып, күш кирип орган ышкаш апарган.

– Дыңнадыңар бе, дарга? — дээш, Агар-оол хуралдың даргазынче көрүш, оон деткимче алырын күзээн. Ындыг-даа болза хуралдың

даргазы ыыт чок, маргылдааның ужурун бодап орган. Агар-оол үргүлчүлээн: — Артында-ла нам дугайында чугаалап орат. Ол хиреде намзыг чүзү-даа чок, ажыл-агыйы сандаргай, амыдыралы мырыңай будулчак: кадайын сула салып алган, шуут шаарланып калган кижги бо.

Боражык тура халып келген. Ооң хөрлүү, бедии дам барган ышкаш болган. Нам-биле холбашкан айтырыгларга ооң хүлээлгелери-биле тутчур Боражык бо удаада база-ла камгаланып үнгөн.

— Мээң намым дугайында чулбурбайн тур. Ол мээң хей-аъдым, мээң чалгыным. Ооң ачызы-биле, ооң сорук кииргени-биле улуг хову кежерде доозуннуг, улуг артты ажарда бараанныг чоруур кижги мен.

Ындыг янзылыг маргыжып, колхозтуң хой ажыл-агыйында алдынып турар хемчеглерни шын деп, ооң-биле кады аныяк зоотехник Хеймер-оолду болгаш бодун камгалап, Боражык дыка үр кагжып келген. Ындыг-даа болза Агар-оолдуң талалакчылары хей болуп, каракуль хойларны өстүрүп турарын эртемге үндезилеттинген кара чаңгыс арга дээн бадыткалдары деңзини чайып, Боражык буруудаар ужурга таварышкан. Оон аңгыда Боражыктын байдалын ооң кадайының аажызы улам нарыыдадып каапкан. Ынчангаш колхозтуң ажылын багай удуртуп турары дээш, ында колхозка удур хоралакчы үүлгедиг бооп турда, ону эскербейн турары дээш, бо талазы-биле буруулуг Хеймер-оолду деткип турары дээш азы хой ажыл-агыйын эртем ёзузу-биле чорударынга сагышты-биле удурланып турары дээш, өг-бүлезиниң талазы-биле будулчак чоруу дээш, Боражыкка шыңгы хемчегни көргүскеш, айыттынган хамык четпестерни доп-дораан узуткаарын негеп, бир эвес узуткавас болза, шыңгы хемчег ап, ажылдан безин дүжүрер апаарын сагындырган.

Боражык дашкаар делгем басып үнүп келген. Соок агаарны каш катап ишкээр тынып алгаш, машиназынга дедир чедип келген. Чолаачы чок болган. Ону манап, баштары көстүп тургулаан тайгаларже, ыраккы шаттарже, делгем ховуларже угаанныг карактары-биле көрүп, оларны чарашсынып сонуургап турган.

Чолаачы чедип келген. Машинага олурупкаш, Боражык аалынче эшкен. Ол хап ора, төрөөн чуртунуң дугайын, чонунуң дугайын бодап, бодунуң ынакшылын илередип чораан.

Дөргүн болгаш, чуртум чараш,
Төрөөн болгаш, чонум кончуг.
Алаак болгаш, чуртум чараш,
Арбын болгаш, чонум кончуг.

Онаалга

Колхозтуң хөгжүлдесинге Боражык биле Хеймер-оолдуң кириген үлүүн чижектер-биле көргүзүңер.

Романга хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалды чүгө «Деспестер» деп адаанын тайылбырлавышаан, идеялиг утказын, кол-кол темаларын тодарадыңар.
2. Чогаалдың кол-кол овор-хевирлеринге кыска характеристикадан бериңер.
3. Романның композициялыг тургузуунуң дугайында чүнү чугаалап болур силер?
4. «Хеймер-оол – үезиниң ёзулуг маадыры», «Аныяктар — муриуку одуругда» дээн чижектиг чогаадыгдан бижинер.

Немей помчуур чогаалдар

О.К. Саган-оол. «Төрээн кижилер», «Баян-Таланың кижизи», «Ырлап берейн».

РОМАН ДУГАЙЫ

Роман болза тоожуурунуң эң-не нарын хевири. Литератураның тоожу, чечен чугаа, новелла, очерк, фельетон ышкаш янзыларынга бодаарга, роман чогаалчыдан хөй күштү үндүрерин негээр. Чүгө дээрге: 1) аңаа амыдыралды калбаа-биле көргүзөр 2) чогаалдың чуруп көргүзөр бар-ла аргаларының барык шуптузун ажыглаар 3) өске жанрлардан хөй планныг болгаш чеже-даа темалыг болур, ынчангаш романга хөй санныг айтырыглар көдүртүнер 4) аңаа болуушкуннар болгаш характерлер чоорту улам-на дыңзыгып, улам-на депшип турар кылдыр көргүстүнер...

Бир-тээ шиитпирлээр айтырыглар арбын, чогаалдың темалары болгаш тургузуу янзы-бүрү планныг болганда, аңаа хөй санныг персонажтар — маадырлар киржир. Романга кижиниң салым-чолу моондактарга таваржып, ону ажып эртер; маадырларның мезүлүг болгаш мезү чок шынарлары ынчан илерээр.

Романга овор-хевирлерни чуруп бижири кончуг нарын. Чогаалчы маадырларның овор-хевирлерин, оларның даштыкы оворун, иштики сагыш-сеткилин, амыдырал-чуртталгазын бо жанрның чогаалдарынга өске жанрларынынга деңнээрге, ушчок делгередиде бижээн турар ужурулуг. Хөй персонажтар бот-боттарынга дөмейлешпезин, бот-боттарындан ылгалдыг турзун дээш, автор күженишпекинниг ажылдаар.

Тема талазы-биле романнар аңгы-аңгы: төөгүлүг, политиктиг, философтуг, эртем-фантастиктиг. Ол ышкаш амы-хууга, өг-бүлеге-даа хамаарышкан темаларлыг романнар бар.

Чечен чугаа биле тоожудан роман хамыктың мурунунда мындыг чүүддер-биле ылгалыр. Тоожу чечен чогаалдың тоожулал хеви-

риниң ортумак чергезинге хамааржыр. Ында колдуунда-ла чаңгыс сюжеттиг шугум турар болгаш болуушкуннар чаңгыс кол маадырны долгандыр бооп турар. Чечен чугаа тоожудан-даа биче хевирге хамааржыр. Аңаа кижиниң амыдыралының кайы-бир болуушкуну чуруттунар.

Тыва литературага роман жанрының хөгжүлдөзү С. Токаның «Араттың сөзүнүң» кестүп келгени-биле холбашкан. Во роман үш номдан тургустунган. Ону трилогия дээр. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романы ийи номдан бүткөн, ону дилогия дээр.

М. Кенин-Лопсанның «Чылгычының өө» деп романы дөрт номдан тургустунган. Ону тетралогия дээр.

К-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романы дөрт томнуг сес номдан тургустунган. Олар аразында сырый харылзаалыг, ниити маадырларлыг. Ында тыва чоннуң барык бир век дургузунда амыдыралын делгеми-биле чырыткан. Ынчангаш ол тыва литературада бир дугаар роман-эпопея. Во авторлардан аңгыда М. Кенин-Лопсан «Херээженниң чоргааралы», «Чүгүрүк Сарала»; О. Саган-оол «Деспестер», «Төрээн кижилер»; С. Сүрүң-оол «Кымның оглу?», «Өске кадай», «Тывалаар кускун»; К. Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романнарны бижигилээн. Сөөлгү чылдарда романнарның саны улам немежип турар.

Чаа өөренип эрткенивис «Деспестер» деп романда көдээниң ажил-ишчилериниң амыдыралын чуруп көргүскөн. Ынчаарга маадырларны, ылаңгыя мөзүлүг маадырларны даанган ажылы дээш дөстүнмес, үргүлчү кыптыгып чоруур, төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылдыр автор көргүскөн. Чогаалда кол чөрүлдээ аныяк специалист Хеймер-оол, колхоз даргазы Боражык биле райкүүс-комнуң килдис эргелекчизи Агар-оол база эртем ажилдакчызы Абрамов оларның аразында Тывага хой ажылының перспекти-валарының дугайында болуп турар.

«Деспестерде» элээн хөй сюжеттиг шугумнар бар. Чижээ, Боражык — Хеймер-оол; Хеймер-оол — Боражык — Агар-оол; Хеймер-оол — Хураганмай — Яңмаа; Боражык — Яңмаа; Хеймер-оол — Хураганмай; хоочуннар — аныяктар. Оларның шуптузун автор бүзүренич кылдыр уранчыдып чураан. Ооң ужурунда «Деспестер» — романның негелделеринге дүгжүп турар чогаал.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Романның еске проза чогаалдарындан ылгалдары чүл?
2. Роман жанры кандыг-кандыг хевирлерлиг болурул?
3. Тыва дылче очулдуртунган романнарны адаңар.
4. Тыва литературада романнарны адаңар.

**Монгуш Борахович
КЕНИН-ЛОПСАН**

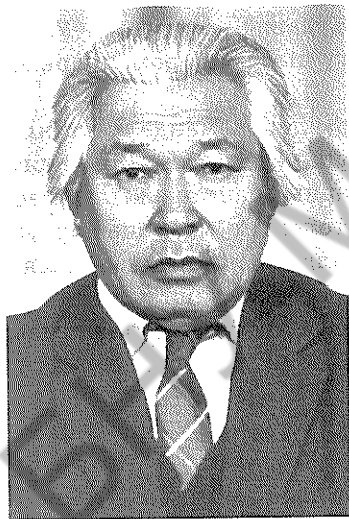
(1925)

ЧҮГҮРҮК САРАЛА

Романдан эгелер

Частың ному

БИРГИ ЭГЕ

Аъттыг арат шыргай арыг иштинден уштунуп үнген. Оон Хендергейниң улуг оруунуң кыдыынга сыыладыр чортуп келген. Канчангаш-ла Шивилиг ховузунче көре кааптарга, ак-көк дөтшелер дег тогдуктар чындыцнадыр чылбыртып чоргулаан.

«Ах! Кончуг семис эъти аа! Дүүргем чүктеп аарым кай!» деп аксын туттунган.

«Кадыр-каскакка безин дырбактыг ойладыр аъдым дазыр шөлге кайын бүдүрүүр деп. Дүннээн тогдуктар көжээн боор, оода бирээзин бастырып алыйн адырам» деп сагыш алынгаш, үзөш дээрге, Саралазы сыг диген. Муң базым чер чүс базым хире апарган. Тогдуктар хөмө шагкан кижини көрүп кааш, баштарын кедейтипкен: «Чалгынныг-ла болгай бис, биске чедер харыың кайдал? Хей-ле аъдың човатпа» дээнзиг серт чок

чоргаар органнар. Шапкан кижн чоокшулап кээрде, шала аныяк тогдуктар ийи-ийн бооп алгылааш, ужул үнүпкеннер.

Озалааш тогдук та эжин өлүртүп каан төрөөн черинден чарлыр хөңнү чок болганы ол, та менээргенгени ол, кара туразында олулар болган. «Хол-даяңым билип кааш, мени кочулап олар кулугур-дур эвеспе бо» — деп хмиренгеш, шапкан кижн он базым хире чоокшулап кээрде, тогдук чалгыннарын далбайтыпкан — окталган аът бажынче соктурупкан дег былдай дүшкен.

«Бөрүден кортпайн чораан аъдым тогдуктан чүге хойдуң» деп улам чиктигзинген олчаан муңгаш-дынын шеле соккаш, ужул бар чыткан тогдуктуң сыр соондан сыындырып келирге, чавызадыр бедип эгелээн. Аң сывыртап өөрөнгө аът ээзиниң айындан эртпейн, дескен тогдуктуң чип-чиге кыйыынга кожаланчып келген. Шапкан араг кызыл сөөскен кымчызы-биле алдыртпазынга кирип бар чыткан тогдуктуң солагай талакы чалгынын сый шаапкан. Турулган дүктер агаарда аласталы бергилээн. Тогдук кезек маңнап бар чорда, база бир тутсурга, калбарып чыдышкан. Дүже халааш, орук олчазын аъттаныр чарыынга хыл мойнундан дергилеп алгаш, аъттаныпкан.

Аъттыг араг Кара-Талдың хавак кырында куу баглаашты көре тыртып кааш, бир кударанчыг төөгүнү сактып келген:

«Ох, кижн амытанның бодалын араай! Бо хонапты көргөн санымда, тенек шаамны база сактып кээр мен ийин. Кады чурттап чоруур эжимниң ада-иезиниң чайлаа бо-ла болгай. Ам чүгле баглааш ээн чуртту ээлеп арткан. От орну оңгайып чыдыр, мээң дескинип турган өөмден арткан чүве ол ышкажыл! Хавак баарында суглаар орук бүтпээн-дир. Ыжык черден шончалай үнүп кээрге, оваадай бөрт иштин долдур казып алгаш, дунда-карамга эккеп бээр дээш, ол кокпалап дөштү өрү маңнап үнүп чордум. Улус көрбес черге ужурашкаш, шончалайым тутсуп бээримге, күжүр уруг шылба-биле баглап алган курутайын кежегем ужунга кожуп бээр чораан эвейикпе».

Аъттыг кижн каалама оруктап куду алзы бадып орда, Үш-Тейден бир кижн ызыртыр сүрүп келген. Ол эр ак дөөнейлиг дас кара аъттыг, каытташтыр суккан чүген, чуларның белдиринде мөңгүн сылдыстарлыг, кара былгаар төрөпчилиг, мөнделе кежи бөрттүг, кызыл торгу додарлыг хураган кежи тоннуг, көк чычыы курлуг, хром сапыктарлыг, доң инек-караа дег, шаңгыр карактыг, сегелинде тевек ышкаш содугур сарыг салдыг, шаг-шаанда кулактарын сырғалап чораанын херечилеп чоруур бүде берген үттөрлиг, мадагар думчуктуг чорумал болган.

Чырыындан ак көвүк сыстып келген аъдын тырта кааптарга, оозу ийи-буттап шурай каапкаш, оожургай бээр аразында:

— Ужа! Ужа-а! Ужа-а-а!!! Куш ышкаш оран кезиир, аът садар Кушкаш-оол дунмаң-дыр мен. Үш-Тейниң баалык кырынга үнүп кээримге, бир кижичи хову кезип халдып турар, ол сен ышкажыл сен! Тогдук бастырып турган-дыр сен ала! Уваа, адын сыкпаан тараачынны аар, аңчы Саадак акымны аар! — деп овуузунуу кончуг сөглегилээш, чедип чораан шилги аъдының узун-дынын курунга кызыда каапкан. Саадак ашак тогдук чалгынын хере тудуптарга, Кара-Дай хаайын каргырт кылгаш, ээзин октап кааптар часкан.

Аныяк кижичи бодундан улуг кижини мурнай мендилээр ада-өгбениң чаңчылын сагыш:

— Эки бе! Думаа-ханаадан сол-ла-дыр бе? — деп сөгүре каапкан.

— Сол-ла-дыр! Силернинде ыт-куштан өршээлдиг-дир бе? Бетиңерде даңза баарды! — деп, Саадак удур мендилешкен.

Ийи кижичи даңза солушкаш, орукту куду чортуп бадыпкан. Саадак мань соруулдуг, мөңгүн баштыг узун даңзаны чырыктапкан, думчуундан көк ыш үндүрүп чораан. Кушкаш-оол мугур баштыг сөөскен даңзаны төндүр тырткаш, катап дүңзе таакпы тиге берген.

— Сен бо упкан кушту чедип турар чүгүрүк аътты кайыын тып алган кижичи боор сен, акый? — деп, аңчының ачыжаа бербес кончуг аъды ол дээрзин биле тура айтыргаш, Кушкаш-оол даңзаны дедир сунган.

Саадак салдырган айтырыгны шала-була харыылаvas, ооң алыс угун дүндере коптаргаш, хыы ханар кижичи, ынчангаш чүгүрүк аътты кайыын тып алганын төөгүп берген.

— Аңнап чорааш, чанып олурган мен. Мажы баспаан мен. Кайдала аң-мең чор ирги дээш көрүгзүнүп басып ор мен. Эзим иштинден үнгөш, шат одурту хову же углаптым. Ырактан көөрүмге, ховунуң ховузунда Чаңгыс-Терек бажында борбак кара чүве көзүлдү. Чоокшулап кээримге, дээлдиген болду. Каразынгаш топтап көөрүмге, чавыс будукта кызыл хан дамдылап каан. Бо кончуг ядараан кулугур бир-ле черде сек тып алган-дыр. Кымның малын кокай чип каапчык ирги? Чоп дүне соруг манап чыдырымда, дужумда ушкудан бир бөрү улаанын дыңнадым, ол кончуг дайзын бир молдурга борастан алчык ирги бе деп бодадым.

Багай чактырым белен кылдыр тудуп алгаш, дээлдигенниң барааннап олурган саргыяк кырлаңнарынче шиглей басыптым. Бир кырлаң кырындан харап келиримге, ийи сүүр кулак, боо хараалы ышкаш, адыраарып көзүлгөш, чиде хона берди. Чүнүң кулаа дээрзин эки ожаавадым. Үңгээликтеп кагдым. База бир кертликтен бакылап кээримге, ой ишгинде шөртегер бора бе оът бажы тырткан, ооң чанында бир бичии чүве хүн караанга дөгеленип чыдыр. Хей кедеп чораан-дыр мен деп шугулум хайынгаш, хойнумдан даңзам ушта соп чорумда, бир-ле куу чүве ойну өрү соястап кел чор. Ол чүве бир

базым соястааш, черже сыңнып чыдыпты. Иезиниң чанында удуп чыткан бичии амытанны диригге тудуп чиир дээн кулугурну танып кааш, мажымны базыптарымга, бөрүнүң кудуруу содуш диди. Оон туп-тура халааш, тырыкыландыр туткуланып чоруй, доңгая дүштү. Боо даажындан чаш кулун отту чаштап келгеш, чер кырынга төрүттүнгенин байырлаан чүве дег, иезин долгандыр сидиредир дешкилей берди. Бичии болгаш, кижини эң баштай көрүп кааны ол боор оң, мээң чанымга кудуруун саглаңнадыр маңнап келгеш, хей тепкеш, ыңай боорда, борбак даш чыткан черинден хоорлуп чаштааш, ынаар-ла дөң ажыр хыыгайндыр көскенип чоруй барды. Чаш кулун изирниктир дешкилеп-дешкилеп, суксаан-на боор оң, иезиниң аа сүдүн мага хандыр эеп-эеп алгаш, кожалоштыр туруп алды. Даштындан көөрге, үттүг-чарнынга хууң азып болгу дег кадаң бе болгай. Ооң баштайгы оглу. Дорала дээрге кожуун кырында чок дээн аът. Чарыш боорга-ла, оонуу боор. Та чеже кижини ону саткан чүве. Бербейн чораан кижини мен.

— Ол аът канчап баржык моң? — деп, Кушкаш-оол билбээченеп айтырган.

— Мен чугаалап чорумда, айтырыг салба. Оон башка өскээр чой баар мен. Үш аът оъттап чорда, өөр бөрүлөр халдай берген. Өөрүн баштап, четтирбейн чорааш, дазылче будун супкаш, чодазын сып алган. Ийи аът аалга маңнап кээрге, изин истей бердим. Дораланың дөрт дуюу, чел, кудуруу чыдыр. Бажын чүктеп алгаш, адыр дйтка азып каан мен, ам-даа куурара берген турар... Мени үзе кирбе. Ол бениң келген төөгүзүн коштарып берейн. Арат чазаа доктаап тургустунгаш, бай феодалдарның малын хураагаш, ядыыларга үлеп турда, ол бени кызыл дузаламчыга алган кижини мен. Ол чазын, чаян бооп, аңнап чоруштаан болзумза, бо аът кулун турда-ла, бөрү чип каар турган-дыр. Чашпаякты көөрүмге, сарыг-ала боорга, Сарала деп адаан мен. Ам ол кулун ушкан кушту ызыртыр чедер аът апарганы бо ийин.

Сараланың төөгүзүн дыңнааш, Кушкаш-оол таакпы хүлүн кымчы сывынга кактааш, даңазын идиктепкеш:

— Силер чогуу аалдан тогдуктаар дээш үнгениңер ол бе? Азы кокай изи хайып чорааныңар ол ирги бе? — деп, аңчы аянныг айтырган.

— Чугула чорук кылып чордум. Бичии уруглар эдертип алгаш, буга дөзү довурактап каан кижини мен. Ону черзилеп чордум. Бо чылын суг эрте бадар боор. Төккөн элезин кылама дошту, изиг демир ышкаш, оя чип кире берип-тир. Сарыг-суг эрги буга уну-биле бадып чыдыр. Ада-өгбе чок-даа болза, оларның дош эргизер аргазы ажы-төлүнгө дамчып келгени ол ыйнаан. Буга бажы дагып турган черде бир терек будуунда хойлаарак астыгып калганын көрдүм. Ооң чанында бора тал дазылдарын дошка так кыстырып алган, ол хиреде

анай-хаактай берген, маадырлыын көргүзүп тур. Ук шаанда ачам биле Чанчыктың кырган адазы озук, өргөн-биле хемниц эрин чире каскаш, сумун суг үндүрүп алгаш, Үш-Тей баарынга арбай тарып алганнар. Ооң соонда ам Узун-Белди уннаштыр баткан буга болгай. Хөндөргөй улузу суг чок черге тараа тарывас улус, ынчангаш буга дөзүн көрүп, арыг ишти кирип чордум.

Ада-өгбениң изеп каан оруун углап, кургаг ховуларже эрги буга унун улаштыр казарын оралдажып чоруур кижин мен. Хөөрээш чоор, сугнуң баар-барбас черин эндевес апарган мен. Бо чылын суг бадырар бодаан кур черим бар.

«Мооң Саралазының чүгүрүүн билир-ле болгай мен. Мал сы-вырарга, шуут кырынга баар аът. Ачылап чадап каан мен. Оорлап чарыптайн дээримге, Саадактың чер болганда таныштары бар — илерей бээринден корткан мен. Саадак кончуг аъдын «Чодураалыг-га» салбаан деп чарны мен тараткан мен, ооң тайлымындан хөөкүйнү эвилелге киригеш, бадылавайн барган чүве-ле болгай. Ам Саадак чааскаанзыраан, ол хиреде хөйге ажыктыг буга шинчилеп чоруур, черле ынчаш нүгүлге-даа алзыр амытан бе бо!» деп, Кушкаш-оол миннип боданган.

— Силер ышкаш аңчы кижин тараа тарываза, кандыгыл? Кыраан назыда буга казып хилинчектенгеш чоорул. Мен чангыс катап андазын сывы тудуп көрбөөн кижин-дир мен, ол хиреде аштавайн чор мен — дээн.

— Тайганың аңы дээрге азырап каан мал эвес-тир. Тараны тарааш, суундан кадырбас болза, быжырымчалыг үүже ол болгай аан, оол.

— Бо шагда кижиниң туразы-ла ыйнаан але, акый!

— Өөрөнгөн ажылымдан кайын чарлып аар мен.

Кушкаш-оол чугааның аянын өскерттипкен:

— Мен база-ла хуу чоруум кылып, бир кижиден аът өре негеп бар чор мен. Бир аътты мунгаш, бир аътты четкеш, аян кылыр дуңмаң-дыр мен. Аътты саарар, садып алыр дуңмаң-дыр мен. Мунуп чораан аъттарывыс тулгаар орнажыптаалы бе?

— Мен чүү дээр мен! Сарала дээрге аъттарывыс дээреси болгай. Көжер-дүжерде, беш уруг ушкажып аар — кончуг чааш аът. Кадай-биле сүмелешкеш болгай мен аан.

— Уваа чиктиг. Аътты мунуп чоруур, ол хиреде бажын билбес ышкажынар чүл. Ам канчаар, кадайыңар-биле дугуржуп алгыже-нерже манаар бооп-тур мен ийин. Баштай ырак чоруум чогуудуп аайн — дээш, Кушкаш-оол аъдының чаязынче дарс кылгаш, кудургайны куду сииледир челзипкен.

Саадак эй тырткаш, аалындыва чортуп үнүпкен.

Саадактын одаанга кымны келбес дээрил аан! Бир хүн дүштеп олурда, Узун-Кулак кылаштап келгеш, шагзыргайы кончуг амырменди солушкаш, даңзасынга таакпы тиге берген. Ооң быжардумаадан аарааш, шокараара берген арны куузумаар, эриннери чөлбүгүр, чаагы кушпугур, хаайы бедий берген, саргыл карактары оңгая берген болган. Кеткен хеви — карак шокараңнаар: койгун кежи хөрөктээштиг, хүлбүс холаа курлуг, сыын бышкаан дүгүн дашкаар кожун туруп даараан, кызыл былгаар хаажылыг хап идиктерлиг, хөвөнниг чүвүрлүг, дилги кежи бөртүг.

— Аалчы келди, чөмгөргөр, оолдар! — деп, Саадак мынчанган.

— Аьдың семис-тир! — дээш, Чакпажык бир тавак дүлгөн эьтти ооң мурнунга хүндүткелдии кончуг эккеп салып берген.

— Уучак. Дунма сарты тывылбас чүве дээн. Чооглап көрейн — дээш, Узун-Кулак үш чыл сувайлыккан инектин кадарлыг ээгизин тос сыптыг бижээ-биле чаңгалай кезе берген.

Саадак биле Узун-Кулак ужуражы бергенде, эзирик, элээри билдинмес хөөрежир улус, ынчангаш дүштеки чем соонда, дыштанып орар аразында, оларның чүнү чугаалажырын оолдар бүдүү кордап, ылым-чылым олурганнар. «Илэней башкы», «Октаавыр», «шанак», «терге», «хувускаал», «арат нам», «тыва бижик», «орус эмчи», «херэежен», «чычаан», «үжүглел» деп чаа сөстөрни ооругнуң аалдарынга, та кайыын дыңнап ап турган чүве, Хемчиккей бакка-сокка чугаалап тарадыр, кайда кандыг чүве болганын хамыкты мурнай дыңнаар боорга, кадайлар ону Узун-Кулак дижи берген.

— Чаа, кулааң узун, карааң көскү кижиге болгай сен, чүнү дыңнадың? — деп, Саадак сөс эрей берген.

— Кадайларга чугаалаар бодаан бир чүвөм бар. Мында шупту эр улус ышкажыл. Силерге чугаалаар чүвени кайыын тывар мен! — дээш, сегел салын көөргөткөн чүве дег, суйбай туткулааш, думчуун дырыштырган.

— Бо оолдарга үүкпе кедирер дээрге, ужурга таарышпас — ана аттыг чүве-дир аа! — дээш, Саадак солагай караан каьтта оьттап чораан элик адарда, хараал киирип шыгаар чаңы кирип, хавыкталдыр база каапкан.

Узун-Кулак чүве чугаалаарда эпти-ле адай кааптары «тос» деп сөзүн сымраны каапкаш, тө каай берген.

— Сен дээрге меңээ сургадыр хире эвес кижиге болгай сен. Хөндөргейлерниң ажыл, амыдыралында тос улуг өскерилге болган, оларны арай утгупкан ышкаш сен. Чоп хүлүмзүрүп ор сен, мени хоомай деп бодава. Эң онзагай чүүл болза, арат чазаа доктаагаш, шаг-төрөниң узун-дынын яды аңгының кижилери кызыл холунда

тудуп турар апарган, ооң тодаргай барымдаазы — сээң арбан даргазында соңгуттуруп алганың ол-дур. Бижик билбес кижини арбан даргазынга хей-ле соңгаан деп бодап ор боор сен, ол чазыгдыр, амгы үеде хамык ужур саазынга ат салып билиринде эвес, улус-төрениң уг-шинн шын угаап билиринде болгай.

— Сээң бо чугааңны дыңнап пат болган мен. Сен арай бодуннун доңчу намдарыңдан коптарып көрөм.

Узун-Кулак хөөрээр чылдак тыпкаш, амырай берген:

— Ах! Чүү дээрил аан! Арай доңгун час болгаш тур. Сүт-саан эки үнмээн. Чаңгыс инээм бызаалаваан, кадайым ону кадарарыңга өйлөшкөн. Мени билбес кижини кым боор, чаңгыс кадайың азыранды оглу болгай мен. Күжүр ием ачам-биле бакташкаш, хуунчуунга хойтпаан куткаш, мени чүктөпкөш, аалынче кажып чана бээр, бир ай суг боор. Ачам өшкү кежи хөрөктээжин кедип алгаш, сүрүп чедип келир эвейикпе. Ядараан, ак орустарың хортан огу эвес болза, ам-даа чоруур, сөөгү кончуг быжыг кижини. Оглунга арттырып каан эди — каңгай эзерим ол ыйнаан. Кырган ием кызыл-дустаан. Чааскаан артып калдым. Угум бе? Хемчиктен азыраан, ачам чингетараа чүдүргөн шарының кондаазыңга олуртуп эккелген. Өскүстен өлбөөн мен. Кады азыраан угбам өөңгө чурттап чораан мен. Улус кадай ап бээр дээрге-ле, тайгаже аңнап үнүштер мен. Эзим ээзи бооп, тояанчылап чорумда, үем-чергем өглөнгилээн. Виче болза, боттаңнаар часкан мен. Калган даай-авам мени кый дээш, «хөөкүйнүң ыглаары кончуг-дур, ажы-төлүнүң ажыын көөр сен, ал-бодуң чылыг шай ижер сен» — дээн. Ийи уруглуг кадайга барып олуруп алган мен. Уруумну өглөп каан мен. Оглум дуза чедире берген — одаг ээлеп олуруп калды. Үш бичии оолдарым хеп кедеринге, чем чииринге өй. Бир шаң арбай тарыыр дээш келдим. Бир шаң чинге база тарыыр дээн кижини мен, кур чер чок, та канчаар мен. Хоо! Чаглыг эът чүрээмде дээпти.

Чакпакжык кежээргеп тура халааш, бир хува кара шай куткаш, сунуп тура:

— Чанчык акый кежээниң-не суглап ээкээр дээш, сураг баар апарган болгай — депкен.

Чанчыктын дылы агарып калган.

— Суг бажынче дүне када мыйгактар кирип турар апарган. Оода бирээзин шалбадап алыр дээш, дозуг манап хонар апарган кижидир ийин — деп, Саадак ойзуп чугаалаарга, Узун-Кулак чүвениң аянын билип каапкан.

— Шын-дыр оо! Бо шагда аныяк-өскөн орук-чириин ал-боттарыла тыпчып алыр апарган чүвең болгай. Бүдүүлүк үе турган. Дээр-бечилерге аттырып каан акым хой кадарган, ооң адыңга ушкажыпкан мен. Чанывыска бир уруг казыразын мунупкаш, ыяңгылыг ырлап, хоюн кадарып чораан. Акым мени «халы-ла» диди. Ыдып-

ла каан мен. Чеде маңнап келгеш, казыраның кудуруундан ийи холдап алгаш, ийи балдырдан тептингеш, кышкырып-ла үндүрдүм. Казыра мени ойтур тепкеш, уругну мөөп каапты. Демги уруг бурундукту мүн-не салбаан. Ол канчаарың ол дээнзиг чиге көрүп алган тур. Демги уруг чанымга кылаштап келген соонда, хаак кымчы тыг-таг-ла дээн, ары шапкан дег, ооргам изиңейни берген. Баш сугар чер тышпайн, дезипкен мен — дээш, Узун-Кулак хүлүмзүрүп каарга, Чанчык биле Чакпажык дыка-ла каттырышканнар.

– Арай соора баардың ышкаш — деп, Саадак чиктигзине берген.

– Чөп-түр оо, акый. Че, тарааңардан адакталыр чедип тур силер бе?

– Бир пуд хире үрезин арткан, ону чажып каар дээш инек-хараган сөп тур бис. Бичии аштааш, удур тарып тур бис — дээш, Саадак хойнун үженген.

– Суг баргы дег кур черлер төнер деп баады. Чиңге тарыыр чер чок болганы ол-ла-дыр. Келир чылдан эгелеп арбай далганы чиир апаар боор сен аа? — деп, Узун-Кулак бодамчалыг айтырган.

– Чүвениң аянын көөр апаар. Ыяш андазын орнунга демир андазын келген болгай, ынчаарга демир андазын орнунга орус акый тыраактор база чорудуп бээр оң. Совет чон биске дузалап келген, моон соңгаар-даа бистинң ажыл-иживиске, эртем-сургуулуруска дузалаар апаар. Дөө шаттарның арга чарыын көрбес сен бе, хандыр тарып каар болза, өдекшидип, куруктуруп алгай — дээш, Саадак даңазын соруп орган.

– Ынчаарга чаашкын чагдырар оътчуну кайыын тып алырыл ынчаш?

– Бараан болза, садып алгай эртик, чаашкынны кудайдан канчап дилеп алыр боор. Чаа шагның ёзу-чурумун сагыыр болгай, өскээр тений бербеден моң.

– Кажан-даа суг ижип көрбээн кур черже буга суу бадырыпкаш, чээрби шаа быдаргай кижилерни амырадып-ла кагдың. Мен чоп чиңге тарыыр чер тышпас кижин мен — деп, Узун-Кулак элдээртип чугаалаан.

– Хараган сөгөринден чалгааравас болзуңза, чеже-даа чиңгени тары. Хараган сөккен черден тараа кончуг чаагай үнер.

– Ачылыг-буянның Саадак аңчымны аар. Алыр мен. Сөгөр мен. Тарыыр мен. Өреме холаан чиңгени дайнап орда, аайлыг ийик бе. Мээң база бир чиктиг бодалым бар ийин.

– Чүл ол ынчаш, чугаалап көр даан.

– «Чодураалыгыңың» улузу ырлажып тургаш, тараа тарыыр, кандыг кончуг хөглүг чоор. Черниң экизин шилип алыр эргелиг болгаш, ындыглар бе? Менде чүү боор, аңнаарда, ажылдаарда сенден улегер ап чораан кижин-ле болгай мен. Сээң экер эрезиңни өттүнүп

аан. Ам чүл ынчаш? Кады тараа тарыыр, сиген кезер дунмаңдан безин чарлыр ужурга таварышканың ол ышкажыл! Сен-даа чааскаанзыргай, мен-даа чааскаанзыргай апарган. Чуртта калган баглааш дег болдувус. Чаа эвилелдиң күчүлүг чалгыыңга хөглүг ырдан, тараалаң черден, аштыг-чемниг одагдан үндүр чалгыдып турар апарганывыс ол-ла-дыр. Моон соңгаар канчап чурттаарыл, кедилиг орук кайдал? Сүмележир бодаан айтырыым ол-ла-дыр — дээш, Узун-Кулак ашакче шириин шинчилиг кезе көргөн.

Саадак кезек када ылым-чылым олургап, ала-була дүктерлиг дөңгүр бажын суйбангылааш, чугаалап үнген:

— Бир удаа чүткүттүм. Сес кижини хурал кылгаш, «Чодураалыг» колхозун тургустувус. Суму төвүндөн бадылавады. Дөгереңер төрөл улус-тур силер диген. Ам канчаар, хары кижилер чыггаш, эвилелге кирдим. Кончуг аъдың чүге салбаан сен деп чемелеп туруп берген. Сараламны мунуп алгаш, алаңзып чортуп турумда, мээң адымсывымны кежигүннер даңзызындан казып каапканнар чораан, ол хиреде дунмам оолду арттырып алганнар де. Чаңгыс бора аъттыг чүве, оозун хөйүнү хөреңгизинге салган дээш, ээ көргөннери ол боор ийин оң. Ам кулуннуг бе мунуп чоруур апарган. Ол «Чодураалыг» дээрге кара элдеп эвилел: кижиниң хан төрелин барымдаалавас, кижиниң үзел-бодалын чугулалап көөр деден. Алыс шынын алып болза, каттышкан ажыл-агыйның одаан мен салып үндүргөн кижини мен, ону хоор чон билир, мен чок болза, «Чодураалыг»-даа тургустунмас турган чүве ийин оң.

— Улустуң тыппас-ла чүвези чок. Аъдын харамнагаш, ажыктыг эвилелден үндүр хөөгледипкен кижини дижир боор-дур. Кайы-даа өгте кире бээримге, Саадак соругдаан сорулгазын чедип шыдаваан дижир чүве-дир.

Саадак шыжыга берген:

— Кижини-ле болган кижини кочулаваңар. Кемниг херек үүлгедип кагбаан мен. Харын мен-не хамыкты мурнай малымның экизин, эдимниң чаазын шилип тургаш кириген ийик мен. Ынча хөйүнү берген кижини ынчан турбаан-даа ынчаш! Ам мени алалаарга, пат кайгаар кижини-дир мен. Тайга-таскылга аңнап мунар кашпагай аъдымдан чарлырымга, чадаг ышкаш сагындырып келир-дир. Чоржаң аът мунар дириг кара хөңнүм чок.

— Ынчаарга ол эдин, малың база ап алган ийик сен бе моң?

— Ооң дугайын дыңнаан боор сен. Ам канчаар, айтырган болганыңда, чугаалаар-ла бооп-тур мен. Бежен хуузун безин дедир ап ал дээрге, албаан мен. Тайып уजार, даянып турар чүве оң. Бо чазын быдаргайлап тарааш, күскээр кыжын «Чодураалыгга» кирип аар мен. Ажы-төлүм көвей кижини мен, чоннуң чоон оруундан ойлап шыдавас мен. Алыс угум аңчы, тараачын кижини мен. Тарып-даа

турарым бо. Аксым-биле аал көжүрбес, дылым-биле дыт ужурбас кижиге боор мен. Чиңге-тарааның дош дег арыг үрезини меңээ турар, оомну баштадыр хөйүнү хөрөңгизинге салыр мен — дээш, Саадак оожургап келген.

— «Чодураалыг» сени хүлээп албаза, канчаар сен. Хөндөргөйдөн дезиш чоруй баар боор сен аа?

— Агар политикке кончуг кижиге дээр, арай хирелиг кижиге эвес сен бе аан, Узун-Кулак. Адамның «ооргалап чыдар» чылыг-чымчак черинден канчап-даа ыравас мен. «Чодураалыг» хоржок болза, өске эвилелден тургускай мен. Шыдаар мен. Кирип аар сен харын.

— Чүдөн чүү боор эвес, ынчан көргөй бис аан — дээш, Узун-Кулак ооргазын чүктенип алгаш, басып чорупкан.

Саадак эдектөп алган үрезинин чажып турда, сайлыктар оон соондан сүрүштүр маңнажып, ээргийштелдир ужуп тургулаан. Кур черни дадаазынный чарып каанын көөргө, каытташкак кара ооргалар сагышка кирер. «Чаңгыс шаң черге бир эдек үрезинни чедиштир чажыптым, арай тарамыктай бээр болду бе. Эки дүжүт болур болза, күзүн моортан он барба чиңгени барбалаар боор мен. Ары, Өвүрде таныштарым бар, тараалап кээрге, савазын долдур ургулап бергей мен аан. Сөөлгү шаң тараа дээрге ижер-чиirimден арттыр тараан черим-не болгай. Кол-ла чүве тарааны суундан кадырбазы». Бичии доктаагаш, чаңгыс үрезинни хандыр хөмгөш, кедээр көөргө, Сарала биле Бора-Дай ээгиленчек дазыраңда ийи башка көржүпкөш, кудуруктары-биле шырбанчып тургулаан. Челер-Кара биле Пар-Хүрөң эзери-биле одаг чанында удуп тургулаан, изиг хүндүс дериткен аъттың эзер, чоанаан хенертен союптарга, хүн адыштар, ооргазы медегелендир ыжа бээрин Чанчык билгөш, ынчанганы ол-дур. Сарала та түвексинген, та кижиргенген чүве, эжиниң дөңмээнче тептерге, оозу халып ыңай болган. Сарала чааскаан арткаш, үш-үш катап тос улай аай-дедир аңдаштангаш, туп-тура халааш, хир-чамын тө силгигилепкөш, чаа-ла үнүп келген көк кадарны диштери-биле испиктээш, борбак-барбаа-биле ажыргылап турган.

«Өскелиг-ле сен ийин, Сарала. Сээң чоруп чорууруң малдан өске. Багай аът, шары ышкаш болур, аңдаштангаш, улуг-хырнын угбас. Сен дээрге, дукпурту дег, аай-дедир тырыкыланы бээр-дир сен. Сен чаш кулунчак турунда-ла, экер эрниң чугула херекке чорук кылып мунар аьды-дыр сен деп билген мен. Чазып-даа тур мен ыйнаан! А хупуразың! Аъттың чүгүрүүн, ыттың чүгүрүүн тыварыңга кижээ аптырып чорбаан мен. Че-че ыңай. Хоозун бодал ыңай барзын. Эки оъттап, дыштанып ал, аьдым. Сээң челер, маңнаарың чаңгыс мен билир мен. Сени мунупкаш, ховунуң ховузуңга коккааракты сындыр четкөш, чупкуузунче киир адып аар чордум. Эки көктөн чип, дыштанып ал, Сарала. Улус тарылгадан үне бээрге, сени таптыг

үзүргээге салыр мен. Чүгүрүктүң маңында, чүгенниң суглуунда чүве дээн. Эки аът болзуңза, эртип-ле кээр сен ыйнаан. Сени бо чазын андазынга шоолуг кошпайн турдум. Чүге хумагалааным билир сен ыйнаан. Шынап, андазын сөөрткөш, кымчы кактырбас кылаштаар, чүък чүдүрерге, тебе дег чааш малым болгай сен. Сээң маңың чеже-ле чажырар мен, чонга көргүзөр бодаан мен» деп, Саадак хөрээн хайындыр бодагылааш, аыш-чем кылган оолдарынче бazyшкан... .

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Саадакты «Чодураалыг» МЧАЭ-ге чүге хүлээп албааным?
2. Сарала ээзинге чүге кончуг эргелиг болганым?
3. Кол маадырның бүдүрүп турар ажил-херектеринден ооң мөзүзүн тодарадынар.

Ынакшылдың ному

БИРГИ ЭГЕ

Сергекмаа чап-чаа эттээн семдер ой серге кештерин чыскаай салгылааш, өөрөнгөн чаңы-биле чаш уруг өшейлеп орда, Чочагайман кирип келген.

– Экизин аа! Чаавай келген. Сени манагып олурдум. Келгениң бооп-тур. Шевер кижии дузалажыр сен. Дөрт сан чүве кандыг-даа хөрөктөөш чедер ыйнаан. Та кандыг аай кижии, ирт кежи хөрөктөөшке дириг кара хөңнү чок — деп чорда, Чочагайман улаштыра берген.

– Ынчанмайын канчаар, уруукум. Серге кежи өлге-чаыска тоор эвес. Кадыр-кашпал тевер, арга-арыг кезиир аңчы кижиге сериин, быжыг хеп херек болбайн канчаар.

– Бетинерде аяк баарды, чаавай! — дээш, Сергекмаа шаажан сунган.

– Уё! — дээш, сегирип ап чорда, Чочагайманның холунуң чүзү кызырт диген.

– Холуң куяңы кирип тур бе, чаавай?

– Бо чазын үргүлчү аарыыр апарды. Кончуг куурумчу Семисоол чагырчының кадыг идиин, деспе, төрөпчизин, торгу тонун, хураган кежи тонун даарап берип чорааш, салааларым чүстери чоржайган, холум куяңнаан кижии болгай мен. Чыл келген тудумна аар хоочу кежээлеп ораны ол ыйнаан. Оорган база ыстаар апарган. Хоочумга чалынгаш чоор мен. Чер чоруур кижии Саадактың хөрөктөөжин бышчып-ла бергей мен — дээш, кызыл-хүрөң достагар чаактарлыг, шипсимээр сегелдиг, кадырзымаар хавактыг, чолдаксымаар думчуктуг, мойнунуң кежи хозалгылай бергилээн, эрес

соруктуг оду хып турар дозураңнааш карактарлыг Чочагайман тавакта салган чиңге-тарааны шымчыктааш, аяанче киир каап, кызырадыр дайнап орган.

Чочагайман сеткили хомудаанда, диштерин ызырныштар. Арага-дары, аас-сөске хөңнү чок болгаш, кады-кожа аалдарже шоолуг ис баспас. Ажыг-шүжүгге таварышкан төрелинге азы чоок таныжыңга таакшы тип бергеш, даңзаны шала-була соргулааш, ыжын дапскаар бачыдап үрүштер. Аныяанда Кегээн-Богдага тейлеп, Улаан-Кум чедир аъттыг чоруп чораан, ам эзеңги тешпес болган. Аап-саап чоруун чадаг кылыр. Өг чанынга бок-күзүрүм чыттырбас – ширбип кааптар, мал-маганын эртен, кежээ ыяавыла ончалаар. Холу куруг чор-бас — бызаа безин карактап чорааш, уруг чучаа кылыр анай кезин ууштап чоруур. Сагыл четтирген — дөңгүр баптыг, даады бөрттүг чоруур. Чанчыкты божуур чылын дулгуяктың салымын көре берген. Арага-дарылыг үш-даа кижиге айтырып келген.

«Өскүс-чаңгыс бичии уругларлыг кижиге мен. Оларым доруктур азырап алзымза, чолум-на ол. Демги бир кадай ышкаш, ашаа чорта бээрге, бир ай болгаш, база бир ашакка барып аар кадай эвес-тир мен» дээш, дагын ашакка барбаан. Ол кончуг ажыг-шүжүглүг чылдан эгелээш Саадак суг-биле кады-кожа чурттап келген. Улуска чугаалавас чүвезин Сергекмаага тө каап бээр.

Чочагайман хачыны туткаш, быжып кириптерге, дагыр-дагыр салаалары көжүй бергилээн, чүгле улуг-эргээ хоюңнадыр басып турар болган. Човууртаар байтык, диштерин так ызыртыныпкан, ында-хаая бажын согаңнадыр. Хөрөктээштиң ооргазы, чөңнери, улуг-хою чаа алгының дап-дал ортузундан ойлуп чаптагылап тургулаан.

— Ол болбас ийикпе. Чаавам кырыза-даа, шеверин кагбаан-дыр. Даараарын бодум муңганыпкай мен аан! — дээш, Сергекмаа чуруктарны хапка суккулааш, быжып каан хөрөктээшти озолааш черге салып алган.

— Уё! Кырып деп чүвениң кышсынчыын аарай. Аныяамда кылыксап кылыр ажылымдан чоорту үнүп бар чор мен. Удавас инек саарындан база үнер боор мен! — дээш, хачызын черге салыштар дээрге, база катап холу кылдырт диген.

— Шынап, биеэ бир айтырым чүү болганыл? — деп, Сергекмаа элдээртип каан.

— Ол чүң боор, чоп дүжүмге кирбейн-дир — деп, Чочагайман ылавылаан.

— Сактып көр даан, чаавай!

— О, хупуразын аар! Назы улгадырга, угаан база баксыраар чүведир, уруукум. Кажан-чежен болган чугааны кайын сактып аар мен. Олурган черимге тудуп орган чүвемни безин адып кааптар анаардым. Ма, хачың ап ал. Уруг-дарыг тутса, озал-ондак болур.

— Оон бээр үш чыл бооп тур-ла! — дээш, Сергекмаа караан хоюңнадыр көргүлээн.

— Ийет-ийет аан. Ам чаа сактып ор мен. Ынчан эр улус кайнаар баржык? Дус төне берген. Дус-Даг чоруткан. Элдеп кыш ийин ол. Ооң мурнунда шарыга дус чүдүрер чүве болгай. Ынчан Саадак бир-ле дугаар шанактыг дустааны ол. Эрген аяс тургаш, хүндүс бораңнап келчик бе моң. Өшкү, хой коданынга кирип келген але. Харалаан, аал кедээзинде кожагарга кызыл-карак улуй бээр ийик бе моң. Инектер чер хона бээр, ыт-куш аксынга кире бээрийне дээш, чорупчук бис бе моң. Сээң дем ашакка барган улуг урууңга өг ээледип кааш, аалдан үнүпкен бис але. Чакпажык сыгырган, боттарывыс орук чанында доң дыттарны мерге-биле соккулап, алгыржып чоржук бис бе моң — дээш, Чочагайман каттырарга, карааның чажы борбанайнып бадып турган.

«Мээң айтырыымны өскээр догааштыра берди. Че харын, чугаалаар чүвезин тө кагзын. Чаавам эки, чөпшүл кижиге, ынчалза-даа оглун өглээринге ыңдыг-ла хөөн чок амытан-на болгай. Ам бир дедирленир болза, ол чугула херек бүтпейн баар. Кырган кижини дүвүрөткөш канчаар мен. Шайлап оргаш, демги айтырыым салгай-ла мен. Мындаа-ла чугаалаар дээш, эге дидинмээн мен. Тааржыр өй манап олургаш, арай хөлүн эрттириптим бе!» — деп бодалдар Сергекмааның бажын долуп келген, ынчангаш мынчаар деткип каан:

— Чоо ара соксай бердин, чаавай. Уламчылап көр даан. Боо боолажык бис бе?

— Сен үш адар чүктөпкөн сен аа. Сен-даа канчаар, боо боолап билир кижиге болгай сен. Меңээ Чанчыктың сый-тударын чүге чүктөдип каан кижиге боор сен, ону ам-даа аайын тышпас-тыр мен ийин. Эр хиндиктиг чүве дээш, Чакпажыкка балды тутсуң каан мен. Арай алаагып ор мен. Инектерни одарындан тыпкаш, хавырып орган бис. Ыа аразында хат база хадып келген. Кежиге кээривиске, дош дээрге күзүңгү-ле. Элезин, довурак төп тургаш, күжүрлерни мүн-не онча-менди кежирип алчык бис бе моң. Оон чүү болчук моң? А сактып келдим. Мээң эң баштай боо чүктээним ол-ла болгай. Кызыл-карак улаан угже шиглей дааш үндүрүп, боо адар деп барган мен. Мээң чүктөп чораан дүүргөм шак дүштү. Шынап, өгден үнерде, октуг дайзаны адып каапкан болган мен аа! Оон сен үш-адарың үш улай кызыл-карак бузуур кара шораанче боолай кааптың. Боо даажы эрткенде безин мен кулаам дуй тудупкаш, хоруп турган ийик мен бе моң!

— Ол база-ла шынныг төөгү болгай. Кара элдеп чурттап чораан улус-тур бис ийин. Чамдыкта мырай черлик бөрүлөр аразынга дедаан. Оой-ла бо ыйнаан. Чанчыкты өглөп-баштаарын сеңээ ол кыжын эге баштай чугаалажык мен бе, чаавай!

– Уё-о! Мен ам сени ол дугайын чугаалавас боор деп бодаан мен. Уттундурган чүвени канчап хан сактып келдиң. Ынчан адак-бышкаам чиик турган. Багай кызымны, кызымны даадым! Чаңгыс оолду өглөп аарын ынчан херекке албас турган мен — дээш, Чочагайман шайны суудур аартай берген.

– Чаңчыктың үе-чергези оолдар шагда-ла өгленгилээн, ажы-төлдүг апаргылаан. Мен бодаарымга, болчумчалыг келин тывар өй келген — депкеш, Сергекмаа бир-ле муңчулуп чораан муңгаралындан адырлы бергензиг апарган.

– Дааң ай ана! Өскениң төлүн бээрледип аар байтык, боттун төлүн безин ышкынып бар чыдар апарган шывак эвес мен бе.

– Ол чүнү тывызыктап орарың ол? — деп, Чаңчыктың күдээлеп турарын билзежок, Сергекмаа өжегээр чугаа эрей берген.

– Тараа суггарып чоруткаш, олчаан келбээн көрбөспө. Кады чорааны Чакпажык дүүн-не келди. Хеймеримниң аажы-чаңы өскерилди. Тарылгадан үнгөш, өггө хонмастаан.

– Кушкаш оглу өскөш, уязындан ужуп үнөр. Кижиниң төлү өскөш, өөндөн үнөр деп чүвө ол эвес ирги бе, чаавай! Азы соора бардым бе, чаавай.

– Оглум өглени берзе, өскээр муңганыр мен ыйнаан. Өглөп каан ийи кызым бар-ла болгай.

– Бода даан, чаавай. Суг көрбөйиң, идик ушту бээрге хоржок. Эки келин дээрге, кижиниң кыс уруу-биле дөмей болгай.

– Оой та, уруукум. Чаңгыс-ла сестир чүвөм бар ийин. Бо шагнын кыстары үжүк-бижиктиг апарган. Инек саар өй келирге, чагаа бижээш олуруп аар келин эдэртип келзе-ле айын тыппас мен — деп чорда, Чаңчык кулбуртуп келгөш, бо кирип келген.

– Шымбайын аа! Келгениң бооп-тур. Сээң соң даарта чуртталган сүмележиپ олурдувус — деп чоруй, Сергекмаа эрестии кончуг тура халааш, кыдат хувага чап-чаа баскан быштакты Чаңчыкка тутсу каапкан.

– Дуңмаң чоп дүүн-не келди. Сен бо кая хонганың ол, кызым? Черге бактажып турдуңар бе? Кырган иең сагыжын амыратпас бооп-тур сен.

– Таан-даа. Бир орун чер арткан... Чок... Кежээ апарган. Чакпажыкты чорудупкаш, черге хондум, авай! — деп, чындыр-каразыңга чораанын ойзувуткан.

– Суггарып кааптың бе, кызым?

– Саадак честейниң айытканын ёзугаар хамык тараага сугну мага хандыр ижиртип кагдывыс. Чакпажык адазын чоктатпас бооп-тур.

– Тараа каш карыш чеде берип-тир?

– Суг ишкен бүрүлөр каракка көзүлдүр-ле адырланы бээр чүвө-дир.

— Бооп-тур, кызым. Чаъска чалынмас болган-дыр бис. Күзүн дүжүт магалыг-ла болур боор.

— Изиг шайдан ишкеп, дуңмаң эдерттип алгаш, арыг кирип, чүс хире савааштан кезип эккел. Удавас дүк кагар бис. Эрги өгнү чаартып септээй. Куу сыра эвес сен. Аныяк кижиг өгленгей сен — деп, Сергекмаа дооразындан пала элдээртип каан.

Чанчык та ыятканындан, та дүвүрээнинден чүве:

— Өгленмес мен! — дей каапкан.

— Бот-борзун чорууруң ол бе кай? — деп, Сергекмаа улам сиңниги олурган:

— Соонда болгай аан.

— Огулуг чугааң чок, канчап барган кижиг сен, оол!

— Үжен харлап чорааш, бир мыңгарлып көргей мен аан, угбай.

— Амырын моң. Сен үжен харлап чоруңда, кырган иең та чоруур, та кызыл-дустаар. Бо чылын чылым база кирген, канчап алдан бирни ажып аар куяк ийик мен. Хирем бодаарымга, сезен беш харлыг шывак бооп-тур мен. Бак үениң эрткенин кижиг эскерер, эки үениң эрткенин эскербес чүве эвеспе моң. Ёзулуг акшый бергенимни ам чаа хөрөктээш бышкаш, билип кааптым ышкаш — деп, Чочагайман бир янзы чугаалаан.

— Силер-даа өзөөн өтгүр-ле салдыңар, чаавай. Тараа быжарга, кезип ажаар. Назын чедерге, өгленип баштаныр. Чанчыкты өглээр өй келген — дээш, бир кончуг дугуржуп чадап каан чугаа бүдери ол-ла-дыр деп, Сергекмаа бүдүү иштинде амырап олурган.

— Кымның уруун айтырып бээр чоор але? Бот-борзун чоруп деп чүвениң сөөлү багай. Бетиг кыды мени кандыг кижиг дээрил? Ине сыптай албас, инек орта саай албас. Чамдыкта холда тудуп чораан хууңум безин ышкыныптар апарган шывак-тыр мен.

— Өгге келбезин бодаарга, барып турар бир уруглуг болгай аан. Бо шагның ажы-төлү боттары-ла тыпчып алыр, магалыг чүве ышкажыл, чаавай.

— Багын чугаалаарга, бачыды арлыр чүве дээн. Дем ол берү аңнап турар чылым, аңнап даадым, дүүрге чүктеп аан. Ол чазын сени ырадыр өөредир дээрге, ынатпаан мен. Оглум өглээр мен деп азааш, мынчага дээр чадашканым ол ыйнаан. Ынчан сен ажылга дадыкпаан — чаш турган сен. Ам ёзулуг эр бооп-тур сен. Чаңгыс-ла багай чүве — болаада сенден башка боттаң эр-даа чок-тур. Ол чорук кырган иениң ат-алдарыңга багай боор. Эдин-малын харамнангаш, чаңгыс оглун өглөп албаан шывак-тыр деп, каразыыр-даа кижилер бар-ла ыйнаан. Кырган кижиг чеже-ле элөөнедип чоруур мен, шыырак дымаа дээпсе, хажыылай бергей мен. Караам суглуг орда, бир уругдан ап ал. Ажы-төлдүң шай-суксунун ижип, уруг-дарыын каракташса, мээң чолум ол ыйнаан.

– Кыргыз иеңниң чугаазының буянныын көрөм. Сени өгдөп аарын оралдажып чоруур. Честең чедип кээрге, сеңзээ бир уругдан айтыртса чүл, кандыг деп бодаар сен? Анаа олураарга, кижини холунга чүү кирер боор, эрте дээр хөдөлгени херек — деп, Сергекмаа өчүк үндүрүп аарын оралдажы берген.

Чанчыктың караа бүлдеңейнип, кулааның бажы кызып келген. Хеп-хенертен авазының аарыгзый бергени база ооң келин дугайында чөпшүлү сүргей чугаалап орары ооң чүлдү-чүрээнге уяралды болгаш өөрүшкүнү доюлдура каапкан.

– Угбаң чүве айтырарга, чоп аас ашпас кижини сен? — дээш, иези шаажанын черге салгаш, човууртай берген.

– Дем бир ийи катап ашакка барган уругнуң ады кым ийик? Кончуг даараныр амытан дээн. Белен өө база бар. Башкызындан оолдуг, соңгузундан кыстыг дээн. Олары хамаан, өзүп келгеш, ажыын көргүзөр ыйнаан. Аажы-чаңы доңгун уруг дээн, оозу чоорту намдай бээр ыйнаан. Ол кадай-кыс белен боор, Чанчыкка айтырып берзе кандыгыл, чаавай? — дээш, Сергекмаа узун даңазына таакпызын тиге берген.

– Кижиниң эдин-малын көрүп ынакшыпас мен. Мени өскээр сургавайн көрүңер. Эге баштай танышкан душтуум бар. Адазының адын Эзер-Чазаар дээр — депкеш, Чанчык сүрээдеп тура халаан.

– Дем-не ынча дизиңзе. Хонуп-дүжүп турар өөң ол ышкажыл — деп, Сергекмаа ол чорукту билир-даа болза, улам бадыткап каан.

– Шымбайын аа! Кончуг топтуг-томаанның кижиниң күдээзи болур дээн-дир. Ашак боду мезүлүг кижини, аңгы-ызыгууру яды уус. Кадайының төрелин эки билбес мен. Барыын кожууннуң Аянгаты чурттуг кижини. Адазы хелиң чораан дээр, ол ирей шагда-ла чорткан дээн. Дээрбечи самынга киржиң чорбаан, чүгле малын хавырткан дээн, ынчалза-даа эргезин казытпаан дээн. Бо шагда аныяк-өскөн өгленирде, аңгы-ызыгуурун база көржүр апарган чүвөң болгай, ынчангаш чугаалап ор мен. Хан төрөл эвес, хары улус-тур. Ажы-төлүңер мөге-шыырак болур — деп, иези чугаалап бар чорда, Чанчык изиргенип үне халаан. Серииттенир бодааш, дамырак кыдыыңга маңнап кээрге, ийи сайлык эрге-чассыг ээртинип, ону долгандыр сииледир ужуң туруп бергеннер.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Сергекмаа биле Чочагайман чүнүн дугайында чугаалашканнарыл?
2. Чанчык чүгө «Өгленмес мен» деп харыылаан деп бодаар силер?
3. «... ооң келин дугайында чөпшүлү сүргей чугаалап орары ооң чүлдү-чүрээнге уяралды болгаш өөрүшкүнү доюлдура каапкан» деп домактың утказын тайылбырлаңар.

— Халап болган! Кымга-даа кара сеткилим чок чораан кадай мен. Баглаашка турган аъдым кайыл? Аа халак! Кым мунупканыл? Дүрген тур, ашак! — деп, Агана даңгаар эртен дүүрей берген.

— Боштуна берди ыйнаан. Чааш аът болгай. Кужурлуг оймакта тур ыйнаан! — дээш, Эзер-Чазаар орнундан ковайып келген.

— Кончуг дедир-холдуг, боштундур баглаан боор сен.

— Хоомай чүве кылбаан-на хире кижидир мен, кадай. Уруувус мунуп алгаш, инектер хавыра берген боор.

— Инектер кодан кыдыында чорлар ышкажыл.

— Че-че, дыка эшкедеве, кадай. Даады хей черден дүүрээр сен ийин. Саар инектер келгиже манаар-дыр.

— Манаар харык кайдал. Тур. Чоок-кавыны дилеп көр. Өскелиг читкен аът-тыр. Шымдап көрөм! — деп, Агана халагын хайындыра берген.

— Орта кадай боор сен бе? Даң бажындан алгырар чүзүл. Аът кай баарыл, боштунза-даа, аал чанындан ыравас мал болгай. Дораан тып эккэйн — деп, түвексинип чугаалааш, Эзер-Чазаар идик-хевин кеткеш, чорупкан.

Хүн хөөрөп чорда, саар инектерни өдекке киир сывырып эккелгеш:

— Аът-даа сураг ийин — деп, Эзер-Чазаар чугаалап бар чорда, Агана чыккылады берген:

— Аът-уът деп алган, уруувус чиде берген ышкажыл! Артында аптаралап каан чаа сапыктарын уштуп кедип алган де!

— Орта чоор бе? Мал-маган эвес, кижиде канчап чиде бээр чүвел! — деп маажым сеткип каан.

— Уруум канчап барган? Менден чүве айтырбайн, кайнаар-даа ушпайн чораан сайлыым болгай! Саанчы кызым. Даараныр шеверим. Чөпшүл төлүм. Кижиниң иштинге сыңып чораан үрени коданынга канчап сыңмас чүвел? Өгже кирбе! Уруувус тып эккел!

— Төлдү төрөөн-дир мен. Угаан киир, назы чедир азыраан-дыр мен. Дүүн кежээ кады удуп чыдып алдывыс чоп. Көрдүң чоп. Садыг барган болгай аан. Чедип келир ыйнаан. Эзер чагаан бир кижиде келир четкен. Эзер чазаайн — дээш, ашаа өгже кирер дээрге, кадайы эжикти дуй турупкан.

— Албыстай бердиң бе, ойт. Оода изиг шайдан ижип алгаш, чоруп көрейин — деп, ашаа чанны берген.

— Суксуннаар деп алган. Шай хайындырар кызывыс чок ышкажыл. Арыг-даш иштин дилеп көр.

— Анаа-ла аштынып ыглаан херээң чүл? Инектер дилээш, соора куя берген болгай аан. Бичии маназа кандыгыл? — дээш, Эзер-Чазаар думчуун шүжүлеткен.

— Манаар шөлээн чок-тур. Диле дидир мен! — дээш, Агана карааның чажын чеңи-биле чоткулаан.

— Чоруур-ла бооп-тур мен ийин, кадай! — дээш, Эзер-Чазаар чоруп каан.

Хүнзедир дилээш, уруун тып чадааш, кежээликтей өөнге пат шагзырапкан далбайтып келгеш, ыяш эжикче киреринден дидин-мейн турган.

Хенертен Хартыга ээре берген. Канчап ээзин ээрип турар ыт боор дээш, ылавылап көөрге, калчан шилги аъттыг кижиге ээрлиг Дораланы коштандыр чедип алган, омак-сергээ сүргей чөлзүп кел чораан. Агана ыт ай деп үнүп келгеш:

— Дорала! — деп алгырышкан.

Ашаа кожалаштыр чедип кээрге, кадайы көрүп каап, чолдайты таарып каан бажын кызыл дыргаа-биле эде-хере дырагылааш, чылыйттыр кактыныпкан. Кандыг кончуг аайлашкан чүве ийик, ол душта Чанчык база кулбуртуп келгеш, хараган артында чаштып турган. Душтуунуң инек саап турар черинде үш кижини көрүп каап, ооң чүрээ бырлаңнадыр шурап эгелээн. «Дүүн кежээ душтуум-биле чүге күзел хандыр чугаалашпаан хос донга боор мен. Хонуп ал деп турда-ла, чүге дезип чорупкан мен» деп сырынналып кээрге, караа шырыңмаланып келген.

Чорттарактың эрес чоруу дендээн. Тоглааны бодап чортуп кел чыткаш, орук белдиринге Узун-Кулакка ужуражы берген. Оозу кожуун төвүндөн чаа солуннар ап чораан болгаш, суму төвүнге — бызаңчыларга оларны дүрген чедирерин далажы берген. «Орук аайы-биле аппарып берем. Эзер-Чазаарның улуг уруунуң мунуп чораан аъды-дыр. Боду эмчиниң түр сургуулунда өөренип чыдып калды» деп элдээрти чугаалааш, чедип чораан аъдын тутсуп берген чүведир. Адазының айтырып бергени, ол хиреде дужуп чадааны уруунуң оода ада-иезинге ужуражыр эптиг үени ажыглааш, Чорттарак салган айтырыгларны аза-муна харыылап, эвилең экииргээн көргүзө берген.

— Хайыралыг кат-ием! Энээрелдиг катым! Аъдынарны ап ап көрүңер! — дээш, Чорттарак эзер кырында чоргаары кончуг олурган.

Эзер-Чазаар чүве ыгытавайын, узун-дыннан сегирип алгаш, аъдын баглаашка баглай каапкан.

— Читкен аът болгай, каяа чоржук ирги, оол? — деп, Агана карактарын чидидир көргүлээн.

— Оол деп чүңер боор, күдээм дээр-ле болгай, кат-ией. Чадаанадан чедип эккелдим.

— Ынаар канчап чеде бергени ол, кара элдеп чүве-дир але. Шын чоор бе?

– Берген силерниң урууңар-биле кады халдып баттывыс, кат-ией — дээш, хоозун каткызын каттыргылаарга, хава ыт туткуланып турганзыг болган.

– Ол канчап ынаар улчуй берген уруг боор, дунмакым! Шын чоор бе?

– Мен силерниң дунмаңар эвес, эрге кара күдээңер-дир мен аңар, кат-ией. Моон соңгаар аныяк-өскөн дөгерези хоорайга чурттаарлар. Келир өйнү бодап келгеш, кадайым уругну болбаазыраар черде кирип кагдым.

– Өөрү кымнар ирги!

– Ында кижжи кайгаар чүү боорлаан. Даады херээжен уруглар. Кожуун төвүндө суму бүрүзүндөн-не бир уруг келген чүве эвеспе оң, кат-ией. Бистиң Хөндергейден силерниң урууңарны үдеп чедирдим.

– Кижжи танывас бир оран дүвүндүвө чоруй барбастар ирги бе?

– Кайынам. Эмчи сыстыраа уругларның түр сургуулу Чадаанага боор чүве-дир. Ону дооскаш, эеп келир. Суму эмчизи болур.

– Ам чаа хоорайга чурттаар бис деп чүңөр болду.

– Бичии хажыдыр чугаалапкан боор мен, кат-ией. Силерниң урууңар улам талыяр аянның кижжи болду. Мен харын бээрлендирип эккелдим. Кырган ада-иеден ырап чарлырга, кайын боор. Хөндергейге хоорайзып чурттаай бис аан деп сүме кадарымга, арай деп-ле бээрленип келген-дир ийин. Бир чамдык кыстар Кызылче-даа чоктап турарлар чорду. Силерниң урууңар сөглээн сөзүн ээлеп шыдаар төлдүр. Удавас эмчи бооп келир, кат-ией. Кортпаңар, кат-ией.

– Ындыг элдеп чүве черле дыңнап чорбаан мен. Барып-барып херээжен кижжи эмчи боор деп чүү адам бачыт боор. Шын чоор бе?

– Шаг-шаа-биле турбас деп чүве ол-дур. Төвүт чуртундан падарчылап келген ламага от дагыдып, эм богдуруп, улуг өргүл кылыр шаг эрткен-дир, ону силер билир болгай силер. Ынчаарга ботгун төлү эмчи боор дээрге, өөрүвеске кайын боор, кат-ией.

– Шында-ла, дунмакым. Багай уруум ада-иезиниң өөңгө чедип-ле кээр болза, хамаан.

– Чедип келбейн канчаар, кат-ией. Кады чурттаар эжи мен Хөндергейде турда, кайнаар баарыл ынчаш! Изиг чурттарже кыштаглаан дуруяалар безин чазын катап өскөн-төрөөн черинге четкилеп кээрлер ышкажыгай. Силер мени оода бир катап күдээм деп көрүңерем эңер.

– Ча-ча, кадай, соксап көрөм! — деп, элегер ашаа шугулдай берген.

– Болгаан, ашак. Сен эзер чазаар боордан башка, эмчи херээн кайыын билир сен. Анаа туруп көрөм. Айтырар бодаан чүвем сээң хайыңдан уттуп алдым. Аъдыңдан дүш, шайлап ал. Сагыжым

оожургаттың. Эки чүве дыңнаттың — дээш, Агана чазык чаңнай берген.

Чанчык катының сөзүн дыңнааш, сеткили оожургап, кат-иезиниң сөзүн дыңнааш, хорадап турган.

— Кырган улус силерни дүүреткеш чоор ийик мен. Улус хөлзедир дириг кара хөңнүм чок күдээнер боор мен. Чүгле чаңгыс дилээм бар. Күзел-соруун чедип аар дээш, өөндөн дургуннап үнген урууңарны сүрер болзуңарза, шынап-ла ырак черже алдыртпайн барганы ол, ынчанмайн-на көрүңер — дээш, Чорттарак челзип чорушкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тоглаа чүге дезе бергенил?
2. Чанчык чүү чүвеге хомудааныл?
3. Чорттарактың төлөп чок талаларын сөзүглел-биле бадыткаңар.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Чанчык кежиг аксынга тура дүшкен. Суг сыыгай берген, ынчалза-даа эрги унун оюп каапкаш, өске черлеп бадып чыткан. Далдаан унунда борбак-борбак даштар овааландыр тырлы берген. Бичии байлаңнар сугнуң кыды-биле өрү алзы шуужуп чоктап турганнар. Эргиде балыктар шелип турган озунуң ора-сомазы-даа чок. Аңаа турган имилеве кадыргылар та кандыг оранче үерниң халавынга таварышкаш, көже бердилер ыйнаан. Сүзүп кирипкеш, адыжы-биле сугну дозуп ижип турган. Кургаг дашты солагай буду-биле баскаш, согунналдыр шурай берген. Мындаа сугга дүшкеш, хүнге дөгеленип, андаштанып турган элезининге чедип келгеш, олура дүшкен. Хүн ам-даа ашкалак. Чырык турда, аалче кирер дээрге, чүрек чагдатпаан. Баргаш чоор мен деп далдарап келгеш, ара соксап каан. «Авыяастыг Чорттарак шагар чыланым болду-ла. Чоп кончуг хоранныг хей боор ой. Чүвениң шынын ыяавыла тывар мен. Душтуум келген болза, бодунга бээр мен. Келбээн болза, ооң өөренип турар черинге чадаг-даа бол четкеш, бээр мен» — деп үзе бодап алган. База катап хынаар дээш, бижип алган чагаазын ном-чуттунуп олурупкан.

«Эргим эжим! Душтуум Тоглаа!! Сеңээ бодумнун сөөлгү чагаамны бижип олур мен. Сеңээ ону хүндүс бээрин дидинмес мен. Ооң иштинде кударалдың кара булудун чайгаар-ла тө тыртып келир сөстөр бар. Ынчангаш караңгы имир дүжери билек, тутсултар бодаан мен. Сээң-биле таныжарының орнунга, танышпааны дээре кылдыр бодап келир-дир мен. Каш хондур суг-чарга кыстыргаш, сеңээ

келиримге, бир кижилиг апарган болдуң. Чорттарак ам сээң ёзулуг таныжың, аваңның сеңээ шилип берген кижизи ол. Мен силерниң амыдыралыңарны үзе кирип шыдавас мен. Ийи кижиниң аразыңга хоп тарыыр хөңнүм чок. Бөгүн сеңээ узун чагаа бижип олур мен. Моон соңгаар менден чагаалар кайын алып деп сен. Бажым иштинде бодалдар хайнып-ла турлар. Чүнү сеңээ бижип шыдаар мен. Сээң-биле күзел хандыр чугаалашпааным кончуг хомуданчыг-дыр. Моон соңгаар сээң-биле чугаалашпас-ла болгай мен, каш сөстен бо-растаптайн, хорадавайн көөр сен көрем. Чаңгыс чүве сагыжымга кирбес-тир. Сээң аваң революстуг эрге-чагыргадан хоруп каапкан ёзуну барымдаалап, сээң харылзажып танышпааның кижиге сени берип турар-дыр. Чүнү канчаары ооң херээ-ле ыйнаан, ынчалза-даа чаа шагның чалыыларга берген эргезин улуг кижидооратан үревезин күзээр-дир мен. Ол ам сеңээ дөмей-ле ажык чок, эсти берген чаг-дыр. Сен ам өскениң чүрээ сен, Чорттарактың сарыы сен. Мен хөөкүйдө чүү боор, еске кижидышкыш-тыр мен. Сени үр-ле сактып чоруур боор мен. Сактышкының улуг артын-даа кайын ажып аар мен. Кажан кадай алырымны билбес-тир мен, бот-даа бооп кырыбыр чадас. Сен мени утканнай уттуптар-ла сен ыйнаан.

Мээң чагаамны кайын төндүр номчуур сен аан, арадан ора сол октаптар ирги сен бе? Билбес мен. Сээң аваң мени күдээ кылып алырын күзевээни ол-ла ыйнаан, черле ынчаш, алыс угу эттиг-малдыг чораан улус болгай. А мен дээрге дулгуяк кадайның хеймер оглу-ла болгай мен. Эң-не баптай танышкан кызым-биле чурт-талгамның одун кады кышсыр бодап чораан мен. Пөштүң чүгле тооруун эвес, ооң дазылдарын база хумагалаар мен. Чүгле сеңээ эвес, адаң-иенге-даа, дуңмаларыңга-даа эриг баарлыг чоруурун күзөөн мен. Сагыжыңга кирбейн барган-дыр мен. Салымымны канчаар мен, кымга чарбыр мен. Сени кударадыр хөңнүм чок. Бак чүве карак ажыт ырап чорзун. Мен баптай чүгле сээң-биле чаштып чугаалажыксаар турган мен. Ооң соонда чоорту арным часкарлыш келген. Сээң аваң, ачаңның караанга көстүрүн күзөөр апарган мен. Ынчалза-даа оларның-биле чугаалажып шыдавайн турган мен. Бичии дуңмаларың: «Честевис Чанчык кажан кээрил?» деп айтырза, чүү деп харыылаар сен? Меңээ чеже-даа ынак эвес болзунза, чаштарның сеткилин хомудатпас сен. Мээң адым ут-пааннар дээш, хей черге оларны кончувайн көөрүңнү дилеп каайн. «Чанчык ырак черге чорук кылып чоруй барган. Бир чыл болгаш чедип келир боор» деп таарыштыр чугаалап олургай-ла сен. Чыл-даа чеппейн, бир ай болгаш, кымны честей дээрин биле бээрлер оң. Көстүп келиримге, «Чанчык честей келди» — дээш, мени долганып келир апарганнар. Сөөлгү үеде кайын көстүп келиримни безин билирлер. Оларның оттуг карактары, каяа-даа чорумда, мээң мурнумга чайыннаныш чоргулаар.

Сээң дугайында үргүлчү бодап чораан мен. Ам-на сеңээ херек чок болганым ол ыйнаан. Сээң-биле кандыг чуртталганы тударын бодап чораанымны кымга-даа чугаалавас мен. Оон ыңай чагыыр чүвем чок. Эки чуртталганы тудуп, найыралдыг чурттаарыңарны күзеп кааш, чарлыышкынның улуг артын, хончум даап каапкаш, кылаштап ажа бердим. Мээң дугайымда сагыш салган бир-даа херээн чок. Чылдың ужунда-бажында баптай таныжып чораан эжим Чанчык чүве ийин деп чажыды-биле сактып чоруур сейнаан. Сенден чарлып, сеңээ кагдырза-даа, сеткилимде сени бодап чоруур уян сеткилдиг эжиң-дир мен.

Бистид аалывыста киж и сонуургаар чүү боорул аан. Удавас тайгадан сигеннээр бис. Ооң соонда чүү боорул. Көстү-ле бээр ыйнаан. Чүвени канчап билир, көрүшпейн баар чадавас бис, сээң кара бажыңдан аяр сыйбап каайн.

Номчааш, өрттедиптер сен.

Чанчык».

Чанчык чагаазын үш катап чүгүртү номчааш, караан шийип-терге, хамык одуруглар база катап көстүп келгилээн. Өрү-куду көөрге, киж и-даа чок болган. Бир удаа үзе соккаш, сугже киир кааптар бодааш, дидинмээн. Чагаазын дөрт азыгландыр сыккаш, солагай талакы карманынче суп алгаш, Чанчык аяр туруп келген.

Элик кедээн аңчы дег, Чанчык аалдың өдөөнчө кежээ каксы кулбуртуп чедип келген. Теве-Дыттын хертеш будуунда Тоглаа сандайланып каапкан олурган. Бызаалар харап турар бе? Чок, олары челеде чыткылааннар. Инектерни бе? Олар кудуруу-биле ында-хаая кымчыланып каап, барбаландыр шөртейип келген хырыннарын ууп чадаан чүве дег, черже ийлендир каап алгаш, кегженип чыткылааннар. Тоглаа чогум кымны манап турарыл? Электен шаптык каткаш чоор мен деп бодангаш, Чанчык хараган артынга хараалдааш турупкан. Айдың кежээ турган. Шилги аъттыг киж и арыгдан аяр чортуп үнүп келген. Аалга келген киж и оруктап-ла келгей, бо черле оорлаар дээш келген киж и боор деп, Чанчык сезимзиреп турган. Аъттыг киж и аал коданын, морзук ышкаш, димзенип эргий чорткаш, Теве-Дыттын чаны-биле эртип чыткаш, сырбаш кылынган.

— Аа! Мени сен мында манап олурар ышкажыңчыл! Сени Чанчык-биле кады арыгже кире берген боор дээш, ынаар база дилеп чордум.

Уруг чаңгыс-даа чүве харыылаваан.

— Сээң-биле ойнап турар харыым чок.

Уруг сырбаш-даа кылынмаан.

— Үнүң чиде берди бе? — деп, аъттыг киж и хөрөктенип айттырган.

— Менден ырап чор! — дээн кыстың үнү дыңналган.

– Калчаарава! – дээш, Чорттарак уругнуң курундан солагай холу-биле апкан.

Уруг аңдарлып кээп дүжөр часкаш, будуктан, шегелей аттырган диң дег, так туттунупкаш, халаңайны берген. Чап будуктар кызырткайндыр сынгылай бергилээн. Тоглаа черде дээр-дегбес халаңайнып турза-даа, алгырбаан. Чанчык хейде-ле кускуннаптар часкаш, арай деп ызыртыган. Тоглаа кезек када халаңайнып тургаш, бир-ле чай кадында саглагар будук-биле аъттың тас быктынче кымчылай каапкан. Калчан шилги кижиргенгеш, согунналдыр шурай бээрге, Чорттарак таалың ышкаш, черже калбаш диген. Аът хемни өрү дидиредиң чоктай берген. Чорттарак арай боорда бажын ковайтып келгеш, Тоглааның билээнден сегирип алгаш, кызыл сөөскен кымчызының өрүглүг баан хыыладыр чайгылаан. Тоглаа дээрге, хартыгага тептирипкен кушкаш оглу дег, бичии хөделип чоруй, шаа төнгөш, аңгадап турушкан. Чанчык, хой кедээн коккаарак дег, чылбыртып келгеш, өжээннешкек ийи кижиниң чанынга тура дүшкөш, дыңнаалай берген.

– Мээң холумдан кайын үнөр сен!

– Көгүвейн тур.

– Кымның-биле чурттаар сен?

– Сарыым-биле!

– Сени таптыг ырман сыптар мен. Көрүп тур шиңме — дээш, Чорттарак ийи билектен сегирип алган.

Чанчык согунналдыр шураан олчаан Чорттарактың чаагынче дарс кылдыр алагадапкан. Оозу Тоглааны сала каапкаш, тендирип чоруй, ушпайн барган.

– Алыксаан чүвөң бо-дур! — дээн соонда, кымчы баа Чанчыктың белин долгандыр, кызыдып каан изиг демир бооп, ораажы берген.

Чанчык кымчы баандан сегирип алгаш, доңгайтыр шелерге, Чорттарак безин божаңналас, турган дыт дег болган. Оон чырыын ырзаңнадыр каттыргаш, узун кирбиктиг караан чара көрүпкен.

– Күзээн чүвөң бо-дур! — дээн соонда, Чанчыктың сегелинче солагайлап шанчар орта, карак оду кызаш дээн. Барып ушкаш, туруп келген.

«Черниң чексээ! Сугнуң суксаа! Үжен хар четкиже, дөөскүн буга дег, аалдар кезээн адыыргак чүвө! Ажыл кылырындан чалгаараар сойлук! Артык күжүң кижээ дөгөш, анай кара душтуумче чүгө шогладың! Калган адам ханын ижип чораан Семис-оол чагырыкчыны өттүнейн деп бе? Ынчангаш мени кымчылаарың ол бе! Амыр-дыр сен. Кагар болза, хак! Тевөр болза, теп! Хаптар холдуг мен! Тептер бутугу мен! Ынакшылдың адаанын сөс кагжып негевес мен! Сокчуп тургаш болур мен!» деп дошкун бодал Чанчыкты дидимнелдир сорук кирипкен.

Шош-содаага киржип чорбаан болгаш, Чанчык кымчы баандан так тудуп алгаш, дескиндир халып турган. Демгизи кижиге эттеп амдажаан болгаш, солагай холу-биле Чанчыктың ооргазынче, чупкуузунче, ээгизинче аа-чаза шанчып турган. Чанчык сактырга, ырак черден борбак даштар ону соп турганзыг болган. Чорттарактың күжү улуг болгаш, Чанчыкты моорадыр чеде берген. Бир удаа Чанчык дезиптер бодаан, ынчалза-даа хорадааш, өлүр-дирлирин уткан. База бир тын девидеп келгеш, тырттар орта, салдырык үзүлгеш, ойда дүшкөн. Узун сынныг Чорттарак эглип чадап турда, Чанчык туп-тура халааш, ооң таварышкан-на чериндиге кымчылап туруп берген.

— Ойт-ойт! Болгаан! Болгаан моң! Кижиге бичии баштактанып ойнаарга, чоп килеңдээр сен. Сокса дидир мен. Бо шагда чаргы-чаалыны эрээ-киңчи-биле үспес, эш-чөп-биле үзе көөр ышкажыгай — дээрге, Чанчык бүзүрей каапкаш, соксай берген.

Чорттарак адыжын чык-дарс кылдыр часкаан соонда, Чанчыктың ийи кулаандан апкаш, думчуун одура дайнаптар дээш шаккыңайндыр ал-соора ызырып турган.

Чанчык аай холдап, солагай холдап Чорттарактың чулчургайынче ол шашкан, бо шашкан — хая үстүрүп турган ышкаш, чудуруу сыртылаар болган. Чорттарак бир соора ызыргаш, дылының бажын балыглапкаш, карганып-иргенип, каккырып-дүкпүрүп чоруй, Чанчыктың думчуун хаваа-биле буза моңнапкан — хан сайт диген.

«Сен күштүгүде мен чоонган мен. Сен мени хайыралавас болганда, мен чоп сени эргеледир мен. Сени кым танывазыл! Сени кым көрбээнил! Кезээн шагда эзер кырынга элеңнедип чоруур тоянчы сен. Арат чонга кандыг эки чүве кылган сен? Андазын сывы тутпаандыр сен. Сиген кеспес-тир сен. Ачаңның азыраан малының эъдин чээш, сүдүн ишкеш, да-жаараан-дыр сен. «Чодураалыгга» кирип алгаш, бичии-даа дуза катпаан хиренде кончуг кижиге мен деп бодаар сен бе! Хош-тур оң. Кур черде тараан чээрби шаң чиңге-тарааны суундан кым ка-дырганыл? Үүлгеткен ялаң үүлезин чүктээр күжүң бар бе?» деп, Чанчык дошкуургап келгеш, күчүүргээн Чорттарактың кара баа-рынче чудуруу-биле харлыктыр үстүрүпкен.

— Уё! — дээш, Чорттарак, ушкан дым дег, калбаш барып дүшкөн.

Хоомай чүве кылбас дээш, кымчы баа-биле Чорттарактың холдарын ооргазынга так хүлүпкен. Он бештиң, калбак тавакка доңуруп каан сүт дег, төгерик айы чырыдып турган. Моорап чыткан Чорттарак элеңнедип туруп кээрге, кажаа чанында азып каан кара хожутку дег болган. Ырмазы сынгаш, тендиңейнип турган.

— Карак ажыт ырап чор! Маңаа турар болзунза, джиң сый шааптар мен! — деп, Чанчык хөректенип кыжанырга, Чорттарак ырма сынып човууртааш, ону төөрөктелдир октааш, дывылап чоруткан аьдының маңнаан уунче, чазадып каапкан хунажык анай дег, дазаалыктай аарак кылаштап чорупкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чанчыктың ынакшылынга бердингенин сөзүглел-биле бадыткаңар.
2. VI эгеге айтырыглардан тургускаш, эштериңер-биле сайгарарын оралдажыңар.

ТОСКУ ЭГЕ

— Баар өөвүсте улус ырлажып тур, честей. Дедир чанар бе? — деп, Чанчык алаңзый берген.

— Аалга келген улус өгге кирбейн баарга, талаар болгай. Чүү-даа болза, сен баштай хайгыылдап көр. Чүвениң ужурун билип эккел. Мен бо тал баарыңга манап турайн — дээш, Саадак чүктүг шарының бурундуун ыргак будукка баглай берген.

Чанчык маңнап келгеш, мынча дээн:

— Хүндүс бир аалчы чораан боор, эзирик кижилер олур. Удум-зураан кижилер база бар.

— База бир аалчы бисти мурнаан-дыр аа. Черле ынчаш үш хонук иштинде аалчы келбейн баар ужур чок өг болгай аан. Дедирленгеш канчаар. Эр кижин кирер дээн эжиин ажытпаска, атка багай. Кенневис уругнуң ада-иезинге көгээржиктен сөңнэйн. Ижер-ишпези оларның херээ-ле ыйнаан. Шарыны маа баглап каар. Аьш-чемни дөгerezин ап алып. Араганың бир чамдыын будукка азып каар. Кудаларга кундагадан тудаал — дээш, Саадак арагалык көгээржиин шыва тону-биле ораай туткаш, мурнадыр базывыткан.

Эзер-Чазаарның өөнге Саадак кирип келгеш, менди айтырарга, ашара баарында баскактанып олурган тас баштыг Магадылаар ирей чааскаан харыылаар болган. Аптара кырында дең имистелип хып турган. Эзер-Чазаар бажын халайтышкан, элеңейнип каап олурган. Агаңа кадай ашааның дискээнде бажын сыртаныпкаш, бир-ле чүве чулчуруп чыткан. Тоглаа дүн чоруктуг кижилерни көрүп кааш, шай кудуң, аьш-чем салып, хүндүткей берген.

Улустуң улуу Магадылаар ирей-биле Саадак даңза солушкан. Өске кижилер тамчыктанып удаан боорга, оларны буу-хаа дүүретпейн, чоорту аайыңга кириер аргазын тып, Саадак тонда ораап алган сөңүн чазыптарга:

— Ойт! Бо чүдүл, оглум! — деп, Магадылаар улам сергей берген.

— Арыгдан хадыңнар кезип, хараачалар эеп турдуvus. «Суксай

бергеш, ижер сен» — дээш, кат-ием кадайның берген суксуну-дур ийин. Хоочун таныжымның чанында арыгга кара чааскаан суксуннап орарга, талаар ыйнаан. Силер-биле бичии хөөрежир дээш келдим. Дүнде орай бар эвес. Кады чооглаай бис, кырган! — деп, Саадак чогуум келген чоруун дораан илеретпезин бодай берген.

Удумзураан кижилер суксун дугайын дыңнааш, омаа кирип, чугаазы үнүп келгилээн.

— Аалдавас кижии аалдап келген — дээш, Эзер-Чазаар кадайын ковайтыр сопкан.

— Үнүн дыңнаарымга, Саадак-ла-дыр сен. Аьдыңар арган-надыр. Куруг черге келгениң кончуг чованчыг бооп-тур. Ча, таакпылажыыл. Хавым бо. Даңзам кайыл? — дээш, Агана карактарын сыгдыйтыр көргүлээн.

Саадак шокар көгээржикте арагазын шаажанга куткаш, дүндүкче болгаш отче чалбарып чашкылааш, ооң соонда Магадылаарже ийи холдап сунган.

— Чүү болду? — деп, Магадылаар дашканы аас дээш, дедир сунган.

— Чооглаптыңар, буян болзун! — деп, Саадак ээрежирге, Магадылаар дашканы тудуп алгаш, эленейнип олурда, арага эриин ажа халый бер чазып, мөндүңнедир чалгыгылап турган. Арагалыг шаажан дашка олурганнарның холдарыңга туттуртуп, эриннеринге амзаттырып эргилдир ужуккаш, база катап Магадылаарның холдарыңга барган.

«Бо-даа анаа эвес чоруп чоруур кижии-дир. Ажы-төлдүң херээн кылып чоруур кижии-дир. Ужуру болза, мындаа-ла кээр турган кижии-дир ийин. Эки кижээ барган кыс эштиг-өөрлүг, ажы-төлдүг, эдилээр эттиг, малдаар малдыг, чурттаар чылыг оранныг-ла болур болгай. Уруг-дарыгның чоруу чогузун. Кырганнарның суксуну ханзын» — деп эки сеткип келгеш, Магадылаар кундаганы божудупкаш:

— Доң арага-дыр — дээш, оптугуп чоруй, шулу ак сегел салын сыйбагылаан.

Саадак база бир дашканы куткаш, Эзер-Чазаарга барып сунган.

— Дашканы саададып олургаш чоорул. Арай деп-ле араганы пактаптар-ла болгай — деп, тас баштыг, коңзагар хаайлыг адазы ирей хөрөктени каапкан.

Эзер-Чазаар ток-ла кылган.

Үш дугаар дашканы Аганага барып сунган.

Кадай бажын борбаңнаткаш:

— Чүү ындыг арага апарды? — диген.

— Чооглаптыңар! — деп, Саадак эптиг-эвилең дилээн. Олурганнар ону магадай бергеннер.

Агана караан аңгайтыр көрүп келгеш:

— Мен бо хире эзирикте арага ишпестей бээр чаңныг кижиге болгай мен — дээш, даштерин кыжыраткылаан. Холун чөгөнгензиг чая каапкан.

— Дашка туткан кижиниң холу шылай берди — деп, Магадылаар чes баштыг даңазынга таакпызын тикпишаан чугаалаан.

— Чүрек өлгөн, бээм ирей! — дээш, Агана сураг барган. Бажын халайткаш, кургадыр чөдүргүлээн.

— Мындаа чаа Чогдурнуң арагазын эзириктиң хайы-биле чооглапкаш, уруунуң салым-чолун өске кижиге азап турган кижиге болбазыкпа. Ону сактып келгеш, силерниң дашкаңардан ойталап орары ол-дур ийин — дээш, Магадылаар хүлүмзүрүп көрүп олурган.

— Че, аптыңар! Үе-черге эш-өөр силер-биле чугаалажып көөр дээш келдим — деп, Саадак мынчанган.

— О! Мени ам-даа угтаан-дыр сен ала, Саадак! — дээш, Агана дашканы ийи холдап туткаш, бир тын-биле апкан. Олурганнар бир-бир дугураанны алгылапкаш, чугаа-сооду кыптыгыш үнгөн.

Тас баштыг ирей хоюңнадыр хөөмейлеп бадырыптарга, чаңгысла ол аялга кударанчыг хөөнү даглар артынче аппарып каапкаш, шак оон тайганың арыг салгыны дег, өөрүшкүнү эккеп турганзыг болу берген.

— Уруг-дарыгың чоруун бүдүрер дээш чоруп чор мен ийин. Чуржум оол силерниң урууңарда туруп алган мындыг кижиге-дир бо. Боттары-ла таныжып алган ажы-төл-дүр. Кайы-хамаанчок куда-хувуй кылыры, эң ылаңгыя сизген-тараа үезинде хоруглуг чүве болгай. Бертсинмейн көрүңер. Шөлээн өйнү ажыглап, куда кылып, силерге бичии сөңнүг келген кижиге мен ийин. Бетинерде дашка барды — деп, арай оспаксырап турган кижини аайынга кирип аарын бодап, Саадак ийи холдап сунган. Олурганнар ооң эвилецин кайгап кааннар...

— Чанчык иезиниң тиккен арагазы-дыр ийин — деп, Саадак сөс эреп чугаалаан.

— Экизин аа! Хөндергей савазында ындыг буянныг кадай турганын канчап билбейн чораан кижиге боор мен. Кончуумну аа. Сеңээ ыглап берейн бе, угбай, азы ырлап берейн бе. Кандыг кончуг магалыг авай боор сен! Кудам боойн деп бе! Бода даан, менде кыс бар-дыр. Сенде оол бар-дыр! Ой, ашак! Чаваналаан шары эвес сен, чоп өөди бердиң, туруп олур! Бөгүн хөөрөшпээн чугаазын кажан хөөрежирил! — дээш, Агана кадай шенектенип чыткан ашаан моюндуруундан туткаш, ковайты соккан. Шаажаң дашка олурганнарның эриннерин дамчып эргилип тургаш, оларның чүлдү-чүрөөн дам-дам хөөредипкен. Бир чамды чем чиир хөөнү кирип, тавакта салган

ирт эъдин чип, бир чамдыгызы элээр чорааш, чугаалай албас бодалдарны, тенек чаш уруглар дег, тө каап олургулаан.

Чанчык биле Тоглаа дашкаар үнгөш, шөлээн черге сеткил хандыр чугаалашкаш, кирип келгеннер.

Саадак кажарымаар көрүп каарга, Чанчык үнө халааш, тал будуунда чажырып каан көгээржиктерин бүдүү эккелген.

Магадылаар ирей маскактаныпкан, хола баштыг даңазын соргулааш:

— Иле чокка пактаңар-ла, уругларым. Дириг чораан назынында хөглөп чорбайн канчаар! — деп сорук кирип олурган.

Дүн ортузу эрткен.

..Магадылаар аът баштыг игилин хүлбүс мыйызы аскыдан дүжүрүп алгаш, хылын дыңзыдып ора, ышкына каапкан. Хылы хөрөктени берген.

— Оой ыңай. Кырган бээмни ай. Мен дээрге хөөрээш барып дүжер. Бээм дээрге, эзирээштиң чүве ышкынып оары ол-ладыр — дээш, игилди ала соп берген.

— Кайын эзирээш боорлаан, кызым. Сес салаамны Семис-оол деп чүве саспылгага кыстыргаш, кончуг соокта доңурупкан. Оон салааларым ортузундан кымчы сывы-биле кыргый шаапкан. Кандыг яла кылган боор, дээргиниң аалын окуп эртип чыткаш, туттуруп алган кижиг мейнаан. Дөңгүр салаалар орта туттунмас болган! — дээш, карааның чажы сыстып келген.

— Кырган бээм сеткилин хомудатпас дээн мен. Анчыг сес эткен болзумза, чемелевенер ой. Игилдеп берем, бээм. Оош! Ойнап берем, дыңнап орайн!

Магадылаар караан шийип алгаш, игилин суудур тырткылааш, аът кудуруу хылды дуккурук салаалары-биле баскылай берген. Игилдиң уян үнү шала күскээр эдип турган сыынның хоюг аялгазын сагындырып келген. Агана ол кончуг бурунгаар кый деп турар уянгылыг үннү дыңнааш, эң баштай Тоглааны өпейлеп органын сактып келгеш, эзири сергээш, үй-балай чүве чугаалавайн, харын элээр тооннуг апарган. Ооң соонда Магадылаар салааларын кый-быңнадыр баскылаптарга, ыраажы кыстың кожамыктап турганы ол хевээр куттулуп келгеш, кударалдың ажыг сырынналын арыг иштинден үндүр хоюскаш, ховуну кежир ойлаткаш, меңги харлыг Кошкарлыг тайгазының шыпшык бажынче бөөлдеп үндүргөш, тоянчы кара булуттар аразынче киир сывырыпканзыг болу берген. Эзер-Чазаар хоюг аялгага тааладыр өпейлеткеш, хола баштыг даңазын оң холунга тутпушаан, ширтек кырынга калбарып чыдыпкан. Тоглаа тура халааш, адазынга чучак сыртап берген.

— Харын-даа шыдажып органы ол-дур. Чаңгыс аякты ишкеш, эзирий бээр кижиге боор — деп, Агана чазамыктап каан.

Магадылаар игилин мыйыс аскыга болчумчалап азып, өгбегер салын суудур сыйбагылааш:

— Сагыш-сеткили тааржыр болза, аныяк улус өгленмейн канчаар — диген.

— Мээң кырган бээм чүнү-ле чулчуруп орап апаардың. Ужурун эки билбейн-дир мен — деп, Агана ораажып үнүп келген.

— Өөңерге үнүп-кирип турар оол бар ийик бе? — деп өжөгөөр айтырган.

— Та. Та даадым. Тоглаа инек саарга, бызаа салып бээр, бызаа тудуп бээр бир оол бар-ла чүве. Ой та! Дүгдээшкин кылган кижиге даа көрбөөн мен. Уруумнуң идик-хевин, идик-дөжөөн дерип алган мен, канчаар силер ынчаш. Оол-даа, кыс-даа тенок чорду-ла ыйнаан. Уруг-дарыгның чоруун йөрөөп каг, кырганым! — деп, Агана чугаазын ырлай аарак дооскан.

Хараачадан даң хаяазы көстүп келген. Тоглаа сүттүг шайны хайындыра каапкаш, эң бапштайгы шаажаңны Саадакка сунган. Олурганнар тавакта эътке хол дегбейн, бир тавакта боорзакты бичии амзагылааш, изиг шайны аартай бергилээн. Саадак далаш-биле ийи шаажаңны аартапкаш, чоруур дей берген.

— Чанарың ол бе, оглум? — дээш, Магадылаар боостаазын алгыдыр чөдүргүлөөн.

— Кайын чанар мен. Кулууп туткан бызаңчыларымче баар мен. Ыңгыржактыг шарыны кайын куруг ыдар мен. Арыг иштинде кадырып каан чудуктарым бар. Оккулар чүве. Оларны чүдүргөш, силерниң күдөөңерге бурундуун четсип каар мейнаан.

— Амы-хуунуң-даа, албан-ажылдың-даа херээн кылып билир-дир сен, Саадак. Ам кудапкылар болганывыс ол ыпкажыл! — дээш, Агана чоргаарай берген.

— Саваның байы-дыр, аптыңар, ирей! — дээш, Саадак ийи холдап дашканы сунуп келген.

— Хүн дүгш эртерге, соой бээр-ле болгай. Кижиге чалызын эртерге, кырый-ла бээр болгай. Ажы-төл аныянда өгленгөш, кырыыже чедир кады чурттап чорзуннар. Ажы-төлдүң чоруу чогузун! — дээш, Магадылаар дашканы хоюңнадыр пақтапкаш, илезин отче чажыпкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Магадылаарның «Ажы-төлдүң херээн кылып чоруур кижиге-дир» деп домааның утказын тайылбырлаңар.

2. «Ынакшылдың номунуң» сюжедин тодарадыңар.

3. Романның «Ынакшылдың ному» деп кеззэнге үндөзүлээш, «Ынакшылда шаптараазын чок» деп чогаадыгдан бижинер.

Салымның ному

БИРГИ ЭГЕ

Даңны атсы динмиреп частааш, даңгаар эртен аяскан. Сергекмаа мал-маганны ончалаар дээш, дашкаар үнүп кээрге, буга касканнап каан оңгарны шалбаа суг долган. Өөрүнден баштай турган бир шокар инек ону база-ла эскерип кааш, чанынга кылаштап келгеш, черзилеп чыдыыргааш, думчуун дырыштырган. Оон ооргазын хертейти каапкаш, кудуруу-биле балдырын чызыладыр каккылааш, пактай бээрге, еске инектер база тургулап келгилээн. Сергекмаа кажаазынга баарга, чиндиргей сарыг малгаш болган. «Чайын өл черге үр турган хой кыжын дуогузураар. Эрте одарлазын» дээш, кажааның аксын ажыдыпкан. Шарылары үстүп алгаш, аал кедээзинде ойга хонарлар — бараанын санаарга, онча болган. «Хек этпес, кандыг аай чүдергей эртен боор» — дээш, чаңгыс дытче көөрге, оозунуң саглагар бажы оорлуп калган, унун дургаар, кызаңнааш дег, ак-кызыл тиглер бады келгилээн. Сергекмаа чиктиг бодай берген: «Ыяңгылыг эдип орап бора хегим чок болганы ол-дур аа! Аныяк шаамда эдер хектиң могавазы эринде бе, дылында бе. Эжикейим уттунмазы эвинде бе, чаңында бе деп кожамыктап чордум ийин. Хек-даа кайын чаңныктадып каан деп, еске черже ужа-ла берди ыйнаан. Мэң кырган иемниң безин көрүп чорааны чаңгыс дыды-ла кончуг хомуданчыг болган-дыр. Хөөкүй өөрүнүң аразынга — эзим иштинге турган болза, чаңнык кайын ону тыварыл, ону кайын салба шава бээрил! Өөрүнден оспаксыраар, черге чааскаан хонар инек безин коккаарак аксынга кире бээр чүве ийин оң».

Сергекмаа дээрни көөрге, кылама дег болган, ынчалза-даа Сүвүр-Кожагар бажында бичии кара булут баар черин тыппайн, азыптенип чораан. «Уваа, чиктиг. Мындыг хензиг булут хөөп улгаткаш, бүдүн октаргайны шыва бээр — чаъзын чагдырып, анаа-ла үнүп турган, девээзинге мал-маган дыштаныр ыяшты безин чаңныктап кааптар кончуг-ла бак чаяанныг чүве-дирем» деп алаагып турда, суглук дагжаан — эргилип келирге, Узун-Кулак эзер кырында орап болган.

Чаа солуннарны ооруг аалдарынга тарадырын Узун-Кулак эки тура-биле бодунга хүлээнип алганында онзагай утка бар: бир чүүлүндө, кайда кандыг чаа чүүл болганын хамыкты мурнай озалааш кижилерге дыңнадып чедирер; ийи чүүлүндө, эң эки амдан-чимденниг чемни холга кирип апкаш, бызаңчыларга чедирип бээр.

— Чоп олур сен, аъдындан дүш. Өгже кир — деп, Сергекмаа чалай берген.

— Ма, бо чаа солуннарны ап ал. Өске өглерниң солуннарын доп-дораан дамчыдып көр, угбай — дээш, бир боодал сунган.

— Ынчангай-ла мен. Өглер аразынга солун тарадыры аалдар кезип, бызаңчылар чеми бөлеринден таан-даа белен ыйнаан. Сен чоп эзер кырында чыпшына берген сен. Дүш. Шай, суксундан ижип алгаш, чорууң кыл!

— Тайгада чайлаан аалдардан хүнезин чыып бадырар кижжи болгай мен. Изиг дүшкелекте, чер ап орайн — деп, Узун-Кулак коргунчуг медээни белиңнеди чугаалаарындан тыртпакталып турда, бичии уруглар болгаш кадайлар сөктүп келген.

— Чонаада-ла өглер кезиир, чугаа кылыр бодуң ам кээп аът ооргазында, чавана дег, чыпшына берген ораң чүң боор. Мээң хайындырыш каан шайымдан ческинер апарганың ол чүве бе! — дээш, Сергекмаа хүлүмзүрөөн.

— Халап болган, угбакым!

— Өрт үнген бе?

— Дайын үнген.

— Ой дадайым. Шын чоор бе, дунмакым!

— Узун-Кулак кажан, каяа чүве мегелеп чоржук. Шынап. Кырым сынар!

— Кайыын дыңнадың, оол!

— Дүүн солуннар ап Чадаана бадыш чордум. Кожуун төвүнде пошта даргазы таныжым ыраадиоодан дыңнаан-дыр.

— Кайда болган дидир ынчаш?

— Кырмаан чуртундан хан ижер магачыннар хайыралыг Совет чуртче халдааннар-дыр.

— Ындыг чурт кайда чүвөл, оол?

— Барыын чүкте чүве-дир. Ук шаа Каарыл Маргыстың төрөөн чурту-дур. Ынчаарга демги ол фашыс ногаандыктар Маргыстың номналынга удур дерзиилер-дир. Совет чуртка каргыс төрени эгидер дээш, дайын кылган эжелекчилер-дир.

— Бызаңчылар кылган тудуун ара кагаш, Ада-чурт камгалап чоруптар ирги бе? — деп, Сергекмаа бичии кызының холундан так сегирип алгаш, ашааның кызыл орустарга катчып алгаш, актарга удур чаалажып чораанын сакты хонуп келген: «Ынчан ашаам час эгезинде кызылдар-биле кады чорупкаш, каш ай иштинде сурап барган. Өлүү, дири-даа дыңналбас, кайы хире түрөп, муңгарап олуржук мен».

— Электен эшкедеп, дүүрөөн херек чок. Ажыл-амыдыралыңар эки башкарып туруңар. Шыдыраа дарга Кызылдыва хуралдап чоктаан кижжи болгай, ол келгеш, чүңү чугаалаарын дыңнай бээр бис ыйнаан. Чоруум далаш! — дээш, Узун-Кулак аъдының саарынче шывык-биле дарс кылгаш, даалыктадып чорупкан.

Даамчырап удуп чыткан Уларбан туткуланып ээре берген. Сергекмаа үнө халып кээрге, суму даргазы Шыдыраа Шавыдарлыг, нам үүрүнүң секретери Самнаар-оол Ала-Дайлыг, херээженнер дасыының даргазы Кундуспай Бора-Дайлыг кожалоштыр тутсуп органнар. Олар хаадымчы аъттарны арай боорда тыртып алгаш, баглаашка баглай соп каа-ла, өг эжинге кылаштап келгеш, соңдуг-мурнуг мендилешкеннер.

— Өгже кириңер, даргалар! — деп, Сергекмаа чалай берген.

— Изиг-дир. Серийн черге секпереп тураалы.

— Чадаг чораан эвес. Аъттыг чораан улус канчап туруптар чүвөл? Өгже кирип моорланыр, даргалар. Шайдан хайындырыптайн.

— Биеэги ышкаш өглер кезип, шай хайындыртып, пап тиктирип ёзуургаар харык чок, угбай. Чоруувус далоштыг. Кожа өглер иштин улуг-биче хамаанчок келдиртиңер — деп, Шыдыраа дилег кылгаш, ийи өгнүң кырынга беш өг немежиң келгенин доп-дораан эскерип каан. Кургаг чудук кырынга үш кижидистиништир олургулапкан.

— Шымда, халы, кежээкейим! — дээн авазының чугаазын шала дыңнааш, чүгле ырыктааштыг, эъди-кежин хүн кара-хүрөң кылдыр шонуп каапкан Чакпажык аалды одуртур маңнаан соонда, хамык улус өг эжинге чыгып келген. Оларның аразында кандыг бодалдыг кижидистиништир «Кызыл чорааш, Шыдыраа дарга кандыг сайыт-биле ужурашчык ирги?» дээр ирей база бар. «Даргавыс ужар-хеме көржүк ирги бе?» дээр кадай база бар. «Дарга кандыг бараан садып алчык ирги?» дээр сонуургакпай база бар. Шынында Шыдыраа дарганың кеткен хеви эрги хевээр болган, чаа чүвө чүл дээрге, кылаңайнып турар сарыг былгаар сумка. Ол дарга ийи метр хире узун, хөнү сынныг, сииреш эът-ханныг, кырлаң думчуктуг, эриннери чугажак, сегели шиш, улуг хавактыг, бажының суук кара дүктерин үргүлчү-ле чолдайты таартып алган чоруур. Кандыг-даа сургуулга өөренип чорбаан, алызындан төрүмөл угаанныг. Хөндергейде революстуг намның үүрү тургустунуп кээрге-ле, нам кежигүнүңге киргеш, оң хурал-суглаазынга политиктиг билигнің «сагылын» четтирип чораан. Феодалдарның малын хураагаш, ону яды араттарга чедиштир үлээр ажылга эң идепкейлиг киришкен. Ол суму даргазы болгандан бээр өреге бүрүзү солун чагыдар чаңчылдыг апарган. Тыва дыл кырынга үнген номну ыяап-ла төндүр номчааш, таарзынган черлерин база катап номчааш, шээжилеп алыр. Арай хоомай чүвези — байларның малын ядыларга үлөп берип турар чылын хөрекке дегдирген. Ол олчаан кургаг чөдүл чөдүрер, бичии-ле думаа чандыр албас — эъдин изидир дээй кааптар. «Бай кижиниң

сүнезини үстүү оранда, чок болза эки эдинде азы чүгүрүк аьдында деп чүвени билир-ле турган дарга ыйнаан. Семис-оол байның ыдыктыг бора аьдын мунуп алгаш, төре херээн чүге-ле кыла бержик ирги? Курбусту хаанның азазы ооң өкпезин ыдык ок-биле өттүр адыпкан болгай аан» — деп тоолчургу чугаа база чоруп турган. Үш ай эгезинде Шыдыраа аар думаалааш, үргүлчү эьди изиир, шаа төнер, уйгузу кээр апарган. Ол хиреде кадыын камнавайн, сумунун ажылын кылып хап-ла турган. Ынчан суму төвүнге эмчи салбыры байтык, кожуун төвү Чадаанага безин өкпе аары шинчиир сайгылгаан эмчизи турбаан үе болгай. Оон ыңай эжи Самнаар-оол «Эмнет, эжим» — деп сүмелээрге, Шыдыраа ону кулак дашты-биле эрттириптер. Кызылга хуралдап чорааш, төп эмнелгеге шинчитпейн барган чорук Самнаар-оолга дыка элдептиг бооп турган.

— Шыдыраа дарга Кызылдан келген бистиң төлээвис кижги болгай. Улуг хуралга чорааш, чүнү көргенин, чүнү чугаалашканын ха-дунма силерге чугаалап бээр-дир. Таштыг дыңнаңар — дээш, Самнаар-оол чыылганнарже одуртур көргөн.

Шыдыраа дарга туруп кээрге, тонунун эдээ черге дээп турган, оон сарыг сумказындан бир солун уштуп эккелгеш:

— «Тываның арат чону бодунун революстуг нам, чазаанга баштадын алгаш, фашистиг халдакчыларны туюулунга чедир чылча шаап тиилээр дээш демисежип турар Советтиң арат чонунун ол демиселинге бодунун амы-тынын хайыралавайн бүгү бар күжү-биле болгаш аргалары-биле киржиринге белен» деп домакты номчупкаш, соксап кыннырга, база катап номчуурун дилей бергеннер.

Төөгүлүг шиитпирни үш улай номчупкаш, шаккыладыр чөдүрүп чоруй, Шыдыраа кезек када хере теп алгаш, көрүгзүнүп турган. Ооң өткүт чидиг үнүн дыңнааш, олурганнар ыржым барган. Чүгле даг бажында чандыр хонмас чаңгыс дыдын чаңнык буза дүжүп каапкан, ынчангаш хая кырынга олурупкаш, уянгылыг эткен хектиң үнү дыңналыр болган.

Шыдыраа солунну сыга тудуп, сумказынче киир каап алгаш, чыылган чонну кыйгырып үнгөн:

— Мен силерни дыка үр тутпас мен, эштер. Биеэги ышкаш, хүннү бадыр, даңны атсы хуралдап турар чай чок. Дайын эгелээн хүн, июньнуң чээрби ийиде Он дугаар Улуг хуралдың үндүргөн кыйгырынын ам чаа-ла номчуп танышканыбыс ол-дур, ха-дунма! Совет Эвилелинче фашистиг германның халдаан чоруу болза, бистиң революстуг эрге-шөлээвиске база-ла удурланып халдааны ол болур деп билир херек. Улуг Октябрьның үгер-боозу уйгувустан оттурган болгай. Орус улустун эң эки оолдары — кызыл партизаннар биске буянныг холун сунган: иштикиниң болгаш даштыкының дар-

лалындан бисти хостааш, чаа Тываның караан ажыткан болгай. Мөлчүкчү идегеттерге удур тулчуп чораан хоочун маадырлар бистиң иштивистен үнген. Ол кызыл начынарның бирээзи Саадак болгай. Ол ам мында чок — клуб тутчуп турар. Бызаңчыларны он беш хонук тарадыр — бичии дыштандыра бодаан улус бис, ам ынчап шөлээчилээр харык чок. Тудугну дүрген дооскаш, чанар силер деп айтышкын берип кагдывыс. Саадактың адын маңа адаан ужуру чүү боор! Херек апарза, арат кижжи дайынчы-даа бооп болур, тараачын-даа бооп болур, бызаңчы-даа бооп болур дээрзин бадыткап тур мен. Оон ыңай чүнү чугаалаар мен, ха-дунма! Чүрек чок кижжи болза, чурттап шыдавас болгай. Ол ышкаш Совет Эвилели чок болур болза, тыва кижилер хостуг туруп шыдавас апаар. Камгалакчы адавысче дайзын халдаан-дыр. Ынчаарга ооң төрээн оолдары — бистер кымга болчур ужурлуг бис, бодап-даа көрүңер даан. Бо дайынның кажан доостурун чугаалаары берге. Ынчалзак бистиң ыяк билир кара чаңгыс ыдыктыг хүлээлгевис бар. Ол чүл дээрге, дайынны дүрген чылча шаап, тиилезин дээш, Кызыл Шеригге бар шаавыс-биле дузалаарывыс болур-дур. Салым-чолду шиитпирлээр кадыг-дошкун үе келген-дир. Бистиң аас-кеживис, күчү-шыдалывыс, келир үевис Совет Эвилели-биле кезээ мөңгедө тудуш дээрзин бистиң нам, чазаавыс өөредип келген болгай. Ам чүнү кылыр ужурлуг бис? Бүгү чүвени дайын байдалынга таарыштыр тургузар. Шынааның аалдарын эргип кааптывыс. Ооругнуң аалдарынче бар чыткаш, силерниңге кире дүшкенивис бо-дур. Бистиң Хөндергей сумузу Чөөн кожуунда эң-не хөй кижилиг база малдыг бай дээн суму-ла болгай. Сумувустуң ат-алдарын бодап, бүгү күжүвүстү мөөңнеп көрээлиңер, ха-дунма! Күрүңеге дужаар эът, дүктүң планын найыр болурунун бетинде күүседир. Кызыл Шеригге чиир эът, саржаг, хеп кылыр алгы-кеш, мунар чүгүрүк, шыырак аъттар херек апаар. Кызыл Шеригге дузалаары — бистиң ыдыктыг сорулгавыс. Бистиң ажы-төлүвүс кедизинде баргаш, чоргаарланыр кылдыр төөгүлүг херектен бүдүрүп көрээлиңер, ха-дунма!

— О, өршээзинде! Оглу адазынга болушпайн канчаар. Ат өлүрүнүн орнунга бот өлгени дээр! — деп, Чочагайман ала хөңнүңдө алгырып орган.

— Мал-маган дузалаар чүве болза, ону канчап чорударыл? Бо кызым-на амыр-тайбың өзүп алза, өске этти, малды-даа канчаар — дээш, Сергекмаа бичии уруунуң бажын чыттагылап каан.

— Ону биске бижидип каап болур. Арат чоннуң дузалаан малдарын улуг байыр таварыштыр мөөңнеп чыггаш, белек комиссиязынга дужаар бис — деп, Кундуспай үзе кирип тайыл-бырлаан.

— Өвүстүң өмүнээзинден Шелер-Кара деп шарыны баштадыр ачылыг Кызыл Шеригге өргүп тур мен. Бижип ап көрөм, дуңмай! — деп, чиш кылдыр чаңгыс серге безин өлүрөрдө, ашаа-биле сүмележип өөрөнгөн чаңын Сергекмаа килеңниң казыргызынга хеп-хенертен кактырыпкаш, боду-ла буза шаап дүжүрүпкөн.

— Өгнүң улуг ээзи болгай силер, чоп ак хар ашпайн олур силер? — деп, Шыдыраа Чочагаймандан айтыра каапкан.

— Деңгерим бо. Мен ам өгнүң биче ээзи апарган болбазык мен бе? Поок адазын ай. Дыңнаваан силер бе кай? — деп, Чочагайман белиңнеп алгыра берген.

— Улуг ээзи кайызы ирги, көрүп болур бе? — дээш, Шыдыраа дилегзинип олурган.

— Сен Кызыл чорунда, кеннивести Чанчык ушкарыш эккелген болбазыкпе. Бо турганчык — дээш, торгу тоннуг Тоглааже көрнүп каан.

— Чүвениң шынын чугаалап бер даан, чаавай! Чорук улузу саадай берди — деп, Сергекмаа ыяткан кеннинден ойзур дээш алаактырып орган.

— Пааң ай. Туруп алгаш, чүве чугаалай албас кадай боор мен. Олуруп алгаш, чугаалап берейн. Чаңгыс оглум өгленди. Кырган кижжи каяа-ла тускайланып чоруурул ону дээш, ажы-төлүмге өөмнү бериптим. Каш борбак малымны база өнчү кылдыр бериптим. Чурттаарымның магазы-биле чурттап алдым. Арат чазаамның кежиин четтирдим. Он чыл иштиңде кара шай ишпейн келдим. Чизе-даңзывыс база чаңгыс. Даргалар саадай берди. Мен ышкаш кырганның тамчыын камгалаан, анай чаштын тынын камгалаан оолдарга белээң аазавыт, уруум! — деп, Чочагайман назынының иштиңде дарга кижжэ бир-ле дугаар дорт чүве чугаалааны ол болган.

Ыржым апарган.

— Белек кылдыр дөнен шары бээр-дир бис — деп шедиргелендир чугаалааш: «Чоокта чаа-ла кайы инекти баштай саарын безин авамдан айтырып турган-на болгай мен. Кайы чапта өгнүң херээжен ээзи апарганым ол! Кушкаш оглу уязындан ужуп үнер. Кыс өскөш, ашакка баар деп чүве бо-дур аа. Кижжи амытанның амыдыралы дыкала хуулгаазын чүве-дирем» деп, Тоглаа бир-ле дугаар медегер билген ышкаш болган.

Келген кижжилер белекке бээр мал-маганын бижидип каапканда, Тоглаа хола хөнекте соок-караны ак шаажаңга долдур куткаш:

— Изиг шай ишпес улус-тур силер. Ырак чер баар улус суксай бээр силер, аптыңар! — дээш, ийи холдап сунган.

— Ажыл бачым. Өске кижжи сунган болза, ынавас ийик мен. Чаа келинниң сунган аяан дедир сунгаш канчаар, бирээден аптайн — дээш, Шыдыраа пактапкан. Самнаар-оол чүве чугаалавайн, бир

шаажаңны апкан. Кундуспай орту киир пактапкаш, караан шиме каапкаш, улуг тынган.

– Чоруувус чогуду. Суксуннап алдывыс. Менди-чаагай, ха-дуң-ма! — дээш, баштай Кундуспайны аъткарыпкаш, Шыдыраа эзеңгизин тебе каапкан. Самнаар-оол узун-дынын чеже каапкаш:

– Удавас клуб тудуу доостур, Саадак келир, угбай. Бичии чагыым бар. Аъттың чүгүрүүн, мөгениң күштүүн көөр улуг найыр келир. Ооң бетинде тайгадан кезер сигенин кылып алзын. Арбанның белээн эки эвилелдеп чыгзын, угбай! Шынап, Сараланы эки соотсун. Мээң чагыым утпайн көр — деп келдирлевейин чугаалааш, аъттаны каапкан.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Аалдар чайлаар Белдир-Бажының улуг шыгында токкулчак ак-ак мөңгүн сылдыстар хонгулапканзыг. Шыпшык бажында кызыл тук киискээн бир дыттың чанында ак өг онзаланып турган: эргин кастыынга ийи кызыл тукту кожалаштыр пашкаш, иштинде чапчаа сыраан ширтектерни чаткылааш, бир демир-орунну дерип салып каан. Аъттарны шинчип тургаш, хүлээп алыр орус кижиниң — бир капитанның түр када чурттаар өргээзи ол.

Белдирниң ховузун, шаттарын кара шаар чылгы сүрүг хөме алы берген. Хөндергейниң улуг-биче чону чаңгыс черде мөөңнежип келген. Хүлээп алган аъттар кирер ийи улуг кажааны туткулап каан.

«Эң эки аъттарны Кызыл Шеригге белекке берээлиңер!» деп лозуңну ийи дыттың аразында хере азып каан. Ооң чанында белек комиссиязының кежигүннери болгаш бир орус кижини көстүп турган.

– Эргим эштер! Хөндергей суму Совединиң, нам үүрүнүң мурнундан база белек хүлээп алыр комиссия кежигүннериниң мурнундан арат чоннуң Кызыл Шеригге бээр белек аъттарын хүлээп алыр ажылды эгелээнин чарладым — деп, Шыдыраа дарга допчу чүве чугаалаан.

Бир дугаарында аът бээрин кижини болган күзээни ол чүве ыйнаан, улус дээрге имиңейни-ле берген.

– Чур-ррум-нуу сагыңар, эштер! — деп, Самнаар-оол арай боорда сөс эткен.

Хөлзээн бичии чавырлы берген. Кудуруун өрүп бадырыпкаш, даап каан, челин ээн-эскит чок кылдыр чазааш, ыдык-челинде кызыл пөс баглап каан Сараланы, ушкан кушту ызырты чедер чүгүрүк аъдын, аңчы Саадак белектиң баштайгызы кылдыр кончуг аяр чедип эккелген.

Саадак аъдының дынындан тудуп алгаш, шериг оолдарның чанынга баргаш, кезек харлыгып тургаш, арай боорда үнү үнген:

– Кызыл Шериг-ле тиилеп турар болза, өске чүү-даа канчаар. Амы-тын кестиң кырында үе-дир. Совет чурт-ла дайзынны тиилеп турза, этти-малды харамнангаш чоорул! Кызыл шериг орус оол мунуп алгаш, хан ижер фашыыстарны ызыртыр четкеш, калчаа бажын одура шааш чорзун дээш, чүгүрүк Сараланы белек кылдыр берип тур мен! Ачылыг Кызыл Шеригге аътгарымның дээрзизин баштадыр өргүп сунуп тур мен. Хүлээп ап көрүңер!

– Крылатый конь! Спасибо — дээш, тываларның мактап Саян-оол деп адап алганы орус командир Николай Саянцев Саадактын холун дыңзыдыр туткан.

Саадак дараазында Челер-Каразын чедип келген. Ол аъттын ындазында хевирлиин канчаар ону! Дас-ла кара. Кудуруунуң бажы черге дөжелип турар. Хөрээ делгем, сыны бедик, даваннары сыын буттары-ла. Карактары, хараалчыгай ышкаш, дозураңайнып турар. Шинчээчи Челер-Караның ооргазын дургаар чассыды суйбай каапкан:

– Красавец! — дээн.

Саадак улаштыр Пар-Хүреңни чедип эккелген.

Орус капитан бедиин хемчээр метриниң «танаан» өрү чылдыра каапкаш:

– Хорош! — дигеш, Саадакты кужактапкаш, бир долгандыр бөөлдээш, аяр салышкан.

Араттар аът-хөлүн белекке берип туруп берген. «Мунуш аъттарын чаңгыс хүн хүлээп алыр!» деп белек комиссиязының чарлыгын арат чон, ыдыктыг дужаал дег, күүседип турган. Белдир-Бажынга, Хөндергей чурттугларның экер-эрезин, буян-чолдуун, чаңгыс эптиин шылгаар-даа дээн чүве дег, кайгамчык улуг чыыш динмиреп турган.

Дуъш чедип чорда, кызыл торгу тонун кедипкен, көк чычыы курун дыңзыдыр куржанышкан, кара былгаар кадыг идиин кедип алган, бажын ак аржыыл-биле аяннандыр шарып алган Кундуспай хайым чоннуң аразынче үне кылаштап келген.

– Мени озалдап калган деп бодаваңар. Белек комизиниң кежигүнү кижжи болгаш, араттарны үзе кире бээринден эпчоксундум. Бөгүн бистер мында хурал кылбайн тур бис. Улусту чалгаарадыр кайын саналдай бээр ийик мен. Бөгүн кижиниң кижизиин көөр шиитпирлиг хүн эгелеп тур. Мени кым-даа сургаваан. Кым-даа көгүтпээн. Улуг дарга-даа эвес кижжи мен. Ынчалза-даа көк дег чалыы хөглүг чараш оолду, кысты төрүп каан кадайларның даргазы мен. Эжим-өөрүм тыва кадайларга болгаш эр улуска бир дөмей чугаалап тур мен. Орус чоннуң эдээнден туттунуп, эктинден даянып

чоруур болзувусса, тамыга дүшпес бис. Дайынның одунда кирген орус чонга дузалаалыңар. Ийи хөлгем белекке берип тур мен — дээш, Кундуспай ийи аъдын кожалаштыр чедип эккелген.

Орус командир амырааш, Кундуспайның холундан туткаш, ошкаар дээрге, демгизи пөрүккеш, ушта соккаш, белек комиссиязынче маңнап чоруй барган.

Феодалдарның малын хавыргаш, ол малды яды араттарга үлөп бергенден бээр тос-ла хире чыл болганда, Хөндергей сумузунда өреге бүрүзү чылгылыг апарган. Үш чүс чээрби ажыг өрегеден чүгле он беш өреге чаңгыс-чаңгыс аъттыг турган.

Хүн улуг дүш эртип турда, Узун-Кулак чаңгыс аъдын сугга чуп-чуп алгаш, чоргааралдыг чедип эккелген.

— Эш Узун-Кулак! Силер дараазында чыышка аъдыңар эк-келзиңерзе, кандыгыл? Келир чылын суг аан! — деп, Шыдыраа чөптөп дилээн.

— Мени чоп электен алалай бердиңер?

— Сени кайын шокарлай көөр мен аан. Чаңгыс хөлүндөн чарбазын бодап тур мен.

— Чазып тур силер, дарга. Силерни агар-политикке шыырак кижип деп санап чораан мен — арай хирелиг турган чүл силер аан. Кызыл Шеригге бар шаавыс-биле дузалаалыңар деп арат намның кыйгырынын солундан канчап номчуваан кижип боор силер!

— Кижип чүве чугаалаарга, чамдыкта сыр соора угаар чаңыг сен ийин. Чаңгыс аъттыг өрегени чадаглатпас деп белек комизипиитпир үндүрген. Ону бүгү суму дыңнаан болгай. Мен кайын кара чааскаан сеңээ удур чарлык үндүрө бээр ийик мен.

— Ат бужартаарының орнунга, бот өлгени дээре деп бодаар мен. Силер суму даргазының ажылын шору-ла чорудуп турган кижип болгай силер. Силерниң кандыг даалганаңардан ойталап чоржук мен? Омаа хоң! Силер белек комизип даргалааш, соора угаап тур ышкаш силер. Чок болза силер хүлээлгеңер орта билбээн боор силер. Силерниң артап болбас одуңар, ара кагбас сорулганаңар болган болза, арат кижип анай-даа кезин белекке бээр болза, доп-дораан сарыг барбаңга суп аарыңар ол. Мен келир чылга чедир манап шыдапас мен. Келир чайга чедир бирден туржук, ийи-даа мунар аътты тып аар мен. Мээң аъдымны холуур болза, Хөндергейде дириг кижип мунар «кулун чок»! — дээш, Узун-Кулак аъдын комиссия мурнунда туткаш, турар болган.

Ак сеткилдиг араттың күзээн күзелдин, күзел болур дооста ол хире буянның, чаагай сеткилдиг күзелди оваарып көрбейн баарга, дорамчылал-биле бир дөмей. Ынчангаш Узун-Кулактың шилип алган оруун кым-даа доза турбаан. Бир карак чивеш дээр аразында, ооң

аъды тергийн аъттарның аразында бажын савагылап, кудуруун чайып, дээриглеп турган. Узун-Кулак боду чүгенин куржангап, эзер, чоанаан чүктеп алгап, эрес шырай кире берген базып чорувуткан.

— Ээй! Доктаам! — деп, Шыдыраа кыйгырган.

Узун-Кулак тооваан чүве дег, кылаштап бар-ла чыткан.

— Ойт-ойт! Дыңнам. Сеңээ бир даалга берейн.

Узун-Кулак сезик ап тура дүшкен.

— Белек аъттарын камгалап-кадагалаар ужур таварышкан. Түр када чылгычылап көөр сен бе? — деп, Шыдыраа чеде халып ора чугаалаан.

— Хову сыңмас малды кара чааскаан кадарар мен бе кай?

— Кайынам, күжүрүм. Чанчык, Чакпажык суглар өөрүң ол. Чүвени канчап билир, аныяк оолдар дүне када уйгузунга алзыпкап, оскундуруг кылыр чадаvas. Хөйнү көргөн кажар кижилер оларны уштап-баштап көрөм.

— Дагып, идегеп турар чүве болганда, күүседир апаар. Шын айтышкындан кажанда-даа дедирленмес үрөн боор мен — дээш, оң холу иштиг болгандан, Узун-Кулак солагай холу-биле шеригзип ёзулай каапкан.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

— Мен-даа өггө олурбас апардым, кадай — дээш, Саадак хоор аъттан дүже халаан.

— Бо канчап дөвидеп чоруур апарган кижилер сен? — деп, кадайы чугаалаан.

— Аян-чорукка кедер идик-кевим, аъжым-кемим кайыл? — дээш, Саадак өгже кире халаан.

— Оран-таңдым! Бодунуң аъдын безин ховар чорукка мунар Саадак, чоп өске аът мунуп келген мооңар! — деп, Чочагайман элдепсинип кирип келгеш: — Уё-уё! Дискээм! Ажылыңар доозулду бе? — дигеш, олуруп алган.

— Чорук чогуду, кат-ией. Хоор чон аъттарын шеригге шилип берди. Ынак оглунга арат чоннуң хайыразы кайгамчык-ла чүведир! Бир чугула херек бүттү. Ужур кончуг: эзенги тевер апаардым — деп, Саадак шаажаңда изиг шайын аартап чоруй, черге салып каан.

— Кончуг бачым ажылды эртирип алган-дыр сен. Кайнаар далажыйн деп! Чайны өттүр кулууп тудуштуң. Ам кайнаар баайн деп? Баар черин чоп чажырар сен?! Тараа-быдаа быжар деп баарды. Чүрээң киискип, сагыжың өскерли берип-тир. Артында-ла өске аът

муну алган келдиң, ооң херээ чүл? Кымның шылыяпазын, кымның берзээн тонун ачылап алдың? Бодуң идик-хевин чок бе? — дээш, Сергекмаа шынгыырай берген.

— Совет кызыгаарыңга чедир белек аъттар чедиржир апарган кижидир мен. Эзер-Чазаар кудамның шылыяпазын, часка кедер тонун ачылап алдым. Тайга-таңды, хову-шөл кежер улус өлге-часка таваржыр болгай.

— Чанчык деп чүве кайда тенип чор. Хөйнүң көгээзининге алыскаш, тенип чоруп бербээн бе оң — деп, Чочагайман мынчанган.

— Аныяктарны салбастаан. Кезек кижилер үскен аъттар кадарып турар.

— Албанның херээн кылыры чөп болбайн аан. Оон эрткен ужур бар эвес, кыстарым. Ээлчээн эрттирип кааш, чанып келир ирги бе?

— Келбейн канчаар, кат-ией. Келзе-даа, өгге шоолуг олурбас боор.

— Ол чүнү ынча дээриң ол боор? Чаа алган кадайыңдан, кырган незинден дескелээри ол бе!

— Тайбың тургаш, дайын үнген, кончуун көрбөспө. Эки-эки эрлерниң, эки-эки аъттарның аалга турар өйү ховартаан болгай аан.

— Кеннимниң адак-бышкаа аартаан, ынчангаш демги кулугурну өгден ыратпазын бодаар куяк-тыр мен ийин.

— Оглуңар Хөндергейден ырап кай баарыл! Удавас шериг баар боор. Дыңнаарымга, Чанчыкты орук тудар кижилер аразында кирип турду.

— Ырак баар ирги бе?

— Хөндергей оруун казып аштаар. Моол база хувискаалчы чурт болгай. Ол база Совет чурттуң талазында болур ужурлуг. Ол оруктап совет бараан, моол белек чүдүрген кижилер аргыжар апаар чадавас. Кандыг-даа ажылдың кедизин бодап кылыр болгай, кат-ией!

— Өршээ хайыракан! Чаа-дайын чок болур болза, ие кижидир бир сагыжы амыраар боор — дээш, Чочагайман човууртап тургаш, уругларының өөнчө басып чорупкан.

— Сен ырап, чер чоруй баарыңга, Чакпажыкты ышкалага тургузар бе? — деп, Сергекмаа чогуң айтырар дээн чүвезин өскээр ойзуп каапкан.

— Ол чүү дээриң ол, кадай. Орта кижидир боор сен бе, агбайым. Уругларывыстың элээдилери ышкала назыны эрткеннер. Чакпажыктан эгелээш, бичии уругларны төдүзүн ышкалаже чорудар апаар. Башкылар халас өөредип бээр-дир. Өөренир, чурттаар чери чылыг, чымчак-тыр. Ада-иези чүгле идик-хевин, ижер-чириң хандырат. Эптеп-сургап тургаш, угаан кирир чүве-дир ийин. Ана магалыг чүве ышкакжыл, кадай.

Ашаа аян чорук кылыр дээнде, Сергекмаа саадатпас чаңчылдыг чораан болгаш «Кажан кээр сен?» деп айтырбас. «Чер чораан кижидир»

та бөгүн келир, та даарта келир, ой та, бир ай болгаш келир» деп бодаар. Ашаа таңдызынче аңнаар дивейн, дузаламчы аъттар сүрүп чоруур деп баарга, Сергекмааның сеткили хөлзеп, чүрээ мөөп-дывылап турган.

– Чорук кылып чорбаан эвес сен, чоруур-ла сейнаан. Кандыгдаа чорук кылырда, тараа, сигенни ыяк ажаагаш, аалды чаа черже көжүрүп кааш, аъттаныр кижиге болгай сен. Тарааны кажан ажаап алырыл? Ыя оон арай бергезинип ор мен.

– Улустаан эвилелдепкеш, кестирер-ле, кадай. Аът сүрген кижилерниң ажылын черге кагбас бис деп, Шыдыраа база чугаалаар чорду. Ол дарга сөглээн сөзүн ээлээр кижиге болгай. Чүү-даа болза, сыптан ужургаш, тавычаны кургаткаш, шаң чанынга беле сарааттаарын боданар. Чер чораан кижиге чедип-ле келгей мен. Бастыраарын бодум бастырып-ла алгай мен.

– Чакпажык кайдал? Чоп кончуг читкен чоор?

– Чакпажык аъттар кадарып турар. Чанчык-биле кады чанып келир боор.

«Оглум! Улуг оглум! Боох кадазында ыңай. Кижиге амытан бүдүүлүк чоруур шаанда, кончуг-ла чаржынчыг чораан чүве-дир ийин. Кончуг чараш уруум калган. Эрги шагда кижиге калган чурттан дораан ырап көжер чүве болгай. Ынчан Чакпажыкты иштиг мен. Ынчан ашаам база оол уруг күзеп чораан. Кончуг кыжын көштүвүс. Эртең аяс турган. Черге чорувуста, хенертен чоткан шуурганы хадып келген. Хүн көзүлбестөөн. Эдим аарый берген. Арай деп чораш, Кадыр-Каыт баарынга даялыг оймакка Буяндай ашактың едээнге хонуптувус. Мени дораан ол өгже киригеш, тыртыгга олуртупкан. «Олчазы – оол уруг» диккен. Ол олчаан дискек аарып, сооп кээрге-ле, чоода хаваннаар апарган мен. Дүүрөөн улус шагда-ла чаларай берген уруг сыртыын көрбейн, мени кышкы даңны атсы доң черге олура хондурткан. Даялыг чуртка божуп алган оглум» деп бодалынга алзы каапкаш, Сергекмаа ылым-чылым олурган.

– Чоруур деп баардым, кадай. Чындыраарып олурбайн, ашаанга дузалажыр болгай.

– Аян-чорукка кедер идик-хевиң, ижер-чиир аъжың-чемиң белеткеп-ле кагжык мен. Шынап, кады чоруур эш-өөрүң кымнарыл?

– Чүү-даа болза, Самнаар-оол баштаар боор. Чаңгыс Самнаар он-даа багай оолду эдертпес кижиге болгай. Тос хире кижиге дээр чорду. Шыдыраа дарга адап турду ийин. Чорттарақтың ады үндү. Боду чоруурун дилээн кижиге эвеспе оң. Купкаш-оол база бар.

– Паа-хайт. Купкаш-оолду киригеш чоорул. Өске кижиден эштеп алыңар. Чүгүртүлөңнээш кижиге бүзүрел чок.

– Баштай Кушкаш-оолду белек комизи албас дээн чүве-дир. Кежигүннер дадагалзаан. «Кулууп тударындан былдаан. Буга казыш дээрге, тараа тарывазынга сылдааш, ынаваан. Кижигү бүрү шыдаар шаа-биле ажылдап турда, Кушкаш-оолду сула салып канчаарыл. Ажыктыг ажыл кылдыртыр апаар» – дээш, Шыдыраа дарга кирип каан эвеспе.

– Дүне кадатка үнгеш, олчаан барза-ла кончуг-дур аа! Эки-ле кичээнип чоруп көрүңер!

– Чөп-чөп. Серемчиде хор чок! — дээш, Саадак кадайын топтап көргөн.

Сергекмаа кадай — Саадактың кады кырааны, шынчы дузалакчызы, кадыг-бергени кады чурттап эрттирип келген эжи. Он чеди харлыында-ла Саадакка ашакка барып алгаш, уругларының иези болу берген. Кезек үеде барык чылдың божуп чораан. Дун уруун божааш, солагай талакы эмиин соокка доңургаш, кемдедип алган. Ынчангаш уругларын дөгerezин эмискиктеп азырап доруктурган. Төлүн божааш, чеди-ле хонгаш, кадыг ажылды кылып кириптер чораан. Ол кадай кыжын-даа, чайын-даа куш дүндөн турар кижигү боорга, кожалары Сергек кижигү деп шолалап чораан. Оон чоорту Сергекмаа деп чонга адады берген. Сергекмаа «ясли» деп сөстү дыңнаваан бол, ажы-төлүнүң салым-чолун өттүр көрүп чораан көскү карактарлыг, кылып билбес кара ажылы чок сииреш холдарлыг, буянның ава. Сергекмаа бүгү назынында ажы-төлүн чоннуң чоон оруундува киир азырап аар, ашааның ажыл-херээнге дузалаар дээш, чаңгыс дүннүң уйгузун безин орта удувайн келген ёзулуг-ла демир маадыр кижигү дээрзин кожалары кадайлар безин эге билбес чораан. Шынын сөглээрге, Хөндергейге «маадыр» дээр сөстү херээжен кижигү эдилээр боор деп идегел, сүзүглел-даа ынчан турбаан. Бурунгунуң тоолдарында маадырлар чүглө эр хиндиктиг кижилер болур чораан, ынчангаш эр хиндиктиг кижигү маадыр боор чүве ыйнаан деп чаржынчыг бодал аалдар кезип чоруп турган.

Сергекмаа сыын кежигү таалыңны чыышкындан ушта соп бээрге, Саадак оозунга күш-хүнезин суктунуп олурган.

– Кажан чоруур сен, Саадак? — деп, Чочагайман кирип ора-ла айтырган.

– Чораным бо. Хүн ашкалакта, суму төвүнге четкен турар кижигү мен, кат-ией. Аалдың улуу кижигү-дир силер. Ажыл-агыйны эки айылап-баштап туруп көрүңер.

– Уруглар өөндөн шайдан ижиптес сен бе?

– Чорук кижигү саадак бээр мен. Соонда болгай аан, кат-ией — дээрге, демгизигү үнүп чоруй барган. Удатпайн Тоглаа хола хөнек эккелген. Чочагайман база кирип келген.

— Бистиң чоруувус чогуруп каан кижилер болгай силер. Аалга олурбас, аттың кижилер-ле-дир силер. Чер чоруур кижилер-дир силер, чөдүрө берзе, сарың саазында эми, бажыңар аарза, ак саазында эми ижер силер. Ма, ап чоруңар! Ырак чер баар кижилер эзеңги дыңзыдып алыңар! — дээш, шаажаң долдур араганы куткаш, суна каапкан.

— Буяныңны але, уруум! Ажы-төлдүң нүүрү кончуг. Кандың аай чеккичек ашагыл деп баар ыйнаан. Сунган аякты дедир сунар аргажок-тур — дээш, Саадак пактай каапкан.

— Силерге белеткеп каан белээм бо ийин, кырган! — дээш, Тоглаа чажыра адыштаан бир-ле чүвени сунган.

— Чаражын аа! Шевер кижилер даараан-дыр. Ырак чер чоруур кижилер кончуг-даа таакпы хавыңга чединдим — дээш, угулзазын топтап олурган...

— Эки келиңге чединген-дир бис, кат-ией. Суксунуң четтирдим, кызым... Улуг-биче кижилерни тарааже кириер, кызым. Чанчык биле Чакпажык келирге, арбайдан эгелеп кезер деп чугаалаар сен.

— Кажан куда дүжүрер бис? — деп, Чочагайман Саадактан айтырган.

— Боларлар ада-иемге дашканы тудуп каан-на болгай, дайын үезинде ийи-үш катап куда дүжүрүп тургаш канчаар — депкеш, кырганның чугаалаар чүезин чоп чугаалаптарым ол деп, Тоглаа эгениксей берген.

— Тараа ажаап доозупкаш, арага-дарылың, хап-савалың ада-иең, ха-дуңмаң аал өргээзинге Чанчык-биле кады аалдап баар сейнаан, кызым. «Ашакка барган кижилер алып өңчүлүг болгай, уруум кажан келир ирги?» деп кудаң кадай манап олар ыйнаан — дээш, Саадак чап-чаа даараан серге кежи хөрөктээжин таалың кырында салып алган.

— Сугга-чарга дүже бердиңер. Мал-маганыңар оскундуңар. Кадыр-каскактан чайылдыңар. Эки-ле сергек чоруп көрүңер! — деп, Сергекмаа сагыш човап, чагыын берип турган.

— Че, менде-даа чүү боор, ол-ла ыйнаан — дээш, Саадак дартагар таалыңын, хөрөктээжин сегирип алгаш, өгдөн үнүп келирге, аал ишти дөгөрезин имиңейндир сырлып келген.

— Бисте чүү боор, ырак чер чоруур эвес бис. Аал-ораныбыс карактап, сыпта тарааны кезип аптар бис ыйнаан. Чоннуң белээн кадагалап чедирери оюн эвес болгай. Оор-сукка, адыг-бөрүгө алзыптыңар, эки-ле кичээнип чоруңар — деп, Чочагайман күдээзинге чагаан турган.

— Менди-чаагай туруңар! — дээш, Саадак үш харлыг хеймер кызының чөвөөндөн чыттап кааш, узун-дынын чеже сошкан.

Саадак аъттангаш, сыыладыр челзипкен. Сергекмаа хеймер кызы ыглай бээрге, оозун аргалап кужактап алгаш, ашааның соонче ала чайгаар басып бар чорда, кады кырааны хая-даа көрүмейн, баалык артынче караш диген.

* * *

Белек комиссиязының келдирткен кижилери четкилеп келгилээн, чаңгыс-ла Чорттарак келбээн.

— Чорттаракты үжүк-бижиктиг, бот-борзаң, мал сүреринге тааржыр кижиде деп бодаан бис. Ол боду «Келир мен. Чоруур мен» — дээш, келбээн-дир. Ажы-төлдүг, аар ажылдыг, Саадак ашак безин хамыкты баштай келгенде, чаңгыс бот Чорттарак чүге келбээнил? Араттарның белек аъттарын сүржүр болгаш, «Келир мен» дээш, кара өжөгээр келбээн кижиде кымыл ол? Өңүк бе? Чорттарактың кээрин манаар бе? — деп, чыккыладыр чугаалааш, Шыдыраа дарга чылгычыларны одурту көргүлээн, олары чүве ыттаваан.

Самнаар-оол туруп келгеш:

— Хурал кылып, санал кылбайн, дайынчы шийтпир үндүрер үдир. Чорттарак чортуп-даа келзе, ону чылгычылар аразыңга кирибес, ол-ла. Бисти дыка саадатпайн көрүңер, дарга! — деп кончуг болгаамчалыг чугаалаан.

— Аъттанырын мен саадатпайн тур мен. Чорттарак саададып тур. Анаада аалдар аразыңга чортуп чоруур, ажыл дагзырга, дургуннай бээр кижиде турар боор бе?! Чүрээ хейлиг хей-дир. Ону сүрдүрүп кижиде каксыр! — дээш, Шыдыраа улам шириин шырай киргеш, караа чидиглени берген.

— Чорттаракка кадыг хемчег көргүзөрин силерден дилеп каайн. Чоннуң херээнден ойталаан кижиде чон аразыңга канчап чоруурул? Бистиң дайзыңга удур ажылывыстан ойталаан кижини «өңүк» дээр бе? Ой, хоржок! Аңгының дайзыны ол-дур! Хөндөргөйге изин баспазын. Бир кижиден чылгычылар аразыңдан тып албас бе! — деп, Самнаар-оол шын-на бодалын илереткен.

— Чоннуң ыдыктыг хүлээлгезинден ырбаан кижиге кадыг харысалганы хүлээдир! — деп, килеңнеп чугаалааш, Шыдыраа кургаг чөдүл чөдүргөш, өө тынып бачыдай берген.

— Сен кадың камнава, аттыг кижиде-ле-дир-р сен. Мындаа-ла эмчиге бар дээримге, ынавадың. Хөрээң аар хоочузун көлүн эрттирип албаан сен бе, эжим! — деп, Самнаар-оол кээргеп чугаалаан.

— Тоглаа эмчинин эмин ижеримге, эъдим изири соксаан чүве. Харалаан, Чорттарак деп чүвээ кылыым хайыңгаш, чөдүрүп турарым ол-дур ийин.

— Шыыр-рак эмчилик черже — Кызылдыва эмнедип чокта, эжим. Мен-даа канчаар, эрес эрлерни баштап алгаш, белек аъттарны сүрүп чор-рруптайн. Сээң орнуңга Кундуспай кадай ажылдаай аан.

— О харын дедаан. Сагыш ышкаш чүве болза аар. Дайын үнмээн болза, санатор барып, хөрээм хоочузун когун үзе эмнедип аар бодаан кижини мен — дээш, база катап шыгыгайндыр чөдүрө берген.

— Чудук кырынга секпереп олур, эжим — дээш, Самнаар-оол аңгагар саргыл караан хоюдур көргөн.

— Ажырбас. Оожургай берди. Кезек-кезек кээр чөдүл. Хүндүс кирбес чүве болгай, бөгүн харын хөделип тур. Өштүг чүве, дүне кижини удутпас, даңны атсы, кырган ыт ышкаш, ээрип чыда хонар апардым — дээш, Шыдыраа билээн сывырыңган.

Самнаар-оол көрүп орарга, Хөндергей суу часкаар чайын чаа үнүп орар тараа, сигенге хамык күжүн дөгере берипкеш, шала күскээр даштар аразы-биле сыргакталып бадып чыдары дег, эжиниң чиңгежек көк судалы ында-хаая бырлаңнадыр соккулаан. Шыдырааның салаалары узайгылааш, чүстери чоржаксымаар апаргылаан. Билектиң кош-кырызы кыскашталдыр адырлангаш, сиирлери хозалып келгензиг болган. Шыдыраа оңгая берген караа-биле бир-ле чүвени манагыш, хараалдай берген.

— Ыяавыла эмнет, эжим! — деп, Самнаар-оол барык дужааган аянын чугаалаан.

— Арагалап шаап тургаш, уургайга дүжүп өлгөн эвес, арат чоннуң херээ дээш өлү берзе, атка чаагай! — дээш, каң демир хап турган дег, кангыгайндыр каттыра берген.

— Дөө кел чор! — деп, Самнаар-оол алгыра берген.

— Черле бир кижини кээр боор деп чүрээм эндевейн турду ийин — дээш, Шыдыраа думчук аржылы-биле хаваан чоткулааш, хей үрдүңгүлээн.

«Аалга артса, Шыдыраа дарга кайын кижини халас ыдар. Бир ажылды ыяавыла онаар болгай. Чылгычыларның тараазын өске улуска ажааттырар деп чүве база дыңнадым. Хөндергей оруун казар деп чүнү тып алганнары ол? Кускун-хаай тудуп алгаш, хая коштарып хилинчектенир орнунга, аът сүрер болза, чыргал боор. Мал сүрер чылгычылар база озалдай берди. Дораан келир болгаш, чүге чиде бээрдилер. Өске бир кижини чоруй барбажык ирги бе? Барып көрейн. Мени аптар чадавас. Улуг-Хемниң оккур, шапкынын көргей мен. Узак чорук кылгаш, чер көргей мен. Кижилер көргей мен. Солун чүвелер дыңнааш, кадайымга тоожуп орумда, аайлыг бе» деп бодап келгеш, кодан аъттарны беле-хаара ай дээш, хайгаарап чораан талазын Чанчык биле Чакпажыкка дагыш кааш, Узун-Кулак даргаларга халдып келген.

– Кадарып чораан аъттарың черге каапкаш, суму төвүнчө чүгө дургуннап келдиң? — деп, Шыдыраа баштактанып айтырган.

– Мен кайын ырбаар ийик мен, дарга. Силерниң кандыг-даа даалгаңар шору күүседип чораан мен. Ам силерден дилег кылып келдим.

– Чүү ирги?

– Мени ырак чер баар чылгычылар аразынга кирип көрүңер, дарга!

– Саян кырынга чайын безин хар чааптар бедик тайга болгай, шыдаар сен бе ынчаш?

– Тос тостуң соогу эвес, көктүг чайын кайын үжүй бээр деп мен. Чорууйн. Хүнезин деп чүл? Эзерим колун, чирими эки. Буга мойнаа аргамчым бар. Мени адып-уттуп кааптар хире апаарга, бүдүү билгеш, халдып келгеним бо. Келдирткен кижилериңер бо ышкажыл. Шилилге бооп тур бе? Саадакты-ла каап болбас, ол дээрге шүшпөң ашак-кадай чоорганындан уштунуп чадап чыдырда, эртенги дозугда элик кедеп орап экер-эрес аңчы болгай. Ёзулуг чорук кижизи. Эштер! Мени чорудуп көрүңер! Хөндөргейлерниң адын сыкпас мен!

Шыдыраа холун чайыптарга, Узун-Кулак хенертен соксай берген.

– Эш Узун-Кулак! Сээң дилээң-даа билдине берди! Аъттар сүрүп чоруур сен. Бо хире улуг үүлө бүдүрерин күзөөн кижини чорутпаска, кайын боор. Белеткенип ал. Чоннуң белек аъттарын Самнаар-оол баштаан шилиндектер сүрүп чоруур үлүг-хуу таварышты. Аъттар сүрген кижилерниң ажыл-агыйын черге кагбас бис. Сагыш чова-ваңар. Бис кайын караавыс шийип алгаш олурап бис. Чаңгыс борбак тараа бажын черге кагбас дээш кызып ажылдаар бис. Бөгүн фронтуже эң эки аъттарны чорудуп тур бис. Соң даарта эң эки оолдарны тулчуушкунче чорудар апаар бис. Салымывыс сүзүглели ынчап барган чон-дур бис ийин. Кызыл Шеригге таалың какталгыже, дузалаар бис, эштер. Совет чуртту амы-тынывыс-биле камгалаар бис, ха-дуңма. Чорууңар чогузун. Ыдыктыг үүлөңөр бүтсүн. Эрес чорууңар көргүзүңер. Тываның суму, кожуун бүрүзү аъттарын улуг акызынче чорудуп турар болгай. Ада-өгбениң алыс чурту Хөндөргейниң алдар-адын сыкпаңар, эштер! — деп чыккыладыр чу-гаалааш, Шыдыраа кижини бүрүзүнүн холун тудуп байырлапкаш, берге болгаш буянын херекти бүдүрөр аян чорукче үдөп каан...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кандыг улуг айыыл-халаптың даажы Тывага дыңналып келгенил? Аңа даян-гаш, романда болушкуннарның үезин тодарадыңар.

2. Шыдыраа, Самнаар-оол деп кымнарыл?
3. Тыва араттар Совет Эвилелиниң Ада-чуртунуң дайынынга канчаар киржиң эгелээнил?

Чогаалдың дегерезинге хамаарышкан онаалгалар

1. Романның ниити идеялиг утказын, темазын тодарадыңар.
2. Романның сюжедин, композициязын тодарадыңар.
3. Маадырның болганчок-ла ажыглап чорууру сестерин, домактарын тыпкаш, ушта бижидер.

Салчак Өдөкеевич
ТАМБА

(1918 — 1983)

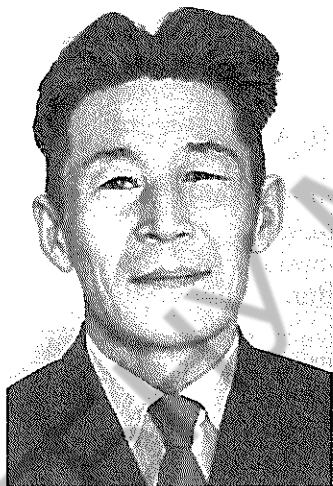
Чогаадыкчы намдары

Салчак Тамбаның чогаалчы аталдары Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарындан бээр алгаан. 1942 чылда «Дайынчы кыйгы» деп чыындыга «Капитан Гастеллога» деп шүлүк-биле чогаалчы намдарын эгелээн.

С. Тамбаның чогаалдары тос тускай номнар кылдыр парлаттынгылаан: «Донгада кадык», «Мээң ырым», «Шүлүктер», «Мээң байым», «Чоннуң үнү», «Бичии дургун», «Саян чечээ», «Амыргалаар», «Үелерниң үскүлежи».

Тыва литератураның төөгүзүнче С.Тамба колдуунда шүлүкчү бооп кирген. Чер-чуртунда чаартылгалар, сайзырал шүлүкчүнүн

чүрээн чүглөп, сорук киирген. «Бүткен күзел», «Дагдан кежир харап көөрге», «Төөгүнүң кескиндизи», «Чолаачылар», «Амыдырал хеми» чергелиг тыва поэзияның дээжилеринге хамааржыр шүлүктеринге ол амыдыралдың чаа демдектерин үлегерлеп, үежилерниң ишти-хөңнүн чечен илереткен. А «Сөзүм утпа», «Бистиң черге», «Мээң байым», «Аалдап четсе», «Алтайдан чагаа» ышкаш шүлүктери авторнуң онзагай лириктиг талантызын херечилеп турар.

Шүлүктөрдөн аңгыда С.Тамба лира-эпиктиг чогаалдарны бижээн. «Доңгада кадык» деп шүлүктээн тоолук шаанда тыва поэзияга чаа жанрның эгезин салган.

60-70 чылдарда бижиттингилээн «Арат ажилчынның ырызы», «Ажык, Саргал дугайында ырлар», «Ынакшылдың ырызы» деп балладалар, «Мөңгө мөгө» деп шүлүглел авторнуң хузуунда чедииникиниң кызыгаарындан ырак үнүп турар.

Чээрби ажыг чыл иштинде чүглө шүлүкчү бооп келген. С. Тамба алдангы чылдарның ийиги чартыындан сонгаар проза чогаалдарын бижип эгелээн. «Бичии дургун», «Алдынчы», «Ивижилерже орук» болгаш өске-даа чечен чугааларга чогаалчы төөгүнүң амыдыралын көргүскөш, амгы шагның идеяларын илереткен.

Номчукчуларның мурнунга чогаалчының эң-не шыырак чедииникини — «Амыргалаар» деп тоожузу.

С. Тамбаның чогаалчы ажылынга очулга ажылының дөгүмнүг болганы чугаажок. А.Фадеевтиң «Чылча шаптырышышкын», А. Каккарның «Эрес кыс Саида», С. Бабаевскийниң «Алдын сылдыстың кавалери», А. Кутуйнуң «Чороттунмаан чагаалар», Ю. Шесталовтуң «Көжүлдениң көк хады» деп чогаалдарын тыва номчукчулар оң очулгазы-биле билер.

Салчак Тамба — ССРЭ-ниң журналистер эвилелиниң кежигүнү.

КАПИТАН ГАСТЕЛЛОГА

Эрес-дидим чалданыш чок тулчуп чораан
Эзир куш дег, ужар маадыр Гастеллога
Эки сөзүм дээжилерин кожуп тургаш,
Эчис мөңгө тураскаалды болдурайн.

Гастеллонун маадыр соруун эдергеннер
Калбак, делгем улуг чуртта кайы көвей.
Шынынгы черек — хосталга дээш улам эрес
Шыңгы, түрлүг, кадыг дошкун тулчуп турлар.

Аныяк маадыр хартыгавыс Гастелло
Аравыста көзүлбейн тур. Ынчалза-даа
Ава болган ынак чуртта ады-сураа
Алдын-биле сиилбиттинген, уттундурбас.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Николай Гастеллонун маадырлыг чоруу — Төрээн чуртунга ынакшылдың дээди чадазы деп бодал-биле чепшээрэжир силер бе?

2. Тыва чоннун Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тиилелгеге кириген үлүг-хуузун сактып чугаалажыңар.

3. Гастеллонун омур-хевирин чуруурда кандыг уран-чечен аргаларны ажыглааныл, тайылбырланар.

МЭЭҢ БАЙЫМ

Мээң байым

Каас-коя хепте эвес,
Кармак долу акша эвес,
Чыргач оран кожай эвес,
Чыжыр алдын ширээ эвес,
Чыраа, саяк аът-даа эвес,
Чычаан-терге ээзи эвес,
Арга-оптуң хөйү эвес,
Албан-дужаал улуу эвес.

Мээң байым

Кадыр, маска тударымда,
Кадыг чымыш тоовазымда,
Чораан бодум бөдүүнүмде,
Чонум-биле иштежимде,
Дужаал улуун сүрбезимде,
Туружумну ээлэнимде,
Арыг, шынчы сеткилимде,
Ажы-төлүм көвейимде.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Амыдыралдың дөзү, аас-кежик чүдө деп бодаар силер?
2. Шүлүктүң утказынга хамаарыштыр кыска чогаадыгдан азы маргылдаалыг чугаадан чорудуңар.
3. Аянныг номчааш, доктаадыңар.

АМЫДЫРАЛ ХЕМИ

Өскөн хемим дааштыг чалгыы сөс чок-даа бол,
Өөрөнгөн мээ таныттынар аялгалыг:
Агым сугнуң эрик часкаан шаалаажы
Амыдырал хөгжүмү бооп динмиттелир.

Чатты берген дөргүннерлиг Каа-Хем суунуң
Чаңгыс борбак дамдызы-даа халас барбас:
Даг, хем шуглаан туман, булут көдүрүлгөш,
Тараа, сизген шөлдериңге частап дүжөр.

Кажаазында огородун суггарарлар,
Ханды, шайны, аышты-чемни белеткээрлер.
Эргим хемим эриин орта эргенниң кээр
Ээкештиң, ёзулааштың моорган суглаар.

Катер, хеме, салдар аңаа ойнаарак-ла,
Караңнадыр өрү-куду шывададыр.
Сайгылгаанга күштү немеп, салдар чүктөп,
Сайзыралдың чырык оруун кыпсып чыдар.

Өдүрөктөр, кастар, куулар уя тудуп,
Өзүп-төрүүр салдам, септер ораны бо.
Сүрүн чоннуң арбын сүрүү оъттап-оъттап,
Суглап ижер, девээ, турлаг чери-даа бо.

Доора хемнер салааланган эмгежок бол,
Доозаы бээр аккан, боже чүткээн
Хаяларга кыстыргылап бадып келгеш,
Каа-Хемге катгышкаптын, тыныш ажаан.

Эргим хемим унун дургаар ээтпектер хөй:
Эрес оолдар, чалыы кыстар аңаа эштир.
Маргылдаалар болганчок-ла эрткилей бээр:
Бассейн бооп, чайгаар бүткен черлер-даа бар.

Каа-Хемниң эринге кээп харап тур мен:
Хамык чүве карактарда чайнап туру.
Ам бо хүннүң чурумалын бодаарымга,
Амыдырал хеми мында агып чыдар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Пейзажтың чурумалы биле чоннуң амыдыралының көстүүшкүннериниң каккылажып турар чылдагааны чүдел, автор бо арганы кандыг сорулга-биле шүлүкчө киригенил?

2. Шүлүктүң адынга тайылбырдан бериңер.

3. Чогаалдың долу сайгарылгазын кылыңар.

ААЛДАП ЧЕТСЕ

Кучияктың ырларындан
Кудай чаңны динмиттелген,
Ай, хүн хараан алдын дежээн
Алтай чуртун аалдап четсе!

Ээлдек, эптиг амыр сөңү –
«Эзен», «якшы» сестер тудуп,
Өңнүктерниң холун мажып,
Өргээзинге кириксенчин.

Каа-Хем ышкаш, ак-көк суглуг
Катунь хемниң унун дургаар
Кандыг-кандыг солун чүүлдер
Карактарга көзүлбес деп.

Тывам ышкаш даглыг, хемниг,
Дыт, пөш, хадың аргаларлыг
Элик-Манар, Кош-Агачты
Эргип көрүп чоруксанчыын.

Аныяамда школага
Аңаа чурттап, өөрөнгөш,
Шак ол оран амга дээр-ле
Сагызымдан ыравас-тыр.

Дүнү-даа Ойрот-Тура
Түмөн сылдыс чырыткылыг,
Эртемдиге эжим ашкан
Эргим болгаш хайыралыг.

Алтай дүндүү бедик дагның
Ак-көк булут аразынче
Шымнып үнгөш, келгенимни
Шынзыктырар демдээм-даа бар.

Кожа-хелбээ алтай чоннуң
Колхозтарын көрүп чораш,
Демниг сууржуң чуртталганың
Дээжизин амзапкан мен.

Чуртум Тыва бөгүн сууржуң,
Шупту чери — колхоз, совхоз.
Акы-дуңма алтай чон дег,
Ажыл-ижи башкарылган.

Бичангаштың найыралды
Ырлап-йөрөп чоруурум бо,
Акы-дуңма кожа чонче
Аалдаксаан ужурум бо.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүкте алтай, тыва чоннарның найыралын канчаар көргүскен-дир?
2. Ойрот-Тура хоорайже (Горно-Алтайск) эртем-билиг чедип алыр дээш аъттаныпкан баштайгы тыва сургуулдарның өмүнээзинден алтай чонга четтиргенин лириктиг маадыр канчаар илереткен-дир?

АЛДЫНЧЫ

I

Чайның кончуг изиг хүннеринде безин дожу эривес кылаң баштыг тайгалардан Шаалааш хемниң шапкын суу сыстып үнгеш, көк-көк эзимнерни чара-чире халыгылааш, шынап-ла, хемниң адынга чүүлдештир шааладыр-шииледир мөөп-дывылап агып бадып чыдар. Ол хемниң ол-бо чарыында элээн каш бажыңнарлыг дужаашкак ийи суур бар. Шаалааш — алдын уургайы дээр чер ол.

Шаанда, революция мурнунда, аңаа бай орустар алдын кастырып турган. Сөөлүндө ол чер Тыва Арат Республиканың бир шыырак алдын уургайы апарган. Суурда орустар, тывалар, көрейлер дээш өске-даа аймак-сөөк алдынчылар бар. Олар колдуунда артельдежип алгаш ажылдап турганнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл-даа чоруп-ла турган, алдын-даа тыптып-ла турган, чон-даа чурттап-ла турган.

Шаалааш хемни кежир салган ийи чудуктан бүткен көвүрүг бар. Минчи бир-ле хүн ол көвүрүгнү кырлап кешкеш, чанып бар чораан. Хараачыгайларның ужуп, ойнап турары дендии чараш болган. Хемниң суунга дээр-дегбес чавызаа-даа, булут аразынче дүндүүштелдир ужугуп үнүп-даа турганнар. Хемниң суунун эриинде чалымнар арнында оларның хөй санныг уялары, ары өөнүң үттери ышкаш, оораш-оораш көстүп чыткылаан. Минчи бир-ле канчангаш көөрге, кезек хараачыгайлар сугга дүшкөн-даа ышкаш, хаяга үскөн-даа ышкаш, куду кылыйткылааш, ол-ла хевээр көзүлбейн баар болган. Минчи ам-даа хайгааравышаан-на турган. Суг часкап, чылгап эртип турар эриктиң алдында бир-ле оран бар деп чүве уругта ылап-ла билдине берген. «Адырам, доо ол эл чарыындан киргеш, суг биле хаяның аразы-биле баткаш, ында черле кандыг оран барын көрейн аар...» кылдыр бодап алган.

Бир-ле хүн эл чарыындан киргеш, суг биле элдиң үскүлежип чыдар черинге келген. Ооң соонда шапкын агымга эрик адаанче киир шаптырыштар чазып чорааш, хараачыгайларның чиде бээр черинге чедип бадып келген. Ында, суг биле элдиң аразында, бичии хос чер бар болган. Ынаар сыңнып кире бергеш, кезек боданган. Өрү көре кааптарга, үстүндө, бажының кырында, куй аксы аңгайып турган. Минчи ол дораан-на ынаар дывыржып үне берген. Ыңай ханылап кире бөөрге, караңгызы мырыңай дүмбей, чүвени чүгле хол-биле суйбап билип болур. Элээн ыңайлап чылбырып кире бөөрге, ынаар-мынаар барган тар-даа, алгыг-даа өдүглер көвүдээн. Деңниг чораан болза, ооң чырыынга элээн чүүлдерни көөр турган. Минчи ол-ла үжеттиниң, чиндиттиниң, үңгеп-союп чоруп тургаш, чер

иштинге кайы хире үр болганын эскербээн. Ам-на үнүп чоруур кылдыр бодай каапкаш, дораан-на улуг муңгакка туттура берген. Бодаарга, даг иштинде эмге-хаяжок өдүглерниң, үттерниң, чарыктарның аразында аскан ышкаш болган. Уруг ыңай-бээр чежемейниң-даа дилеп кээрге, чырык черже үнер үт тывылбаан. «Даг иштинге өлгеним ол-дур, ачам, авам мени көрбес-тирлер» кылдыр бодай каапкаш, ыглапкан. Ынчалза-даа дораан ыядып калган. «Муңгаш чер иштинге чежемейниң-даа карак чажы төгеримге, мени кым көөр, дыңнаарыл? Ооң орнунга дашкаар — чырык оранче үнер үт дилээр херек».

Уруг мырыңай шыгырт турупкан. Бир-ле хос черге келгеш, кезек када тыныш соодуп, шимчевейн чыткан. Чүрээниң согары дыңналган, ооң-биле база бир шимээн чаржалашкан ышкаш болган. Сактырга, ол шимээн Шаалааш хемниң суунуң агымы-даа ышкаш. Уруг олче кулак салып, ылавылап дыңнаалай берген. Чигзиниң чок, ол ылап-ла Шаалааш хемниң суунуң агымы болган. Минчи шимээн үнгөн угже үңгеп-союп чоруплаткан. Элээн болганда чырыткылаш кылынган. Экизи көргөн, Минчиниң дем кире берген дыдыы бо болган.

Минчи чалым баарыңга серемчилиг үнүп келгеш, ону кым-даа көрбээн дээрзинге бүзүрээш, сугже кире халааш, хемни куду эштип баткаш, эрикке үнүп келген. Хүн кежээликтей апарган болган. Минчиниң буттарында, холдарында балыглар, шыйбактар долу, олардан хан-даа төктүп турар. Ол хиреде-ле Минчи мынчаар бодаан: «Оттуг-ыяш, лаа тып алгаш, «хараачыгай оранын» ыяп-ла шинчилеп көрейн». Уруг ол-ла бодалы-биле суурже чорупкан.

II

Сугга кирер кижиге оттуг-ыяшты шыгытпайн ап чорууру амыр эвес айтырыг. Минчи үш хааржак оттуг-ыяш кире бээр лаазаны тып алган. Оттарны ынаар суккаш, лаазаның аксын так дуглааш, суг кирбезин дээш, чуктапкан. Бүдүн боодал лаа база холда. Ону суг өтпес шардамал-биле шарааш, бир талакы колдук адаанга чыпшыр баглап алган.

Көвүрүглөп кешкен улус, хемниң ол-бо талазында шуупкан кижилер көвүдээш, уругнуң эрикче баарыңга шаптыктааш турупкан. Оон кезек болганда хүннүң караан булуттар дуглапкан. Ынчалза-даа шаг-үе ам-даа эрте, дүшүш безин четпээн. Кижилерниң үзүктөл чок шимчээшкени база читкен.

Минчи мурнуку-ла чаңы-биле эл чарын дамчып дүжүп баткаш, хемни куду эжингеш, «хараачыгайлар оранының» аксынга келгеш, эл хозунче үңгеп үне берген. Даг иштинче элээн ханылап кирип

алгаш, эккелген лааларының бирээзин кыпсышкан. Баштайгы лааны быжыглап тургузуп кааш, бирээни кывыскаш, тудуп алгаш, ол-бо баргылаан өдүглери чырыдып көргөн. Кижги арай боорда үңгеп эртер, чамдыктары харын-даа кылаштап эртер янзы-бүрү хемчээлдиг өдүглөр эндерик хөй болган. Минчи дагның иштинче ханылап кирген бир-ле шору алгыг өдүгнү эдерип чоруп каан. Ол чамдыкта тарлай-даа бээр, алгый-даа бээр болган. Ол-ла бар чорааш, бир-ле бозага ышкаш хаяны арта баскаш, бажың иштинден-даа улуг куйга кирип келген. Дең чырыыңга хөй-ле кылаң сарыг чүвелер чайынналган. Ол делгемниң ортузунда дамырак суг-даа шарылаар. Лааны мырыңай ийини кыпсып алгаш, демги сарыг чүвелерни ылавылап көргөш, уруг мырыңай аңгадап калган. Кылаңайчып чыдар чүвелер шуптузу алдын болган. Кандыг-даа чазыг чок — алдын! Мында чыдар алдынар дээрге ачазының база өске-даа кижилерниң, деспилерге тараа дажаары ышкаш, арыглап ап турар хензиг үүрмек кумнар эвес, а бүдүн-бүдүн борбактар болган. Алдынарның хемчээли янзы-бүрү: үүрмек кумнардан эгелээш, чиңге-тараа, кызыл-тас, кажык, чудурук дег-даа бар.

«Дүрген-не ачамга база ооң өөрүңге чугаалаар херек» деп, Минчи бодангаш, чоруурунга белеткени берген. Ынчалза-даа уругнуң бажыңга бир-ле чүве чым-сырт кылынган. «Алдын — чажыт» деп ачам-даа, ооң эштери-даа чугаалажырлар ийик чоп. Чок, бо дугайын кымга-даа чугаалап болбас».

Минчи чеже хире шаг-үе эрткенин уткан. Алдынарны эмгелеп салып чыгылаан-даа, ынчалза-даа чезезин канчаар боор. Кажык хире алдынны ап алгаш, үнер үт аксыңга келген. Сугнуң шимээни дендии. Ылавылаарга хем дажааш, Минчиниң кирип келген оруун дуй алы берген, ам-даа өрү харлыгып чоктап оар болган. Дээрниң шииледир чаап, динмирээшкениң чажырткайнып турары, Минчиниң иштинче кире бергени дагның чаңчаныры коргунчуг апарган.

IV

Көжүп доңган, аштаан-суксаан Минчи үнер өдүүндөн аяр бакылап келген. Суг тырттынза-даа, ам-даа улуг, довуракталып бадып чыткан. Кааң хүн. Хараачыгайлар ойнап турган. Чежемейниң-даа доңуп сирилээн болза, Минчи улуска көстүп болбас деп ыяк кичээнмишаан, сугже мойт кылдыр кире халааш, хемни куду эштип баткаш, биеэги-ле черинден барып үңген. Өске кижги даваннары ышкаш, көжээн буттарын арай боорда базып чорааш, суурга кирип кээрге, мырыңай ыржым болган. Бажыңының чанында казып ойнаар эриниң бир-ле демдектиг черинге кажык хире алдынын чажырып кааш, бажыңыңга кирип келген: кым-даа чок.

Минчи эң сөөлгү күжүн үндүрүп тургаш, өл хевин арай боорда ужулгаш, улуг оруннун чоорганының адаанче кире берген. Оон соонда чүнү-даа билбес.

V

Савелий Богатырев — алдын уургайының ажилчыны. Ол немец фашистер-биле сегиржип алышкыңга бир будун алыскаш, шеригден шуут халажып чанып келген. Уругну канчаар дилээрин ол удуртуп турган. Савелий дилээшкинни кайы-хамаанчок чорударын соксаткан, фронтулап, квадраттап дилээри, шынап-ла дээр аргадыр дээрзин улус дораан биле берген. Бодавыже, ол улус аразында Мөчөкпенниг ашак-кадай база бар. Бир-ле черге кожаланчып келгенде, Кежик: «Оода Эзиректи чүге эдертип албас улус боор бис, Минчининг кончуг ыды-ла болгай» — депкеш, өскээр көрнү берген. Мөчөк оларның аң-меңге баар эрес ыды бо шиитпирлиг шакта илчирбеде анаа хей олуарын бодап келгеш: «Мен халып чоруткаш, ыдымны эдертип келийн» — дээни шала дыңналган.

Мөчөк суурга чадаг чарышка киришкен күш-культуржу ыпшак маңнап кирип келген. Илчирбеде ыды ээзин көрүп кааш, сыйыңайнып огланып турган. Сала кааптарга, Эзирек өөрээш, өрү шурааш, Мөчөктин чаагын чылгай каапкаш, ында барып бир-ле исти чыдыргай берген. Оон бажыңче маңнап баргаш, эжикти холдары-биле дырбактап, кудуруун чайган. Мөчөк «Эзирек, Эзирек!» — деп кыйгырарга-даа, ыды эжиктен ыравас болган. «Эзирек!» — деп Мөчөк хөрөктенип кый дээрге, ыды бо халып келгеш, ээзин дырбагылааш, демги-ле истерни барып чыттагылааш, ам шуут-ла ээрген. Мөчөк ыдының чыдыргап турган черинге келгеш көөрге, кызыл-даван бичии кижининг истери чыткан. Маңнавышаан баргаш, эжикти ажа сопкан. Ала карак бо: уруу орунда, чоорган иштинде удуп чыткан! «Шыны бе, дүжүм бе?» кылдыр бодааш, эдин-кежин шымчыт-тынган-даа. Чоорганны аяр апкаш, дыңнаарга — уругнун чүрээ соп турар.

Уруг тывылган, уруг дириг!

Мөчөк доп-дораан ханада азып каан аң боозун маң-биле барып сегирип алгаш, аптарадан бүдүн хааржак окту ужулгаш, дашкаар үне халаан. Ырак эвесте дөңчүгөш кырынга үне маңнап келгеш: «Ээй-кууг! Минчи чанып келген! Минчи тывылган!» — деп кускун-навышаан, карабини-биле дизиледип-ле турган.

— Чүү болган, Мөчөк? — дизе-ле, Долгушина эмчи аъдының кырында бо олурган.

Мөчөк халывышаан баргаш, эмчини аъдындан дүжүргөш, бажыңынче барык-ла сөөртүп кири берген.

Эмчи уругну аяр шинчип, дыңнаалаан. Ол аразында Минчини дилеп чоруткан улус сөктүп чедип келген. Эмчиниң доктаамал хайгааралының ачызы-биле уруг аарывайн, үш хонукта эъди изээш, сегий берген.

VII

Кежээликтей апарган. Хемни куду сериин салгын хап-даа турза, хүннүң чылыдып турары сүргей. Ачашкылар дүүнгү-ле «тывыштыг» черинде, Мөчөк үш деспиди ишти довуракты чуурга, хензиг-даа алдын тывылбаан. Дөрт дугаар деспиди алдын довураа-биле долдуарын Минчи колдаан. «Сен дыштанып ал, ачай!» – дээш, улуг хүүректи арай боорда көдүрүп тургаш, деспиди мүн-не иштепкен.

Мөчөк деспиди суг кыдыынга эккеп салгаш, алдын довураан далаш чок чуп кирипкен. Ол улуг-улуг даштарны хол-биле ап октап, оон шала бичелерин деспиден ушта чайгап, ажылдап-ла турган. Деспиди дүвүнде довурак мырыңай эвээжээн, оозун база катап сугга суккаш, арткан алдын довураан кезек чуп чоруй: «Уруум!» – дээш, деспидин черже салып бадырыпкан. «Уруум, самородок!» – дээш, довурак аразындан хой кажыны хире алдынны уштуп эккелген.

Минчи ачазы, авазы өөрүүрге, деңге өөрүп, бодунуң кымга-даа ажыдып бербес дээн чажыды кадагалаттынып турарынга аажок амыраан. Мөчөк демги алдынны дужаагаш, шору бараан-сараан, эт-сеп, аъш-чем аймаан алган.

«Мөчөк – кежиктиг алдынчы-дыр, уруу-биле кады алдын чуп чорааш, бүдүн самородок тып ап-тыр» – деп чугаа суурга дыргын барган. Экиге эки улажыр дээни ышкаш, Мөчөктийң ажылдап турганы бригада база алдын тывыжының талазы-биле тиилекчи болу берген. Удаваанда өөрү Мөчөкти бригадирге соңгуп алганнар.

Гидравликти өскээр чылдыргаш, туружун солуп алганнар. Бир неделя хиреде ыяштарның дазылындан тура үстүрүп, даштыг элди бузуп, сай, довуракты Шаалааш хемниң суунче дүргектелдир ойладып киирип келгеннер.

«Съёмка кылыр» – шүүрде туттунган алдынны чуур хүн келген. Дуржулгалыг алдынчылар, оларның аразында бригадир Мөчөк, мурнукузундан-даа хөй алдын алыр идегел-биле деспилерни туткаш, шүүр аксынга кээп турупканнар. Алдынчылар дыка кичээнгейлиг, кызып-кызып чуп кээрге-даа, тышкан алдыны ооң мурнунда алганының чүгле үштүң бири хире болган. Мөчөктийң бригаданың өске-даа кежигүннериниң ыды читкен. Он хонуктуң түңнелин үндүрерге, Мөчөктийң бригаданы хамыктың кудуруу болган. Бригаданың чамдык кежигүннери өске бригадаларже, өске ажылдарже шилчип эгелээн, мундактар алдын уургайындан шуут үнүп чоруур дижи бергилээн-даа турар апарган.

Ай төнчүзүнде Мөчөктийң бригаданынга он шаа-ла кижиге арткан.

Айтырыг болгаш онаалгалар

1. Тываның кайы кожууннарында алдын уургайларындан үнелиг чиг-эттин тывыжын чорудуп турганыл?

2. Суг күжү-биле ажылдаар алдынны тывар ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүн болгаш ооң бойдуска хоразын шүүштүрүп, бойдус камгалалының айтырыгларын сайгарып чугаалажыңар.

3. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында алдынчыларның шудургу ажылы-биле тиилелгеге кириген үлүг-хуузунга үнелелден бериңер.

VIII

Бир-ле кежээ ашак-кадай база уруу үжелээ олурганнар. Минчи хамыкты мурнай чемненип алгаш, удуур өрээлче киргеш, оон дедир бакылааш:

– Ачай, ам кажан съёмка кылыр силер? — деп айтырган.

– Соңгузу хүн.

– Мен кады баар мен, ачай!

– Баргай-ла сен, уруум.

Дыштаныр хүн. Мөчектин бажыңыга Савелий биле Дүктүг-оол кадайлары-биле кады келген. Олар бичии сөңнерлиг-даа.

– Экиде эдержир, бакта кагжыр дээн эвес. Сени черле чогуум кандыг олурар, чүнү бодап турар кижил, көөр, дыңнаар дээш келдивис — деп, Дүктүг-оол мындыг.

Минчи улуг улустун хандыкшылдыг чугаалажы бергенин ажыглап алгаш, дуокаа үнгеш, Шаалааш хемниң эринге ап четкен. Биеэги-ле чери-биле дүжүп баткаш, хемни куду эжингеш, «хараачыгайлар оранынче» кире берген.

Минчи дең кышып алгаш, ында чыдар мөөң алдыннарны ооң мурнунда көрбээн-даа чүве ышкаш, кезек кайгап көрүп турган. Уруг улуг бүдүн алдын албаан: эң-не улуу хой кажыы, хөйү-ле кызылтас чеми хире алдыннарны брезент хапка ургаш, ыяк ораап алган. Бичии алдынчы ол хүн «хараачыгайлар оранынче» ийи катап кирген, оон ужулган эртинезин кым-даа тыппас черге салып алган.

Кежээ Минчиниң ачазы биле авазы Савелий сугже чоруй барган. Минчи бажыңындан бүдүү үнгеш, чажыт черде хөмчүзүн ап алгаш, гидравлик ажылдап турган черже чорупкан. Гидравликтин хоолайындан аттыңан суг черниң хөрзүнүн, өлүргөн хойнуң кежин сояры ышкаш, сывыра шаап бадырып турган. Ол хүн ында Дүктүг-оол гидравликти ажылдадып турарын Минчи эки билир. Караңгы имирде Дүктүг-оол уругну кайын көөр, чүгле гидравликти ыңай-бээр углай тударыңга өй турган. Минчи аажок кичээнгейлиг үңгеп, союп баргаш, дүвүнде элгээштерлиг, шүүрлерлиг черже чажыт чүгүн уруп кирипкеш, кымга-даа көзүлбейн чоруй барган.

«Кежээкиниң 6 шакта клубка Шаалааш алдын уургайының бүгү ажилчыннарының хуралы болур» дээн чарлал суурнуң элээн хөй черлеринге астына берген. Ол хүн улустуң алызында хөглүү-даа, көдүрлүүшкүннүү-даа аажок, хурал эгелээр мурнунда-ла ажилчыннар клубту долдур олурупкан.

Алдын уургайының директору Оңгай-оол хей-аъттыг илеткеп турган. Илеткелиниң орту үезинде мынча дээн: «Эргим эштер! Бистин Шаалааш алдын уургайының коллективи алдын тывыжының чартык чыл планын ырак ажыр күүсеткен, харын-даа мырынай он айның планы долган. Чедишккинни чүү хандырганыл? Маадырлыг күш-ажыл! Эң ылаңгыя эш Мөчектин бригадазы шылгарап үнген. Алдынның грамм бүрүзү-ле гитлержи фашистерни ок, бомба дег сеп турар!»

Илеткелчи дээрже үндүр мактаптарга, Мөчектин арны бирде кызып, бирде кууарып каап, дери шаагайнып, девидеп, сүрээдеп олурган. Ол үеде ооң сагыжы хурал бооп турган клуб иштинде эвес, хөй алдын алдынган черде барган. Ынчаарда мындыг болган. «Чаа, Мөчөк, иштиг, куруг-даа болур болза, деспилеривис туткаш, туруптар бис ыйнаан» – деп, хоочун алдынчы Дүктүг-оол чугааланган. Биче бооп чоруй, ол хенертен алгырып үнген: «Көдекейим, падакайым, көңгүл ишти тарак-хойтпак, падакайым, көдекейим, мадар ишти соктаан тараа! Самородок, самородок!» – дээш, Ыдык, Ээк-Пөш тайгаларының бажынче көргүлээш, ийи быктын даянгаш, эгиннерин чайгылаан. «Орта сен бе?» – диккеш, өөрү Дүктүг-оолду сести аарак сегирип алган. «Чүү деп сөглээр мен, шүүр караан көрүвт!» – дээш, Дүктүг-оол, хүрежир дээн мөгелер ышкаш, девип турган. Карак-ла бо: улуг, бичии эмгежок алдыннар ында кылаңайчып чыткылаан!

Ол хүнгү байлак чуулданың соонда, Мөчектин бригадазының ады-сураа алгып барган. Ам хурал бооп турары бо. Мында база-ла Мөчектин бодун, ооң бригадазын мактап турар. «Алдын тывыжы дээрге, көзөр ойнааны дег чүве-ле болгай: бирде тывар-даа, бирде тышпас-даа. Бир-ле черде чыдар мөөң алдынның ужу-кыдыын хапкан улус-тур бис ийин. Мында кижжи кайгаар онза чүве-даа чок» – деп, Мөчөк бүдүү бодап олурган.

Хурал тараары билек, хамык улус Мөчөккө, ооң өөрүнге байыр чедирип туруп берген.

Алдын тывыжы баксырай бээрге, Мөчектин бригадазындан үнүп чоруткан кижилер база өскелер-даа бригадага кирип алырын дилеп, билдиришккиннер бергеш турупкан.

Экиге эки улажыр. Каш-ла хонганда, ТАР Биче Хурал Президиумунуң Чарлы-биле Мөчекти Республика ордени-биле шаңнаан.

Чазак чериниң төлээлекчизи алдын уургайынга чедип келгеш, байырлыг хурал болган черге орденни Мөчектиң хөрээнге кадап берген.

Шаалааш алдын уургайының девискээринде алдынның курлавыр хөмчүзү төнүп калган деп геологтар шинчип каан турда-ла, алдын тыптып-ла турган. Ол тыптырда, ыяап-ла чүгө Мөчектиң бригадазы турар черден тыптып турар чүвөл дээрзин кым-даа тайылбырлап чадаан. Бригаданы өскээр көжүргөш, орнунга өскени тургузуп каарга-даа, ындыг хевээр — мырыңай элдеп тывызык.

XI

— Э-эй, оолдар, бээр, бээр! — дээн Мөчектиң үнү Шаалааштын Шаанактыг-Эзиминче чаңгыланып чоруй барган. Бригаданың кежигүннери кажааландыр ушкан ийи чудук кырынга сандайландыр олурупкан.

— Бичии чүведен сүмележиптээли, оолдар — дээш, Мөчек чугаазын уламчылаан: — Гидравликти каяа тургузар бис? Мурнувуста турган бо дөктүрнү чылгадыптар бе азы Шаалааш эринде шаанда хөй алдынның деспелдирекке баргаш, катап чуулда кылып бис бе?

— Хемдип каапкан сөөкте эът турар эвес, алдынын чуп ашпарган черде шоолуг чүвө бар бе, ында?

— Бо дөктүр бедик чер-дир, бээр алдын үнмээн бооп чадавас.

— Бо даглар эстип-хайлып, мөөп-дывылап турар шагда бо дөктүрже алдын үндүр октаттына берген болурун канчап билир. Дөктүрнү үстүрер-ле!

Бир эп-сеткил-биле гидравликти дөктүрнүң мурнунга тургузуп алганнар. Ону буза үстүрүп, даш, довуракты хоолай дамчыштыр Шаалааш хемче киир ойладып бадырып, неделя иштинде ажылдап келген. Түңнели чөгөнчиг болган.

— Ам база бир каш хонукта үстүргөш, көөр, оолдар, бо дөктүрнү шууг арылдыр чылгадып келзивиссе, черле бирээни сөглэй-ле бо — деп, Мөчек өөрүнүң хөңнүн чазаан.

Ынчалза-даа алдынчылары дараазында неделяда база куруг болган. Алдын уургайынга элдеп-эзин чугаа-соот база калбарган:

— Чок деп шинчип каан болганда, алдын чок болбайн.

— Куруг довуракты чеже казар ону, оолдар. Борзук-даа болза уткалыг, үңгүр кылып аар дээн черин казар болгай, а бистер чүү дээш казар бис? «Алдын төнгөн» деп чугаалап каан турда-ла аан.

— Макталдыг Мөчек бригадазы база куруг ышкажыл, оолдар.

— Чок алдынны Мөчек мен дээш кайыын эскээрил?

Ол-ла чугааларны Минчи хүннүң дыңнаар турган.

Пионер кижиниң шынчы болурунуң дугайында Санчат-оол башкының чугаазы ам база катап Минчиниң кулаанга дыңналып турган. Уруг ол чажыдын ам-на ажыдар дээш, ачазынче шийтирлиг басыпкан.

Мөөң алдынны Минчи ачазынга айтып берипкен соонда, Шаалааш алдын уургайының ады-сураа алгып барган. Ол алдын тывыжының талазы-биле республиканың бүгү уургайларының тергиини болу берген. Мурнунда аңаа чүгле чаңгыс Мөчөк орденниг алдынчы турган болза, ам оларның саны көвүдөөн. Алдын тывыжы улгадырга, кижилерниң олча-ажыгы база өскөн. Ынчангаш амыдырал база экижөөн. Мөчөк чүгле Шаалааш алдын уургайының эвес, бүгү республиканың сураглыг кижилериниң бирээзи болу берген.

Ада-чурттуң Улуг дайыны совет улустуң тиилелгези-биле доозулганының соонда ийи чыл болганда, Шаалааш алдын уургайы хагдынган. Минчиниң тыпканы кезек черге чыткан мөөң алдынның курлавыры доозулган дээрзин тускай чарлапкан. Ажылчыннар ыңай-бээр чоруп, сайгарлып эгелөөн. Мөчөктиг кезек база чоруур журга таварышкан...

Шавыган чаңым-биле «Сүт-Хөл» совхозка чеде бердим. Элээн материалдар чыып алгаш, дедир ээринге белеткени бердивис. Ол аразында совхозтуң ажылчын комитединиң даргазы меңээ баглажы берди: «Оруктан хайыы эвес чер ийин, бистиң бир фермавыска кире дүшкөш барыңар, ында бир саанчыга тукчугаш, шаңнал тыпсып бээр мен. Ону бижиң, чурукка тырттырып алзыңарза, силерге олча, биске алдар болгай» — дээш, мени атакалап-ла тур. Ам канчаар, эшти фермага чедирдивис.

Шаңналды хүлээп ап турар саанчы бежен хар иштинде, арны дыка аныяксыг, чаңгыс-даа ак дүк чок, чоон кара чаптыг, боткур, күдер кижип болду. Мээң бир-ле шагда, бир-ле катап көргөним ышкаш болза-даа, бодап тыппадым.

— Даргалар моорган Кызылче шуут-ла кириптер ирги бе? — деп, биске каксы хамаарылгалыг айтырыгны саанчы салды.

— Ийе — деп харыыладывыс.

Саанчы ашаа-биле бир-ле чүвени аяр чугаалаштылар. Оон өгнүң эр ээзи:

— Республика наадымынга баар кадай-дыр ийин бо, даргалар. Бир эвес силер-биле кады бо хүн чоруптар болза, элээн херек бүдүрүп алып шактыг болур кижип ийин бо — деп дилег янзылыг чугааны үндүргөш, чогум дилег кылбады.

— Шуут кирер бис, артык олут бар — диштивис.

Оон чоруткаш, Бора-Булак ховузунга машинавыс шакта сезен километр чедир дүргөн халып ор. Кымны-даа мурнай бистиң пассажиривис чугаа үндүрдү:

– Бо дарга мени танывас болган-дыр аа?

Ол үн таныырым үн болду, ынчалза-даа база катап сагынгаш-даа, тыппадым.

– Силерни таныырын таныыр-ла ышкаш-тыр мен, ынчалза-даа орта угаап шыдавас-тыр мен — деп, арай ийи уткалыг харыы бердим.

– Мөчекти уткан-дыр силер аа?

Бүгү мага-бодумче электри тогу чүгүрө берген ышкаш болду. Мөчекти канчап уттур боор, сураглыг алдынчы-ла болгай.

– Минчи ышкажыңар чүл?

– Мени ам Минчи эвес, Ольга Мөчековна Ондар дээр. Мен силерни дораан таныдым. Силерниң ачаңар бисти алдын уургайыңга чедирген-даа, оортан чанарывыста база чеде бергеш, аалыңга бисти каш хондургаш, мырыңай Кызылга чедирип каан ирей чүве.

Оон улаштыр чугаалаштывыс:

– Мен ачам-биле Шаалаашка чорааш, бажыңыңарга кирген, хонган болгай мен. Угааным шолук, уттуучал кижидир мен ийин, Минчи, ох, буруулуг болдум, Ольга Мөчековна.

– Мен Шаалаашты кажан-даа утпас мен. Ол дугайын кыдыраашта бижип алган шыгжап чоруур мен. Ам харын ону силерге номчудуп көөр чор бе деп бодап чор мен. Херек болза, аалымга келгеш, силерже чорудуп бээр мен.

Минчиниң демдеглел кыдыраажын удаваанда алган мен. Аңаа үндезилеп рассказ бижээш, оомну демги кыдырааш-биле кады Минчиже чорудупкан мен. Ооң харыы чагаазындан каш сөс бо:

«...Силерниң чагааңарны, чогаалыңарны база мээң кыдыраажымны алдым. Мен рассказтың автору-даа, маадыры-даа болбас мен. Бир эвес бичии алдынчы дугайында кандыг-бир чүвени парладып үндүрер деп бодазыңарза, силерниң адыңар-биле чорзун, а кыдырааш меңээ артсын. Ачамның, авамның база мээң аттары-высты солуп каапканы, оон ыңай алдын уургайы турган черни ойзу адааны чогуумчалыг деп көрдүм. Мээң силерден мындыг дилээм бар: бир эвес кажан-бир шагда Шаалаашка чеде берзиңерзе, мээң мурнумдан ол черге мөгейип каап көрүңер...»

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың композициязын, сюжедин тодарадыр.
2. Шаалааш алдын уургайын чүгө хагганыл?
3. Минчиниң салым-хузу кандыг болган-дыр?
4. Бо хүннерде Тывада алдын тывыжының байдалын солун, радио болгаш телевидениеден дыңнап, көрүп турар-дыр силер бе, бо айтырыгга хамаарыштыр чугаадан чорудуңар.
5. «Алдын тывыжы – республиканың экономиктиг амыдыралының быразы» деп темага чогаадыгдан бижирер.
Немей номчуур чогаалдар
С.Тамба «Амыргалаар», «Ивижилерже орук», «Хемчик», «Ада-ием хайыралы».

Салим Сазыгович
СҮРҮҢ-ООЛ

(1924 — 1995)

ЫНАКШЫЛ-ДЫР

Тоожудан эгелер

БИРГИ ЭГЕ

Эжик аксынга чыткан ак холдуг, ызырар кара ыт хеп-хертен тура халааш, өгнүң оң талазынче харыгайнып халаан соонда, бир-ле херээжен кижиниң корткан, девидаэн үнү дыңналган. Авазы биле оглу — ийи иешки өгдө олурган чүве-дир. Дөрдө хөлөрлөп чыткан оглун авазы далаштырган:

– Кымны туда берди! Шымда!
Хеймерек туп-тура халаан.

Көөрге, ыды, ак-көк-даа ышкаш,

куурарып көстүр хептиг кижиге кушталып-ла бар чыткан.

– Сок! Сок! — дивишаан, Хеймерек кызыл-даван сыр соондан ыдыплаткан. Ак-Хол кайын дыңнаар, шураан ояар демги кижиниң кырынче халый берген, оозу кыпсынчыг кышкызын кышкырыпкаш, черже ушкан дыт дег, караш кылынган. Хеймерек чедө хонуп келгеш, даш-биле ыдын байгы-ла күжү-биле тутсупкан, оозу аарышкылыгынга шыдавайн, даштын дегген черин дүрген-не барып ызыргаш, айыгайнып, сыыгайнып дезин чорупкан.

Оолдуң баарында — танывазы орус уруг. Хеймеректин даайы Салчак Канчыырович үргүлчү-ле хоорай черге чурттап, ажылдап

чораан. Чай болурга-ла, чээни оларга чеде бээр. А ында орустар хөй. Оларның ажы-төлү-биле ойнап, хөглөп чоруп тургаш, орус дылды Хеймерек шору билир апарган. Доңгайып чыткан уругнуң чанынга дискектендир олура дүшкөш, ийи эктинден камныы кончуг аяар ковайты тыргыш келген.

– Ыт тудупту бе?

Демгизи харыы бербээн, оолче чүгле алдыртан өрү ылавылап көргөш, катап-ла куду көрнү берген. Ол аразында авазының үнү дыңналган.

– Канчап кааптып-тыр, кончуг бөрү? Чүзүңче тудупкан-дыр?

– Та. Айтырарымга харыылавайн-дыр, корга берген ышкаш.

– Ой, күжүрнү. Корга берген-дир. Чүү кижиниң төлү мында келгени ол? Чоп болаада бисти таныыр ыңдыг уруг чок ышкаш ийик. Адыр, соок суг эккээйи! Чүү кончуг бөрү боор...

Хеймерек ам харын бодап каан. Шынап-ла, хөөкүйнүң угаан-кудун ышкыныпканы-ла илдең, харын-даа моорап калганы-даа чадавас. Арны-бажы өң-чүзүнүн ышкынган, ак тос-ла; аксы безин, теvisкилеп каан чүве дег, хаашпас. Хеймерек эде-эде олургулааш, уругнуң бажын дискээниң кырынга салып алган. Чаш-Уруг (авазының ады ол) улуг-ла ногаан хымыш ишти суг тутсупкан. Оозун чайгылдыра-чайгылдыра, Хеймерек уругже дораан сунган.

– Пактаптыңар, соок суг-дур.

Уруг бажын көдүрүп, хымышты тудуп алыр дээш оралдажырга-даа, холу сирилээр — хоржок. Ам канчаар, боду-ла уругнуң аксынга чедире берген. Демгизи пактап-пактап, ам болзун дээнин илередип, бажын чайгаш, холун чаңгааш, бажын база-ла Хеймеректиң дискээнге салып алгаш, чыдыпкан. Хеймерек бир холунда хымышын астындыр тудуп алган, чүнү-даа канчаар аайын тышпайн, бирде кыстың алдын-сарыг дүктерлиг тейинче, бирде ийи холун ийи дискээнге даянгааш, шала күдүйүп туруп алган авазынче көргүлөөн. Үш хире минута эрткен — уруг чытпышаан.

– Богда, оглум, чугаалажып көрөм. Угааны орта бе? — деп, авазы дүүрөп эгелөөн.

– Хамааты, а хамааты! Бажыңарже сугдан саарыптайн бе?

– Ынчалыңар — деп, тоомча чок харыы үнген.

Хеймерек хымышта суунуң артыын уругнуң тейинче саара кудупкан. Бодунуң дискээ база-ла көк суг.

– Эчиге, эчиге! — деп, уруг оруставышаан, шуут-ла тура халып келген, ынчалза-даа доңгайгаш, бажының дүгүнден шарыгайнып хап турган сугну ийи холдап сы туда берген. Сы тудуп-ла, тудуп-ла орган. Ам мүн-не оңгарлып келгени тодаргай. Хеймерек дискектерин хүлүй туттунгаш, шала озалааш олуруп алгаш, көөрүңге өйлөшкөн. Удатпаанда демгизи, дидирээн чүве дег, сиригейнип эгелөөн. Ынчан

кээп, Хеймерек уругнуң платъезин хин дужундан куду карыш хире черде чара соп каанын эскерип каан. Ону көргөш, дүүрөп үнгөн. «Иштиңче тудупкан эвес деп бе?»

– Ылавылаттынып көрүңөр. Эът-кежиңерде ыт балыглапкан чер бар-дыр бе? Эдик-хевиңер бүдүн-дүр бе?

Демги уруг ытка тудусканын чаа сактып келгени ол боор, дыңнангыры кончуг тура халааш, платъезиниң чарык черин көрүп каап, ийи балдырынче кижини хапкан чүвө дег, дораа-ла олура дүшкөн.

– Кандыг ышкаш, бүдүн-дүр силер бе?

Хары орнунга, уруг ыглай каапкаш, кончуттунуп үнгөн.

– Ызырар ыдыңарны чоп баглавас улус силер! Угааныңар бар бе! Азы силерниң өөңерге кижини келбес чүвө бе?..

Улуг-ла кижини ыглап олурда, чүнү канчаптар деп, аргалаар дээр-даа, ооң аргазы кайын тыптыр. Хеймерек уругнуң өл, чылбыгыр бажынче, хылбаң сарыг дүктөрлиг мойнунче, ак-көк платъезинче кайгап алгаш, дыңнап-ла олурган. Адактың сөөлүндө демгизини соксаан.

– Ажырбаан-дыр силер бе? — деп, Хеймерек база катап ылавылаан.

– Ийе. Чүглө...

– Ол дээр-ге өршээлдиг болган-дыр, эът-кешке дегбээни — аас-кежини-дир, платъеңерни төлөп-даа болгай бис аан.

– Төлөдип алыр мен, чаңгыс-ла хорам платъем ол чүвө...

Шынап-ла, ооң оозу-ла чөп. Ол болза дайын сөөлүндө берге чылдар. Экинчи шынарлыг пестер хамаанчок, шокар пестер безин тывылбас турган.

– Өггө бараалыңар.

– Менде турар аргажок деп чүвени бодавайн-дыр силер бе? Чажыртынар чүведен эккелиңер! — деп, уруг мырыңай дужаар болган.

Хеймерек өггө маңнапкан. Демги хевээр-ле, кадап каан чагы дег, чаңгыс черде ыт-дааш чок кожая берген турган авазы четтикпейин айтырган:

– Чүзүн канчап каап-тыр?

– Анаа-дыр, авай.

– Өршээ-азыра, харын-даа экизин але. Корткаш, пат-ла тур мен.

Чүү кижини-дир? Чүгө чорааны ол?

– Та, чугаалашкан эвес.

Ийини иешки хөлзөп-ле эгелээн. Орус кижиге кедирипкени дег хеп өгдө чок. Хеймеректин кыс дуңмаларының платъелери барында-ла бар, ынчалза-даа олар бичии, эннеспес-даа. Авазының кедип турган, куураып калган эрги тыва тонун аппаар дээр-ге, хири кончуг. Ам

канчаар, Хеймерек аптарага чыткан, он беш, он алды харлыында кедип турганы, ногаан торгу тонун ушта соп алгаш, маңнапкан.

— Тон кедер силер бе? Мээңи-дир. Арыг тон — дээш, Хеймерек оозун эгинче кааптарынга белеткеп, чада тудуп алгаш турган. Демгизи тонче, ооң соонда оолдун арнынче көргөн.

— Оон өске чүве чок бе? Платье?

— Чок... Чок эвес, бар, а олар бичии-дир.

— Ам канчаар, бээр эккелиңер.

Уруг тонну кедипкен. Тон арай-ла улуг көзүлген, ынчалза-даа кысты улам аян киирипкен. Хеймеректиң сагыжынга бир-ле тоолкинода чараш уруг дораа-ла кире хонуп келген: алдын хүн дег сарыг баш, аяс дээр дег ак-көк карактар, чалгып чыдар көк далай дег чиндиңнээн торгу тон... Уруг ынды-бертин көрдүңгөш, хүлүмзүрөөн. Оон айтырган:

— Хеймерек деп кижиге кымыл?

— Хеймерек?! — деп, алдаппаан эвес ирги бе дээнзиг, элдепсиниг көрүп тура, оол чугаалаан: — Мен мен.

— Силерни школа директору чалаткан чүве. Чоруулуңар. Силерниң ужун...

«Силерниң ужун... Маңа мен кандыг хамаарылгалыг апаардым. Кым чалаан мону. Черле ынчаш, кайыын келген, чүү мындыг кыс апаарды бо?». Шынап-ла, бо айтырыгларның үнери чөптүг. Бо суурда доктаамал чурттап турар чаңгыс-даа орус кижиге чок, а хенертен мындыг уруг көстүп келген, харын-даа колхоз төвүндө озалааш чаңгыс өгдө чедип келген. Бир-ле тывызык.

— Баштай өгже киргеш, ак чемден аас дээш барыңар, чалап тур мен, тыва улустуң чаңы ындыг: «Аалга келген кижиге аяк эрии ызырар, аргага барган кижиге саат дайнар» — деп тайылбырларын оралдашкан.

— Четтирдим, соонда болзун — деп, уруг ойталаан.

Ийе, ойталаан... Шынында бээр туралы-биле, улуг күзелди-биле кел чыткан. Чүл дизе школа директору Хеймеректи сүрдүрер кижиге тышпайн турда, душчу бергеш: «Мен барып көрейин, өгнү көрүп көрейин» депкен чүве-дир. Директору чүү боор, амырай бербес ийикпе.

— Чүге мени келдирип турар чоор? — деп, бирээзи ылавылаан.

— Мен кайын билер мен. Чоруулуңар.

ИЙГИ ЭГЕ

Каш чыл бурунгаар Тыва советтиг апарган, ынчангаш чаа ёзу-биле шапкын хөгжүп өгөлээн. Өске бүгүдөн аңгыда школалар саны, оларга класстар саны чыл санында көвүдөп турган. А башкылар,

кижизидикчилер чедишпес. Бичии-ле билиглиг азы «класстыг» дээн кижилерни чырыдышкын ажылынче чыра тырта берген. Ындыг-ларның бирээзи — Хеймерек, чүге дээрге ында чеди класс дооскан деп шынзылга бар. Кижизидикчи башкы болурун аңаа сүмелээн. Ажылдаар чөпшээрелин берипкеш, өөнге тын тынмайн маңнап келген. Авазы ол медээни дыңнааш, өөрүп-ле ханмас. Ынчанмас-даа аргажок. Оглу чээрби харлыг, ол хиреде мынчага дээр ажыл деп чүве барык кылып көрбээн, ада-иезинге эргек ораам хире дуза чедирбээн. Ыяштаар хамаанчок, анай-хураган тут, дуңмаларың ал дээрге безин ынавас чораан. Ам ажылдаар, удатпас шалың ап эгелээр, ада-иезиниң азырап каан ажалын чандырып кириптер. Аңаа өөрбейн, чүге өөрүүр деп! Чаш-Уруг дораа-ла тура халааш, паш тиккеш, эът дүле берген.

– Демги уруг чүү уруг-дур, оглум?

– Ой та, авакым. Чүве айтырарга, ыгытавас-ла кыс болду. Та экизиниң демдээ, та багайының демдээ.

– А директордан айтырбадың бе?

– Чок. Школаже-даа барбас уруг болду, бажыңынче чоруй барбады бе.

Оон Хеймерек, ону бир-ле кижичигелеп турган ышкаш, ала хөңнүндө каттыргаш чыдышкан. Авазы кайгай берген.

– Бо канчап бардың, оглукум?

Оозунуң каттырары дам барган.

– Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!.. Ындыг хөктүг чүвени кым көөр...

Ол кавының чурттакчылары орус чонну шаг-шаандан билир. А тыва тон кедип чораан орус кижини кажан-даа көрүп көрбээн. Ам дээрге узун, хөлбегер, торгу тон бөлбейти сөөртүп алган орус уруг хеп-хенертен кудумчуга көстүп келген. Ооң-биле кожа Хеймерек база басып турар. Мырыңай элдеп! Бажыңардан уруг-дарыг хамаан-чок, ажы-төлүн холда туткан кадайлар бот-боттарын медээлежип, дашкаар үнгүлөп; ажыл-хожул-даа ийикпе, азы амы-хууда-даа кудумчуга аъттыг, чадаг аргып турган кижилер ара доктаап, кайгап-ла ханмас. Чүгле кайгап эвес, каттыржып-даа турар кижилер бар. А бир чамдыктары Хеймеректен кыжырып айтырып-даа турган.

– Ой оол, бо чүү ындыг сарыг баштыг кыс апаарды?

– Хеймерек, кадайың чаражын але, оол!..

Хеймерек ол бүгүже сагыш салбазын кызыткан — кымга-даа харыы бербээн. А уруг долгандыр болуп турар чүвени билип, кожазынче бүдүү көргүлөп, арны-бажы кызыксай берген, оң холу-биле тонунуң улуг-хойнун быктында чыпшыр тудуп алган басып-ла орган. Ол минуталарда та чүнү бодап чораан уруг, ону кижичигелеп эвес. Чүү-даа болза, арнының аянын көөрге, эпчоксунуп чоруур хевирлиг. Думчуунуң кыры-даа дериде берген, ийи буду-даа

орта бастынмас, эзирик кижиге дег, сирт-сарт бастынып чораанын Хеймерек эскерген.

— Хөөкүйүнү чоп кыжырыбыр сен. Харын-даа бөдүүн уруг-дур. Оон өске уш-баш чок, тенек-мынак уруг болза, ол тонну-даа кайын кедер, ол суурже чырык хүндүс-даа кайын кирер — деп, авазы оглунуң хөк бодап домактанган сестерин дыңнап-дыңнап чугаалаан.

Дөргө чыткан Хеймерек бажын ковайтып келгеш, улуг-ла деспиде хой буду кезип, дилип олурган авазының арнынче элээн ылавылап көргөн.

— Сен бодаарыңга, эки уруг-дур бе, авай?

— Ой та, оглукум. Мен көөрүмге-ле, шымбайы-ла кончуг ышкаш. Арын-шырайының, карак-кулааның чаражын — деп, оозу олче-даа көрбейн харыылаан.

Хеймеректиң сагыжыңга та чүү кире дүжүп келген, тура халааш, майыктааштарын ук чокка-ла буттарыңче киир тепкеш, үне маңнаан. Удатпаанда өртегге турган аъдын чедип эккелгеш, эзертей берген.

— Аъш-чем ижип албайн, ам кай баарың ол?!

— Дораан кээр мен, авай, дораан.

Хеймерек аът мунупканда, черле чортпас, чүгле дадырт дээр. Кандыг-даа чоржаң аът ооң холунга кирген соонда, хаадамнап эгелээр. Аътты мунуп чыда-ла күдүйүпкеш, ийи төрөпчизин далдырт кылдыр тепсени каапкаш, бар-ла күжү-биле чарс кылыр. Аът-даа ужугуштар. Ооң соонда чедер черинге четпээже, ара соксавас, ийи буттары караңнаар, кымчызы хыылаар.

Пашта аът бышпаанда-ла, Хеймерек дедир чизиредип келген.

— Кай барып чордун?

— Директорумга чордум. Демги уругну айтырып чыттым. Башкы кижиге-дир, бистиң школавыска орус дыл башкылаар дээш келген. Бажыңын база көрүп алдым.

Эътти-даа эскен. Авазы ону деспизи-биле олчаандырзын, бус-базын бургурады-ла оглунче сунупкан.

— Дуңмаларыңга арттырып каг.

Хеймерек маскакташып олурупкаш, хөйлеңиниң карманындан доңгураан ужулгап, кезип чип кирипкен, а авазы мүнүн аартап олурган.

— Ачам база ында тур, авай.

— Чоп чемненип ал диведиң? — деп, авазы сагыш човаан.

Өгнүң эр ээзин азы Хеймеректиң адазын Калчан-оол дээр. Суурга колхоз тургустунган соонда, ону хову бригадазыңга кирип каан. Ам болза тараа кезилдезиниң, күрүнеге тараа дужаарының кидин түлүк үези. Ында өгге олурар харык чок, он-он хонуктарда чиде бээр.

– Чай чок дээр чорду... Демги уругнуң платъезиниң дугайын чугаалаарымга, дораан төлөп бериңер дидир.

– Төлөп! Чүнү дээш төлээр чүвөл? Хаптар холу, тептер буду чок бе. Чоп ытка ордуруп алган, шорузу-ла ыйнаан! — деп, авазы угда-даа чок болган.

Оглу оон ыңай чүве-даа ыттаваан. Авазының аңаа бүзүревейн орарын билген. Шынында Хеймерек, шынап-ла, мегелөпкөн. Ачазы ынчан ол чоокка-даа турбаан. А боду башкы-биле база катап көржүксээн. А ооң-биле көржүрүнүң эң-не эптиг аргазы — тонун алыр дээш баары. Ол баарда, куруг четпес ужурлуг — платъеңер өртөө дээш, бир-ле чүве ашпарып бээр... Чүнү канчаптарын боданып-ла олурган. Пес садып бээр дээрге, ындыг пес кайда-даа чок. Садар дээрге-даа, өгдө согур көпөөк чок. «Чүнү канчапса экил? Адырам...»

БЕШКИ ЭГЕ

Мария Ивановна баштайгы хүнде класска эрттиргени дөртөн беш минутаны кажан-даа утпас. Ол болза сүрээдээшкинниң болгаш өөрүшкүнүң минуталары болган.

Үш дугаар класс. Өөредилге эргелекчизинге үдеттиргеш, кирип келген. Өөреникчилер стол, сандайын шаккылатпышаан, чаңгыс кижиге дег дирт кылдыр тура халышкан.

– Экии, уруглар. Олуруңар.

База катап стол, сандай кеңгирткейнип, кезек хөлзөөн соонда, класс шимээн барган. Өөредилге эргелекчизи тывалап каш сөстөр чугаалааш, башкыже айыткаш, «Мария Ивановна Шаробаро» деп сөстөрни самбырага бижип бергеш, үнүп чорупкан.

Мария Ивановна стол артында туруп-ла турган. Бодап турарга, сүрээдеп турары-ла хөлчөк: чүрэниң тиккилээри кулактарында безин дыңналып, эът-сөөгүнүң сиригейнип, дөңмектериниң ырбаңай-нып турары илден. Ол башкы училищезинге практиканы эрттирген. Башкылары-даа, эш-өөрү-даа багай эвес үнелелди берип турган. Ынчан ол мынчаар девидевээн ышкаш ийик. Ам та канчаары ол. А өөреникчилер кара-кара баштарлыг, орай дүне шолбан ышкаш оду-көзү кыптыккан, кара-кара карактарлыг, даңды бир үе оолдар, уруглар олче кезе кайгааш, ылым-чылым олурбушаан. Олар ам орус дылды бир-ле дугаар өөренип эгелээрлер. Кичээл оларга солун-даа болбас аргажок.

Мария Ивановна арай деп-ле оожургаан.

– Силерниң араңарда орустап билир кижиге бар бе?

Уруглар улам-на шыпшың барган, чүгле бот-боттарынче бүдүү көрүшкүлээн. А харыы чок. Хомуданчыын чүү дээр.

– Багай-дыр. Чүнү канчаар улус боор бис...

Кым-даа ыгытаваан. Ол аразында башкы бодай тыртып каан: баштай өөреникчилер-биле таныжар херек. Борбак сандайны стол адаандан ушта тырткаш, олурупкаш, журналын ажа берген. Уругларның аттары алфавит ёзугаар бижитгинмээн бооп-тур. Көрүп олуруп-олуруп, кыйгырган:

– Ооржак Окал-оол! Туруп келзин!

Уруглар шимээргеп, аразында бир-ле чүвелер чугаалашкан, ынчалза-даа турар кижичок болган. Оон база айтырган:

– Ооржак Окал-оол! Бар бе?

– Мен — дээш, бопугур чаактыг, борбак кара оол сирт-сарт тура халып келген.

– Олур. Монгуш Ак-кыс!

– Мен.

– Ооржак Тоня!

– Мен — дээш, семис кара уруг туруп келген. Көрүп олуруга, ол уругнуң Хеймерекке дөмейи кедергей, карактары-даа, думчуу-даа ооңуу дег, хаваа безин кадыр, чүгле аксы помугур.

– Сен, Тоня, Хеймеректиң дунмазы сен бе?

Оозу чүнү-даа билбээн, кулаа дүлей чүве дег, башкызынче аксын азадып алган кайгавышаан. Ооң артында олурган сарыг хөйлеңниг, сыгыр карактыг, чалбак ак оол олче бир-ле чүве орустап чугаалап олурган. Ол хиреде-ле Тоня чүнү-даа сөглөп бербээн. Ону олуруп ал дээр ужурга таварышкан. Ооң-биле кады, Мария Ивановна сарыг хөйлеңниг оол элээн орустаптар-дыр эвеспе деп эскере тыртып каан.

– Сарыглар Алап-оол!

– Мен — дээш, тура халыза-ла демги оол.

– Мен бодаарымга, сен элээн орустаар кижичок сен. Каяа өөренип алганың ол, Сарыглар?

Оозу, шынап-ла, дыка эки орустаар бооп-тур. Ооң ада-иези Кызылга чурттап турган, мында бо чылын келгеннер. Оолдуң ачазы колхоз даргалай берген. Башкы аңаа дыка өөрээн, чүү-даа болза даянып болур кижичок бар-дыр деп амыраан.

Эжик аяар ажыттырган соонда, Хеймерек кирип келген. Эргижирей берген, бастынмаан костюмнуг, куу хөйлеңниг, кара майыктааштыг. Өөреникчилер, хойган хой дег, чизирт кылдыр тура халаан.

– Олурунар.

Ужурунда болза, ол дем-не кады кирип келир ужурлуг. Биртээ өөреникчилер кажан-даа орус дыл өөренип чорбаан, ону билбес база башкы боду тыва дыл билбес болганда, олар шуудаже очулдулар деп дугурушкан чүве-дир. Ол ажылды Хеймерекке дааскан. Демгизи ойталаан, кичээл эгелээр мурнуу чарында

директор, өөредилге эргелекчизи биле Хеймеректиң аразында улуг шуугаазын болган. Мария Ивановна оларның чогуу чүү джилип, тывалашканын билип ап шыдаваан. Чүү-даа болза Хеймеректиң ооң-биле кады ажылдаарындан чөрчээнин билип алган. А чогуу чүнүң дугайында ынавааныл? Ону ол черле кандыг кижини кылдыр көрө бергенил дээрзин Мария Ивановна бодап четтикпээнде-ле, коңга хапкан.

Ооң ам чедип келгени бо. Бо аразында та чүү болган чүве: та боду эпчоксунгаш, ынчап турарга канчап боор деп бодааш, эки тура-биле чедип келгени, та албадаттырышкан. Ооң келгенинге Мария Ивановна таарзынмаан. Ам ооң демги дег херээ-даа аңаа бичелээн. Класста оон артык орустаар оол тывылган. Ынчалза-даа айтышкындан эртер аргажок. Оон аңгыда өөреникчи кижини ындыг ажылга ажылга болза, педагогика талазы-биле таарышпас.

Башкы даңзызын адап-ла олурган.

— Хомушку Хойтпак-оол!..

Хеймерек соңга караанда чөленип алган ыт чок туруп-ла турган. Ол өөреникчилерже-даа көрбээн. Оон ийи караа башкыда... Ам көөрге, башкызы мурнукузундан-даа улам чараш, улам силиг, улам хандыкшылдыг-даа апарган. Кыдырыкталдыр басып каан чап-чаа кара юбкалыг; моюндурук чок, дүктен кылган ак-көк джемперлиг; чаа чагган хар дег, хир-чам дегбээн ак кофталыг; эргижирей берген-даа болза, кылайты кремнеп каан кара тувельди; бажының дүгүн соңгаар чылбыйты дырааш, чушкуузунда бөрбектей дүйүп алган.

«Кайыын үнген кыс ирги сен але? Кым деп кижиниң уруу ирги сен? Кандыг төөгүлүг, кандыг салымныг кыс ирги сен? Кым деп оол сээң хоюг чаагындан чыттаар, чуга эриннерин ошкаар, дырбыл сарыг дүктөрлиг мойнундан куспактаныр ирги? Азы ындыг кижини ам безин бар чүве ирги бе? Соондан чедип келир ирги бе? Азы сен, ужудуп үнер дээн куш дег, ийи холуң хере сунуп алгаш, аңаа уткуштур кылайтып чоруптар ирги сен бе?..»

Башкы үжен өөреникчини ындыг янзы шуптузун чаңгыстап тургускан. Ооң бодалы-биле алырга, өөреникчилер-биле таныжып апкан ышкаш. Шынында ол чүгле ийи өөреникчини — Ооржак Тоня биле Сарыглар Алаш-оолду танып алган.

— Бистер таныжып алдывыс, уруглар. Ам бо номну өөренип эгелээр бис — дээш, орус дылдың «Үжүглелин» көргүскен. — Силерде мындыг номнуг чеже кижини барыл? Холуңар көдүрүңер.

Хеймерек ам-на хүлээлгезин күүседип киривиткен. Өөреникчилер бирде башкызынче, бирде хелемечиже шывараңнап эгелээн. Бүдүн класста ындыг номнар чүгле үш өөреникчиде бар болган. Ол чорук дыка-ла хомуданчыг. Ол дээрге ажылга улуг шаптык.

— Багай-дыр... Ам канчаар, бар аргаларны хереглеп тургаш, тыштынып көрээлиңер — дээш, «Үжүглелин» база катап көдүргөш, уламчылаан. — Силер тыва дылга «Үжүглелди» эрткен болгай силер. Ынчангаш мону өөренири чиик болур — дээш, номун ажып, «А» деп үжүктүң адаанга салаазын дээртип чорда-ла, коңга хапкан. Өөреникчилер оожум-даа бол, шимээргең үнгөн.

Баштайгы кичээл ыңдыг яңзы эрткен. Мария Ивановна кичээлиниң планы үрелгенин дораан эскерип, кичээлдиң чедимче чок эрткенин билип-даа турза, ам-даа ёзулуг башкы болдум деп бодал-биле чоргаар, өөрүшкүлүг басып үнүпкөн.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Орус уруг-биле Хеймерек кандыг байдалга ужурашканыл?
2. Хеймерек кая ажылдаар болганыл?
3. Мария Ивановнаның баштайгы кичээлин эрттиргенин чугаалаңар.
4. Мария Ивановнаның омур-кевирин ушта бижиңер.
5. Эгениң сюжедин тодарадыр.

ЧЭЭРБИ БИРГИ ЭГЕ

...Авазы хенертен кире хонуп келген. Ону көрүп каг-ла: «Ам база көгүдөр джи ирги бе?» — деп сезиглелдиг бодаза-даа, Хеймерек уткуштур маңнай берген.

— Оо, авамны! Аалчы келген-дир.

Оолдуң сезиглели хей болган: авазында ажынган-хорадаан кандыг-даа хевир чок, харын чазык-чаагайы биеэги-ле боду.

— Күжүр-ле оглумну. Кайы хире тур силер? Аыш-чемиңер төн-меди ыйнаан? — деп, кадай кирип ора-ла айтырган. А оолга бодаарга, ам-даа чаш хевээр, чүгле үшкү класстың өөреникчизи Тоняны, баштай эскербээн чүве дег, элээн үр болганда, кый дээн: — Бээр келем, уруум, чыттап каайн. Кайы хире өөренип тур сен? Акыңның сөзүн дыңнап тур сен бе?

Чаш-Уруг саадавайн-даа, уруун эдерткеш, үнүпкөн. Чүге келгенин-даа чугаалаваан, аңаа-маңаа баар мен-даа дивээн. Хеймерек өжөш. Авазы ону билбес дээр ужур чок. Алыр мен депкен чүвезин албаан, чиир мен депкен чүвезин чивээн шаанда, черле амыравас. Ам ол орус кыс алыр мен деп барган. Оортан ону анаа сөстөр-биле, көгүдүүшкүн-биле чарып шыдавас. Маңаа чүгле өске арга херек. Ол органы Чаш-Уруг мындаа-ла тыпкан, ам ону улам хөдөлдирер херек. Оон башка орайтаар.

Хеймерек эндевээн. «Ол болза «кудаларында» келген. Куданы дүргедедип көрээлиңер деп олур боор. Шынында, менде сестир чүү деп? Айдыңмааның саналын айтырып турда, киришпээн, безин чадаарда билбээн мен. Бистиң мурнуку үеде харылзаалыг, бот-боттарын билчип турганывысты билги дег кижилер-даа ховар. Мын-

дыг төлээде, олче сагыш салбайн барып болур ышкаш... Чок, чаңгыс багай чүве бар-дыр. Шынап-ла, куда эрттирипсе, ол хамаанчок, Хеймерек биле Айдыңмааның кудазы болур деп чар тараттынза, ана халап үнер. Амытанга ат, чонга шоот болур. Ат-алдар өлүр. Ол дугайы дорaa-ла Машаның кулаанга чедер. Ынакшылдың оруунга доора чудук чыдыштып болур. «Аскыр ыт!.. Авыяс... Ийи арынныг мегечи... чышшылаңнааш, чылбаңнааш...» Эң-не бак сөстөр-биле мени сөглээр. Ону оон ыңай чүнүң-биле-даа эгидер арга чок... Ээ-та, бо болбаан... Хөделир херек. Бир дугаарында, Айдыңмаа-биле дужар, дугуржур... Чок, ол хоржок. Аңаа мен көксү-хөрээм төдү сөглөп шыдавас мен, ол мени дыңнавас-даа ынчаш... Азы оларга баргаш, авам-биле катай-хаара са кончуп кааптар чоор бе?.. Ол-даа хей. Канчалза эки чоор?.. Чагаа бижээни дээрэ эвеспе. Ийет, шын-дыр. Ол бижирде, элээн культурлуг болбас болза, база-ла багай».

Хеймерек саазын, карандаш туткаш, олурупкан. «Культурлуг чагаа» дек белен диизелеттинер боор бе. Бир домакты бижип алырга-ла, сагышка кирбес. Балап, катап-катап бижип, туруп кылаштап, падын-на бараан. Ынчап олурда, кежээ апарганда, Тоня чедип келген. Оон айтырган:

– Аваң канчалды, хунам?

– Дүгдө бажында.

– Кым сугда?

Дуңмазы чажырбаан.

– Чүнү канчап, чүнү чугаалажып орлар?

– Та.

Тоня «та» дээн соонда хей, аңаа немей сөс үндүрер ужур чок, база-ла адазы-биле дөмей. Акызы дүрген-не удузун бо деп бодай берген.

– Кичээлиң катаптап алдың бе?

– Ийе.

– Ындыг болза чемненип алгаш, уду.

Хеймерек катап-ла бүгү бодалын чыгдынып, шимчеш дивейн олурупкан. Чүү-даа болза дүн ортузу чорда, хей эвес сөстүг, ынчалза-даа черле шору уткалыг чагааны бижип апкан.

«Эргим, Айдың!

Сээң-биле дужуп, сээң амыр-мендин айтырбаанымдан бээр, сээң-биле чугаалашпаанымдан бээр дыка үр апаарды. Танышпас-даа кижилер дег, кыйыың-биле эртип, кыдырык карактарың көрүп тургуладым. Ол хиреде чугаалашпайн турган бис. Ол дугайында сени буруудатпас мен, хамык ужур менде дээрзин миннип турар мен. Ам сээң-биле чагаа дамчыштыр чугаалажып, сенден утгун-дурбас чаңгыс дилег кылыр бодай-дыр мен.

Чажырып канчаар: мен дээрге берге байдалда таварыштым. Сен база-ла билип, дыңнап, көрүп турар сен. Оран-чуртувуста чедип

келген, чаңгыс борбак алдын баштыг кыска ынакшып, чүрээмни аңа туттурдум. Ам бистиң чарлыр-чирлир аргавыс чок болган, бисти чарыпкы дег күш тывылбас, биске черниц кадыр-берти, ырак-чоогу, сугнуң терени-даа шаптык болбас. Удатпас кудагыс болур. Бисти деткип-даа турар кижилер бар-дыр, удурланып-даа турар кижилер бар-дыр. Ол черле харын ындыг-ла болур чүве ыйнаан. Кайын-на бүгү кижичаңгыс кижичаңгыс дег сеткилдиг болур чүве деп.

Маша-биле бистиң өглениривиске удурланыкчы болза колдуунда-ла авам бооп турар чүве-дир ийин бо. Ачамны амдызында эки билбейн-дир мен. Ында база-ла кижичаңгыс кайгаар чүве чок. Кижичаңгыс кижичаңгыс хире-чергези аңгы-аңгы болгай. Оларны хире-чергези кандыгыл дээрзин сен кайын эндээр сен. Мен дугайты оларга, чүү дээр чүвел, ажынмайн турар мен, ажынар дээрге-даа барымдаам чок. Олар дээрге хүнүн сактыр, алызын бодавас. Оларга аксы-сөзүн билчир, аажы-чаңын таныжар келин-не херек. Ындыг келинни тышкан-дыр. Ол болза сен-дир сен, сени дээш арага-дары кудуп турган-дыр. Ону кылырда, мээң чөпшээрелим албаан, менден бүдүү кылган-дыр. Ам харын база-ла менден айтырбайн, буу-хаа куда эрттирерин чугаалажып келген хевирлиг-дир. Ооң кол сорулгазы — мени Маша-биле чурттатпазы, менден ону чарары, бисти бакташтырары. Үстүнде бижидим, ол ам болдунмас деп.

Эргим, Айдың! Машаны сенден артык, сенден чараш деп чугаалавас мен. Ооң аймак-сөөгүн, ооң эртем-билиглиин-даа барымдаалавайн турар мен. Мен ону база сен ышкаш кижичаңгыс кылдыр көрүп турар мен. Сен болза бистиң бо кавыда эң-не чараш, эң-не кижизиг, эң-не томаанныг кыстарның бирээзи сен. Сээң-биле кады өөренип турдус, чаңгыс суурга өзүп-даа келдивис. Сени эки билир мен. Сеңээ сагыштыг, сеңээ туралыг-даа чордум. Ону бодуң билир сен. Авамның оглунга кадай кылдыр сени шилээни база-ла таварылга эвес. Шынап-ла сээң-биле бир черге чурттаан болзувусса, ааскежиктиг болурумга чигзинмес мен.

Ынчалза-даа чуртталгага кандыг-даа чүве турар чүве-дир. Каш ай бурунгаар, сен моортан Кызылче чоруй барганында, Маша деп кыс көстүп келген-дир. Ооң-биле, чаңгыс унуг адыр дыт дег, холбажы берген кижичаңгыс мен. Өскээр чугаалаарга, ынакшыл төрүттүнген-дир. Ам ону үревези чугула-дыр.

Эргим, Айдың! Авамның «сүлчээзин» бузарынга дузалажып көр. «Хеймерекке барбас мен, өске кижилиг кижичаңгыс» — дээш, ойталап көр, бодуңуң-даа ада-иенге ынчаар сөглөп көр. Сен болза, Айдың, угаанныг кижичаңгыс болгай сен. Меңээ дузалажып көр.

Ол-ла-дыр, Айдың, оон хөй чүнү бижиир мен. Мени деткиир деп-ле сеңээ бүзүрөп олуруп калдым.

О. Хеймерек».

Хеймеректин авазы эртези кончуг кылаштап келген. Эпчок орунга удупкан боор, карактары хашыйып, арны-бажы селгектиг ышкаш, ыжык болган. Бажыңга-даа саадаваан. Ийи-бир аяк шай аартапкан соонда, дойлуп-ла үнген.

— Аалда мал-маган ат болду. Чорууйн.

Оглу аътты шанактап берген. Кадай өшкү кежи чагызын кеткеш, моюндуруун андара тырткаш, ап чораан хал-савазын дөжей салгаш, ийи будун бурунгаар сунгаш, олурупкан.

— Чаа чылда куданар болур, оглум, белеткенип тур.

— Ол чүү куданарыл? — деп, Хеймерек билбээчеңнэн.

— Чүү куда, кандыг куда деп барба. Улуг апарган кижичүвени угаар болбазыкпа, оглум — депкеш, кадай моожазын шеле тырткаш, «чу! чу!» дээн соонда, сөскөңгирледир бадыпкан.

А оглу көрүп туруп калгаш: «Черле бодадым-даа. Хей-ле хилинчектенип чүзү-ле ирги, күжүр авамның» — деп бодал-биле басып чорупкан. Мени көрзүн, чагааның харызын дүргедетсин дээн ышкаш, Айдыңмааның соңгазының баары-биле эрткен. Школага баргаш, интернатка киргеш, аңаа-даа саадавайн, Мария Ивановнаның бажыңыңга барган. Оозу арай муңгаргай хевирлиг болган. Ооң чылдагааны — класстың чартык чылда өөредилге хуузунун барык-ла биеэ хөвээр куду болганы чүве-дир.

— Арай деп 83 хуу чедирдим. Черле билир чүвези чок өөреникчилерни багай салбас дээш канчаптар боор. Бирээзи-ле, аанайтың, Тоня. Ой, ону та канчалза эки уруг ыйнаан. Оода үнү үнер чүве болза... Өскелери ажырбас, чоорту детти бээр боор. А Тоня... — дээш, башкы чугаазын соксаткаш, хоржок деп бадыткап, бажын чайган.

— Хы. Кижичүвени муңгараар чүве ол боор бе, күжүрүм — дээш, Хеймерек ооң эктин часкагылаан. — Таптыг өгленчип, таптыг олуржуп алгаш, боттарывыска тургузуп алгай бис аан. Ынчан ооң өөредилгези, аткан ок дег, сыыгайны бээр, көөр сен. Ынчап чоруй ооң орустаары кедерээр, мен суг ында каар, ха-ха-ха! Чүл чээ, чүү деп бодаар сен?

— Чадавас.

— А ону бодувуска ап алыр бис бе?

— Ынчанмайн, ам канчаптар сен дуңмаңны. Чааскаандырзын бажыңыңга кааптар сен бе?

Хеймерек-даа келген, Мария Ивановнаның демги муңгаралы, хүн чырыда бээрге, кайнаар-даа кире бергени билдинмес туман дег, ис чок читкен. Ам ол бажыңны каткы, хөглээшкин, куспактажыышкын, ылчыңнаашкын, оюн-баштак долган.

Чаа чыл кежээзинде концерт дугайында чугаа үнүп келген.

– Директор мени бир ыры ырлаар сен диди — деп, Мария Ивановна чугаалаан.

– А сен, күжүрүм, ырлаптар кижин сен бе? — деп, арай чигзинген үн-биле Хеймерек ылавылаан.

– Хы, мени ыры билбес деппе? Мен ырлаптар болзумза, та чүү болур. Баштай сен че?

– Оо-оо! Билбес эвес сен, мээң боскум дээрге сыын-на, куяк кижин ыглаптар — деп, бирээзи мактанган.

– Кай ындыг бе?! Сыын ышкаш боостааны дыңнаар-дыр.

– Хе-хе-хе. Адырам, чүнүң дугайын бадырыптайн. Кожамыктаар чоор бе?

– Хамаан, харын эки.

Хеймерек ырлаар; боостаазы, ооң хөөредип турары ышкаш, сыын дег эвес-даа болза, черле шору. Эр-даа чүү боор, хөрөөн хозаткаш, оң холун столга даянгап, солагай холун карманынче суккаш, турупкан. Ол дээрге артистер өттүнери ол. Бирээзи каттырып өлүп-ле турган. Ону, шынап-ла, ырлай бээр деп кайын бодаар. Ыраажының алгыраарына шыдашпайн, чаңгыс борбак дыңнакчы кулаан дуй туттунупкан.

Сесерликке барыксаар мен:
Чечек чулуп, ойнаксаар мен.
Сени көргөш, ыраксаар мен:
Сеткилимни сөлөксээр мен.

Алаак кирзе, үнмөстээр мен:
Айлаң-кушту дыңнаксаар мен.
Маңаа келгөш, чанмастаар мен:
Башкы кысты көрүксээр мен.

– Эки-дир оо! Эки-дир.

– Ам сен че.

– Мен... Мен билбес — деп, оозу былдагылаан, а Хеймерек чүзүн-бүрүн чаңнап турза-турза, аайынга кирип апкан. Мария Ивановна орун бажынче ээккеп, биеэги-ле гитаразын уштуп эккелген.

– Черле шымбай кыска душкан-дыр мен, күжүрүм, гитаралап база билир, башкылап база билир, ынакшып база билир. Ха-ха-ха! Че, бадыр!

Башкының оң холу гитараны доора дургаар караңнаан, а солагай холунуң салаалары ыңай-бээр чүгүрүшкөн соонда, таныш аялганы бадыра берген. Ол болза «Ынакшыл-дыр» деп ыр.

Хөрөк-чүрөк дыжын уттуп,
Дүргедээштиң туруп берзе,
Түмөн бодал башка тырлып,
Көшкө ышкаш, дойлуп үнзе,
Дүвүрөвө, ынакшыл-дыр, амыраан сен,
Ынакшаанда ынчап баар чоор.

— Шу де! Кулугурну аар ой! Харын-даа канчап өске оолдар сени албаан чоор, мээң аксым-кежи-дир аа! Ха-ха-ха! Ам база, күжүрүм, чоп кончуг эки чоор.

Мария Ивановна эгелээн ырызын ара каапкаш, Хеймеректин билбези орус болгаш украин ырларның бир-бир куплеттерин бадыра каапкан.

— Тас-тыр, Маш. Шынап-ла эки-дир...

Бо хире хөглөп тургаш, куда дугайында ытташпаска кайын боор.

— Кажан эрттирзивиссе экил, күжүрүм? — деп, Хеймерек айтырган.

— Шала таваар болза, эки ыйнаан. Белеткел херек-ле болгай.

— Ол шын. Бичии чылызын. Аваң суг кээр апаар.

Мария Ивановна бажын чайган. Ол дугайын дыңнадып, авамче чагаа бижир мен. Ынчалза-даа куда кажан-даа болур болза, ол дөмей-ле келбес, акшазы-даа четпес, чер аразы ырак, чаш ажы-төлдүг деп тайылбырлаан. А Хеймерек куданы школаның столоваязынга эрттирер, аңаа кижини бажы кизирт, аът бажы козурт турар. Ол болза бо кавыга көзүлбээн куда болур, бети дээрге беш хойнун ужазын салыр ... деп хөөрзөн.

Хөлчөк-ла тааланчыг, өөрүнчүг чугаа болган.

Оон Хеймерек чорупкан. Школа баар мен диген. Шынында аңаа кылыр ажылы-даа чок. Ону далаштырып турган чүве — чагаа харызын номчуксаары. Бажыңынче чанарда, база-ла Айдыңмааның соңгазынче көрө-көрө, далаш чок эрткен.

Ынчалза-даа кижиниң күзели, сагыш дег, кезээде-ле бүдүп турбас. Хары келир боор бе. Даарта хүнге ынанган — ол база-ла чүнү-даа бербээн. Дүн дүшкөн. Даң адарга — бүдүү. Чаа чыл — соңгузу хүн. Билдингир: даарта ада-не аыш-чегин сөөрткөн келир, арага-дарызын, чугаажок, мында улустарга чагып каан. Ам канчаарыл? Хеймерек хары тыппаан, хейде-ле кылы хайныр; олургаш, олуруп-даа, тургаш, туруп-даа чадаан, шак эрткен тудум, сагыжының хөлзээри дам барып-ла турар, бүдүн хүн иштинде Мария Ивановнага чедип шыдаваан.

Чай аразында-ла Айдыңмаа сагыжыңга кире дүжүп кээр. Ону-ла кончуп эгелээр: «Ы-ыы! Сен база сүлчээде киржиш турар чүве-дир сен ала? Эът чүректиг, эриг баарлыг кылдыр көстүр, шынында даш чүректиг, талаар бодалдыг чүве-дир сен! Ындыңны билген болзумза, чагаа биживес ийик мен... Ажырбас оң, көөр силер. Силерниң планыңар, хүл-ыйба дег, тоо быдарады чаштай бээр...».

Дашкаар үнө халып келирге, та кайнаар чораан чүве, оладып эртип чыткан машина кырында элээн хөй колхозчу кыстар ыңдында-ла девидеп турган кижиге оо-хоранын чажыпкан. Олар мынча деп кожамыктаан:

Хенчелепкен күскү төвө
Хыйыгайнып турган-на боор.
Хеймеректиң ийи куя
Хыйыртажып орган-на боор.

Кедек чер дег пөжү чок дээш,
Иштик чуртун кым-на бактаар.
Ийи кыста холбашкан дээш,
Хеймеректи кым-на мактаар... Ха-ха-ха!

Чүү кижиги ынчаар бак сөгледип чораан боор! Хеймеректиң өдү чарлы бер часкан. Холдарының сиирлери чайгаар-ла дыңзыгып, чудуруктаттына бергилээн. Аргалыг турган болза, оларга четкеш, доозазын ууштап-ууштап салыр ийик. Харалаан, машина четтирер боор бе, оңгул-чиңгилдерге ондаңайнып, карааның оду чылбаңайнып, хөрээ хөөгейнип, ырап чорупкан.

«Чоп коңчуг хоранныг чоор. Хеймерек каш куяктыг болур эвес, силерге таптыг көргүскей мен аан!».

ЧЭЭРБИ УШКУ ЭГЕ

Бүдүүнүң кежээзи. Школаның коридорун лаалар-биле бар-ла шаанче чырыткан, ханаларын каастаан, а ортузунда — шимеп каан шиви. Ону долгандыр янзы-бүрү аңнар дүрзүзү өтгүнүп, кеттиниң алган уруглар; ында чыылган башкылар, ада-иелер, сонуургаан кижилер. Соок-Ирей уругларга Чаа чылдың белээн үлөп, оларга аас-кежиктиг болурун, улам эки өөренирин күзээн. Ооң соонда кезек ырлажып, ойнаан, оон концерт эгелээн.

Хеймерек биле Мария Ивановна ол хүн черле көзүлбээн — суурга чок болган. Оларның кайнаар барганын кым-даа билбээн, а оларга кылыр ажыл хей турган: шиви каастажыр, концерт белеткежир, черле кандыг ажыл чок дээр! Ынчангаш директор дыка-ла ажынып хүнзээн. Олар харын ам кээп, хамык ажыл адакталып, «дой доостур чеде бергенде», көстүп келгеннер.

Директор амыр-менди-даа чок, оларны класстарның бирээзинче эдертип кири берген. Ооң чүнү чугаалаксап турарын демгилер баш удур билген, ооң арын-шырайы-даа ол дугайын сөс чокка чугаалап турган:

— Монгуш Борбак-оолович, билир-ле болгай силер, бисти өршээп көрүңер — деп, Хеймерек тайылбырлап чорда-ла, оозу үзе кире берген.

— Ийе, силерниң бөгүн ажылга үнмээниңерни билир мен ыңар... — дээш, хорадаанындан хаваан дүгдүнүп, карактарын дапыладып, оон ыңай чугаалаар сөстөр тышпайн турда, Мария Ивановна Хеймерекке улажы берген.

– Монгуш Борбак-оолович, бисти буруудатпайн көрүңөр. Бистер бөгүн хөлчөк өөрүп тур бис...

Директор ооң чугаазын база үзө шаапкан:

– Бөгүн чүглө силер эвес, а бүгү кижилер өөрүп турар хүн-дүр аңар... Силер...

Ам канчаар боор, шак чылзып, ажыл саададып турган херээ чок, дорту-биле чугаалааны херек.

Хеймерек шуудунче кирипкен.

– Район төвү өскөп, ЗАГС черинге бадылажып чордувус ийин.

Эъдинге от-биле дээртипкен чүвө ышкаш, директор сырбаш кыннып, оларның арнынче көрбейн турган боду ам кээп эргилип, дүрген-не ылавылаан:

– Ол чүү дээриң ол?! Чүгө кым-даа билбес чүвөл?

– Харын ынчап барган чүвө-дир ийин, далаш болду... Авамның үүлгедип турар херээн билбес эвес силер.

– Аа! Ийет, билдим. А куда?

Ол сөстү дыңнааш, бадылашкан аныяктар удур-дедир көрүшкөш, каттыржыпкан.

– Куда... соонда...

– Хым, багай-дыр, ону чүү өгленишккин дээр боор. Мынчап бардывыс деп дыңнадыр турган-дыр. Ам канчаар, бир-тээ болган чүвени. Силерге байыр чедирип тур мен — дээш, уругларның холун тудуп, чазык-чаагай кылдыр көстүрүн оралдажып тура, хенертен алгыра берген. — Ойт, даргавыс дыңнады ыйнаан! Салчак Канчыирович аан?

– Чок.

– Чок?! Орта чоор бе ол! Боларның кудазын кончуг эки эрттирер силер деп чагаан кижини болгай, ана хай-дыр — дээш, директор ийи кижизин каавыткаш, бурт-сарт үнө халаан.

Хөглээшккин — концерт удатпаанда доозулган. Шупту-ла кижилер тарап чангылаан. Ынчан ындыг-ла орай эвес, кежээкиниң сес шак үези. Хеймерек биле Мария Ивановна бадыланчып алган дугайында медээ суур иштинге, чаңнык дег, дүрген тараан. Ол кежээ бүгү-ле кижилерниң чугаазы ол апарган.

Чаа чылды кижини бүрүзү уткуур: кижини бүрүзү столга салыр аш-чөмин, арага-дарызын баш удур саттынып алып. Олар чокта, байырлал-даа болдунмас, хөглээшккин-даа үнмес. Хеймерек биле Мария Ивановна хүндүс-ле сүмелешкен. Хеймерек, ооң сөзү-биле чугаалаарга, чингине панны саналдаан. Чүл дизе, бир талазында, бадылашкан дугайын бар сал-ла дораан дыңнадыр. Ооң-биле база бир «кудага» шаптыктаар... Ийи талазында, «Байыр чедирер», «чуур» деп чылдагаан-биле дыка хөй кижиниң сөктүп келири чугаажок. Бир-тээ ёзулуг куда болдунмаанда, ынча кижиге чедиштирер

чүвени кайыгын тывар, белеткел бар эвес. Ынчангаш боостaa шыгыдар чүве аймаандан чүнү-даа сатпас. Үш талазында, келир кижилерниң элээн хөйү куп-ла-куруг кирип орбас, кармактарында бети дээрге-ле бирээни суп алган болур. Оларның оозу-биле хөглээн улус кылдыр көстүп каар. Чогум куда соңгаар болур деп кижги бүрүзүнге чугаалаар. Ол саналды Мария Ивановна хүлээп алган.

Шынап-ла, Хеймерек кайын эндээр. Кижилер шуужуп-ла эгелээн. Баштай башкылар ийи-чаңгыстап кээп турган. Ооң соонда кирзе-ле төнмөс, элээри-даа бар, эзири-даа бар. Дооза-ла өгленгеннерге байыр чедирип: «Мындыг онза болуушкунну канчап демдеглевес, канчап чугбас боор» деп сөстөр-биле арага-дарызын уштуп, стол кырынга салып, баштайгы дугурааннарны оларга кудуп, сунуп турганнар.

Аганак эгиш-тыныжы-биле кире халып келген. Бажында аржыылын сывыра тырткаш, тонунуң өөктерин чештине берген.

— Аа богда, арат-чонум! Ам чаа дыңнадым. Бо хире кудага киришпеске кайын боор дээш, чалатпаан-даа болза, маңнаптым.

Улус каттыржыпкан.

— Чоп каттыржыр силер? — дээш, Аганак кезээде чылбыйты дырап алган чоруур бажын камныы кончуг суйбагылааш, ак-көк джемперин хере-хере тырткылааш, ооң карманындан аржыыл уштуп эккелген. Оон тар карактарын өгегилээш, кылын эриннерин аптагылааш, адак соонда ийи холун чүлгүттүнгөш, аржыылын дедир супкан.

— Че, ам холдарыңар эккелиңер! Байыр чедирейн — дээш, баштай Мария Ивановнаның, ооң соонда Хеймеректин холун туткан.

— Мону, күжүрүм, куда деп биле бербейн көр — деп, Хеймерек сагындыргаш, дашка сунган.

— Па, ам чүү чүвөл?

— Куда элек.

— Ол-ла болгай, дивежик мен бе. Эрлер черле ындыг ышкажык: кадай-ла эглип келзе, ескезин соонда джир.

Олурганнар каттыржыпкан.

Бир оол келгөш, Хеймеректи дашкаар кыйгыра берген. Оозу чүглө костюму-биле үнүпкен.

— Аваң, ачаң сени кел дидир — деп, демги оол чугаалаан.

— Кайдал олар?

— Дүгдө... демги ол...

— А ында чүнү кылып олурарлары ол?

— Арагалап, эъттеп турлар.

— Кай, бистиң бадыланчыш алганывысты дыңнавааны ол бе?

— Дыңнаан, дыңнаан.

— Айдыңмаа база?

— Ийе.

— Кудa кылыр дээни соксаан ышкажыл?

— Та, эки-ле билбедим.

— Че, ындыг-дыр, дунмам. Доңа бердим. Бажында улустуң хөйүн көрдүң ыйнаан. Чонну каапкаш, халып чоруй баарга, эпчок. Кудa бооп турар чүве-дир, авам, ачам келзин дидир деп чугаала, шинме.

Демгизи чөгөнген.

— Аа, хей. Олар боже сокса-даа келбес — дээш, оон ылавылаан: — Кай куда чүве бе бо?

— Харын ынча деп чугаала... Чугаалаар сен ыйнаан?

Оозу чүвениң ужурун билип каапкан.

— Аас човай бээр эвес, оол. Чугаалаай-ла мен.

Хөглээшкин үргүлчүлевишаан. Чамдыктар кирип, чамдыктар чоруп, кижилер үймевишаан. Оларны олуртур стол, сандай-даа кайда боор, бут кырында-ла ээреңейнип, хүлүрткейнип турган. Элээн эзирик, дидим-дидим эрлер шаланы бидиреди тепсеп турар апарган — танцылаары ол чүве ыйнаан.

Эжик бир халырт дээн соонда, Вася бо кире халып келген.

— Аа, кулугурлар, кудаңарга кижиде безин келдирбес! — деп алгырып, баштай Мария Ивановнаның, ооң соонда Хеймеректин холун туткан. — Байыр чедирип тур мен! Сагындырбас оңар-ла чөгөнчиг-дир, белек-селек саттынып алыр чай тыппадым.

— Бээр олур, Вася! Бетинерде — дээш, директор дашка сунган.

— Четтирдим — дээш, оозу дашканы тутпайн, бажын чайган. — Мен — чолаачы.

— Уу! Хей чүве. Бөгүн байырлал — ийи дакпыр. Бичини ижер, тыва улустуң чаңчылын ёзугаар оода амзаар.

Вася тоор боор бе, дашканы ток кылгаш, хлеб буза тырткаш, чыттап чоруй, аксынче супкаш, дайнанып тура, чугаалаан:

— Хеймерек! Маша! Кеттиниңер! Чоруур.

— Чоруур! Ол чүү деп чүвөл? — деп, оон-моон кижилер кайгай берген.

— Ийе, чоруур. Мен — чолаачы. Дарга дужааган — мен күүседир. Кеттиниңер!

Мария Ивановнада ыгыт чок, Хеймерек чүү дээр ирги деп оон сөзүн манап турган. А ында чоруур хөөн чок, хамык-ла чүвени сен кылдың дээн ышкаш, директорже чемелелдиг көрүнгөн. Оозу тура халып келгеш, ону булуңче эдerti берген.

— Салчак Канчыровичиже мен телефоннадым. Мындыг янзы хеп-хенертен бадыланчы бергенин хөлчок-ла элдепсинип олурад чорду. Ужурун тайылбырлаарымга, сени мактады. Бир-тээ келдирип турар болганда, оозу дээрe деп бодаан боор, угаанныг кижиде кайын эндээр. Демги «куда» бооп турда, маңа турбазын деп бодаан боор. Хаптыңар.

Хеймерек удурланмаан, дедир эргилип келгеш, чыылганнарже алгырган:

— Че, ха-дуцма! Бис ам хаптар деп бардывыс. Маша, кеттин!

ЧЭЭРБИ ДӨРТКУ ЭГЕ

Ада-ие буу-хаа чанган, оглунга-даа ужурашпаан; Тоня база-ла оларның-биле кады каникулдап чорупкан. Хеймерек чүү-хөөзүн кадайының бажыңынче дажыглап турган. Айдыңмааның бажыңының чаны-биле эртип чыдырда, бичии оол үне халып келгеш, чагаа тутсупкан. Ону ам, хамык чүве болганда, Айдыңмаа бердиришкен. Кижжи бодаарга, ооң ам херээ чок-даа ышкаш. Ынчалза-даа дөстүнер боор бе! Аъдының моожазын салгаш, шанактың соондан кылаштап ора-ла, номчуп киришкен.

«Эргим эш Хеймерек!

Ачылыг хүннүң херелдери ышкаш, алдын баштыг, аткан даңнын хаяазы дег, аянның арынның, аяс дээр дег ак-көк карактыг кадайлыг болган-дыр сен. Байыр чедирип тур мен! Шак ындыг чараш уругну алганы дээш сеңээ адааргаар оолдар, ол хамаанчок, кыстар безин турары магат боор. А мен дугайты сеңээ адааргавас-даа, өжээргевес-даа мен. Чүге дээрге кижилерниң салымы аңгы-аңгы болгай. Ындыг кыска таварышканың — сээң салымың-дыр. Сеңээ дорамчыладып турар — мээң салымым-дыр.

Сээң чагаан катап-катап номчудум. Ону шыгжаар апаар мен. Ооң ажыы чүл? Ону сен-даа кайын билир деп сен, а мен билир мен. Сен болза чагаада мактаткаш, өске уругларга көргүзүп, ол дугайын мактаныр дээш ынчап тур болгай аан деп бодаар чадавас боор сен. Чок аңар, хамык ужур ында эвес. Сээң мени ында мактааның, мени Машага деңнеп чытканың — авыяастыг, чашпаа чорук. Мен сеңээ, чагаада бижээни ышкаш, ындыг-ла чараш, топтуг-томаанның көзүлген азы билдинип чораан болзумза, сен өске уруг-биле будулбас, мээң соомдан, хөлеге дег, эдерип маңнап турар ийик сен. Сээң сөстериң ынчангаш хоозун, кымны-даа бүзүретпес. Ынчалза-даа чагааны шыгжаар деп шийтпирлээн мен. Чогум кажанга чедир шыгжаарымны билбес мен. Оон аңгыда менде сээң бурунгу чылын бижээниң каш борбак сөстүг чевен чагаан база бар. Ол база-ла шыгжагда. Чүрээмде Хеймеректиң арттырып каан балыы эттингиже, меңээ чорзуннар. Ооң соонда, кажан херек чок апарганда, эгидер мен ыйнаан.

Харыы манааш, пат-ла турган боор сен. Өнедин саадаткан мен. Ында база-ла чылдагаан бар. Кижжи бүрүзү күзелдиг, ол дээш өлгүжеге демисежир ужурлуг. Сен болза өске кыс алыр деп күзел сала берген сен. Ону күүседип, ону боттандырып алыр дээш

төнчүзүнге чедир туржуп шыдаар бе, кандыгыл бо деп чүвени шенээр бодаан мен. Шыдадың-даа ынчаш. Ол дээш сени мактаар апаар. Менде, мээң чуртталгамда, база-ла күзел турган. Ооң боттаныры дээш туржур бодаан мен. Туруштум-даа ынчаш. Ол база-ла кижиниң эки шынары ирги бе деп бодаар мен.

Сээң иең бисти дүрген өглээр дээш отка-пашка дүшкү дег турду. Ооң хенертен эшкеннени бергениниң ужурун билир сен, мен-даа билир мен. Ынчалза-даа «Хеймерек билзин» — депкен мен. Мен бодаарымга, оон өскээр кылыр арга-даа чок турган ынчаш. Бистиң ийилдиривиске — Мария Ивановна биле меңээ — сен «туралыг», «сагыштыг» турган сен. Бистер согар чүректиг, келир уелиг кижилер база-ла «туралыг», «сагыштыг» турган-дыр бис. Ынчангаш бистиң кайывыс-даа ону алба, мени ал деп сыгаттынып шыдавас. Чүгле Хеймерек билир. Сээң ада-иең мээң «Хеймерек билзин» деп сөстөримиң ажыглааш, улустуң эрги чаңчылын ёзугаар, «куданы» дүргедедир деп барган. Мен оортан чүү-даа үнмес, олар, оон иштиңде мен, ыяавыла аштырар бис деп чүвени билип турзумза-даа, оларга шаштыктаваан мен. Шынында, куда-даа болбаан, харын айтырыг дүрген шийтширлеттинген.

Ам кым-даа сагыш човаар, ол дээш хейде-ле дүүрээр чүве чок. Ажылдыг кижилер сагыш амыр ажылын кылзыннар.

Амыдырал черле ынчаар бүткен чүве ышкажыл бо — ийи-ийи болуп чурттаар. Куштарны-даа көөрге, ийи-ийи болуп алган, өрүкүду ушкан, ыры-шоорун төккен, оолдарын азыраан чоруп турар-дыр. Кижилер база олар дег. Өзүп келир. Өгленир. Ажы-төлдүг апаар. Оларны өстүрүп каар дээш, амыр-дыш чок ажылдап-ла чоруур. Ол чокта, ёзулуг амыдырал-даа кайын турар. Өг чок кижиге амыдыралдың сорулгазы-даа кайын орта билдинер; содугур болурга, чуртталга-даа кайын солун деп. Кижиге кыдыглаткан, өскелерден дора болган мен дээш, мен-даа кайын бүгү назында кара чааскаан чоруур деп мен, бодум ышкаш хире-чергелиг, бодум ышкаш күзел-чүткүлдүг, бодум ышкаш арын-шырайлыг, шынчы эштен тывар апаар ыйнаан мону. Чаңгыс-ла чүвеге хомудаар-дыр мен. Чамдык оолдар (кыстар) бар-дыр. Бир кижиниң чүрээнге отту кыпсырын кыпсып кааш, ону хөрлээлетпес, оон чалбыыш үнүп келир кылдыр чүшкүрбес, оон чылыынга дөгеленип шыдавас, ара кааптар-дыр. Оон уламындан демги от өжүп чадап, чүректи саргыдып, кемдедип кааптар. Мен база ындыг оолга таварышкан кижидир мен, хара-лаан. Ол эвес болза, моон өске салымныг турар ийик мен.

Мен Кызылче өөренир дээш-даа эвес, анаа-ла республиканың найысылалын көөр дээш бадып чораан мен. Ыяавыла аңа өөренири албан эвес. Кайы-даа хоорайга өөренип болур. Ажылдап тура бот-өөредилге-биле-даа эртемни чедип ап болур. Аңаа, акым сугга

турарымга, дыка-ла эки чорду. Хоорай улуг, чон хөй: кижиге көөр, кижиге баар чер-ле эндерик. Ол хиреде аңаа ызыртынмадым. Ай-даа четпээн — ап четтим. Мени боже чүректе хып турган от дедир эккелген. Ооң айбызы-биле, ооң кыйгызы-биле келген ийик мен. Ол от аас-кежикче, өөрүшкүже эдертип турар-дыр деп билген мен. Херек кырында ындыг эвес болган. Демги оттун салыкчызы ескенин чүрээнге улуг от салып алган, өс-баарын дөгөй берген болчук. Мен аңаа, чер кырынга кажан-даа турбаан чүве дег, көзүлбейн барган мен. Херек чок апарган-дыр мен ийин. А ооң кыпсып каан оду ам-даа өшпээн, көксү-хөректи ажыңнатпышаан, ам ону албан-биле өжүрер, ооң орнунга өлгүжеге өшпес отту кыпсыр апарган-дыр. Ол дээрге ындыг-ла белен эвес, ону кылырда үе, күженишकिनер херек. Ол черни эмчилерге кестирип кааптар аргалыг чүве болза, магалыг-ла-дыр ийин! Кижиге хилинчек, даржык чок.

Оон хөй чүнү бижиир боор. Ам кээп, чүнү-даа бижиирге, сеңээ оон херээ чүү боор, меңээ ооң ажыгы-даа чүү боор. Ооң-биле соксаайн. Адак сөөлүндө чаңгыс-ла чүүлдү бижиксээр-дир мен. Ол болза аваң дугайы. Ону мен дыка-ла кээргээр-дир мен. Ооң чамдык чүүлдерге алдап, шолук угааны-биле соора бодап чорууру тодаргай. Ынчалза-даа сени дээш ооң кызып чоруурун кижиге кайгаар-дыр. Оон еске кадай болза, ол хире шүүдеп тургаш, «ада-иезиниң сеткилин бодавас, туразы-хөңнү улуг...» — дээш, кончуп-ла турар ийик. Кырым сынар бо, оон ындыг сөстөр дыңнавадым. Харын сен чогуңда безин чассыда кааптары чай кадында чорду. «Тенек кижиниң шаа ол. Угааны ам-даа четпээн оол-дур. Чаңгыс болгаш чассыг өскөн, чассыг боорда тенек болган, «аза-сартыгы» чүвем болбазыкпа. Оомну эки чорзун дээш, эът-кежим-даа кезип бээринден дадай дивес мен...» — деп бо-ла чугаалай берген олуру-дыр. Кандыг кончуг магалыг кадай ыйнаан. Мен бодаарымга, ооң буянныын, сеңээ ынаан, чок болза эскербейн чоруур боор сен, чок болза соора ажыглап чоруур-дур сен. Мооң мурнундаазын, шыны херек, эки билбес мен. Бо удаада ооң сеткилин дыка-ла хомудаттын ыпкаш. Бүдүүде кезээ дургу ыглап кезээледиди. Чогум ынчаш, чаңгыс сөс-даа сөглөведи. А карааның чажы сыыгайнып-ла олурду. Кижиниң херээн кижиге билер эвес, та чүнү бодап олурган кадай... Ачаң кончуг кадыг кижиге чорду, ылыя берген олуруп-олуруп, үнүп чорушкан. Мен база туттунуп шыдавайн, ыглап бадырышкан чораан мен... Дыка-ла сеткили хомудаан кадай.

Менде чаңгыс дилег бар: күжүр аваң сеткилин хомудатпайн көр. «Хөй-ле карак чажы төп, алдап турган-дыр мен» — деп, аваң чугаалап үнүп кээр кылдыр, ап алган кадайың-биле найыралдыг, эки чурттаар ужурлуг сен. Бо дээрге эш-хуузу-биле сеңээ сүмем-

дир. Сенде чаң-на бар болдур ийин... Оран-чуртка чедип келген кара чаңгыс орус кыстың чүрөөн салыптың халак. Ооң соонда сеңээ өске чүрөк туттурбас деп билип ал!

Мен ам маңаа турбас мен. Кызыл кирер мен. Акым сугга туруп алгаш, ажылдаар мен. Бо чылын өөредилге дугайында бодаан херек чок, озалдаан мен. Келир күзүн ону шиитпирлээр апаар.

Айдыңмаа».

Хеймерек чагааны холунга дүрө тудуп алгаш, өрү-даа, өскээр-даа көрбейн, чүгле шанааның ужуң көрүп, ону эдерип базып олурда, бир-ле кижини соңга чиртиледи соктай берген. Көөрге, кадайы болган — бажыңын күжүр эр эртип бар чыдып-тыр ийин моң.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Хеймерек чүгө чагаа бижиир ужурга таварышканыл, а Айдыңмаа чүгө харызын саадаткан деп бодаар силер?

2. «Авамның ццлгедип турар херээн билбес эвес силер» деп домакты канчаар тайылбырлаар силер.

ҮЖЕН ҮШКҮ ЭГЕ

База бир кыш. Үр манаан хүн келген — Мария Ивановна божупкан. Аданың күзели боттанган — оол уруг көстүп келген. Ол дугайында медээ колхозка, кандыг-бир онза болуушкун ышкаш, доп-дораан тарай хона берген.

Тывалар чаш уругга, черле ажы-төлгө шаг-шаандан кедергей ынак. Өгленчир дээнде, эр кижини азы херээжен кижини уруглуг бе азы уруг чок бе дээрзин херекке албас турган. Чүгө дээрге «Харын эки. Төл кымга-даа херек, ол кымга-даа шаптыктавас». Ынчангаш кайы-бирээзиниң эдертип келген уругларын өскези бодунуң иштиңден төрөөн уруглары-биле дөмей көөр, оларны кым-даа алалавас, хепти-даа деңге кедирер, чемни-даа деңге чиртир. А чаш уругнуң төрүтүнери — байырлал. Ону ыяавыла дойлаар: божаан иениң дыңзыгарын дүргедедири-биле хойну өлүргөш, ишти-хырнын, ханын, эьдин дүлгөш, кара мүнүн ижиртир, а өске артканнар ону сартыктаар.

Мария Ивановна божупканда, ол дугайын бодап турган кижилер-даа ховар боор. Ол черле ындыг болур ужурлуг-даа ынчаш. Ол өг-бүлө ийи аңгы сөөк кижилерден: аас-дылы, аажы-чаңы, чурум-ёзузу аңгы-аңгы кижилерден тургустунган. Маңаа кол чүвө өг-бүледе кым тергиидеп турарындан хамааржыр — ашаа бе азы кадайы бе. Колхозчуларның чугаалажып турары-биле алырга, «Хеймерек кадайынга шагда-ла чагырткан. Биеэги аажы-чаңын кагган, кортук-картыы-даа кедерээн, койгун-биле дөмей. Ооң баш билиптер чүвези-даа чок

болган. Мынчап кээрде, ында бодунуң улунуң чаңчылын сагыыр барымдаа чок. Ынчалза-даа «оглуң доюн кылыр сен ыйнаан?» — деп айтырыг ол хүннерде хөй катап үнген.

Өөрээн, амыраан ада, бода-даа болза соктургаш, дойлаарынга белен. Чүгле ону кылыптарының аргазы чок. Бир эвес дөрт-беш өг — ийи-бир аал ишти болза, дойга доозазын-даа келдирип болбайн аан, а мында — та чеже кижиге! Оларга чедиштирер чем-даа тыппас, оларны сыңыраар оран-сава-даа чок. Черле ынчаш, дойну эрттирерин мүн-не эрттирер, ынчалза-даа аңаа хөй кижиге келдирбес, аргажок-ла келдирзе чогуур кижилерни алыр деп шиитпирлээн, кадайы база-ла ол шиитпирге каттышкан. Ынчангаш «доора» кижилерге чаңгыс сөс-биле харыылап турган:

— Чок.

«Победа» бажың чанынга доктааган. Пөсте дуй орааган оглун кужактапкан Мария Ивановна ашаанга үдеткеш, бажыңче углапкан. Чолаачы Вася оларның соонче алгырган:

— Оглуңарның доюнга Салчак Канчырович-биле бисти кааптыңар силер!

— Чалалга болур — деп, Хеймерек харыылаан. Машина кылаңайнып, хиригейнип ыңай болган.

Суурнуң улуг-биче чурттакчылары оолду көөр дээш, бөлүк-бөлүү-биле азы ийи-чаңгыстап шуушкаш турупкан. Эжик-хаалгада амыратпас, бажыңның ээлериңге-даа амыр-дыш бербес болу берген. Хөл дээрге хөлүн эрткен, харын-даа ол бажыңда делгелге, музей ажыгтыңган чүве-биле дөмей. Келгени-ле оолда баар, ону тудуксаар, ооң арнын ажыксаар. Согааш дажы дег шөйбек баштыг, адазы дег аңдарык карактыг, дөрбегер эринниг, хилинчек чок чаш оол бир кижиниң холундан еске кижиниң холунче дамчааш туруптар. Көргени-ле алгырыптар:

— Ах, чаражын!

— Адазы-ла олчаан але.

Баштай херээженнер, уруглар, кырганнар кээп турган болза, шала сөөлзүредиге эрлер эңдерлип эгелээн. Оларның ийизи хамык чүвени будап, ескелерниң оруун моондактаваан болза, оон ыңай та каш хүн сөктүп кээр улус. Харалаан, демги ийи эр карманындан шилдер уштуп, Хеймерекке арага сыгай берген чүве-дир. Ашаанга хопталааш, Мария Ивановна демгилерни кончугулапкан:

— Бо чүү кончуг улус силер, ужур-чөп деп чүве билбес! Ол кижини эзиртип алырыңарга, мени, бо оолду кым азыраарыл? Чаңгылаңар! Арагалаар чериңерге арагалап чоруңар! Хеймерек арага ишпес!..

Ооң соонда кадайының дужаалын ашаа күүсеткен — эжик сенчилеттинген, кым-даа кирип шыдаваан. Ынчап турда, имир

апарган. Удуп калган деп бодазын, эжик соктавазын дээш, деңин өнөдөөн өжүрүп алгаш олурганнар. Мария Ивановна айтырган:

– Тываларның черле чаңы ындыг улус бе: кижиге божуптарга, үглөп кээр?

– Ийе, ындыг чаң бар. А бо удаада черле дендиге болду. Бисти онзалап көрүп турар-дыр ийин ала. Орус биле тываның оглу кандыг чүвөл деп сонуургап турар-дыр.

– Ана халап-тыр оң, кижиге сонуургаар чүвө ол бе.

Бир-ле кижиге эжикти чиртиледиге соктай берген. Ирей-кадай ылым-чылым барган.

– Ажыт, чээн! — дизе-ле — таныыры үн.

– Даайым — депкеш, Хеймерек тура халып, сенчини ажыткаш, деңин кыпшыпкан.

Салчак Канчыырович биле Вася соокту, эдектеринде сөөртүп алган чүвө дег, бус-булазын бургурады кирип келген.

– Оолдуг болганыңар ужун байыр чедирип тур мен, Мария Ивановна... Сеңгээ база, чээн — дээш, секретарь аныяк ада-иниң холун туткан. Оон база-ла оолда барган.

– Оо, Ооржактарның овурун ыпкынмаан, ол эки-дир, а Салчактарның дөзөвөөн багай-дыр — дээш, Салчак Канчыырович хүлүм-зүрээш: — Ол-даа хамаан, бажы барда, кандыгызы-даа хамаан — деп немээш, бодунуң кайыын келгенин дыңнаткан: — Акта улуг хар чаапкан. Сиген-ширбииниш чок ат болган, чуттуң айыылы диргелген. Аңаа чордум, кадарчылар девидеп тур...

Вася алгыра берген:

– Ооржак! Аа Ооржак, доюң болду бе?!

– Хай чоор ийин, Вася. Ачам суг читкен — деп, бирээзи шынын чугаалаан.

– Багай-дыр оо! Мээң-не кадайым оол божупкан болза, чүм-даа харамнанмас мен. Ана...

Эжик чиртигейни берген.

– Кымыл?

– Бис бис, оглум — дизе-ле, авазы ыттаан.

– Ол-дур, Вася, дой!

Эжик ажыттыңан соонда, Хеймеректин авазы көстүп келген. Хамык улус чир-шоң дүшкөн. Хөөкүй кадай уругларының кажан шагдагы чарык кара кавайын колдуктап алган, эжик-ужукка сыңмас-ла чүвө кирип олурган.

– Эки-ле-дир бе аан?

– Экии, эки.

– Ма, оглум, ма. Бо ам силерни доозаңарны өстүрүп каан кавай-ла чүвө-дир, хереглээр улус силер бе, кандаай чүвөл — дээш, арай девидексеп, оозун дүргөн-не сунган. Аңаа улаштыр Калчан-оол ашак кирип келген.

— Кай, авай, кай — дээш, Хеймерек кавайны алгап, үнүп чыдырда, авазы сегирип алган.

— Ой, оглум, ойт, дашкаар октай бербе.

— Кайын октай бээр мен. Аңмаарга суп каайн дээш.

— Кыргызан-ача, кыргызан-ава болганыңар ол-дур ам. Ажы-төлү-ңерниң оглун көрүңер — деп, Салчак Канчыырович угба-честезин чалаан.

Оолду кижилер ам база хүрээлей берген. Оозу дүште-даа чок, бичин думчуу шыыгайнып, таалап удуп чыткан. Ашак додарлыг көк тоннуг. Оозун хириге берген кызыл даалымба кур-биле салгарылдыр куржаныпкан. Ийи холун ооргазында чүктөнишкен, оң талакы эктин бурунгаар үзейтипкен, терең кирбиктиг ала-ала карактарын өйлеп-өйлеп чивецнеткилеп, бажын бир ийинде каапкан, аксын ажып алган, таалал-биле база билдирбес хүлүмзүрүг-биле үстүндөн куду кайгап турган. Кадайы ооң бетин кыдыында турупкан. Ол чолдак, ашактың экти-даа четпес. Мүн-не кеттиниң алганы аянныг. Соондан көөрге, аныяк кыстар сагышка кирер, шилгедек. Бажын хана-карактыг, кылын аржыыл-биле шарыттыныпкан, эът-кешке өйү кончуг негей тоннуг. Ол база-ла чаш оолду чаптап, ооң кестүп чыдар бүгү-ле черлерин топтап көрүп, бүдүү иштиңде хүлүмзүрүп, өөрүшкүзүн илередиң турган. Оларның артында — Салчак Канчыырович биле Вася, хамыктың соонда — Хеймерек, а Мария Ивановна — оглунуң чанында.

— Че, чүл, кыргызан-авай, оол кымга дөмей-дир? — деп, керни айтырган.

— Харын аан, урукум. Кыргызан-авазыңга дөмей боор эвеспе бо.

— Карааң орта көр! Кестүп-ле чыткан кижини ол чүү дээрин ол. Кыргызан-ачазы олчаан ышкажыл — деп, ашак хыйланып үңген.

Улус дооза каттыржып, ыңай-бээр тарады кылаштап, идик-хевин уштуп, сандайга олулары сандайга, шалага олулары шалага олуттапкан. Адазы хойну дөгөргөш, эъдин шүмү-биле эккелген чүведир. Ханын база куткаш, доңуруп алган. Өкпе-баары, ижин-шөйүндүзү-даа бүдүн. Хеймерек ону дүлүп, ожук-пашта барган. Оон ажыл-хожул, амыдырал-чуртталга дугайында чугаа эгелзэн.

— Оол божуп алганыңарны төрелдеринер дыңнаан бе, Мария Ивановна? — деп, секретарь айтырган.

— Авамга бижидим. Николайже телеграмма чоруткан бис.

— Чоокта чаа, он шаа хонук бурунгаар боор, районга чораан дижек. Силерге чорду бе? — деп, Салчак Канчыырович айтырган.

— Чок — деп, Мария Ивановна харыылаан. — Биске келбес-ле кижидир, ажылының аайы ыңдыг кижиди ыйнаан.

— Бо кожаң өө кайыл? Бузуп каапканы ол бе, оглум? — деп, Хеймеректен адазы айтырган.

– Ашак хенертен арлы берген.

– Кайнаар?

– Эрги чуртундува ыйнаан.

– Ол канчаары ол?

– Ой та. Бир көөрүвүске, киживис өөн чүдүргөш, чорупкан-дыр-ла. Бо соокта та чүнү бодаан кижиге, та чүдөн дескен кижиге.

– Аача эрни! БИндыг кончуг кижиге болбазыкпа, чаңгыс бодаар, чаңгыс кылыр. Шөлөөн чурттаар бодаан-дыр — деп, ашак мактааш, уламчылаан: — Мени дээнде өлүр-баарын билбес кижиге, шаг шаандан тура эдержи келген бис. Сеткилиниң агы кончуг чүвөгө. Чүгө кортуу кончуг кулугур.

– Мындаа чаа бистиң өөвүскө бир хонду. Хевирин бодаарымга, бир-ле чүвөгө айтырар азы бир-ле чүвөгө чугаалаар дээн хевирлиг. Ол хиреде диттип чадаан — деп, Чаш-Уруг немээн.

– Черле диттип чадады, дыка-ла ызыртынды — деп, ашак бадыткаан.

Хеймеректиң мээзинге бир-ле чүвөгө чык диген. Сактырга, сагыжы ыя када караш-даа кылынган ышкыш, сирилери хенертен бир-ле билдинмес чүвөгө үзө кезипкен азы шөө тыртыпкан ышкыш, холдары салдына бергилээн. «Сеңээ удур болуп турар чүвени билир сен бе?» — дээнзиг, дораан-на даайынче көрүнгөн. Оозу солагай холун столга шенектенгөш, адыжын сыртангаш, ийлендир хөлөрлөпкөн, кандыг-даа сезик чок олурган. «Чүгө аңаа чораан деп ол? Билдингир, ооң-на дугайын чугаалаксаан, дидинмээн. А меңээ чугаалаан... Бодавыже, ачамга тодарады чугаалаар турган боор...»

Доң эъг, доң хан эрип ышкыже, элээн үе эрткен. Бажында кижилер дыка хөй аар-саар чүүлдерниң дугайын чугаалажып каапкан. Оларның чугаазына чүгө Хеймерек шоолуг-ла киришпейн барган. Ону авазы эскерип каан.

– Бо оглуус чоп ыт чок апарган?

– Харын аан, чончап тур бо? Улуг бодал бодаар эртемденнер, чогаалчылар ышкыш, чоондугул — деп, секретарь аңаа улашкан.

– Чай чок, чай чок, паш паптап тур мен — деп, оозу алаактырган.

– Сөөлгү үеде бир эки, бир багай — ийи чаң тыпкан кижиге бо — деп, кадайы тайылбырлаан. — Экизи чүл дизе, аксынче арага туттастан...

– Ол дээрге силерниң ачыңар-дыр, Мария Ивановна — деп, секретарь мактаан.

– Багайы чүл дизе — дээш, Мария Ивановна харамдыгып уламчылаан: — Барык-ла чүвөгө ыттавастан. Мурнунда мооң сөзүнүң

хөйүнгө бужурганыр, дезиксээр турдум. Ам сөзү эвээжээн — чалгаараар апаардым. Та чүгө ынчап барган. Боданып-ла турар.

Хеймерек, шынап-ла, боданып турган, а ындыг кижичи өскөлөргө чүвө ыттавас кылдыр сагындырар. А хамыкты хайындырган кижичи — кожазы. Та экини кылыр бодаан ашак, та багайны сагынган ашак. Бир-ле ужу-бажы билдинмес чүвө чугаалап каапкаш, боду дезипкен. Чүү-даа бооп турар болза, ооң бодунга черле халдавас дээрзинге ол бүзүрөөн. Авазының хан төрөөн дунмазы бажыңнаткан-даа болза, ооң херээ аңаа хамаарышпас. Ол харын-даа ийи улустун найыралын быжыглаарыңга дузалыг чүвени кылган: орус уруг-биле өглөнчип алган. Ынчап кээрде, ооң бодалы-биле алырга, нүгүлдээшкин, «сүлчээ» болза даайыңга — Салчак Канчыровичиге удурланган. Ону дунмазыңга чыпшыр тудуп турар хевирлиг. Ол бүгүнү бодаары коргунчуг, сагышка чүү-даа кирер. Чамдык дүнелерде уйгу безин келбейн баар.

Бөгүн Хеймерек кымдан артык өөрүүр ужурлуг. Ынчалза-даа кожазының дугайында чугаа, ооң кыштагда аалга бир-ле чүвени чугаалаар дээш дидинмейн барганының дугайында медээ ону базала ханы бодалче кирипкен. Авазының эскерип кааны-даа чөптүг..

Дой доозулганда, Хеймерек чыдып-даа алырга, сагыжында демги-ле бодал.

ҮЖЕН СЕСКИ ЭГЕ

Улуг байырлал Майның бири келген. Суур бодунуң шаа-биле приметтинген. Аңаа хоорайларга ышкаш, чыскаал-даа болбаан. Чон Хемчиктин кыдыында ынды-бетинден талдар, теректер бүзээлээн дазырашче уурук-сууруктап, аъттыг-чадаг шуужупкан. Мөгелер хүрежир ужурлуг.

Хеймерек читке-ле ийи хонган. Куду аалдарда хойтпак тиктирип чоруп турар сураглыг. Бажыңга Мария Ивановна оглу-биле арткан. Соңга караанга чеже олулар боор, оглун чылыг кылдыр шуглааш, боду ой тонун кеткеш, чон аразынче чорупкан. Кара сугну кежи чыдырда, Тоня удур маңнап келген.

— Чаавай, акым мында келди — деп, оозу дыңнаткан.

Шыны-биле алырга, ол хүннерде Хеймеректин дөргүл-төрелинде Мария Ивановнага эң-не шынчы болуп арткан кижичи ол. Өскөлөриң, ылаңгыя кырган-авазының «думчуу тыртыйган», ажы-төлүнүң бажыңыңга келбестээн, керни-биле чугаалашпастаан — биеэги чаңы катап кирип келген. Ооң ужун Мария Ивановна база ооң чаныңга

доктаавастаан, оларның бажыңыңга хлеб аймаа быжырбастаан. Коляны ийи бажың аразыңга чүгле Тоня дажыглаар апарган. Ынчалза-даа шынныг чүвениң шынын, эки чүвениң экизин чугаалаар апаар, Жоой-оглунга кырган-авазы биеэ хевээр ынак, ол дээш амы-тынын бээринге белең. Ол чокта чаңгыс-даа хүн хүнзей албас, улуг-хүннерде безин ону албан-биле алдыртып алыр. Бичии оол база аңаа аажок өөренип калган. Ол эвес болза маңаа турбас, шагда-ла көжүп чоруптар ийик.

Сөөлгү үеде Мария Ивановна амыр-дыш көрбээн, дүнелерде удувастаан, карак чажын төкпейн баар хүнү барык чок болган. Сагышсырааш, хенертен дыңзыг аараан кижиге дег, арны агарып, чаактары уштунгулап, карактары хапыйган. Тоня бичии-даа болза, ол бүгүнү караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап турар болгаш, чаавазыңга болчуп, ооң сеткилин хомудатпазын кызып турган. Ынчангаш авазының ол бажыңдан көжүп кел деп негелдезинден ойталаан. Ам база-ла чаавазының сеткилин өөртүр бодаан.

– Сени көрдү бе? — деп, чаавазы айтырган.

– Көрдү. Эзириңиң улуу хөлчөк — деп, бирээзи харыылаан.

– Чүвө айтырбады бе?

– Чок... Чүгле «Чааваң хоорай өскей берди бе?» — дээр-ле чорду.

– Хы. «Хоорай өскей берди бе?» деп. Өскей берген дээр чүвөңни.

– Дидим харын, чаавай.

– Оон чүү дидир?

– Ынча дээримге, «черле силерни көрүп турзун шиңме» — дээш, дораан аңдынче халаан, корга бергеш, «ойнадым, бажыңда» дидим.

– Оон?

– Ол-ла. Оон улус аразынче кирипти.

Кижиге дээрме арыг сыңмас. Баглаан аъттар чүк санай. Колхозтун машиназы база ында, оон аңгы-даа аар, чик машиналар көстүгүлөп келгилээн. Кижилер дазырашты долгандыр олурупкан, хөглөшкөн, хөөрөшкөн, алгырышкан — мөгелерни хөөрөткөн — медээ-даажок! Ол хүн арай булуттуг, сериин хүн болган. Ол хиреде-ле байырлааннар дээр дээн идик-хевин кеткилепкен, чүгле кижиге караа шокараңнар.

Чаавашкылар хөй чон аразынче шымны бергеннер. Мария Ивановнаның караа мөгелерде-даа эвес, а Хеймеректи дилегзинип турган, ынчалза-даа тышпаан, Тоня көрүп каан.

– Көрөм, чаавай, акым дуу кылаштап тур.

– Чүзүн дилеп турар дээр сен?

Хеймерек, шынап-ла, кижилерден бүткөн тырыкының иштинде кирип алган, олурганнарны дескиндир эргип чоруп турган. Сактырга, бир-ле кижизин чидирипкеш, тышпайн пат-ла турган ышкаш. Бир сактырга, хоюн ончалаан кадарчылар-даа ышкаш. Мария

Ивановна мени дилеп тур боор деп бодаан. Оозу улам чоокшулап-ла олурган. Көрүкчүлөрнүн хыйланыры-даа хөлчөк.

— Бо чүң чидирипкен кижини сен, оол?! Эреңейнип кылаштап-ла турар — деп, хыйылааш үнүг ашак кижинин үнү дыңналган.

— Олур, дуңмам, кижини дуглава — деп, бир херэежен үн дыңналган.

Хеймерек ынчалза-ынчалза кадайынга дужаажып келзе-даа, эскербейн эртип каан. Мария Ивановна кый депкен:

— Хеймерек!

Оозу тура дүшкөш, хая көрүнгөш, караа четпестөөн кырганнар ышкаш, караан имирерткөш, бажын бир ийинче халайтып алгаш, олурганнарны одурту чаңгыстап, ылавылап көргөш, ыңайлап чорупкан. Улус артынга турган кадайын көрбөөн. Кадайы база кыйгырган:

— Хеймерек!

Ол ам хая-даа көрүнмейн, чүглө холун чаңгып каан. Оон-моон чугаалар үнгүлөп келген:

— Бо-даа дыка-ла үр арагалап келди. Арнынң өңү безин оскундура берип-тир. Кандыг кончуг шыдаар кижини боор бо, оолдар — деп, бир аныяк оол кайгаан.

— Кадыы эки-дир ийин але — деп, ооң кожазы тайылбырлаан.

— Чүвөгө чедер шаглыг чүвө ышкаш, хей-ле чүзү ирги але, моң. Чеже-даа ижерге, ол чүгө дузалаар деп. Бо кижини бодаарга, харын туттунганы, боданганы эки эвес чүвө бе? — деп, база бир элөөн улгады берген, курзук диптиг эр чугаалаан.

— Чөп ыйнаан күжүрнүң, оолдарым. Ада-удады дээш ынчап барды ыйнаан. Кижинин чаңгыс оглу болбазыкпа — деп, эмчигир аастыг, бырышкак арынның кырган кадай болушкан.

— Арага-биле адазын адырып алыр эвес, шын-биле адырып алгайла — деп, бир үн удурланган. — Мынчап чоруур болза, кедизи бодунга-ла багай болгай моң...

Чаавашкылар доорадан чугааларны кулак уунда дыңнавышаан, эдерти көрүп-ле турганнар. Улустун ынды ужунга, адыр теректер доорзунга, кезек кижини бөкперлежип алгаш олурган. Демгизи оларнын аразынче кирген соонда, беш минута четпээнде-ле, улустар алгыржы берген. Хеймерек бир кижини хөрээнден туткаш, тургузу соп, тырыкылап эккелген турган.

...Хенертен болган чорукка аңгадап, корга берген кижилер, ам чаа миннип келген чүвө дег, оон-моон халышкан соонда, ону кыңчыктырбайн барган. Адырылган ашак улус аразынче бурт кылынган. Ол болза кожазы, кыжын-на эрги чуртунче көже берген ашак болган. А Хеймерек чүткүвүшаан.

– Саттыныкчы, авыяастыг чүве бо! Ам мени база сатсын! Ооң бетинде мооң-биле, кырым сынар, анаа үнмес мен. Чок болза ол... делбигир кулактыг... кижизин меңээ айтып берзин! Хоржок болза когую... Салыңар!..

Ол сөстөрнүң утказын кым-даа кайын билир, ооң иштинде кадайы-даа билбээн.

Хүреш төнгөн. Чадаг кижилер бажыңнарынче сөктүшкөн. Чаавашкылар база чанышкан. Хөлдүг кижилер суур кедезинде аът чарыштырган хову же далбайтышканнар.

Хеймерек удатпаанда чедип келген. Арны-бажы кызыл мыңгы, эдик-хеви дооза хан, солагай талакы караа кызыл шуру ышкаш, эриннери болгаш думчуу дөрбейгилээн — шош үнгени тодаргай. Демги тудуп турган оолдарга алдыртпайн, шорлуп, канчап-канчап тургаш, эттедип алган хевирлиг.

Коля удуп чыткан. Мария Ивановна аъш-чем кылып турган. Тоня чок, ону чаавазы айбылапкан: «Аваңны барып эккел. Бистиң-биле кады шайлазын» — дээш, чорудупкан. Ашак-кадай дыка-ла үрде ыгытташпааннар. Адак соонда кадайы оон ыңай туттунуп шыдаваан.

– Таптыын. Ол боор, бажы-биле кылаштай бээрге, ынчап баар — деп амыраанын илереткен.

Бирээзи шимчеш дивээн, ынчалза-даа аас-биле кыржып чыткан.

– Сен база меңээ болушпас ышкакжыл сен? Мени улус соп каанса, амыраар кижини эвес сен бе?

– Амыр-дыр бо! Сеңээ чүү дээш болчурул? Ажы-төлүн, алган кадайын каапкаш, арагалап турары дээш бе? Азы ок-бижек тудуп алгаш, кырган ашактар кырынче халып турар дээш бе? Ол ашакче, кожаңче, чүге шурап турдуң сен? Ыядыр арның кайыл?

– Чылдагаан бар... — дээш, элээн болгаш, Хеймерек бодунуң сөстөрүн улам тодараткан: — Саттыныкчы ашак, ачамны садышкан. Оон-даа өске кижилер бар..., ооң иштинде сээң акың база бар. Оларның-биле шыңгы чугаалажыр апаар мен.

Мария Ивановна бир-ле чүвени чугаалаар бодаан, ынчалза-даа сөстөр кожуп чадаан. Ыя аразында кызыл хээлиг, кара-көк машина сонга дужунга тура дүшкөн соонда, ийи шагдаа бажыңче углапкан. Мария Ивановнаның эът-кежи соолаш дээн: «Чүнү канчапкан моозу?». Шагдалар ап-каам четпээнде, дирт-дарт кире халчып келгеш, Хеймеректи тургузу соп эккелгеннер.

– Ун! Машинага олур! — деп дужаганнар. Бирээзи корга бергеш, ыгыт-дааш чок үнүп чыткан. А кадайы халып баргаш, ашааның холундан сегирип алган.

– Чүнү канчапкан кижил бо?

– Шош үндүргөн-дир.

– Ам эзири анаа апарган-дыр. Албазыңарза кандыгыл? — деп сирилээш үн-биле дилээн. Демгилери херекке-даа албаан.

– Силер сагыш човаваңар, чедип кээр — деп ону оожуктуруп кааш, Хеймеректи үзээлеп үндүрө берген.

ДӨРТӨНГИ ЭГЕ

Хеп-хенертен Коой-оол авашкылар читкен. Бажында аяк-сава аймаа, стол-сандай, эрги-саргы ыт чивес, кижил албас аар-саар чүвелер чыткылап калган. Оон өске хорлуг дээн эдик-хеп, эт-сеп — шуптузу чок, арылдыра берген. Ынчан Хеймерек хондур келбээн чүве-дир, а бажындан үнерде кадайы-биле бакташкан. Бактажырда ынчаш, чаа-даа бакташкан. Бир эвес Мария Ивановна мурнунда элээн бодамчалыг болуп, аңаа аарышкылыг, ону өжүктүрүп болгу дег сөстөр чугаалаарындан тыртылып турган болза, бо удаада хорадаан уу-биле аксынга киргенин-не салгылапкан: «Сенден, сен ышкаш арагачы, хулиган чүведен хөңүм калган. Сээң-биле чурт-тавас мен. Чуртумче чангаш, ол хевээр келбес мен» — деп-даа алгыргылаан. Кажан кырганнар дугайында чугаа үнүп келирге, «Сээң аваң-ачаң меңээ хамаан бе» деп-даа домак оскунупкан. «Сээң барып алгаш, эрээ көрүп, хилинчектенип чор мен. Ооң орунуга бот чораан болзумза, чагырга чок чалгынныг куш дег чаңнап турбас мен бе» — деп-даа шугулдапкан. А Хеймерек база «ыдының кезин дедир кедипкен». Черле ынчаш, бот-боттарың хомудал чок кылдыр сөглежиң, чүзүн-даа арттырышпаан.

Кырыш колдуунда чаңгыс айтырыгдан үнгөн. Ол болза чайгы каникулду кым кижиниң каяа, канчаар эрттирериниң дугайында биеэги-ле айтырыг. Мону олар барык хүн санында чугаалажып келген, ынчалза-даа дугуржуп чадап каан, кайызы-даа бодунуун маргыткаш турупкан. А Хеймеректиң авазы бо дугайың дыңнааш, оглунуң талазыңа шиитпирли-биле турупкан болгаш, Тоня дам-чыштыр сөглеткен:

– Та иелээ төрелдеп чоруңар, та чаңгыс-чаңгыстап тояп чоруңар. Оозу меңээ хамаан эвес. Коой-оглум кайыже-даа чорутпас мен, оглум түрөй бээр. Бодум азырап алыр мен, экинден-даа элетпес мен, хырнындан-даа аштатпас мен.

А хүннер эртип турган. Айтырыгны үзе шиитпирлээр херек. База катап чугаа эгелээн чүве-дир.

– Мен чаңгыс сөстүг кижиге мен аңар, эш Шаробаро. Силерге чеже катап тайылбырлаар чүвөл? Дүлөй кулак болза ажылгыже, дүштүг сава болза дежилгиже болду. Коля сээң-биле барбас, олла! — деп, Хеймерек «өгнүң эр ээзи, баштыңы мен-дир мен, сен мээң аайымга кирген турар ужурлуг сен, билдиң бе?» дээнзиг хөөн-биле чоргаар, турамык үн-биле харыылаан.

Мария Ивановнаның карааның чажының келингири кайгамчык, чай аразында-ла мөндүейнип келир. Ынчан база-ла кылаңайнып, борбаңайнып, дамдылар дег, чаакты куду соястап бадыпкан.

– Сээң бодалыңны билир мен. Мени бажы-биле чоруй баар, дедир келбес деп бодап турар-дыр сен. Оон башка ынчанмас сен. Ынакшыл, чуртталга деп чүве билбезиң ол-дур, ыя оон безин көстүп турар. Эр кижиге эвес, куруяк-тыр сен! — деп, Мария Ивановна ашааның чажырып турар эзулуг бодалын ыглап олура-ла, ажыдар ужурга таварышкан.

Ол шынын сөглээн. Шынап-ла, Хеймерекке ындыг сезиглел мындаа-ла тыптып келген. «Кым билир мону. Акызы база ындыг херек кылып алган. Мен база чурум үрөп туруп берген. Авамның база сеткили хомудаан. Мегелеп чоруткаш, келбейн баар-даа чадавас» деп бүдүү сестип, ынчангап ону ыратпазының чаңгыс аргазы — оолду ооң-биле кады чорутпазы-дыр деп бодап алган.

Ам кадайының сестерин дыңнааш, бадыткалы мындыг дээн ышкаш, чудуруу-биле столду чырт кылгап, тура халаан.

– Ийе, харын бүзүрөвөс мен! Кым билир сени! Та ол хевээр бажың-биле чиде бээр сен, та...

Кадайы база тура халааш, Хеймеректиң арнынче дүкпүрүптөр чакаш, ара соксааш, бүткүр боду согап кыннып, шалаже күш-биле дүкпүрүпкөш, «сени шак мынчаар болза эки-дир» деп буду-биле тепсеп-тепсеп, дывылап-ла үнгөн. Ындыг янзы өг-бүлөгө кажан-даа туруп көрбээн эң күштүг кырыш болган. Адак соонда Хеймерек:

– Ам база арагалап эгелээним ол. Ам база ыглаар сен — деп үнүп чыда дузапкаш, мөгаттынып чорупкан.

– Харын бодуң ыглаар сен! — деп, соонда харыы дыңналган...

Даартазында дүөш үезинде кылаштап кээрге, кадай кайда боор, арлы берген. Ол-бо сураглаан — чок. Кажан чорутканын, кымның-биле чорупканын кым-даа орта билбес. Чүгле машина дүне келгенин кожжалары дыңнаткан. Чагаа-бижик-даа чок. Авазы ону дыңнааш, туткуланып, оглунуң караан чушкуп каа дег, тура халып келген.

– Ол-дур, көрдүң бе! Чедип алган чүвөң! Биске ол хилинчек көргүзүп. Актыг адаң ол суктуруп. Аваң карааның чажын ол төктүрүп. Ал-бодуң ол дулгуякталып. Ону алба деп аайлыг ээрежиң туржук мен бе! Оглум дораан эккеп бер, чоп согая берген түр сен!..

Хеймерек үр боданмаан. Дүвү-далаш-биле аъдын ээртээш, авазының байгы-ла акшазын ужулдуруп алган. Ынчан хүндүскүнүң ийи шак үези. «Район төвүнче шапканының ажыы чок, самолёт демей-ле бадышкан. Удатпас автобус Кызылче бадар ужурлуг. Дорттап кешкеш, ону дозар херек, ында чадавас. Чүгле тужурка эзер кырынга салып алгаш, кедип чораан эрги костюму-биле аът-танып турда, почтачы халдып келгеш, чагаа сунупкан. Хеймеректе ону сонуургаар харык кайда боор, карманынче супкаш, «Оолду ыяап-ла былаап алыр! Дүргеде!» деп бодал-биле бурунгаар үзеш кылынган, күжүр аъды кылытгышкан. Көгү-шыгы хөлбеңнээн, хөглүг куштар ырлашкан, көк-ногаан хевин кеткен арыгны аралай халыткаш, сарыг-суглап, саарыглап дажаан Хемчикти эжиндирип кешкеш, улуг орукка манап турупкан. Автобус-даа келген. Доктааган. Авашкылар чок. Эртип турган машиналар доскулаан — ында-даа чок.

Бир көөрге, бензовоз кел чыткан. Чолаачының чанында уруг кужактаан херээжен кижиниң олурары-ла ылап. Холун көдүргөн. Ону тоор боор бе, довурак-доозунун бурулады халдып эрте берген. Хеймерек чым-сырт кынны берген: «Бо-дур! Чоп хоранныг чоор!». Сүрүп-ле каан, а оозунда четтирер дээр ужур чок, улам-на ырап бар чыткан. Оруктан үнгеш, оранчок черни оя-оя, бажын доза хап келгеш, орукту дуй турупкан. Чолаачы хыйт кылдыр машиназын доктааткаш, хорадааны кончуг үне халып келген.

– Сеңээ чүү херегил?!

Хеймерек олче-даа көрүнмээн, донгайгаш, кабинада олурган херээженни ылавылап көргөн. Каткан-хуурааның кадайы боор, улуг-ла ойнаар-кыс хойнунда олуртуп алган, доскаар дег чоон, кырган кадай бооп-тур. Ыйт-дааш чок аъдын ээй тырткаш, далбайтышкан.

Район төвүнге келгеш, күүйүнден айтырган.

– Көрбедивис, дуңмам. Кай баар, өг-бүлелиг кижии ап-ла чедер ыйнаан — деп, ол тоомча чок харыылаан.

Оон чоруткаш, столовая чанынга кээрге, колхозтан бир оол турган. Аңаа аъдын мундурупкаш, боду чүэк машиназының херээнге олурупкан. Сагыштың далажырын деңнээр аргажок, чалгынныг болза ужуга бээр-даа чыгыы. «Кызыл эмнелгезинде акым өлүп калган, ынаар бар чыдыр мен. Дүргөн хап көр» — деп чолаачыны далаштырган. А оозу: «Багай болган-дыр, халак-халак. Ынчалза-даа оон артык дүргедээр аргам чок. Машина эрги, орук багай» — деп тайылбырлааш, ооң дилээн улуг херекке-даа албаан. Ынчап чорза-чорза даң аткан. Хоорайга эртенгиниң чеди шак четкелек турда, келген. Автовокзалда хайнып турган кижилерни аралаан, Абакан автобусун көргөн — ол чок. Аэропортка баарга, база-ла ындыг, чүгле ужугуп үнген самолётту үдеп каан. Дедир халдып

баткаш, Улуг-Хемниң улуг кежиинге — паром аксынга четкен. Аар, чник машиналар он-ону-биле дистинчипкен, оочур манаан, кежин-даа турар, улаштыр кээп-даа турар — ужу-кыдыы билдинмес. Ары хүннү бадыр, караңгы дүн дүшкүже, кедеп келген. Кайда боор, хей-ле шак эрттирген. Ал-бот апштаан, могап-шылаан.

— Эрткен дүне азы берген боладып, мен ышкаш улуг карактыг оол кужактаан, аныяк орус херэежен кешти бе? — деп чоруур деп тургаш, паромщик ашактан айтырган.

— Менде херэеженнер кайгап турар чай чок — деп, оозу хөректөпкен.

Ынчан имир апарган. Кежээки сериин дүшкен. Аяс дээрде сылдыстар уурук-суурук чырып эгелээн. Хеймерек муңгаргай, кырындан бир-ле аар чүве черже олурту идип чораан ышкаш, ийи балдыры ырбаңайнып, кудумчуну өрү базышкан. Кижилер аргыжып, машиналар каржып эртип, шимчээшкин саарлып-ла турган. Хеймерек чоруп-ла орган: «Бир эвес арга турган болза, оон-даа ыңайлаптар ийик мен. Орук-чирик билбес, мооң мурнунда кажан-даа Саян ажып, ырак-узак орук кылып көрбээн-даа болза, айтыртынып чорааш, каяа-даа чедип болур. Бети дээрге Абакандан доскай, кедерезе Европаже хапкай, адрес турда, чоп ажыраарыл. Ам канчаар, амдыгызында дедирленир апаар-дыр, ынчалза-даа ыяавыла чедер! Коляны эп-биле бербес болза, эрбен-биле алыр!..

Бир миннип келирге, катап-ла автовокзалда чедип келген болган. Маналга залында кижиле хей — сандайлар дооза ээлиг. Хоначаларның хөйү-ле кырганнар болгаш бичии уруглар, аныяктар эвээш. Оон дедир үнгөш, даштын сандайга дыка үр олурган. Николай Ивановичиниң адреси ында бар. Ол хиреде аңаа баарындан, кадайын катындан айтырарындан диттип чадаан. Бир эвес авашкылар ам-даа Тывада болза, туруп болгу дег чаңгыс-ла чери ол. Чорупкан-даа болза, олар аңаа ыяавыла кирген, кажан, чүнүң-биле чорупканын, чүнү чугаалаанын ол ыяавыла билир. Ооң-биле чугаалажыры эргежок чугула. Ол хиреде чүрек черле чагдавас, ону бодай бээргеле, чүрек боду-ла тиккигейнип, шапкыланып келир. Ынчап олурда, телефон сагыжыңга кирип келген. Николай-биле көржүрүнүң орнунга, оозу дээре: «Телефоннаар! Ол бар болза, ажылда болур ужурлуг. Олар харын дүне ажылдаар». Вокзалдың дежурныйыңга чеде берген, телефон дептеринден айыыл чок черниң коммутаторунуң телефонун арай деп тып алгаш, долгаан.

— Дежурный сержант дыңнап тур — дээш, адын адап, бир-ле чоон үн харыылаан.

— Алло! Николай Ивановичини берип көрүңер.

— Чүү Николай Иванович? Бисте ынчаар адаарлар хей. Фамилиязы кымыл?

– Шарбаро.

Оон демгизи байысаап эгелээн: «Чүү кижиг сен? Адың? Фамилияң? Чүгө телефоннап тур сен? Кайыын келген сен? Лейтенант сээң чүңүл?..» – дээш турупкан. Хеймерек харын сести берген. Оон база бир чинге үн дыңналып келген. Хевирин бодаарга, телефонну өске кижиг ап алган ышкаш.

– Силерге кайызы херегил?

– Николай Иванович Шарбаро.

– Аа, ол чок, чуртунче шуут чоруй барган, ону моортан дилевенер — дээш, ол кижиг телефонну салышкан.

«Ындыг-дыр..., чуртунче чорупкан. Ийи алышкы бүдүү чагаалажып, дугуржуп тургаш, кады чорупканнар-дыр...». Хеймерек шуут-ла паркче, саарыг дег саарылган кижилер аразынче кирипкен. Ара доктаавайн, ресторанга баргаш, олурупкан. Ынчап орда, таныыр, танывас эш-өөр база үглөп келген...

Оттуп келирге, бир-ле караңгы өрөөлдө чыткан. Доңганы-даа хөлчөк, диштери шаккылаар чыгыгы. Суйбаттынып көөрге, орундөжөк чок, соок шала. Чанында элээн хөй кижилерниң думчуктары шыылаан, хаарыктап-даа чыдар кижиг бар. Чырыдар дээш карманындан серенги дилээш, тышпаан. Сайгылгаан дилеп, суйбаттынып турда, эжик тудазы холга кирген. Тырткан — шак. Дыңнаарга, ыа ындында кижилер чугаалашкан ышкаш. Соктап эгелээн. Сапыктар даажы келген соонда, эжик халырт дээн. Ооң баарында назы-хары элээн улгады берген шагдаа уннаштыр турупкан. Хеймерек дораанна бодап каан: «Кара-бажында суктурган-дыр мен!».

– Уду, уду, ам-даа дүне-дир — деп, шагдаа хөрөктөнгөн.

– Өршээ-азыра, чүнү канчапкан кижиг боор мен, акыжыым? — деп, бирээзиниң арын-шырайының шыңгыы эвес, чымчаан ажыглааш, дидимненип айтырган.

– Ол дугайын ынчаш чугаалажыр. Ыңай чыт — дээш, эжикти хаар деп барган.

– Өршээп көрүңер, сыңыйым чарылды.

– Ындыг болза, че.

Илерээни чүл дээрге, паркка ужуп калган бооп-тур. Экизи көргөн, оон ыңай чүнү-даа үүлгөтпээн болган. Хайлыг-ла чүве, карманынга акшазы чок, та дөгerezин ижиш алган, та улус уштуп ашпарган, чүгле ийи рубль арткан. Ол чүгө чедер боор, чандгыс чөмнениринге-даа четпес. Чанар акша чок. Таныштар, төрөлдөр дилеп, хоорайның хөлдүг-хөлдүг черлерин кезип чоруп каан. Шынап-ла, ындыглар хөй, ынчалза-даа акша чээрге, бээр кижиг тывылбаан.

Ажыл шагы доосту бергенде, базаарга чеде берген. Эът садар черде чиндигир ногаан платъелиг, сывырып каан демир дег суук

сынның, силгип каан дилги кежи дег чылбыгыр баштыг уруг эът садып алган, санажып турган. Акшазының хөйү-даа кончуг, кара сугларның өле-көк кадыргылары-ла. Ийинден көөрге, таныыры-даа ышкаш. Ылавылаан: Айдыңмаа! Чүрек шимирт кыннып, арын изиш дээн, буттар безин боттары-ла аткаар бастына берген. Дезер бе..? Чок, «чадараанда хам, чаараанда саяк...» Оочурнуң соонга турган кижиги бооп, ыңай көрнүп турда, Айдыңмаа үнүпкен. Хеймерек кожаланчып келген.

– Экии, Айдың?

Оозу «Бо чүү кижил» деп ылавылаанзыг, алдыртан өрү көргөш, тура дүшкөш, Хеймеректи бажындан куду будунга чедир чүгүртү көргөш, ам кээп харыылаан:

– Экии.

– Кайы хире чурттап тур сен, Айдың?

– Мактаныр чүвем чок, чуртталгам ам-даа саарзык — дээш, Айдыңмаа ыңайлап каан. Хеймерек эдергөш, чоруп каан.

– Ол чүү дээн чоор? — деп, бирээзи ылавылаан.

– Ол бе? Ол дээрге бот мен дээни ол-дур.

– Ажылдап тур сен ыйнаан?

– Аныяк кижиги ажылдавайн канчаар, оон башка бо шагда оолдар кижиги кайын тоор. Дааранып тур мен.

– Кай, шынап-ла, ам-даа чааскаан хевээр сен бе?

– Далашкан херээ чок болгай аан, таан дыка кыраан эвес, сотка олурар, чок болза кагдырыптар.

– Хоорайга келгөш, чечээргээңер кежээлээн-дир аа?

– Хы — дээш, Айдыңмаа уламчылаан: — Ол чокта, чуртталга солун эвес болгай аан. Ыглап, арагалап, муңгарап, качыгдап чоруурунунг орнунга, чечээргеп чорааны чүс катап дээре. Ындыг аа?

– Чугаажок.

– Сен канчаар чурттап чор сен? Ырлап чор сен бе? — дээш, гастроном аксынга тура дүшкөш, чүү дээр эвес адырам дээнзиг, Хеймерекче Айдыңмаа кезе кайгап турупкан.

– Мен... — дээш, оозу шак барган.

– Ча, ындыг-дыр, эш Хеймерек, хей-ле хилинчектенменер. Мен доозазын билир мен. Мында кажан база чүге келгениңни-даа билир мен. Ачаң бажында-дыр. Катың суккан дижир чорду. Чеңгевис каапкан-дыр. Таптыг бооп-тур. Далдаарга ынчап баар, даянганы... ыы... чүү дээр ийик. Че, ол-даа канчаар, ам меңээ чугаалаар сөзүң бар бе? Мен моон аъш-чем садып алыр дээн кижиги мен. Черле ынчаш мени ам кээп чоп эдериң туруп бердиң? Кагган эжин катап эргээш, кандыг атка кире бердиң дижир ийик?

Айдыңмааның сөглээн сөс бүрүзү чүк-чүктен шивегейлеп-ле турган чүве-биле дөмей, эзирик кижиги болза минниң келир-даа

чыгыы. Хеймерекке дыка эгенчиг болган. Сактырга, дер-бузу эт-кежинден бүдүү сыстып эгелээн ышкаш. Ынчалза-даа оон еске арга чок болганда, канчаар деп, хереглелин чугаалаан. Айдыңмаа дүрүпчүзүн ажыткаш, 15 рубльди уштуп берген.

— Бо чедер. Каш хонгаш, шөлээлеп чеде бээр мен. Барган кежээмде азы эртенинде ыяавыла авам, ачам олурда, меңээ эккеп бээр сен. Ам көөрүмге, элээн угаан кире берген ышкаш-тыр сен. Угаан кире бергениңде, чагааларың эгидер мен деп бижээн болгай мен. Ээ чокка, эдипкеш баар инек эвес, сөглээн сөзүңге ээ болур журлуг. Ийи чагаан хүлээдиң бээр мен. Кээр сен. Ындыг бе?

— Чаа — деп, бирээзи шагжок харыылааш, акшазын кармактапкаш, шууду-шууду базып бар чыткан.

— Адыр — деп, Айдыңмаа кыйгырган. — «Багын чажырарга, бачыды арлыр» дижир, чугаалаар апаар-дыр. Бир-ле черде бир-ле уруг биеэ хевээр-ле сеңээ ынак деп чүвени билип ал. Ада-иенге чугаала, ол кысты сеңээ кудалап берзин — дээш, Айдыңмаа каттырбышаан, садыгже шывараш дээн.

ДӨРТӨН БИРГИ ЭГЕ

Хеймерек вокзалче ескеп каан. А сеткилинде Европа баарының планын тургузуп ап чораан. «Ыяавыла чедер! Машаны эң эгезинден тура кыңчыктырбас. Ындыг төлээде ыяк белеткенир. Баштай чанар, ийи хире бодадан садар — арбын акша тып алыр. Авазы аңаа удурланмас. Эргежок чугула документилер-биле хандыртынар. «Хамааты Мария Ивановна Шаробаро бажыңның хер-херекселин, ашааның чүгээр идик-хевин оорлап алгаш, чаш оолду адазындан чарып, бодунуң кара туразы-биле чорупкан» деп акт тургустуруп алыр. Ону шагдаа начальниги капитан, бир-тээ таныш болганда, кылып бээр, а бир эвес ойталаар болза, Салчак Канчыровичиден дуза дилээр. Мындыг байдалды көрүп тура, кижиниң даайы таан дузалаар ыйнаан. Райкомнуң бирги секретарының дилээн азы айтышкынын капитан ыяавыла күүседир ужурлуг.

Оон хаптар. Чедер черге четкеш, Машага барбас, аалчылар бажыңыңга доктаар. Хондур дыштаныр. Даартазында ында шагдаа салбырыңга баар. Чүвениң ужурун айыткап, чогуур документилерни көргүзөр... Билдингир, хөөкүй Шаробарону хөкпеңнеди сывырып эккээр-ле болгай. Ынчан ам таптыг чугаалажып турбас чүве бе...»

Вокзалга келирге, ында эргенги дег хөй машина-даа, хөй кижиде чок. Касса көңгүс хостуг. Даартагы хүннүң биледин садып алгаш, дедир үңгеш, сандайга олурупкан. Канчангаш-ла костюмунуң кар-

манынче холун суптарга, бир-ле кадыг чүве холунга өйдүгө берген. Ам харын сактып келген: ол болза аалдан үнүп турда, почтачының тутсуккан чагаазы.

Ында «Мария Шаробарога» дээш, ооң адаанда, скобка иштинде, «чүгле бодунга» деп каан. Хол үжүүн эки-ле танываан, ынчалза-даа Васяны-биле дөмейлешкек-даа ышкаш. Дораа-ла чаза сопкан. Кайын Васяны боор, Николай Шаробаронуу бооп-тур. Чүнүң дугайын бижип тур бо?

«Экии, Маша! Эки, Ооржак!

Силерге дыка-ла үр чагаа биживедим. Тывага элээн ажылдазым-за-даа, силерниң бажыңыңарга чүгле чаңгыс катап кире дүштүм. Бодавыже, силерниң сеткилицер хомудап турар боор. Мен бодум база аңаа эпчоксунар-дыр мен. А силерге ооң ужурун допчузу-биле тайылбырлаар бодай-дыр мен.

Кызылга кады ажылдап турган эжимден чагаа алдым. (Мен амында ажылдавайн турар болдур мен ийин, оон үнге-ле үр болу бердим. Бо чагааны төрөөн черимден, авамның бажыңыңдан бижип олур мен.) Ооржактың адазы Калчан-оол бажыңнаткан деп эжим дыңнаткан болду. (Бо домакты Хеймерек үш катап номчаан, чүгө дээрге ооң адазының бажыңнатканын Николайга өске кижидыңнаткан бооп турар. А Хеймерек ол херекке Николай боду киришкен деп билип турар-ла болгай). Кудамны көрбөөн мен, ынчалза-даа арын-шырайын чуруундан билир мен. Ооң аңгы-ызыгууру, намдар-төөгүзү меңээ таныш. Албан-ажыл хуузу-биле ооң-биле сүржүр ужур меңээ таварышкан. Баштай ол чүү кижил дээрзин кайын билир, чүгле соонда билип кагдым. Чогум ынчаш аңаа онааза чогуур «буруудадышкыңнар» мырыңай ялым чок. Оларны мен маңаа биживээйн, оларны силер-даа билир силер. Ынчанмыже ашактың суктурары азы ону сугары албан апарган.

Бо бүгүнү көрүп тура, ыт чок канчап олурар. Начальник-теримге илеткеп, мындыг-мындыг кижилер хей черге кирген-дир, мындыг-мындыг кижилерниң салымы оларныыңдан чайлаvas деп турар-дыр, мындыг-мындыг херектерни соксадыр-дыр деп санал кирип, маргыжып турушпас мен бе. Ооң кедизиниң меңээ эки болбазы черле тодаргай. Дыка-ла үр чайгылып, дыка-ла үр боданып, тыртылып, шүгдүнүп келдим. Адак соонда «Ча-ча ыңай, чүү-даа болур болза, болгай аан, хамаан эвес. Мындыг чөптүг эвес чорукту канчап көрүп ора» деп бодал-биле шуудунга кириптим. Ооң ужун дораа-ла ажылдан чаштадым, партия кежигүнүңден үндүртүм. Даартазында-ла бээр үнүптүм. Маңаа кел сал-ла, Москваже билдир-ишскин чоруткан мен. Ында кудамның адын база адаан мен. Харьызы чедип келди. «Силерниң билдир-ишскиниңерни алдывыс.

Ол болгаш өске-даа хомудалдарны хынап көөрү-биле партия Төп Комитеди тускай комиссияны чорудар» деп каан чорду. Кызылда эжим база «онза комиссия келир деп тур, манап тур бис» деп бижээн болду. Ол ам ында чеде-даа берген чадавас. Ажыы-биле чугаалаарга, бодум база дыка сестип турган кижиге мен. Ам тыныжым ажыды. Бир чүве болур — чөптүг чорук тиилээр деп барган-дыр. Чүрээм эндевейн тур.

Мен мурнунда билбейн чораан-дыр мен. Ам харын билип чор мен. Бисте дыка хөй — он-он, чүс-чүс муң кем чок кижилер нүгүлдеткен, бажыңнаткан чүве-дир. Оларның аразында чоннун эзулуг дайзыннары, бистиң тургузуувуска удур хөй эвес кижилер бар болбайн аан. Ындыглар-биле кам-хайыра чок демисежири чөп. Мен оларны илередиринге, айыыл чок болдуруарыңга амы-тыным харамнанмас мен. Мындыг таварылгада болза дөргүл-төрөл, таныш-көрүш деп чүве турбас ужурлуг. А кажан көзүлдүр-ле хилинчек чок кижилерни бичии-ле чүвеге сылдап алгаш, складтарже суккан шоодайлар дег, чүс-чүзү-биле суп туруп бээрге, ооң-биле чөпшээр-ежири, эптежири берге-дир, удурланышкынның үнүн көдүрбес аргажок-тур...

Бир катап силерниң бажыңыңарга олурувуста, райком секретары Салчак Канчыырович кирип келген ышкажыгай. Ынчан бистер бот-боттарывысты танышпас кижилер дег ужурашкан бис. Шынында ындыг эвес чүве. Кудамның «херээниң» ужун аңаа ийи-даа катап чораан мен. Хеймеректиң каты мен деп билдирбезин хөлчок-ла кызыдып турдум, ынчалза-даа та кым чугаалапкан чүве, секретарь билип апкан чораан. Ийи дугаар чеде бээримге, ол меңээ мынча диди: — «Николай Иванович, бистер кудашкылар улус-тур бис. Ашактың дугайын эки ылавылаза эки боор...»

А ооң соонда Салчак Канчыыровичиниң арнын көре албас апарган мен. Меңээ дыка-ла эпчок! Ол дугайын чугаалап-даа четпес! Ооң боду база-ла хей черге түрүзүн көрүп, сагышсырап, бодунун даартагы хүнүнге сезиктиг олурарын билир мен. Ам харын ооң-даа тыныжы ажыыр!

Че, дуңмалар, хөй сөстөр чулчургаш чоор. Чүвениң ужуру билдине берген боор. Чүгле ашактың суктурганыңга мени холбавайн көрүңер, мен харын ону болдурбас дээш, байгы күжүмнү үндүрген мен. Тывага баргаш, тешиже-ле силерниң ачаңар-биле үскүлежи бергеш, силерге чагдап, силерниң-биле чоокшулажып чадап, силер-биле чугаалашпайн, өске кижиге дег, оюп турдум. Ам, арай элек-даа болза, бижири ужурга таварыштым. Чүге дээрге чүвениң байдалы өскерлип турар-дыр, ашак-даа удавас үнер, мен орта шуут бүзүрээр мен. Ол чана бергенде, силерге бижириримге азы чугаалаарымга, кайын бүзүрээр силер. «Хамык херекти үүлгедип-үүлгедип, ам кээп

мону көрөм, апттың органын» деп ажыгы-биле чугаалавас-даа болза, иштиңерде бодаар силер ыйнаан.

Ужурашкыже, дунмалар! Эп-найыралдыг чурттаарыңарны, ажилдаарыңарны күзөдөм.

Николай Шаробаро».

Хеймерек кезек үеде, көжүп калган чүве дег, шимчеш дивээн. Чагаа ону ханы бодалче хаара тырта берген. Вокзал дээрге вокзал-ла болгай: автобустар, аар-чийик машиналар оон-моон кээп, дедир чоруп, кижилер ыңай-бээр каржып-солчуп чоруп турган. А Хеймерек оларже сагыш-даа салбаан, харын эскербейн-даа олурган... «Николай... ыңдыг кижиге ышкажыл! А мен ону... ыңдыг эвес чүве-дир...»

Таныыры үн кыйгыра берген:

– Ооржак!

Көөрге, хөлбегер чүвүрлүг, чолдак чеңниг, ак-көк хөйлеңниг, ак тапочкалыг Вася, бичии тенек оолдар дег, танцылай аарак, өрү-өрү шурагылап, бажын ыңай-бээр кагыгылап, кудумчу кежир маңнап олурган.

– Ооржак!

«Хамык-ла чүвени бо үүлгедип, Машаны бо сөөртүп турган болгай аан. Мында чоп келген деп бо? Черле көрүп турзун шиңме». Хеймерек соок көрүш-биле уткуп, доңгун харыылаан:

– Чүд?!

Кадайын Хеймеректиң районга дилеп турганын Вася дыңнаан чүве-дир. Оозун сүрүп, мында келгени чугаажок, ыңчалза-даа четпээни-ле ылап. Ол дугайы шырайындан-на илдең. Эжиниң сеткилин часкарап деп бодаан.

– Сен, Ооржак, хөй-ле муңгарава. Кадайлар кай баар дээр сен. Сээң Машаң чедип кээр. Эт-севи, идик-хеви Барында — Салчак Канчырович сугда чүве-дир.

Хеймерек туттунуп шыдаваан, барык алгырыпкан:

– Чүже? Сен ону кайыын билдиң? Азы сен... — дээш, тура халааш, Васяга уннаштыр турупкаш, хаваан дүйүп, түрлүү кончуг көрүш-биле көрүп, сөзүн чедир чугаалавайн барган.

Бирээзи арай сестиксеп, бүдүү дедир чылып, харыылаарын далашкан.

– Чок, чок, Ооржак, өршээп көр. Өскээр биле бербө. Аашкынар мен. Ону кайыын-даа, кайнаар-даа сөөртпөдөм, бодунга-даа душпадым. Салчак Канчыровичиден дыңнадым. Даайыңдан айтыр, меңээ бүзүрөвөс болзунца.

– Шынап бе?

– Шыны ол..., Ооржак, дугуржуп ап көрөөл, бо чорук ам черле болзун... — дээш, Вася өскээр көрнү берген.

– Чүү?

– Ыы... демги аан... сенде хүннээчел чүве бар-дыр. Меңээ хөлчок энчок-тур... Мен дээрге ужур-баш чок адыгуузун мал эвес-ле болгай мен.

Хеймерек кезек быт чок тургаш, катап олурупкаш, сандайже солагай холу-биле айыткан.

– Олур. Таптыг чугаала, Маша чорупкан ышкажыл. Идик-хевин суп каан?

– Ындыг-дыр. «Үр болбас мен. Үп-сапты мында сукту деп Хеймерекке чугаалавас силер» деп чагаан эвеспе. «Аңаа чугаалава, кезезин» дээн чүве даайың. А мен сени кээргээш база, бир талазында, сеңээ идегээш чугаалаптым. Ынчап барбас сен ыйнаан?

Хеймерек өске айтырыг үндүрүп келген:

– Даайым чүге келди? Хурал бе?

– Обкомдан доп-дораан келзин дээн. Даңны атсы кактивыс. Та чүге чүве, сеткил-сагыжының кударгайы кончуг келген кижиге. Сөөлгү үеде аастан үнер сөзү эвээжээн, хагдынчак апарган дарга болгай. Бертен халыды. Оон келзе-ле, өөрүшкүлүү хөлчок ийин. Хөөрөп турда, канчаар сен, тын тынмас. Чок-ла болза улуг-ла дарга кылдыр депшип, Кызылга ажылдаар боор, чок-ла болза улуг-ла хавыя-шаңнал алыр боор. Чүү дижик моң?.. Ийе, «Улуг-ла үүле бүдөр деп барган-дыр, Вася. Мону чугбаска болур бе? Ресторанга барып олуруптар бис бе? Оон келгеш, удуп, дыштанып алыр бис бе?» – деп мындыг. Амырай-ла бердим. Дүрген-не кеттиниң, чаагым суу чайгаар сайырап, чараам сыыртынып хөлчок мен. Даргам хенертен ойталай берген дивес сен бе. «Э, Вася, элек эргин дойлай бээривиске, болур бе. База келдиртир бис дээн улус. Та ынчаш келдирти бээр — манаал» – дээш, костюмун ужулгап, орунче чыда дүшкен-дир. Ха-ха-ха! Хей-ле белеткенип, ядараан.

Хеймерек хүлүмзүрээш, ылавылаан:

– Чогум чүү болур деп турарын сөглеведи бе?

– Чок... Ыы, чүү дижик моң? Аа, шынап. «Комиссия келген. Байысаадып турдум» – диди. Ол та чүү ындыг комиссия чүвези, байысааткан кижиге коргардан туржук, ол хире өөрүп келир.

– Онза комиссия?! – дээш, Хеймерек туп-тура халааш, Васяның баарында барган. – Шынап ынча диди бе?

– Шынап.

«Онза комиссия!.. Ол-дур харын, келген-дир. Николай кайын эндээр. Ол база келир ужурулуг, харын-даа чедип келген болду бе».

– Шымда!

Сандайның ооргазынга ийи холун хере салгап, дүште чок хөлөрлөп чыткан эжиниң холундан сегирип ал-ла, тургузу соккаш, Хеймерек сөөртүр чыгыы маңнапкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Мария чүге чорупканыл?
2. Н. Шаробаронун чагаазындан чүү билдингенил?
3. Автор Хеймерек биле Марияның ынакшылын көргүзүп шыдаан бе?

Бүдүн тоожуга хамаарыштыр айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тоожунун тема, идеязы чүл?
2. Тоожунун кол-кол болушкуннарын айтыңар.
3. Мария тоожунун эгезинде силерге канчаар көзүлдү, а сөөлүндө кандыгдыр?
4. Авторнун актыг кижилерни нүгүлдээнин көргүскениниң чижектерин беринер.
5. «Хеймерек — тоожунун маадыры» деп дыңнадыгдан кылыңар.
6. «Ынакшыл — хуулгаазын күш», «Аныяктарның омур-хевири», «Чаш-Уругнун омур-хевири» дээн чижектиг чогаадыглардан бижинер.
7. Кайы эгени онзагайлап демдеглексээр силер? Чүге?

Немей номчуур чогаалдар:

- С. Сүрүң-оол «Ак-Төш», «Тывалаар кускун».
- Д. Бегзи «Өңүктөр дугайында тоожу».

**Юрий Шойдакович
КЮНЗЕГЕШ**

(1927 — 2000)

СӨГЛЕКСЭЭН МЕН

Вальс

Харжыгаштар эстеп-шуужуц,
Шаттарда чаржып турда,
Караңгының сылдыстары
Чажында чайнап келди.
Чаражым сээ ынак мен деп
Шагаада сөглөксээн мен.

Шивилерде аккыр шацнар
Чинчи дег кылацнашкан,
Кылын харда ацнар шыырлаан
Кышкы дүн мөцге артсын.
Чаражым сээ ынак мен деп
Шагаада сөглөксээн мен.

Сеткилимге хөгжум болган
Сээц үнүц дыцнаксадым —
Оолдар, кыстар ойнап турлар,
Ой, эжим, бараал, сарыым.
Чаражым сээ ынак мен деп
Шагаада сөглөксээн мен.

ЧЕДИ-СҮҮР

Чайын, кыжын чайыннанган,
Час бөрт ышкаш, менги баптыг
Чеди-Сүүр ам, сактырымга,
Чергелешкен солдаттар-ла!

Кылаңнашкан бедиктерде
Хөртүктерге ойназа деп,
Кызыл-даван шаамда
Хөлчөк күзөп чоргулаан мен.

Үер-халап дилтер шыпкан
Үе багы турган чүве.
Чаңгыс чүглө Чеди-Сүүрде
Чадыр орну кургаг чер бар...

Аңаа улус салдап келгеш,
(«Өрттөн артпас, өлден артар!»)
Амы-тынныг үнген дигир
Өгбелерниң чугаазы бар.

«Демир салы ам-даа ында
Дендии дыка үрелбээн, бар.
Сыыннап чорааш, көргөн мен» – деп,
Шынзыктырар кырганнар бар.

Ынчангаштын Чеди-Сүүрже
Ынайымда үнүксээн мен.
Удуп чыда, дүжей бергеш,
Улаарап каап чыткан боор мен.

Ындыым билгеш, кырган-авам:
«Ынаар кыстар үнүп болбас,
Ыдык өндүр таңдывыс-тыр,
Ынча диве!» – деп каар чораан.

Аза оран баар үт ында,
Шагда калган чээним оолга
Аңаа душтум диген хамны
Шагдыр-Хелиң мынчаар деткиир:

«Доора-Хемче сургуулдааннар
Дооза ында: четкер ынаар
Сүзүк чок дээш диригде-ле
Сүнезинин алгаш барган».

Ынчалза-даа төөредигни,
Сүзүглелди мээң чүрээм
Чүмү-биле хүлээп албаан —
Школаже чорупкан мен.

Чылдар эрткен. Ашкан номум
Шылыраажы уттундурбаан:
Черниң байлаан шинчип тывар —
Чедип алган эртемиң ол.

Кидиспейге ушкажыпкаш,
Хиндии хир чок дээрже үнүң,
Эзимнерлиг чуртумдува
Эзирлештир чаның ор мен.

Черже бир-ле көөрүмге,
Булут-хөлде эштип ойнаан
Бууруул, туң ак куулар ышкаш,
Чеди-Сүүр бо дөвүн чыдыр.

«Кылаңнашкан бедиктерни
Кырлаар-дыр!» — деп шиитпирледим.
Чашкы шаамда күзелим ам
Шак-ла мынчаар боттанган-дыр.

Айтырыг болгаш онаалгалар

1. Шүлүкте чоннуң кандыг чүдүг-сүзүглери сиңген-дир?
2. Лириктиг маадырга характеристикадан беринер.

«ДИДИР-ДИДИР»

Ынча дидир, мынча дидир,
Ында дидир, мында дидир
(Актыг шынны кара хоптан
Аңгылап аар аайы чок) —
«...Дидир-дидир» бурун шагда
Дириг ышкаш чурттап чораан.

Тайга санай хонаштарда
Тарамыктар сонуургаанын
Душ бооп эрткен чорумалдан
Дуйзу-кыйзы дыцнап чораан.
«...Дидир-дидир» почта чокта,
Дириг хевээр чурттап чораан.

Ырак-узак Доора-Хемде
Радио ырлап турар.
Почта дажыыр самолёттар
Бо-ла келир — биеэги чок.
Аалга дүшкеш: «...Дидир» — дээрге,
«Адыр ыңар. Шын бе ол?» — дээр.

Дириг чурттаар хонуу төнгөн
«...Дидир-дидир» хөөржүттүнгөн.

Онаалга

Шүлүкте улустун бурунгу чаңчылын көргүскенин, ооң амыдыралдан үнгөн
дөзүн тодарадыңар.

ХАРЛЫГ САЯН БАЖЫН АЖЫР

Харлыг Саян бажын ажыр
Халдып ашкаш, дөрт-ле хондум.
Делгем Сибирь ховуларын
Дембилдейлеп эрте бердим.
Вагонумнуң соңгазындан
Бакылап каап орап-дыр мен.
Кырган Урал — мөңгүн дег хем
Кылаңайнып, чайнап чыдар.
Эриктерде маны даштар
Эштип, шымнып, чунуп турлар.
Туруг, кашпал дуглаза-даа,
Тура дүшпээн Улуг-Хемим
Мөңгө меңги мөгенненген
Мөңгүн-Тайгам сагындырды.
Чычаан мунгаш, аьттанырда
Чылыг холун сунуп үдээн
Хөлчүң карам сени сактып,
Хөөмей, ырым эдип келди.

Тойлу шил дег кылаң дээрге
Топтап көрнүп, дыраттынып,
Кажан көстүп келириңни
Хая көрбейн, манай бердим.

Айтырыг болгаш онаалга

1. Лириктиг маадырны кандыг сагыш-сеткил хаара туткан-дыр?
2. Шүлүктүн тема, идеясын тодарадыңар.

КУС

Дагдан баткан хемчигешти
Дамды санай шүүреп каан дег,
Кыңгырама чинге үннүг
Кылаң суглуг болу берген.

Чечек оңуп, хадаалакта,
Ногаан, хүрең, кызыл, сарыг —
Номда-даа чок өңнөр-биле
Черниң кыры шиметтинген.

Талдар хүлер сыргаланган,
Даглар чаңгай аржыылданган,
Куулдур шөлдер алдыннанган —
Куда оптап каастанышкан.

Бистиң черниң изиг болгаш
Хатчыл чайы чанар дээштиң
Кара дуруяа чалгынынга
Билдиртпейн хонуп алган.

Айтырыг болгаш онаалга

1. Шүлүктүн тургузуу, аяны, эстетиктиг ужур-дузазы кандыг-дыр?
2. Чогаалдың дылының уран-чеченин сайгарыңар.

УГУУЛГА-ДАА БОЛ ДААН, ЫРЫМ

Чараш кыстың шырай арнын,
Часкы шагның өңгүр чечээн
Четче, тода чуруп келир
Чечен ырым, канчан бардың?

«Үргүлчү-ле йөрээл салыр —
Үнелевес, талаар сен» — дээш,
Аныяк оол — шүлүкчүден
Арай ояк апардың бе?

Канчан ындыг болган чоор ол?
Чанымга кел, чугаалажыыл.

Канчалдыр-даа бодаарымга,
Чазып турар ышкап-дыр сен.

Кыйгы, лозун, өпей ыры
Кожаңчының лимбизинге
Кожа, деңге дыңналырын
Кымнар, кажан буруу дээнил?

Кайгамчыктыг төрөөн чуртун,
Улуг чонуң негээр болза,
Кара чаңгыс одуруглуг
Угуулга-даа бол даан, ырым!

Айтырыг

1. Шүлүкте эпитеттер, денелгелер, метафоралар кандыг рольду күүседип турар-дыр?

Немей номчуур чогаалдар

Ю. Кюнзегеш «Багырның хылыжы», «Бодалдарым бодаралы», Еврипид «Медя».

Константин Чанзанович
ТОЮЦ

(1927 — 1956)

Чогаадыкчы намдары

Тыва литератураның хөгжүл-дезинге боттарының төлөптиг үлүг-хуузун киириштирип, салым-чаяаны-биле чонунга бараан бооп чораан кижилерниң бирээзи — Константин Тоюц. Ол төрөөн черинге, арат чонунга сагыш-сеткилин, ынакшылын чечен сөс-биле илередип чораан.

Бодунуң ак-көк Тывазының төөгүзүн, тыва, орус улустуң найыралын чогаалдарында алдаржыткан.

«Төрөөн Тывам» деп улуг чогаалын 1946 чылда бижээн. «Көгөрим», «Төрөөн кыштаам», «Сүт-Хөл», «Хемнерим» деп шүлүктери авторнуң төрөөн черинге ханы ынаан

херечилээн. Ханы интернационалчы утка-шынарлыг, үениң байдалын чиге дамчыдып, чоннуң ажыл-ижин, келир үеге быжыг бүзүрелин «Орус акымга», «Хемчик», «Комсомолчу найырал» деп шүлүктеринде илереткен.

Ада-иезиниң омур-хевирин сагыш-сеткилиниң дойлуушкуну-биле «Ада-ием хайыралы», «Караңгыдан дүнче», «Авам, ачам алдары» деп шүлүктеринде бир янзы көөрүн оралдашкан.

К. Тоюц уругларга эвээш эвес бедик уткалыг чогаалдарны бараалгаткан. «Колхозчулар уруглары», «Пионер Аяс», «Оля биле Эник», «Очур биле Чигжит» деп шүлүктери, «Күске» деп баснязы,

«Самдар-оол биле Бөрү» деп тоолу авторнун уругларнын психологиязын, сонuurгалдарын эки билирин херечилеп турар.

Литературада мөңгө темаларнын бирээзи ынакшылды К. Тоюң «Ыраажы кыс», «Хем кыдыында кыс» деп шүлүктөринде алгаан. А «Ынакшыл болгаш өлүм» деп шүлүглелинде чон ынакшылды канчаар үнелеп, кадагалап чораанын тодаргай көргүскөн. Чогаалчынын аныяк назыны үстү бергени-биле шүлүглел төнчүзүңгө чедир бижиттинмээн.

Константин Тоюң чүгле чогаалчы эвес, а башкы, композитор, артист чораан. Ол бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмнеринге үнелип сүмелерни бижээн. Оон аңгыда О. Саган-оолдун, С. Токаның чогаалдарына сайгарылгалыг чүүлдерни бижээш, үнелелдерни берген.

Константин Тоюң Тываның культурлуг хөгжүлдезиниң төөгүзүндө балалбас исти арттырган.

ЫРААЖЫ КЫС

Дыдырарган кара баштыг,
Дыңнап ханмас хоюг үннүг,
Чалыы назын салым-чолун
Чассыдып кээр чараш уруг.

Алдын хүн дег, чараш арнын
Кайгап, көрүп туруксаар мен.
Аяс дээр дег хоюг үнүң
Катап-катап дыңнаксаар мен.

Чымаарарып чоруп алган,
Чылар-чылбас кынны берген
Сээң-не оожум бүдүжүңгө
Сеткилимден ынак-тыр мен.

Күзелимниң ханызындан
Күштүү-биле дилеп тур мен:
Бяңгылыг үнүң-биле
Ырлап берем, чараш уруг.

Айтырыглар

1. Аныяк кижиниң ханы ынакшылының дөзү чүдел?
2. Лириктиг маадыр бодунуң кандыг күзелдерин илереткен-дир?

КӨГЕРИМ

Көгерим деп карак четпес бедик артты
Көрүп болгаш барып чурттап чорбаан-даа мен.
Чорук чорааш, орук ара таварышкаш,
Чоргаар болгаш каазыңны көрүп тур мен.

Эрип болбас мөңгө мөңги бөргүң болган,
Ээреген эзим-арга тонуң болган.
Серийн чымчак салгын-биле тынып турар
Сергек болгаш туразында чоргаар-дыр сен.

Аржаан суу дег Көгөрим хем бертиң-биле
Алгаан ышкаш ырлап, шоорлап бадып чыдыр.
Саглы хемниң шапкын чалгыы баарың-биле
Чассаан ышкаш, идиин аштап, агып чыдыр.

Шагдан тура далай ышкаш тараа чалгаан
Шак дуу чыткан чиргилчинниг Барлык шөлү,
Ында турар колхоз, совхоз, бүгү тудуг
Ырлаан, хөглээн школалар, сууржугаштар.

Дөгөрези чаптып тараан үрөң ол-дур,
Төрөл чонга өргүп турар ачың ол-дур.
Сээң хемиң ховуларга сугат берип,
Сеткилдерге ыры шаңнап, хөглөп чыдыр.

Боолар чүктээн, артынчактыг аңчылар-даа,
Аъттар четкен, коштуг-комнуг чорумал-даа
Бо мээң турган оваа чаны дөстөк дөңгө
Амыр сөңнөп, таакпылааштын алгап эртер.

Агы, каңгы, артыш, шаанак бүргөп шыпкан,
Аңның-меңниң чандыр баспас турлаа болган
Арат чоннуң алдаржыткан бедик арты
Алдын тайгам Көгөрим сээ ынак-тыр мен.

Айтырыг болгаш онаалга

1. Лириктиг маадырны хаара туткан сагыш-сеткил хөлээшкенин көргүскен одуругларны айтыңар.
2. Кандыг улусчу чаңчылдарны автор шүлүктө көргүскен-дир?

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ ӨЛҮМ

Номчукчунуң назы-хары улуг-даа бол,
Он беш харга четпейн чоруур чалыы-даа бол,
Чургаан, ноян турар шагда оолдуң, кыстың
Чуртталгазын номчуур боор деп идегедим.

Аныяктың ынакшылын өжөп кызаар,
Анай, хенче хураган дег садып-чарыгыр
Эрги шагда чурттап чораан хойжулардан
Эвээш-биче дыңнаанымны бижип ор мен.

Кара булут ак-көк хемден союлбаанда,
Кадыг дарлал Тыва чуртун эргип турда,
Агым, шапкын Хемчик уну Бай-Тал чурттуг,
Аттыг-чарлыг Ак-оол мөге чурттап чораан.

Эргеленир адазы чок, яды, түрег,
Эмийн эмген иези чок өскүс болгаш,
Амытанның ижин кылыш, хырны тодуш,
Аалдар кезип, түрөп чорааш, өзүп келген.

Эзер-дергээ туттунуп ап, сарыыл кирип,
Эр бооп өзүп, он сес харлыг апаргаш-ла,
Салчактарның аразындан тыптыш үнген
Чаан ышкаш аттыг-чарлыг мөге болган.

Чочак-мөчек, борбак-борбак шыңганнарлыг,
Чоон, делгем, чазап каан дег, хөнү сынның,
Чоргаар, шириин шырай арны кызыл-хүрөң,
Шоваа, чазык, эрес-кайгал, күдер боттуг.

Кулактарын, көөргөткен дег, солуп чоруур,
Кудуп каан дег, хөнү-хөнү даваннарлыг,
Хойдукпушаан аадамнап, савап чоруур
Кондаалайы ховуланчак доруг аъттыг.

Каш катап оваа, хүрээ дагылгага
Кандыг-даа чер найырынга ол-ла шүглүр.
Эки-даа эр, багай-даа эр хүрешкенде,
Эзир ышкаш шүглүп, девиир – Ак-оол-ла боор.

«Чадаананың хүрээзинге найыр болур,
Салчактардан аъттар, мөге бадырар» – деп
Көкей демчи боду-биле адын салган
Хөлээзинниг далаш бижик чедип келген.

Ак-оол мөге хүнезинин белеткенгеш,
Аадам-Доруун хондур соодуп, дөгериңгеш,
Ондар, Салчак, Хертек, Монгуш сумуларның
Он шаа мөге Чадаанаже бадыплаткан.

«Сенгин чаңгы мөгезинге дужа берзе,
Сен-даа, мен-даа саадавайн, ужуп бээр-дир,
Ынчанмааже мөгем октаан дора-өлчүк дээш,
Ыт дег Сенгин хорадай бээр, хоржок» – дижиш,

Ак-оол-биле кады чоруур өөрүнүн
Аразында чагыжары ындыг болган.
«Сенгин чаңгы мөгези-даа кижиле ыйнаан,
Сезиниг чок тудар-дыр» — деп бодап чораан.

Чадаанага чаңгыс хонгаш, чеде берген,
Чарлаан черде келген чон-даа эмге-санчок.
Эртен дораа байыр-наадым эгелээр деп,
Эмгеленип, сескеленип, хөлзеп турган.

Торгу, чыгышы хевин кеткен баяаттары
Аккыр тос дег, өргээлерде белеткенген.
Тону, хеви орбак-самдар ядыылары
Арыгларда одагланып турар болган.

Чаңгыларның чалалгалыг мөгелери
Чайыр дег ак өргээлерде дүжүп турган.
Ядыы Ак-оол оларынга адааргавайн,
Ядыы чоннуң аразынга барып дүшкен.

Ол хүн хонган. Эргенинде мөге көөр дээш
Ол-бо чүктен чыылган чон-даа олурупкан.
Аймак, чызаан сумулардан чыгылып келген
Алдар-аттыг мөгелер-даа девип үнген.

Ол-ла хамык мөгелерде... Сенгинчиктин
Одагалыг чиңзе шаңнаан Дадарыы бар.
Хензиг биче аныяандан чалча өскөн
Хемчик оглу өскүс, ядыы Ак-оол-даа бар.

Үш чүс ажыг мөгелерниң аразындан
Үжен ийи тырың мөге артып калган.
Адааннашкан мөгелерниң шүүлдезинде
Ак-оол биле Дадарыкпан артып калган.

Кадыр хаваа, ажынган дег, дүглү берген
Кадыг-шириин девип турар — Ак-оол ол-дур.
Сезиниг чок, бардам, чоргаар девип турар —
Сенгин чаңгы мөгези дээр Дадарык ол.

Ийи мөге кизирт кылдыр сегиржишкеш,
Изиг-изиг бөөлдежип, тутчуп турган.
Хажызында кайгап орар көрүкчүлөр
Кайызы-ла ирги дижип, манап орган.

Катай каккаш, Ак-оол октаан: «Дең-дең» – дишкен.
Катап база туткаш, октаан: «Дең-дең» – диген.
Кайгай бергеш база октаан, база «Дең» – дээн.
Катап туткаш, мергелепкен, ыытташпааннар.

Кайгал Ак-оол эзир ышкаш кынны берген,
Кара черни сиртиледди девип турган.
Алгы-кышкы шуурган ышкаш, динмиттелип,
Ак-оол мөгээ чүс-чүс үннер йөрээл салган.

Хамык байлар дашкаларын ишкилепкеш,
Калчаа пары Сеңгинчикче көрүнгеннер.
Ыт дег Сеңгин, секке душкан кокай ышкаш,
Ызырныпкан ол-бо маңап, хаваа дүглүп:

«Аштангылар, ядамыктар, ыытташпаңар,
Ам бо дораан тарап чанып, чоргулаңар.
Аай-баш чок чугааңарны соксаңар» – деп,
Арзылаң дег кышкыргылап, чарлык болган.

Көп-Сөөк баары оймалыкта хүрээзинден
Чагырыкчы Дарыманың Чечекмаазы
Көк-көк тоннуг ийи уруг эжеп алган,
Чайыр ышкаш, кылаңайнып чоруп орган.

Аңаа турган аныяктар сезингештиң,
Арыгдыва, хойган мал дег, дезивиткен.
Ак-оол чааскаан туразында артып калгаш,
Аьдын мунгаш, ужураштыр кага берген.

Алдын хептиг, салбак чаштыг чараш кыстың
Арнын удур көрүп тургаш: «Амыр» – диген.
Ак-оол-биле дужуксаан дег, уруг база
Аяс хүн дег хүлүмзүрээш: «Амыр» – диген.

Эзеринге хажыыландыр олурупкаш,
Элээн кезек чугаа, сес чок көрүп турган.
Чараш кызы өөрүндүвө көрүптерге:
«Чанаалы» – дээш, ийи эжи ыңай болган.

Ак-оол тургаш: «Өөрүңер кай баар ол?» – дээн.
А кыс тургаш: «Ойнаар бис дээн улус-тур» – дээн.
Бяткан дег удур көржүп бадыткашкаш,
Бяш доорзу оргу шыкка дүжүп алган.

– Сецгин чаңгы мөгелерин октаан киж
Селемениң бизинге баар дээни кай,
Дадарыкты кортпайн чүге октадың? – деп,
Даңгынанань сөглээн сөзү мындыг болган.

– Аттыг-чарлыг найырлалга келген киж
Араатанның кыжаныындан коргар боор бе?
Кежегеде чинзези чок яды-даа бол,
Хемчик ады чоргаар адын сыгар боор бе!

Чаңгы, чалаң, дүжүметтер мөгелерин
Ядамыктан артык кызып октаксаар мен.
Бодуң-биле чаңгы киж уруу болгаш
Болчуксаарың кончуг-дур аа, дунмам — диген.

Хөлбеш кылдыр карактарын удур көргөш,
Көс дег кылдыр ийи холун дыңзыг туткаш,
Ак-оолдува улам чыыра олурупкаш,
Аныак кыс чажыт хөрээн ажыдышкан:

«Өскээр билип алган-дыр сен, күжүр Ак-оол.
Өскүс-чавыс сен дег киж уруу-дур мен.
Алды хар-даа четпейн чыткаш, өскүс калгаш,
Адам-ием арнын безин көрбээн-дир мен.

Ужур-шынын билир кылдыр өзүп келдим.
Улус меңээ дөгerezин сөглөп берген:
Авам күжүр өлүп каарда, кавайлыг дээр,
Ачам мени аалдар санай ажаап чораан.

«Улчуп, тенип, аалдар кезип, тояп чорбайн,
Урууну мээ азырандаа эккеп бергеш,
Бодуң маңаа хондур одаар ыяш чарып,
Молдургалар өдээ аштаар чалчам бол» – деп,

Амыдырал тургускаштың, кырыыжеге
Ажы-төл чок, ийи көжээ ышкаш, чурттаан
Дарыма деп ашак ынчан чаңгы тургаш,
Даргазындан ачамдыва сөглеткен дээр.

Ачам ону дүшке безин какпас боорга,
Алды хааны чепсээ-биле эдерткештин,
Өлүр эттеп, эриидээштин, черге каапкаш,
Өөнге мени эккеп алган дижир чораан.

Дарыманың аалыңга турарымга,
Тааланчыг, магалыг-даа эвес-тир-ле.
Инек-сааны, аъжы-чеми арбын-даа бол,
Иези дег чылыг чүве кайын турар.

Сеткилимде өйүп чоруур хилинчээмни
Сенден өске кымга-даа мен сөглөвээн мен.
Моон соңгаар ындыг сөс мээ чугаалавайн,
Бодуң ышкаш бодап чору, Ак-оол» — дээштин,

Буугуп чораан хөрек-чүрээ чазылган дег,
Ак-оолдува кончуг оожум көрүп келген.
Будумал дег чазык кыстың чаагай арны
Ак-көк дээрде хүнден артык ышкаш болган.

Алды хире хонмаанда-ла чагырыкчы
Ак-оол биле уруун дыңнап, билип каапкаш:
«Чыраа-биле балдыр эьдин доорап тургаш,
Чылгычы-даа кылыр мен» — деп кыжангылаан.

Удатпаанда Сеңгин чаңгы Дарымага
Ужа-төштүг, сес-төс көгээр арагалыг:
«Уруунду бер, катылышкы болуулу» — деп
Улуг кадак, мөргүл, белек тудуп келген.

Байның уруу: «Сеңгин чаңгаа барбас мен» — деп
Маргып, ыглап, адазынга чаннып турган.
Хөлүгүр көк, жөм дег пирийн, чагырыкчы:
«Көгүвейн, баар сен» — деп көксөп орган.

Дарымага Сеңгин чаңгы каш-даа катап
Дарый-дарый арагалыг хаалар ыткан.
Чагырыкчы сыңыйландыр ижип-ижип,
Шала часкаар уруун бээр бооп дугурушкан.

Хүннүң, дүннүң эргилдези эртсе-эртсе,
Күжүр кысты чедирер хүн чедип келген.
Ынакшылын кызаттырган кээргенчиг кыс
Ынак эжи Ак-оолдува сөглөдипкен.

«Сени дээним — күзел-соруум бүтпейн барды,
Амы-тыным чамдыы сенден чарлыр-дыр мен.
«Сеңгин чаңгаа ыяавыла кадай бол» — деп
Албадалды арта базып чадап кагдым».

Ак-оол ынчан эки-бакты дыңнавайн,
Ашак чаңгы аалынга күзетчилеп,
Деспек, мөөрүк, арга-сынга чылгы бөлүп,
Деңнешези кысты сактып, дүжөп чораан.

Аткан даңнын ак-көк өңнүг хаязында
Аргажыкка одаглангап, шайлап орда,
Кырый берген ашак кижичедип келгеш,
Кыстың сөзүн дөгөрезин тоожуп берген.

Чараш кыстың чазык сөзүн дыңнап каапкаш,
Сагыш-чүрээ, аржаан сүт дег, ириктелип,
Хамык эьдин, өзүн-чүрээн, судал ханын
Хайыра чок чажыт төннөр кадап келген.

«Сөглөп келген арыг-чаагай дузаңарга
Сеткилимниң ханызындан өөрүп тур мен.
Сөөлүндө чүү-даа чүвээ душсуңарза,
Сен дег база дузалаар мен, ирем» – дээштиң,

Аяк, пажын таалыңче суга соккаш,
Аьттанышкаш, чылгаа чораан доруун туткаш,
Аскыр өөрү чылгыларын сүрүп алгаш,
Ашак чаңгы аалынга кээп, дужаап берген.

Хөрээн өйгөн чараш кыстың турар чери
Көп-Сөөк бели кезек тейниң баарындыва
Хөлзөп, хайнып, шурап баткан кашпал хем дег,
Хөрүктөлдир, дүвүлендир халдып орган.

Хүрээге-даа Ак-оол мөге чеде берген.
Хүн-даа ашкан, чырык имир дүжүп келген.
Сарыг тоннуг, довурзактыг кижичи турган.
«Чараш кысты канчалды?» – деп айтырып-тыр.

«Чагырчының эжиин ажар чалчазы эвес,
Чанында ол даңгынаның таңныылы эвес,
Бурган шаңнаан сагызынның, чүдүлгелиг
Буян-тамчык күзөп чоруур лама мен» – дээш,

Кушпугур куу соок арнын суйбагылап,
Куу-сарыг хүрүмезин этингилеп,
Турамыгын, шөлээн, хостуун көөргөткөн дег,
Дугандыва хертеңейнип кире берген.

Калбак, чавыт бажыцнарның аразынга
Кайнаар-даа баар айын тыпшайн чоруп турда,
Самдар тоннуг кара салдыг ашак чораан.
«Чараш кысты канчалды?» — деп айтырып-тыр.

«Алгыртырзын, кышкыртырзын тудуп алгаш,
Сенгин чаңгаа бээр дээштиң, бадынтылар.
— Ак-оолга бер, ачай — дээштиң сөгүрүүрге,
— Сээденвейн, чору! — дээштиң ашпарганнар.

Чүге мынчап, чүңнү дилеп озалдады?
Чүү-даа чүве эрте бээрге, элейтип кээр.
Күжүр уруг сени дээштиң ыглаптарга,
Хүрээ чону дөгези ыглап турду... ».

Чаражының соон углап, изин истеп,
Чадаанаже ол-ла дораан аътганышкан.
Өрү дээрде сылдыс, шолбан четчип келген,
Өртемчейнин чартыын ыржым шуглап алган.

Шыпшың, дунук караңгыда халдып орда,
Шынаа, шөлде сайт дээр дааш чок, удаан болган.
Үгү болгаш сыгыргалар ырак-ырак
Үзүктел чок сырынналдыр эдип турган.

Анаар барбайн, дедир чан деп албадан дег,
Арнын удур часкы салгын хадып турган.
Кавайы дег өскен Хемчии улам ырлап,
Кааңайнып, үдээн ышкаш, чыдып калган.

Аадам-Доруг үзүктел чок тыныш тыртып,
Ак-оол мөге эрткен оруун эргий бодап,
Часкы дүннүң караңгызы черни шуглап,
Шаа чок салгын кулаанга кээп сымыранган:

«Күзээн сорууң чедип албайн, дедир келбе!
Хүлүг, кинчи, эриделден корга бербе!
Чолуң тааржып, чорууң чогуң эки чору!
Чоргаар кысты Чечекмааны букка бербе!»

Ол-ла дүне Барлык хемге халдып кээрге,
Оргулукта кончуг улуг от хып турган.
Орай баткаш, мында хонуп чыдар бе дээш,
Отче шиглей далаш-биле челдирип каан.

Чырык отка чоокшулап чеде бергеш,
Чыжыргана аразынга аъдын баглааш,
Кончуг аяар кедеп чеде бергеш,
Кожазынга ынча-мынча көрүп чыткан.

Чадыр иштин чула-биле чырыдып каан.
Чагырыкчы хаарыктап удуп чыткан.
Чадырының дөрү – ширээ баарында
Чараш кызы удумзурап, көрүп чыткан.

Хүлүмзүрөөн хүрең-кызыл шырай-арнын
Биеэзи чок, ыжыдыр-ла ыглап алган,
Күзүңгү дег, оду чайнаан карактарын
Бирде көрүп, бирде шийип чыдар болган.

Куюм чүрээ шимирт дээштиң, Ак-оол мөгө
Чадырының эжиин ажып кирип келгеш,
Хуу-салым, чаяан күжүм билзин дээштиң,
Чаражының чанын орта чеде берген.

Дашкаар дыңнаан. Шимээн-даа чок, ыржым болган.
Даңгынанан кускактапкан, үнө халаан.
Одунган хаа кыйгы салган, оон-моон хөлзөөн —
Оттан ушта караңгыже шимеш диген.

Аъдын орта халывышаан, чедип келгеш,
Артык ынаан ол-ла хевээр үңгерипкеш,
Эргим төрөөн ие чурту Хемчиндиве
Эзиннелдир, хөрүктелдир халдывыткан.

Каш чылдың эгезинде эки-бакты
Кады көргөн өңнүү орта чедип келгеш,
Чаңгыс сөс чок, ойнаар-кыс дег кускактааштың,
Чалынган дег, шынын чугаалап-тыр:

«Үш чыл ажыр сээң-биле аңнап, диңнеп,
Үргүлчү-ле кады чурттап чордум, эжим.
Улуг сарыг сувай бени тудуп аайн бе?
Улуг октуг кара бооңну эдилээйн бе?»

Ак-оол сөзүн доозарга, эжи тургаш:
«Биндыг-дыр че, бени-даа ал, боону-даа ал.
Назылааштың, кырып-чөнүп төнгүжеңче
Найыралды кошкатпас деп күзелдиг мен.

Уш-баш чок кижилерге бүзүрөвө,
Улустардан чаштып, дезип, каразып чор!
Дарым суг тудуп алза, түрөй бээр сен,
Танды-сынче карак ажыт чору» – диген.

Аяк, пажын таалыңга суг, белеткенгеш,
Эргим эштин берген белээн хүлээп алгаш,
Ак-оол мөге ынаа-биле чоруптарга,
Эжи боду чагыын чагып, аъткарышкан.

Хайлып баткан Хемчик хемниң шыпшык бажы
Кара-ногаан эзим кеткен таңдызынга
Шарлан, хады, чалаң шиви ыяш-биле
Чадыр туткаш, иелээ аа чурттай берген.

Ак-оол мөге Дарыма уруун ашарган деп
Аалдарга ол-ла чугаа долуп турган.
Көл-Сөөктүң чаңгызындан келген хаалар
Көзүлгөн-не кижилерни тудуп алгаш:

«Ак-оол кайдал, ыяп сөглө, шаңнал бээр бис,
Айтып бербейн, чажырзыңза, кагар бис» – деп
Хемчик хемниң унун дургаар аалдар кезип,
Хейгезе-даа, билбес бис дээш, сөглөвээннер.

Сеңгин чаңгы, Дарыманың хаалары
Чеже катап Хемчик унун дилевээн дээр.
Амытанны тудуп, хүлүп ашаргаштын
Актыг черге чеже катап какпаан дээрил.

Яды-түрөг өзүп келген Ак-оглунга
Салчак чону дөгерези ада чораан.
Бичезинден былааттырган Чечекмааны
Билбес кижини Хемчик дургаар чок-даа турган.

Идер чалыгы Ак-оол биле Чечек ийи
Ижер-чиирден, кедер хептен түрөвээн-даа.
Арат чону дөгерези
Аъжын-чемин хүннүң чыгыгы берип турган.

Ак-оол мөге бир-ле катап күскээр чайын
Аалдарже аъш-чем сурап чоруй барган.
Кажык дээрден ханыкканы чараш Чечек
Кара чааскаан чадыр ээлеп артып калган.

Эрикпестээн эзимнерниң даңгыназы
Эргим Чечек чадырындан үнүп келгеш,
Өрү көөрге, дүдүскектиг дээр көстүр,
Өскээр көөрге, дунук кара шыргай көстүр.

Чараш уруг чадырынче кире бергеш,
Шагзырааштың, дөжээн орта чыдып алгап,
Хөлүгүр көк өлүрүкчү феодалдарны
Хөөржүтсе деп бодап чыда, удуй берген.

Шак ол душта Дарыманың хаалары
Эзим өрү аглавышаан, өскеп орган.
Чадырында удуп чыдар чаңгыс уруг
Эннеп келген өлүм-букту кайын билир.

Кызыл хүн дег, хүлүмзүрээн чазык чараш
Хып дээн чалыы, өзүп оар хөөкүйнү
Ууттунмас шуглап келген өлүмүнден
Уштуп алыр арга-хорга кайыын тыптыр.

Кызыл чиңзе одагалыг, кирбей салдыг
Кымчы туткан тулуп баштыг мышкыр шулбу
Уйгу базып, чадырдыва кедеп киргеш,
Удуп чыткан Чечекмааны тудуп алган.

Чадырынче аштаан бөрү кирип кээр деп
Сагынмайн удуп чыткан хөөкүй уруг
Тенниг ышкаш, соок каржы өске холдун
Деггенинден сырбаш дигеш, оттуп келген.

«Тудуңар» — деп, чагырыкчы алгырарга,
Дузалакчы хаалары халып келген.
Чаңгыс уруг ушта чүткүп кайын шыдаар,
Ша-даа четпейн Чечекмааны баглап алган.

— Черлик азаң, чемдиң бугуң Ак-оол кайдал,
Черинде бе, аалында бе, чугаала — деп,
Хөлүгүр көк, хөм дег шириин, курзук ашак
Хөжүңейнип, көскенмишаан, айтыргылаан.

— Ак-оол чок-тур, тышпас-даа сен, көрбес-даа сен.
Аксың човаа, сөглөвес мен, дириг бук — дээш,
Холда хүлүүн ушта чүткүп, күженмишаан,
Кожа турган чагырчыже дүкпүрүпкөн.

– Тоянчылаан, чашпаа колчук херээжокту
Хайыра чок согуңар! — деп кышкырарга,
Долбанналчак, хээ дег хүрең, чаактарынче
Каржы шаажы — шагаайтаашкын дүжүп турган.

Эзим-арга хооңайнып, кончуттунуп,
Ээр дыды, болушкан дег, чайгангылап,
Арга сынмас хамык куштар ында-мында
«Ак-оол» дижип, кыйгырган дег, эдип турган.

Шак ол каржы, берге шагның үзинде
Аадам-Доруг сававышаан, челип орган.
Чадырында эргиминче далажыксап,
Ак-оол мөге хөөмейлеп, хөглөп чораан.

Чадырынга Ак-оол мөге чедип кээрге,
Шаагай даажы, каржы сөстөр диргин турган.
Багда баглаан көвей аъттар ында-мында
Бажын савап, өрү-куду көрүп турган.

Ак-оол мөге далаш-биле дүже халааш,
Араатаннар аразынче шурай берген.
Эниктер дег, бардам хаалар дөгерези
Эмеглежип, олче хөме үглөп келген.

Баскылашкан хамык хааның аразындан
Баштынчызын, кактааш ышкаш, тудуп алгаш,
Чартык чүс шаа кижилерни савап турда,
Шаагай орну — чагырыкчы боду турган.

Чаныш чокка шурап турган чолуктары
Чадыр эжиин буза чүткүп дезивиткен.
Чааскаан арткан Ак-оол мөге көрүп кээрге,
Чараш кызы медерел чок, тын чок чыткан.

Ак-оол барык медерелин оскунупкан —
А ооң буду бодун безин угбайн барган.
Кажан шагда сергек чораан чоргаар кара бажы
Караңгылап, дескинип, халаш кынган...

Эргим кыстың өлүг сөөгүн куспактапкаш,
Элээн-не үр, хараалча дег, ээрлип турган.
Ол чаш кыстың хүн дег караан көрүвүткөш,
Ооң боду чымырт кыннып, миннип келген.

Хөрек-чүрээ бузулгу дег, хайнып-тырлып,
Көстүг отту чүшкүргөн дег кыннып келген.
Кайгал эрниц эрге-чассыг ынаа кайыл?
Камгалалы, идегели, хүнү кайыл?

Хөөкүйнүң борбак хүрең чараш арны
Хөрүктелдир дөстейгилеп ыжа берген.
Экти, мойну, холу, буду кара-ла көк,
Эдик-хеви, узун чажы шупту-ла хан.

Чап-чаа хевин эжин орта кедиргештиң,
Чадырының дөрүн орта шуглап кагган.
Карактарның ажыг чажын ишкиртинип,
Хандыр бодап, таакпылап каап, муңгак орган.

Чалы назын ынакшылы өже бербээн —
Чалбыышталып, өжээн болуп, тырлыш келген.
Сеңгин чаңгы чагыргазын буза шавар
Селемениң бизиндиге шилчий берген.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың тема, идеясын тодарадыңар.
2. Чогаалдың композициясын, сюжедин тодарадыңар.
3. Шүлүглелде кайы үениң болуушкуннарын көргүскөн-дир?
4. Кижилерниң ынакшылынга бурунгу феодалдыг ёзу-чурум үезинде байларның хамаарылгазы кандыг турган-дыр?
5. Ак-оолдун, Чечекмааның овор-хевирлерин тус-тузунда сайгарыңар.
6. Мөзү чок маадырларны бөлүктээш, оларның хөделиишкиннеринге үнелелди бериңер.
7. Кандыг улусчу чаңчыл-сүзүглелдерни автор шүлүглелче киирген-дир?
8. Чогаалдың уран-чеченин сайгарыңар.

Немей номчуур чогаалдар

К. Тоюң «Ада-ием хайыралы», «Самдар-оол биле Бөрү».

Түлүш Дадар-оолович КЫЗЫЛ-ООЛ

(1932 — 1969)

Чогаадыкчы намдары

Кызыл-оол Түлүш Дадар-оолович 1932 чылдың октябрь 19-та Өвүр районунун Торгалыгга төрүттүнгөн. Кызылдың № 2 школазының чедиги клазын дооскаш, башкы училищезинге өөренип кирген. Ооң дараазында партия школазынга, журналистер түр курузунга өөренип чораан. Чаа-Хөл районунун Култура бажынын директорлап тургаш, «Шын» солунга кээп ажылдаан.

Ол чүнүң-даа мурнунда мергежилдиг журналист бооп көстүп келген. «Шынга» ооң чугула айтырыг көдүргөн чүүлдери, фельетоннары, очерктери номчукчуларның

сонуургалын чаалап алган. Ол материалдарга барымдаалар-биле долу бадыткалдыг чугула ай-тырыгларны көдүрүп турганының ужурунда үнелиг болуп келген.

Түлүш Дадар-оолович чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын шүлүк жанрындан эгелээн. Ооң баштайгы шүлүктеринин чыындызы — «Чылгычының хөөмейи». А алдан чылдарда сатира, юмор жанрларын тыва литературага быжыктырып, эзек кылдыр боттандырган кижилернин бирээзи.

Т. Кызыл-оолдуң «Сергеге шелдирипкен» деп ному тыва литературада сатира жанрынга үнген баштайгы ном бооп турар. Ында кирген чечен чугааларында ниитилел хөгжүлдезинге доктар-моондак ужураштырып чоруурларның овор-хевирлери чидии-биле сойгалаттынып турарындан аңгыда, шоодуглуг, дузаашкынныг каткы-биле база долдунган.

«Бугага үстүртүпкен» деп чыындыда ажыл чылзыр, чалгаа, ара-галаар, чашпаа, бодун тогдунар чоруктарны сойгалап, чечен чугаа-лар, интермедиялар, доостунмаан тоожулар кирген.

Үстүнде адаттынган номнарындан аңгыда «Соруктуг бригада» деп очерктер болгаш «Үнелиг эртине» деп уругларга бижээн чечен чугаалар номнары база чырыкче үнгүлээн.

Ниитизи-биле автор амыдыралга шаптыктап турар хөлөгеленчек талаларны, төлөптиг мөзү-шынар чок ийи-чаңгыс кижилерни, оран-делегейниң байлаанга кам-хайыра чок төтчеглекчилерни хайыра чок шоодуп чуруп чораан.

Т. Кызыл-оолдуң ханы утка-шынар сиңниккен, дылы чечен, чидиг чогаалдары номчукчуларның сонуургалын чайгаар-ла хаара тыртып турар.

Түлүш Дадар-оолович тыва сатира болгаш юморнуң кокпазын изээринге бодунуң эвээш эвес үлүүн киирген.

АПРЕЛЬ

Соок кышты чылыг час кээп
Солуп алгаш, орнун ээлээр.
Апрель ай ортанындан
Ак хар суг бооп черже сиңер.

Хөлчөк ыжык чоогалардан
Көктүң бажы шымыраарар.
Кедээр шаттың ыйгылындан
Хек-даваны частып келир.

Улуг-биче хемнерниң суу,
Узун-кыска дамырактар
Шуглаан чидир шыгжапкаштың,
Шулурткайнып, хөөреп үнер.

Талыгырда чылыг черден
Тааннар баштаан куштар келир.
Карак четпес ховуларга
Каң, шой аъттар чаржыптарлар.

1. Автор кандыг уран-чечен аргаларны чедимчелиг ажыглааныл, чижектер-биле бадыткаңар.

БУГАГА УСТҮРТҮПКЕН

«Далайга бодаарга, дашкага дүжүп
өлгеннерниң саны кайы хөй».

(Улустуң цлегер чугаазы)

Күскээр чайын чүве. Ээлчеглиг шөлээмни көдээ суурга, даайым кижиниң бажыңыга эрттирдим. Суур чоогунда шапкын саарыглыг хемден хүнзедир балыктааш, ходугур байлаң безин тудуп чададым. Кежээ бажыңга келгеш, чемненип олурумда, кудам болур кижки кирип келди. Кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг черде шөлээмни канчаар эрттирип турарымны, балыктааш кайы хире олчалыг болганымны сонуургап айтырды.

– Дыштанырының магазы-биле дыштанып тур мен, чүгле балыктаашкын аай чок азы бо черниң балыктары мени ескелээри ол бе? – деп ойнай-сылдай чугааладым.

Кудам шайын кезек аартагылааш, шаажаңын салып кааш:

– Даарта улуг-хүн болгай. Кедээр кончуг балыктыг кара суг бар, даарта сени аңаа чедире берейн. Кадыргылар дээрге караңайнып турар чер-ле болгай. Чамдык сыык черлерниң даштар, чудуктар, остар адаан холдап тургаш, балыктаар – дей-дир.

– Ырак бе ынчап?

– Улуг ырак эвес, он ажыг километр. Мээң мотоциклимге ушкажыпкаш, каптар бис.

Бо чайын аңаа чеде бергеш, балыктап турганын хөөрей бээрге, оон чугаазын дыка сонуургап дыңнадым. Оон балыктаарын четтикпейн, бо дүне-даа болза хапкан болзувусса деп иштимде ынчаар бодап олурдум. Ол дүне уйгум безин келбээн, даарта тудар балыктар угаан-сагыжымдан шуут-ла ыравастаан, бичии кум кынны бээримге, кончуг улуг, шокар чакпалыг кадыргылар караамга көстүп келгилээр. Эрик кырынга уннаштыр чыдыш алгаш, калбак даштар адаанче холумну суп, кончуг улуг кадыргыларны тудуп алырымга, холумга ызыртынмас, чылбыртынып ушта халып турар кылдыр-даа дүжөдим.

Эртенинде сыгыр даң бажында турдум. Чоруур шагывыс-даа четкен.

– Орта сен бе, кудагай. Сени манааш, өрге кедээн сары, өлең манаан буга ышкаш болдум. Келир болган шагыңны утгуп алганың ол бе?

— Өршээп көрөм, буруудатпайн-на көр. Бак кижги балалыг, пар ыяш хөөлүг дээр болгай. Кожам кижги бугага үстүрүп алган, ону эмнелгеге чедиржип чордум ышкажыл.

— Канчаар үстүрүпкени ол?

— Араганың кылбас, үүлгетпес чүвези бар эвес.

— Шын харын.

— «Эзирик кижиге ээрем далай — дөңмектен» деп орус улустун мерген чугаазы бар болгай. Эзирик элең-тендиң чорааш, буга кырынче кылаштай берди ыйнаан. Бугага үстүрүп алганы ол-дур, оң талакы буду сыйлы берген.

— Силерниң суурнуң инектериниң аразында кончуг-даа улуг, коргунчуг, түрлүү аажок, чыда ышкаш сүүр мыйыстарлыг буга көргөн кижги мен, аңаа үстүртүпкөн-дир аа. Харын-даа канчап ишти-баарын, өкпе-чүрөөн өттүр шиштеп кааптаан дээр сен. Дириг чоруур салымныг болганы ол-дур ийин — деп чугааладым.

— Чок. Колхозтуң бугазынга эвес, коржааның бугазынга үстүртүпкөн кижги-дир ийин.

— Магазинге буганың херээ чүү боор? Элдпейлиг, хөктүг чүведир аа? — дидим.

— Даштында зубр буга чурааш, «Зубровка» деп бижип каан хүрең-кызыл араганы билир сен ыйнаан. Ону ишкеш, будун кемде-дип алган-дыр.

— Билбес боор бе. «Водка» суглар дээн ышкаш 40 градустуглар-биле деңнежир арага-ла болгай — дидим.

— Дүүн магазинге ыңдыг арагалар эккелген. Ону ижип тургаш, ол кончуг бугага үстүрүп алган эр-дир ийин — дидир.

— Канчап харын дириг үнген дээр сен?

— Арага-биле өңүктешкеш, амы-тынындан чарылганнар, албандужаалындан дүшкөннер, алган кадайындан, ажы-төлүндөн чарылганнар, аар кем-херектерни кылганнар хөй болдур ийин — деп чугаалады.

Даайымның көдээ ажыл-агый институтунда өөренип турар, ынчан колхозунга практика эрттирип турган оглу блокнодун уштуп эккелгеш, арыннарын халырады ашкылаан соонда, мынчаар номчуп эгелээн: «Эрте-бурунгу грек философ Аристотель мынча дээн-дир: «Эзирири дээрге эки тура-биле тенири ол-дур». Улуг орус чогаалчы Лев Толстойнуң чугаалааны болза: «Кижги төрөлгетенниң ат-алдарын бужартадып турар, кем-херек үүлгедиишкиннериниң оннун тос кезии араганың уржуундан болдунган». Сураглыг орус демократ Виссарион Белинскийниң чүү дээнин дыңнап көргөр даан: «Кижги бүрүзү ижер, чиир, а чүгле дүржоктар бажын ажыр арагалаар, пагынга чедир сыыралар». Араганың хоразының дугайында

алдар-сураглыг кижилерниң мындыг чугааларын, бижээн чүүлдерин моон-даа хөйүнү номчуп болур мен» — дээш, блокнодун кармактап алды.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Чогаалда араганың хай-бачыдының уржуун канчаар көргүскен-дир?
2. Делегейниң алдар-сураглыг кижилериниң арага дугайында чугааларын хүн бүрүдеги амыдырал-биле холбанар.
3. Арагалаар чорук-биле демиселди кандыг янзылыг чорутса экил?

Немей номчуур чогаалдар

- Т. Кызыл-оол «Бак чорук башка халдаар», «Мергелдейниң кыдыраажындан».
В. Монгуш «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Боданыры ботка черек».
В. Хомушку «Дун төл», «Мончарлыг кижилер».

ТЫВА ЛИТЕРАТУРА КРИТИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Литература критиказы чечен чогаалдың идея-эстетиктиг ролун күштелдирер, чогаалдыкчы кадрларның тускай мергежилин бедидер, оларның ажил-чорудулгазын углаар. Ооң сорулгазы — чогаалчының, бөлүк чогаалдың, чогаалдыкчы угланышкындарның бүгү талалыг сайгарылгазын кылып, литератураның бөгүнгү байдалында кол-кол бир мөзүлөш чүүлдерни тодаргайлап анализтеп тургаш, ооң хөгжүлдезинге дорт салдарны чедиргеш, литература биле номчук-чунуң аразынга чогуур харылзааларның тургустунарынга дузалажыры.

Тыва литература критиказының эгезин 1936 чылдың январь 4-те үнгөн «Шын» солунуң мурнуку чүүлү салган. Ооң дараазында парлаттынгылаан ажилдардан «Чыынды чогаалдар» (1937) деп номнуң «Кирилдези», О. Саган-оолдуң «Чечен чогаал ажылы» (1938), С. Пюрбюнүң «Революстуг национал чечен чогаалдың чечектелишкени» (1941), «Тыва национал литература ТАР-ның XXI чыл оюнга» (1942), С. Самба-Людюптүң «Социалисттик реализм» (1942), Б. Хөвөңмейниң «Бистиң шүлүк чогаалывыстың моон соңгаар хөгжүлдезиниң уг-шии» (1943) деп чүүлдери тыва литература критиказының баштайгы чогаалдары болгулааннар.

Ол-ла үеде бижиттинген С. Пюрбюнүң «Аныяк чогаалчыларга дуза» (1939) деп ному баштайгы чергениң шинчилел ажилдарының аразында онзагай черни ээлеп турар. Ол тыва чогаалчыларның бирги өөредилге ному болбушаан, тыва литература шинчилелиниң эң баштай кылган шыырак базымы болган. Совет шинчилекчилерниң ажилдарын Тываның байдалдарынга таарыштыр ажыглап тургаш,

чоннуң салым-чаяанның кижилериниң хереглеп турган номун автор чогуур өй-шаанда бижээн. Ол номунда С. Пюрбю литератураның укталган дөстөрүн, ниитилел амыдыралыңга ужур-дузалыын тыва номчукчуларга бир-ле дугаар делгереди тоожуп берген¹.

Адаттыңган ажылдарны сайгарып көөрге, тыва литература критиказы эге базымнарындан-на бодунуң хөгжүлдезиниң шын уг-шиин тып, эртемниң быжыг ооргаларыңга даянып алган дээрзи тодарап кээр.

Литература критиказының эң-не «дүжүткүр» хөгжээни 40-ги чылдарның ийиги чартыында болгаш 50-ги чылдарның эгезинде болган. Ол үе-чада тыва критиканы хөй-ниити калбаа-биле хүлээп ап, ону амыдыралга чугула чүве-дир деп медеп билип эгелээн база критиканың идепкейиниң көдүрүлгөн үези, чоннуң чаа амыдыралы чогаалчыларның болгаш критиканың мурнунга хары-салгалыг сорулгаларны салган. Ынчан критиканың углакчы, башкарыкчы, сүмелекчи ролун улгаттыарын, ооң идепкейлиг хөделирин амыдырал негеп келген.

Ол чылдарда литература критиказының рецензия, номчукчулар конференциязы, чогаалдарны сайгарып чугаалажыры, литература дугайында илеткелдер дээн ышкаш хевирлери нептереп эгелээн. Ынчангы үнелиг шүгүмчүлөл-сайгарылгалыг ажылдарның иштинден О. Саган-оолдуң «Совет тыва литература» (1952), О. Саган-оол, Ю. Кюнзегеш, А. Мазуревская оларның демнежиб бижээни «Тыва литератураның допчу очериги» (1953), «Тыва литература. Допчу төөгүзү» (1964) деп ажылдарын онзалап демдеглээри чугула. Оларда аныяк тыва литератураның хөгжүп келгениниң, чедишкиннериниң, чогаадыкчыларының база ооң сорулгаларының дугайында чугаалап турар. Олар тыва литература дугайында эртемивистиң ийиги чедишкени, ооң хөй националдыг литература шинчилээр эртемге баштайгы салыышкыны болган.

Ол үеде чогаалчыларның, критиктерниң хөй-ниитичи, хамааты идепкейи күштөлгөн. Ол чорук амыдыралдың нарын болууш-куннарын чогаадыкчы кадрларның бот-тускайлаң база хары-салганың бедиинден чалданмайн шинчилеп турарындан көстүр.

Ол бүгү бир чеже тускай эртемниглерни белеткээнинден, чогаалчыларның теоретиктиг тускай мергежилиниң бедээнинден улуг хамаарылгалыг болган. Ынчан Ленинградтың күрүне университеди баштайгы тыва литература шинчилекчилери — А. Төгү-оолду, А. Калзаңны, М. Кенин-Лопсанны, К. Оргуну дээди билиг-биле чепсеглеп үндүргөн. Чогаалчылар С. Сарыг-оол, Ю. Кюнзегеш,

¹ Д.С.Куулар Төөгү болгаш амгы үе. Кызыл, 1982. Ар. 120-121.

О. Сувакпит Горький аттыг литература институтунун чанында Дээди литература курстарын дооскулаан, а аныяк авторлар янзы-бүрү дээди сургуул черлерин доозуп турар болу берген. Литература шинчилээр эртемниң хөгжүлдезинге таарымчалыг байдал тургустунуп келген.

60-70 чылдарның дургузунда идея, теория болгаш кылган шынарының талазы-биле шыырак литература шинчилелдиг ажылдар парлаттынган. Эң ылаңгыя А. Төгүй-оолдуң «Тыва шүлүктүн тургузуун шинчилээриниң дуржулгазы» деп ажылы, бөлүк авторларның бижээни «Тыва литератураның допчу төөгүзү» (1953), А. Калзаң биле С. Сарыг-оолдуң «Тыва литература дугайы» (1953), «Тыва литература. Допчу төөгүзү» (1964), «Тыва улустун аас чогаалы» (1976) деп номнар болгаш проза база шүлүк чогаалдарының дугайында монографияларның парлаттынып үнгүлээни тыва литература шинчилелдиг бодаашкынарның күштелгенин херчилеп турар.

Оон аңгыда тыва литератураның кол-кол жанрларының хөгжүлдезин сайгарып шинчилээн ажылдар парлаттынган. Бо талазы-биле А.Калзаң «Становление тувинской драматургии» (1962), М. Хадаханэ «Тувинская проза» (1968), Д. Куулар «Тувинская поэзия» (1970) деп номнарны бижээн.

Чечен чогаал дугайында эртемниң бисте быжыгып доктаай бергениниң база бир улуг барымдаазы — тыва литература шинчилекчилериниң «Совет хөй националдыг литератураның төөгүзү» деп алды номнуг ажылга киришкени. Ол номда тыва литература дугайында эгелер болгаш ооң амыдыралының дугайында демдеглелдер кирген.

Тыва литература шинчилекчилериниң хүрээлеци өзүп, оларның ажылдары чырыкче удаа-дараа үнгүлээн. Оларга Л. Гребневтуң «Тувинский героический эпос» (1960), А. Калзаңның «Амыдырал болгаш литература» (1980), «Өзүлдениң демдектери» (1991), Д. Кууларның «Төгү болгаш амгы үе» (1982), М. Хадаханэниң «Литературная Тува» (1986), М.Татаринцеваның «Развитие критической мысли в Туве» (1983), З. Самданның «От фольклора к литературе» (1987), З.Байыскылаңның «Поэтика тувинского героического эпоса» (1987) хамааржыр. Оларның-биле чергелештир литературага сундулуг, шинчилекчи салым-чаянныг Ч. Серен-оол «Чогаал дугайында демдеглелдер» (1989), Ч.Чүльдүм «Номчукчунуң эскериглери» (1984) деп ажылдарында тыва критиканың хөгжүлдезинге үлүг-хуузун катканнар.

Тыва литература дугайында эртемниң херээнге хөй националдыг литературоведениениң төлээлери 50 чылдардан бээр киржип турар

апарган. Оларның баштайгылары В. Барцевич¹, Д. Романенко², К. Антошин³, К. Зелинский олар болгулаан.

Оң соонда чылдарда тыва литература дугайында шинчилел ажылдары чурттуң төп хоорайларынга, өске республикаларга үнгүлээн. Оларның аразында ССРЭ-ниң эртемнер Академиязының корреспондент кежигүнү Г. Ломидзениң, Н. Тобуроковтуң, К. Антошинниң, Р. Палкинниң, С. Гармаеваның, С. Балдановтуң ажылдары онза черни ээлеп турар.

Моон алгаш көөрге, тыва литература хөй националдыг литератураларның адырылбас кезээ болу берген болгаш литературоведениениң бир кезээ бооп боттанып келген.

Түннөп чугаалаарга, тыва литература критиказы кыска хуусаа иштинде шапкын, дүргөн хөгжүп келген болгаш бурунгаар депшигелиг хөгжүп олурар.

¹ «Природа и люди в первой книге в «Слове арата» С. Тока // «Улуг-Хем», №5, 1960. с.230-234.

«Стихотворения Ю. Кюнзегеша» // «Улуг-Хем», №3, 1956. с.191-196.

² «У могучих истоков». М., 1963.

«Рождение романа». М., 1970.

³ «Время добрых надежд». М., 1975.

⁴ «Слово арата» // «Дружба народов», №3, 1951. с.165-167.

ДОПЧУЗУ

Чечен чогаалды сайгарарынга сүме.....	3
Тываның Россияга каттышканы болгаш тыва литератураның улам ыңай хөгжүлдези (1945-1970ч.ч.).....	5
Степан Агбанович Сарыг-оол. Чогаадыкчы намдары.....	10
Эне-Сайым.....	11
Саян-биле чугаалажыг.....	12
Чараш карак	13
Ынакшыл	14
Аялга-ла аялга!	14
Ном.....	16
Урезинчигеш.....	16
Алдын-кыс (<i>Чаартыл бижээни</i>)	17
Аңгыр-оолдуң тоожузу (<i>Бирги номдан эгелер</i>)	35
Аңгыр-оолдуң тоожузу (<i>Ийиги номдан эгелер</i>)	50
Литератураның улусчузу.....	70
Сергей Бакизович Пюрбю. Чогаадыкчы намдары.....	72
Тулчуушкунче.....	73
Чуртталганың аялгазы.....	75
Хайыракан.....	76
Эрик.....	77
Кызыл үер.....	78
Үем болгаш үе-чергем дугайында (<i>Шүлүглел</i>).....	126
Тыва литературада төөгү-революстуг тема.....	142
Салчак Калбакхөрекович Тока. Чогаадыкчы намдары.....	144
Араттың сөзү (<i>Ийиги номдан эгелер</i>).....	145
Араттың сөзү (<i>Үшкү номдан эгелер</i>).....	155
Чечен чогаалдың кол-кол методтары.....	163
Олег Карламович Саган-оол. Чогаадыкчы намдары.....	168
Дөспестер (<i>Романдан эгелер</i>)	169
Роман дугайы.....	198
Монгуш Борахович Кенин-Лопсан	
Чүгүрүк Сарала (<i>Романдан эгелер</i>)	200

Частың ному	200
Ынакшылдың ному	210
Салымның ному	229
Салчак Өдеевич Тамба. Чогаадыкчы намдары.....	247
Капитан Гастеллога.....	248
Мээң байым.....	249
Амыдырал хеми.....	249
Аалдап четсе.....	250
Чагаам сөглээр.....	252
Сөзүм утпа.....	252
Алдыңчы.....	253
Салим Сазыгович Сүрүң-оол	
Ынакшыл-дыр (<i>Тоожудан эгелер</i>)	263
Юрий Шойдакович Кюнзегеш	
Сөглөксээн мен (<i>Вальс</i>).....	306
Чеди-Сүүр.....	307
«Дидир-дидир».....	308
Харлыг Саян бажын ажыр.....	309
Күс.....	310
Угуулга-даа бол даан, ырым.....	310
Константин Чанзанович Тоюң. Чогаадыкчы намдары.....	311
Ыраажы кыс.....	312
Көгөрим.....	312
Ынакшыл болгаш өлүм.....	313
Түлүш Дадар-ололович Кызыл-оол. Чогаадыкчы намдары.....	326
Апрель.....	327
Бугага үстүртүпкөн.....	328
Тыва литература критиказының дугайында билиг.....	330

Учебное издание

*Куулар Хунажыкович ОРГУ
Сергей Хуна-олович НАТПИТ-ООЛ
Екатерина Тамбиевна ЧАМЗЫРЫН*

ТУВИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

*Учебник
для 10 класса*

На тувинском языке

Переработанное второе издание

Редакторы *К. Б. Доржу, М. А. Кужугет.*
Художественный редактор *В. У. Донгак.*
Технический редактор *Ч. Д. Ооржак.*
Компьютерный набор *Ч. М. Бегзи.*
Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак.*
Корректоры *Н. В. Монгуш, У. Г. Домур-оол.*

Лицензия ПЛД № 24-11 от 27.03. 1998 г.
Налоговая льгота – Общероссийский классификатор продукции
ОК 005-93, том 2; 953000 – книги и брошюры.

Сдано в набор 25.01.2002 г. Подписано в печать 20.03.2002. Формат 60x90¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Печать офсетная.
Физ. печ. л. 21,0. Усл. кр.-оттисков 21,19. Уч.-изд. л. 21,47.
Тираж 7000 экз. ТП 2002. Заказ № 249.

Тувинское книжное издательство,
667000, г. Кызыл, ул. Щеткина и Кравченко, 57.

Отпечатано в полном соответствии
с качеством предоставленных диапозитивов
на ГИПП «Уральский рабочий»
620219, г. Екатеринбург, ул. Тургенева, 13.